

Universitat de València
Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història Medieval

Programa de Doctorat en Geografia i Història del Mediterrani
des de la Prehistòria a l'Edat Moderna

**ESCOLES I ALFABETITZACIÓ AL MÓN RURAL:
UNA APROXIMACIÓ AL CAS VALENCIÀ
(SEGLES XIV-XV)**

Tesi doctoral
Presentada per:

Francisco Prieto-Chorro

Dirigida per:

Dr. Antoni Furió i Diego

València, gener del 2025

A la minha dona, Raquel, mestra del meu cor

“Here lies One Whose Name was writ in Water”

John Keats' Epitaph

—*Ai!, per ma fe,
Saber llegir és molt gran bé...
«Io n'apendré»
...—Fareu molt bé,
i us estarà
de molt bon aire en la mà
també la ploma...*

Jaume Gassull. *Lo somni de Joan Joan* (1497)

CAPÍTOL LVI

Com les maneres de les dones de altres nacions no són bones per tota part, e com és bo que les dones sàpien ligir

Deus açí saber que la dita santa regina fort conseylava e aprovava que tota dona sabés letra, car deya que havia major ocasió de ésser devota, e de ocupar si metexa, e de informar-se en tot bé, e de estar més en casa, e de consolar-se en ses tribulacions. E deya que gran follia havia en los hòmens qui, per mills guardar lurs muyllers, no volien que sabessen letres, com saber letres e molt ligir sia a la dona ocasió de saber molt de bé e de fer aquell més que neguna cosa del món, car lo saber letres fa a la dona los dits béns. E ultra açò, que lo marit se pot mills secretejar ab ella que no si ella no·n sab, car si no·n sab e lo marit li escriu, per força ho ha saber altre; e si mala vol ésser, més la'n poden destolre bons libres que no la y poden empèyer ligir letres qui li vinguen, car sens letres, ab senyals e ab paraules clares e escures, d'uns e d'altres se poden fer los mals, ne y són necessàries letres.

Francesc Eiximenis. *Llibre de les dones*

AGRAÏMENTS

Emmarcada temporalment entre dos catàstrofes, la pandèmia del COVID-19 i la riuada que de manera catastròfica ha assolat molts pobles valencians durant la darrera tardor, aquest projecte de recerca en forma de tesi doctoral vol contribuir, en la mesura del possible, mitjançant aquesta modesta aportació, al coneixement del passat medieval del poble valencià. En concret, voldria ací vindicar la importància de l'educació i del foment del coneixement per a assolir unes societats més justes i menys proclius als discursos simplificadors i irracionals, origen, quasi sempre, de conflictes i patiments. I la història és una excel·lent eina per a ajudar a valorar millor la importància de tot allò que ens fa entendre'ns col·lectivament, amb l'ajuda de la raó. I ho fa a partir de l'aproximació a una institució — l'escola— i un col·lectiu professional — els mestres— que històricament han representat, amb totes les seues imperfeccions i contradiccions, un dels mecanismes per al progrés de la societat. També en l'edat mitjana.

Transmissors de coneixements, però també de valors, els mestres han maldat per instil·lar ànims i esperança en un món sovint hostatge de la desesperança. Sent jo mateix mestre, concretament professor de secundària i batxillerat d'institut, aquestes ratlles podrien semblar un exercici típic de discurs ampul·lós, fins i tot una mica exagerat, agranant, com hom diu col·loquialment, cap a casa. Tanmateix, no és el cas, perquè la persona a la qual vull agrair especialment el seu suport i mestratge en aquesta aventura intel·lectual a través d'arxius i lectures és un mestre —en majúscules— de molts medievalistes, als quals ha encomanat la seua passió per la història, però és també, alhora, un veritable *maître à penser*: Antoni Furió. Gràcies per la teua ajuda, consells i mestratge.

Gràcies, dona meua, per haver estat la veritable inspiradora d'aquest projecte i la persona que sempre està al meu costat, estimant-me. No tindrè mai prou paraules per a dir-te quan t'estime i la falta que em fas. Sense tu, res no tindria sentit.

Gràcies pares, per la paciència, els ànims i el suport... I per traure a la xicona.

Lindsey, gràcies per acompanyar-me sempre, descansant al teu jaç al costat de l'escriptori, hores i hores, mentre treballava.

I als meus avis, un mestre i un ebenista, que ja fa molt que em miren des de dalt.

Abreviatures i sigles

Arxius

AHPM	Arxiu Històric de Protocols de Morella
AMV	Arxiu Municipal de València
AMAlz	Arxiu Municipal d'Alzira
AMAlc	Arxiu Municipal d'Alcoi
AMXa	Arxiu Municipal de Xàtiva
AHMC	Arxiu Històric Municipal de Cocentaina
AHME	Arxiu Històric Municipal d'Elx
AMVr	Arxiu Municipal de Vila-real
AHO	Arxiu Històric d'Oriola/Archivo Histórico de Orihuela

Seccions

MC	Manual de Consells
----	--------------------

Moneda

ll.	Lliura
s.	Sous
d.	Diners

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	15
Justificació: el perquè de tot plegat.....	20
Objectius de la recerca.....	21
CAPÍTOL I	
FONTS I METODOLOGIA	28
1.1. Les fonts primàries en la documentació municipal: Manuals de Consells i llibres de Clavaria	30
1.2. Les fonts notarial: contractes d'afermament, inventaris de béns i almonedes	33
1.3. Els processos judicials: creu o signatura	34
1.4. Els registres de la Inquisició: l'alfabetització dels conversos	35
Relació de les fonts buidades	37
CAPÍTOL II	
LA HISTÒRIA DE L'ALFABETITZACIÓ: LA CONSTRUCCIÓ D'UN TEMA HISTORIOGRÀFIC	52
2.1. <i>Verba volant, scripta manent</i>: corrents i obres més representatives en la historiografia europea sobre l'alfabetització medieval	52
2.1.1. Un exemple d'escriptura quotidiana: lletres sota terra.....	69
2.1.2. Heretgia i alfabetització: la lectura, activitat subversiva.....	74
2.1.3. Alfabetització al món rural medieval: un “mar d'analfabetisme”?.....	82
2.1.3.1. Sobre marques i signatures: ampliant l'espectre de les alfabetitzacions al món rural.....	88

CAPÍTOL III

LES ESCOLES MEDIEVALS: TIPOLOGIES I CARACTERÍSTIQUES.....96

3.1. Les vies d'accés a l'aprenentatge de lletra en l'edat mitjana: entre la necessitat i l'ambició.....96

3.2. L'aprenentatge de la lectura i l'escriptura durant l'alta edat mitjana.....98

3.3. Les primeres escoles medievals a Europa: les escoles parroquials, episcopals o catedralícies i monàstiques.....103

3.3.1. Les escoles parroquials.....104

3.3.2. Les escoles episcopals o catedralícies.....107

3.3.3. Les escoles monàstiques.....111

3.4. Les escoles de Gramàtica baixmedievals.....115

3.5. El panorama escolar als regnes ibèrics: principals aportacions historiogràfiques...120

3.5.1. Les escoles medievals castellanolleoneses.....121

3.5.2. Les escoles medievals navarreses.....131

3.5.3. El sistema escolar a la Corona d'Aragó.....135

3.5.3.1. El cas de Catalunya.....135

3.5.3.2. Centres escolars a Aragó.....144

3.5.3.3. Centres escolars a Mallorca.....150

CAPÍTOL IV

EL MÓN DE LES ESCOLES MEDIEVALS AL REGNE DE VALÈNCIA: MESTRES I *SCOLANS*.....159

4.1. Les escoles de Gramàtica: tipologies, diversitat i conflictes al si d'un col·lectiu docent fragmentat i inestable.....159

4.2. Les condicions contractuals dels mestres de gramàtica en el món rural.....166

4.2.1. Els salaris docents: entre l'exigüitat i la inseguretat.....168

4.3. Els espais de les escoles: mancances i provisionalitat dels locals escolars.....177

CAPÍTOL V

MÉS ENLLÀ DE L'ESCOLA: APRENENT DE LLETRA AL TALLER.....186

5.1. A la cerca de les “escoles-taller” medievals: els contractes d’afermament, una via alternativa d’accés al coneixement de lletra.....186

5.2. Evidències de l’ensenyament de lletra a les fonts notariales i municipals valencianes.....195

CAPÍTOL VI

LLIBRES EN LA CAMBRA: EVIDÈNCIES D’ALFABETITZACIÓ A TRAVÉS DE LES BIBLIOTEQUES PARTICULARS.....207

6.1. Una posteritat de paper: resseguint el rastre dels llibres posseïts i/o llegits.....212

6.2. Buidant protocols notariales... i trobant una perla en un paller.....219

6.3. Un exemple de cultura llibresca a partir de la documentació notarial. Les *scripcions* de béns per deutes no satisfets: el cas del *Breviari d’Amor* de Nicolau de Vich a Alzira.....222

6.4. De Bíblies i salteris: els jueus, els conversos, una minoria alfabetitzada al regne de València.....226

6.4.1. Els processos inquisitorials com a font d’accés als alfabetitzats medievals valencians: els casos de Beatriu Guimerà i del mestre Antoni Tristany.....233

6.5. Llibres de cuina i d’escacs: el regne de València baixmedieval, potència llibresca.....238

CAPÍTOL VII

LES DONES I LES LLETRES: L’APRENENTATGE I L’ALFABETITZACIÓ FEMENINES AL REGNE DE VALÈNCIA DURANT LA BAIXA EDAT MITJANA.....242

7.1. Dones lectores i escriptores: de la possessió de llibres a les tertúlies literàries.....242

7.2. La difusió de la lectura entre les dones valencianes baixmedievals: de reines, abadesses i dones de menestrals.....251

EPÍLEG

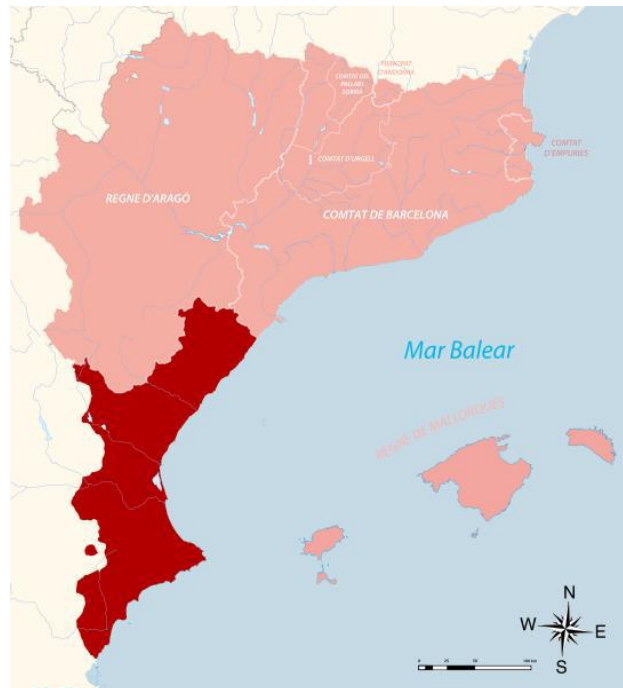
**LES ESCOLES VALENCIANES BAIXMEDIEVALS I ELS NIVELLS
D'ALFABETITZACIÓ: UNA APROXIMACIÓ.....255**

CONCLUSIONS.....262

APÈNDIX DOCUMENTAL.....271

BIBLIOGRAFIA.....306

La Corona d'Aragó peninsular
i el regne de València en el segle XV

Font. Wikipedia Commons

Introducció

El vint-i-dos d'abril de 1463, Gostança, veïna de Benigànim, però residint en eixe moment en la vila d'Alcoi, cega i a les portes de la mort, casada dues vegades —en primeres núpcies amb Nadal Castelló, pedrapiquer, i més tard, en segones núpcies, amb Antoni Penedès, un llaurador—, dicta el seu testament. Segons manifesta, *dona e lexa de gràcia especial* al seu nebot Jaume Aznar, que en aquell temps era estudiant, una sèrie de béns que Gostança tenia de la seua germana Teresa: *hun coffre, dos llibres, una cullereta de argent, dos tovallols i dos tovallons, que tinch jo de la dona na Teresa, germana mia, muller quondam d'en Pere Jordà, llaurador; vehí de la dita vila d'Alcoi*. Pel que sembla, Teresa havia marxat a Itàlia, de manera que, la voluntat manifestada per Gostança era que, en el cas que la seua germana tornés, li fossen restituïts i tornats els objectes abans esmentats. Per contra, en el cas que Teresa ja no regressés mai al regne de València, aquests objectes passarien a ser propietat del nebot. Tanmateix, encara s'hi afegia una última clàusula: rebria eixos béns si Jaume esdevenia capellà. En cas contrari, els hauria de tornar a la seua tia¹.

Com hom pot comprovar a aquest testament, entre els diferents objectes que eren propietat de Teresa —emigrada “*en les parts de Itàlia*” — se citen dos llibres. Davant d'aquesta dada, hom pot plantejar-se algunes preguntes: ¿Era habitual que una dona en posseís? ¿Quins llibres serien, de quina temàtica? ¿Eren, potser, llibres de gramàtica, amb els quals el jove estudiant Jaume podria repassar els rudiments de la llengua llatina? ¿Un *Doctrinal* i un *Graecisme*, o bé un *Thobias* i un *Donat*? ¿O potser eren llibres devocionals, emprats per a la lectura piadosa casolana, com un *Flos Sanctorum* o un Salteri? Però bé podrien ser un *Francel* d'Anselm Turmeda i un *Contemptus Mundi*. Més encara, ¿com la vídua d'un llaurador alcoià posseïa llibres? ¿El fet de posseir-ne era símptoma de progrés en l'escala social o era més comú del que ens pensem? ¿Era quelcom habitual, si més no, la possessió de llibres entre les famílies alcoianes medievals? ¿On els havien adquirit? ¿Amb quina finalitat els havien comprat i a qui? Al capdavall, malgrat el seu caràcter escadusser, ¿ens pot assabentar la presència de llibres — entre culleretes d'argent, cofres, tovallons i tovallols, estris domèstics amb un evident valor útil per a la vida diària—, de la importància de la cultura escrita en aquella època, de la utilitat de l'aprenentatge de lletra, és a dir, del valor pragmàtic d'ésser capaç de saber llegir i escriure

---

¹ AMAIc, Protocol Notarial, Signatura XV.1, notari Pere Martí.

al regne de València tardomedieval? ¿Algun altre membre de la nissaga havia accedit en el passat a la vida clerical i els llibres eren una herència d'un avantpassat capellà en la família? En definitiva, són moltes les preguntes que se'ns presenten.

Vegem un altre cas. El 21 de juny de 1430, és a dir, el dia del solstici d'estiu, un xiquet de cinc anys, orfe i criat a l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira², va ser afermat a iniciativa dels jurats de la vila amb Joan López d'Arinyó —habitant de la ciutat de València—, per un temps de quinze anys. Segons el desig dels tres jurats, patrons i administradors ensem del citat hospital, i donades les característiques del xiquet, que possiblement presentava problemes d'aprenentatge, decidiren especificar en el contracte d'afermament que en Joan li mostrés de lletra, malgrat les evidents dificultats que presentava, o, precisament per això, per tal de superar-les. Al final del contracte, s'estipulava, a més, que, transcorreguts els quinze anys, el jove Bernat rebria un pagament, no especificat, pels serveis prestats a mestre Arinyó³.

¿És aquest Joan d'Arinyó un *mestre de scriure*, un possible fundador de la nissaga dels Arinyó que apareixen novament a la documentació, en aquest cas de la ciutat de València, com, per exemple, Arnau Lluís Arinyó, mestre d'escriptura en 1483, i, posteriorment, mestre d'escola en diverses dates, com ara 1485 o 1492?⁴ ¿La clàusula que obliga Joan López d'Arinyó a mostrar-li de lletra a Bernat és per què aquell és precisament un *magister scribendi*, o pot ser que es dedicés a altres opcions professionals? Siga com siga, allò veritablement cridaner és l'interès que palesen els jurats alzirenys perquè el petit Bernat pogués aprendre de lletra, és a dir, que aprengués a escriure. És més, ¿no és ben simptomàtic que els prohoms d'una vila com Alzira consideren necessari explicitar en el contracte que a un xiquet orfe *se li mostre de lletra*? En aquest sentit, ¿no seria aquest exemple un indicatiu de la importància que se li concedia a l'aprenentatge en general, i, endemés, podria estar indicant que els nivells d'alfabetització eren, en definitiva, superiors als tradicionalment considerats per al període baixmedieval? Al capdavall, i malgrat que l'aproximació als nivells d'alfabetització roman una qüestió esvarosa, amb moltes limitacions que entrebanquen la seua determinació, tractarem de

---

² Cfr. APARISI ROMERO, Frederic i FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2018). "Hospitals rurals a la València baixmedieval: el cas de l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira", dins de COMELLES, Josep M.; CONEJO, Antoni i BARCELÓ-PRATS, Josep (eds.), *Imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, pp. 33-55. Vegeu especialment la pàgina 49, per a conèixer la funció assistencial i de cura de nadons i infants, tant orfes com abandonats, realitzada a l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira.

³ AMAIZ, *Llibres dels Actes dels Jurats e Concell*, Sign. 03/023, f.6v (21 de juny de 1430).

⁴ Vegeu Cruselles Gómez, J.M. (1997) *Escuela y sociedad en la Valencia bajomedieval*, Història local-20, València, Diputació de València, Cf. Apèndix p. 211 dels mestres de la ciutat de València (segles XIV i XV); altres investigadors, com ara C. Ferragud i P.Viciano, creuen, tanmateix, que la professió de Joan d'Arinyó era la de cuiner.

demonstrar que aquests, per al període baixmedieval valencià —en consonància amb el que s’esdevenia a la resta d’Europa—, eren més elevats dels que hom ha tendit tradicionalment a establir. Tanmateix, alguns dubtes no els podrem esclarir mai; altres, potser, ens ajuden a entendre una mica millor el nostre passat. Al llarg de les pàgines que segueixen, doncs, intentarem contestar a aquestes i altres qüestions, relacionades amb l’abast i la funció social de l’alfabetització a un regne jove en la perifèria meridional d’Europa. Comencem, llavors, per traçar les línies mestres que presentava l’alfabetització a l’Europa medieval⁵.

Com és sabut, en les darreres dècades són nombrosos els estudis que han tractat, en el món del medievalisme, els nivells d’alfabetització, la lectura i l’escriptura, contribuint, amb una plèthora d’investigacions, a un millor coneixement d’un aspecte cabdal de l’èsser humà: la seua necessitat de comunicació. Així, la nòmina d’especialistes que han tractat la problemàtica de l’establiment d’un marc interpretatiu del fenomen de l’alfabetització a l’edat mitjana resulta ben extensa, amb una munió d’aportacions valuoses, que, pel seu mateix volum, sovint en dificulta l’assimilació. Tractarem, llavors, de repassar les principals fites en l’estudi de l’alfabetització urbana i rural, els mètodes emprats, els principals autors, així com els problemes i mancances més destacables a què hom s’enfronta al tractar aquest tema. Al capdavant, maldarem per intentar emmarcar la nostra investigació doctoral a partir de l’estat de la qüestió del fenomen de l’alfabetització a l’Europa medieval. Per a assolir aquest objectiu, destaquem alguns estudis que tracen una visió global sobre l’alfabetització, la lectura i l’escriptura a l’edat mitjana, com, per exemple, el treball de Charles F. Briggs, el qual ens ofereix un documentat repàs de les obres historiogràfiques més importants en aquest camp d’estudi⁶.

Certament, és la paraula escrita allò que ens connecta amb els homes i les dones de les societats del passat: és, sens dubte, el mitjà a través del qual ens acostem a la seua interpretació. Tanmateix, no cal dir-ho, es fa necessària una tasca prèvia d’anàlisi crítica envers els documents escrits, amb una sèrie de metodologies manllevades per part dels medievalistes de les ciències socials, així com, fins i tot, de la filosofia i la crítica literària. Aquesta influència d’altres camps en la història medieval ha comportat, paradoxalment, que, al mateix temps que els historiadors podien ampliar el seu esguard envers les fonts escrites amb noves eines amb les quals estudiar

---

⁵ De RIDDER-SYMOENS, Hilde (1995). “Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands”, *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, XVI, pp. 6-21. En efecte, per al cas dels Països Baixos, aquesta autora comenta, ben significativament, que “*Even without solid statistical material, we can still conclude that during the Burgundian period large groups within the society of the Netherlands could read and probably write as well*”.

⁶ BRIGGS, Charles F. (2010) “Literacy, Reading and Writing in the Medieval West” *Journal of Medieval History*, vol. 26, pp. 397-420.

el passat, esmolaren, al seu torn, la seua agudesesa de judici, i augmentaren la seua actitud crítica cap a les fonts.

Per altra banda, no podem defugir la següent precisió: ¿Què volem dir quan parlem d'alfabetització? ¿A què ens referim exactament? Així, el terme alfabetització –*literacy* en anglès– no el podem reduir a simplement la capacitat de saber llegir i/o escriure, sinó que implica, a més a més, una dimensió social, podent-la caracteritzar com un fenomen cultural complex, amb unes derivades ideològiques que depenen de la mentalitat específica del context històric que volem estudiar. De fet, l'alfabetització és un terme que, per una banda, es refereix a una destresa individual, però, alhora, palesa una mentalitat històricament contextualitzada, coneguda com a *Literate mentalities*⁷. En aquest sentit, no només es pretén esbrinar qui llegia, sinó, a més, què, com i, naturalment, per què. A més, l'alfabetització, així com el fenomen de la lectura i l'escriptura, malgrat que són interdependents, són susceptibles, al mateix temps, d'ésser analitzats per separat, segons els objectius que persegueix la recerca en qüestió.

Finalment, per tal d'emmarcar, amb caràcter general, les dues estratègies que s'han emprat per a estudiar aquest fenomen, podem assenyalar que els estudis sobre alfabetització es poden classificar a partir de dues aproximacions generals a l'objecte d'estudi: el formalisme i el funcionalisme. El primer se centra en l'establiment del marc estructural amb el qual analitzarem les pràctiques concretes d'alfabetització, de lectura i escriptura, amb l'avantatge de proporcionar un paradigma explicatiu per al canvi cultural, però amb la feblesa principal de tendir a reduir els aspectes estudiats segons un esquema interpretatiu massa general. Per contra, la perspectiva funcionalista es basa en la descripció dels casos particulars a estudiar i ha estat l'opció metodològica emprada fonamentalment pels investigadors en els estudis sobre

---

⁷ Vegeu, el pertinent comentari de Marco Mostert sobre les prevencions dels historiadors a l'hora d'emprar el terme "mentalitat" al seu article "Studying Medieval Urban Literacy: A Provisional State of Affairs", a Marco Mostert i Anna Adamska, "Introduction", en: *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy I* (Turnhout, 2014: *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 27), pp. 1-10; Ídem, (2014) "Introduction", en *Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II, Utrecht Studies in Medieval Literacy* 28) Turnhout:Brepols ,pp. 1-16; Ídem, "Whither the study of medieval urban literacy?", en *Uses of the Written Word in Medieval Towns*, pp. 427-431. En efecte, i a diferència d'altres científics socials, els historiadors prefereixen mantenir una distància respecte a l'ús del terme "mentalitat", donat el seu caràcter indefinit i inconcret, estimant-se més enumerar els factors implicats en l'adveniment i la conformació de mentalitats alfabetitzades, com ara la constatació del caràcter pràctic de l'escriptura com a mètode de preservació dels fets humans; per altre costat, el progrés de l'alfabetització entre cada vegada més grups socials en seria un altre factor quantitatiu a l'hora de poder mesurar, doncs, el grau de mentalitat alfabetitzada assolit per una societat en un moment determinat. D'altra banda, i en relació a la influència de la cultura escrita en els processos mentals, es pot considerar la primera com a manifestació de noves maneres de pensar i de percebre el món, i, fins i tot, palesaria un increment de les facultats de raonament (*Rationalisierungsprozeß*), amb les importants conseqüències que se'n deriven. Vegeu, al respecte, el treball de Thomas Behrmann, que ha estudiat el fenomen a les comunes del nord d'Itàlia. Cfr. BEHRMANN, Th. (1995). "Einleitung: Ein neuer Zugang zum Schriftgut der oberitalienischen Kommunen", en *Kommunales Schriftgut in Oberitalien: Formen, Funktionen, Überlieferung*, ed. KELLER, H. and BEHRMANN, Th., Munich: *Münstersche Mittelalter-Schriften* 68, pp. 1-18, especialment a les pp. 2 i 18.

alfabetització i lectoescriptura, amb el perill evident d'esdevenir una mera descripció de casos particulars. En aquest sentit, la perspectiva comparada resulta fonamental, tal com es palesa als estudis que sobre alfabetització urbana medieval s'han vingut desenvolupant en les darreres dècades en les universitats de Münster i Utrecht⁸.

En realitat, el medievalisme s'ha nodrit dels estudis pioners aportats des d'altres camps del coneixement, amb els quals hom ha pogut interpretar la comunicació escrita amb nous models teòrics i metodologies. Així, s'ha tendit a transitar des d'una tesi "forta", en la qual l'alfabetització determina d'una manera absoluta els canvis històrics en una societat concreta, a una tesi "feble", caracteritzada per posar l'accent en la interacció entre el progrés de l'alfabetització i altres factors, com ara, l'oralitat. En definitiva, s'interpreta l'alfabetització com una pràctica social. A més, cal contextualitzar les pràctiques escripturàries en el context social i cultural en què es produïren. En concret, gràcies a les aportacions teòriques d'autors com Eric Havelock⁹ i altres, centrades en les reflexions teòriques per al món antic, o bé des dels treballs d'autors com Walter Ong¹⁰, podem entendre la importància cabdal de l'escriptura alfabètica, considerada com una forma específica de tecnologia, la qual, al seu torn, va provocar canvis pregons en la manera de pensar i, consegüentment, en l'organització social. De la mateixa manera, a la llum d'aquest enfocament, podem interpretar la tecnologia de la impremta com la segona fita en la història de les comunicacions, la qual —no ho oblidem— responia a les necessitats creixents de textos escrits en el període baixmedieval. En definitiva, el pas des de l'oralitat a l'alfabetització va tenir unes conseqüències molt destacables en molts camps de la vida social, com ara la cultura i l'educació, tot transformant la mentalitat general envers una major individuació.¹¹

---

⁸ MOSTERT, Marco (1999). "New approaches to medieval communication?", *New approaches*, Turnhout, Brepols, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, pp. 15-37.

⁹ HAVELOCK, Eric Alfred (1963). *Preface to Plato*, Cambridge, MA. En aquest llibre, l'autor reflexiona sobre la importància de la recitació de les grans obres clàssiques gregues, com la Il·líada, concebuda com una enciclopèdia del seu temps, per a la qual era essencial la memorització dels textos, la qual, de fet, esdevenia una destresa imprescindible per a la transmissió del coneixement en una societat no alfabetitzada, de manera que, segons aquest autor, la poesia era la "tècnica" que millor permetia reproduir memorísticament els textos.

¹⁰ ONG, Walter J. (2002). *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, New York, Routledge.

¹¹ Vegeu, per exemple, ARLINGHAUS, Franz-Josef Ed. (2015). *Forms of Individuality and literacy in the medieval and early modern periods*, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, 31, Turnhout: Brepols. En aquest llibre, a banda d'una interessant introducció de l'editor, amb la qual es pretén enquadrar el tema, s'arreglen alguns articles que reflexionen sobre la relació entre l'alfabetització i el desenvolupament d'una imatge auto-conscient de l'individu. Així, aquesta concepció es manifesta en una sèrie de tipologies escrites, com ara cartes, com el corpus epistolar de Hildegard von Bingen i la seua relació amb la seua imatge pública; cròniques, com, per exemple, la crònica del bisbe Thietmar von Merseburg, o, fins i tot, en el llibre de vestits —*Schwarzsches Trachtenbuch*, en el seu títol original— d'un comptable dels Fugger, Matthäus Schwarz, mitjançant el qual aquest personatge reivindica la seua individualitat. Aquesta concepció està inextricablement unida, com sabem, a la doctrina cristiana de la salvació, basada en el concepte de la redempció individual; Ídem, (2020). "Practices of Communication. Literacy, Gestures and Words: Research on Late Medieval Communication," en *The Routledge*

Justificació: el perquè de tot plegat

A partir d'aquestes premisses, ens preguntem per la relació que es pot establir entre la proliferació d'escoles i el progrés de l'alfabetització en el nostre camp d'observació, centrat en els espais rurals valencians a la baixa edat mitjana. En principi, la constatació d'una xarxa escolar ben estructurada en l'espai ens hauria de remetre a uns nivells d'alfabetització creixents, com hom palesa quan es fa una anàlisi comparada entre regions europees i centra l'atenció en les regions més avançades del continent, com ara Flandes o les ciutats italianes, com Gènova o Florència¹². Aleshores, ¿Quina era la situació en el cas medieval valencià? ¿Es pot parlar també en aquest territori d'un progressiu augment dels nivells d'alfabetització, tot inferint-los a partir de la necessitat creixent entre segments socials cada vegada més amples d'una educació lletrada per als fills de les famílies amb ambicions d'escalar en l'escalafó social? Fet i fet, ¿és realment possible poder estimar els nivells d'alfabetització de la població general, encara que fos de manera aproximada per al període medieval? És més, ¿de quines fonts primàries disposem, si és el cas, per a poder establir aquests càlculs? Tot plegat, intentarem contestar, en les pàgines que segueixen, a aquests i altres interrogants que es plantegen quan pretenem entendre millor un fenomen amb unes concomitàncies tan pregones en el desenvolupament de la civilització occidental.

Companion to Cultural History in The Western World, Routledge: Oxon, pp. 96-110, ens ofereix un bon resum de les diferents aportacions teòriques al voltant de l'evolució i l'extensió de l'alfabetització i les seues implicacions en els canvis en la manera de pensar que hi va comportar.

¹² Per al cas de la Toscana, a Florència, segons les estimacions de Grendler a partir de les dades suggerides cap al final de la dècada de 1330 per Giovanni Villani, la taxa d'escolarització masculina partia d'un lílndar mínim del 67%, arribant-hi fins al 83%, atenent als valors més alts, xifres ben significatives, i que de segur que implicaven uns elevats nivells d'alfabetització de la població general. Per altra banda, paga la pena reproduir el paràgraf inicial del prefaci d'aquest llibre per a copsar la rellevància de la temàtica que es tractarà en aquesta recerca doctoral, a saber: p. 11, *Education emerged as a driving force in Italy from the twelfth to the sixteenth century. This was a period which saw both the triumph of urban culture in the form of the city-states and the revival of classicism linked to humanism and the Renaissance. Both these decisive movements were underpinned by educational developments. Civic expansion was dependent on economic growth: commercial, industrial and financial development required increasing literacy and numeracy to be diffused throughout the urban population for the conduct of business affairs and the keeping of business records. The triumph of lay education and literacy marks a great watershed in European history, and the late-medieval Italian cities were at the forefront of this cultural revolution. It was here that mass literacy reached a majority of the population. Burgeoning classical culture also relied on education to underpin, improve and extend latinity, not only among the professional literary classes but also within the social and political elite who patronised humanism and the Renaissance.* (El subratllat és meu). BLACK, Robert (2007) *Education and Society in Florentine Tuscany Teachers, Pupils and Schools, c. 1250-1500*, Leiden-Boston: Brill.

Objectius de la recerca

El present projecte de tesi doctoral estudia, tal com el seu títol indica, els nivells d'alfabetització al món rural valencià en la baixa edat mitjana i la seua relació amb el seu sistema escolar com a via principal, però no única, que existia llavors per a assolir la capacitat de la lectura i l'escriptura¹³. Com sabem, foren els estats-nació moderns els agents que varen impulsar, de manera decidida a partir del segle XIX, uns sistemes escolars robusts, amb la vocació d'abastar la totalitat de la població infantil i juvenil de cada estat com a una via d'elevat els índexs d'alfabetització de les societats respectives, així com, prioritàriament, com un mecanisme d'enquadrament social i d'uniformització i transmissió dels valors ideològics dels grups dominants, integrat en un relat nacional cohesionador.

És per això que quan pensem en els mecanismes mitjançant els quals hom aprèn a llegir i a escriure ens ve a la ment la imatge prototípica d'una aula abarrotada de xiquets, on el mestre, vestit elegantment, és l'encarregat de transmetre els rudiments de la lectura i l'escriptura, a més d'infondre, a través de les lectures de caire històric, un sentiment d'identitat nacional¹⁴. Certament, aquesta imatge que associem amb l'escola decimonònica com a únic espai per a l'aprenentatge lectoescriptori ha enterbolit tradicionalment la composició del fresc que pretenem descriure en aquesta tesi doctoral al voltant del món de l'ensenyament medieval, del qual es pretén obtenir una visió més rica, més polièdrica, de les diferents vies d'accés al coneixement de la lectura i l'escriptura¹⁵.

Així doncs, alguns dels objectius que ens proposem atènyer amb la següent tesi són, en primer lloc, estudiar els nivells aproximats d'alfabetització de la població rural baixmedieval a partir del cas valencià, on a penes han estat estudiats. A més, un altre dels objectius d'aquesta investigació és palesar la importància creixent que durant el període tardomedieval valencià va

---

¹³ En el món anglosaxó aquests estudis, centrats en la relació entre l'aprenentatge de lletra i l'alfabetització, es coneixen amb els termes en llengua anglesa de *Learning and Literacy*. Vegeu, a tall d'exemple, REES JONES, Sarah (2003) *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout, Brepols.

¹⁴ Vegeu, per al cas de l'Espanya de la Restauració, ARCHILÉS, Ferran i GARCÍA CARRIÓN, Marta (2012). En la sombra del estado. Esfera pública nacional y homogeneización cultural en la España de la Restauración, *Historia Contemporánea*, 45, pp. 483-518. Concretament, a la pàgina 493, podem llegir com l'educació finisecular decimonònica del període canovista es va caracteritzar per posar al centre de l'educació un ensenyament de la història amb un discurs netament nacionalista espanyol de tipus cultural, amb una vocació diàfana d'homogeneïtzació de les diferències lingüístiques.

¹⁵ Val a dir que és ben simptomàtic el debat perenne al voltant del món de l'educació en l'actualitat, el qual, especialment els darrers anys, se centra en l'impacte de les noves tecnologies de la informació i el qüestionament dels mètodes "tradicionals" d'ensenyament i aprenentatge, basats en sessions de classe de 45 minuts a Alemanya. En el cas valencià, hui en dia les sessions de classe tenen una durada de 55 minuts, les quals reproduïxen encara el paradigma de la divisió fabril del temps. Vegeu, en aquest sentit, la interessant obra del filòsof alemany contemporani PRECHT, Richard David (2013). *Anna, die Schule und der liebe Gott: Der Verrat des Bildungssystems an unseren Kindern*, Múnic: Goldmann Verlag.

tenir l'adquisició del coneixement a través de l'educació com una de les estratègies de promoció social més destacades entre segments cada vegada més amples de la societat valenciana durant els segles XIV i XV. Una anàlisi d'aquest tipus que ha estat majoritàriament aplicada als centres urbans, però que en els darrers anys s'ha beneficiat de les recerques que, a partir d'una aproximació prosopogràfica, han maldat per caracteritzar les estratègies d'ascens social i consolidació de l'ascendència de les famílies pertanyents a les elits rurals, entre les quals l'aprenentatge de lletra era essencial entre els fills dels llauradors benestants, que prioritzaven l'educació dels seus fills de cara a seguir la carrera eclesiàstica, esdevenir metges o notaris.¹⁶

Llavors, la present tesi doctoral pretén ser un exercici d'aproximació als nivells d'alfabetització a partir de l'anàlisi de l'incipient sistema escolar medieval en el nostre observatori d'estudi, els espais rurals del regne de València. Cercarem evidències documentals de la presència de mestres en la documentació municipal de les principals viles mitjanes del regne, com ara Morella, Sogorb, Vila-real, Alzira, Xàtiva, Cocentaina o Elx, i fins i tot en algunes comunitats rurals, com ara Sueca. Aquests nuclis poblacionals representaven els nodes principals d'un sistema de ciutats i viles de dimensions mitjanes que articulaven l'espai rural valencià front a l'hegemonia poblacional i econòmica en aquest període baixmedieval de la capital del regne. Tanmateix, posarem el focus d'atenció no només en aquestes escoles finançades amb fons municipals, sinó també en l'aprenentatge de lletra que s'esdevenia, en alguns casos, quan el macip aprenia els rudiments de la lectura i l'escriptura ensenyat pel mestre artesà al taller i que, suposem, podia representar una via d'accés al coneixement d'aquestes destreses mitjançant la pràctica diària per a aprendre un ofici¹⁷. Front a l'ensenyament que hom podia rebre a l'escola de gramàtica —en llatí—, existia un aprenentatge de caire pràctic al taller

---

¹⁶ Vegeu APARISI ROMERO, Frederic (2015). *Del camp a la ciutat. Les elits rurals valencianes a la Baixa Edat Mitjana*, tesi doctoral dirigida per Ferran Garcia-Oliver. En aquest sentit, un exemple concret de la gran importància que se li atorgava a l'ensenyament a primeries del segle XV per tal de poder accedir en un futur a una professió remunerada de tipus liberal com l'advocacia o la notaria el representa l'administració de la tutela de l'orfe Peret Reguart de Sueca, per GUNIOT, Enric i FURIÓ, Antoni. (1980). "Un exemple d'economia domèstica de principis del XVè. L'administració d'una tutela. Sueca 1412-1427", *Quaderns de cultura de Sueca*, 2, pp.11-46.

¹⁷ SIXTO IGLESIAS, Ricardo (1993). *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, Departament d'Història Medieval. En aquesta tesi, dirigida pel professor Paulino Iradiel Murugarren, s'estudia, per al cas de la ciutat de València, la contractació de joves durant el segle XV al Cap i Casal, la qual es formalitzava mitjançant un tipus contractual anomenat contracte d'afermament, arrelat a la documentació notarial del període referit. En alguns d'aquests contractes s'explicitava la docència de lletres, "*docere letras*", com a obligació que contraïa el mestre artesà envers el seu aprenent o macip. Com comprovarem més endavant, disposem d'uns quants treballs, majoritàriament en forma d'articles, que s'han ocupat de la formació dels joves en els espais rurals valencians, i que testimonien, en alguns casos, aquesta clàusula mitjançant la qual el mestre artesà es comprometia a ensenyar de lletra el xiquet que li estava afermat.

on el xiquet era ensenyat a través de la pràctica.

Fins ara ens hem centrat en l'ensenyament dels xiquets, tant a les escoles com en els casos que eren afermats amb un mestre artesà. Però, ¿quina era la situació de les dones i les xiquetes durant aquest període respecte a l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura? Com sabem, i tal com es fa esment en les obres que tracten aquesta problemàtica en altres contextos espacials, com ara, en el cas de l'Anglaterra baixmedieval, els índexs d'alfabetització femenins mostren uns valors inferiors en tots els llocs respecte dels valors de l'alfabetització masculina i tradicionalment es constata que només a les famílies més riques i benestants les filles aprenien a llegir i escriure.¹⁸

En l'espai que representa el nostre camp d'observació, ¿Quina era la situació en el regne de València durant els segles XIV i XV, pel que fa a l'alfabetització femenina?¹⁹ Esbrinar, a partir de les fonts documentals que estan al nostre abast, i d'una manera qualitativa, els nivells d'alfabetització femenina és, no debades un dels nostres objectius secundaris, i al qual, com veurem més avant, dedicarem un capítol sencer, a partir de les històries de dones alfabetitzades, com és el cas de la jove conversa Beatriu Guimerà. A través de testimonis com aquest ens interrogarem sobre quina de les seues dues condicions pesava més a l'hora d'explicar que sabés llegir i escriure: ¿Era la seua condició de conversa la que determinava aquesta habilitat o, més aviat, el fet de pertànyer a una família de menestrals —essent filla d'un seder—, explicarien la seua capacitat de llegir i escriure? En aquest darrer cas, s'estaria suggerint un elevat grau d'alfabetització entre les dones dels menestrals, una hipòtesi que resulta especialment interessant, i que corroboraria la hipòtesi central d'aquest projecte de tesi doctoral²⁰.

---

¹⁸ Per al cas anglès, podem constatar l'existència de dones alfabetitzades, però aquestes representaven una minoria de la població total femenina. Com és sabut, una de les fonts que existeixen en l'Anglaterra del segle XV per a copsar l'abast de l'alfabetització de les dones està representat per les quatre col·leccions epistolars de certes famílies benestants, com és el cas de la col·lecció de Margaret Paston —la qual, curiosament, era analfabeta—, en la qual només al voltant d'un 10% de les cartes foren escrites per dones. Encara més, el mateix s'evidencia a les conegudes com a *Stonor Letters*, en les quals tan sols al voltant d'un 10% foren redactades per dones; més cridanera encara, és la xifra que s'arregla en la col·lecció de la correspondència de la família Cely, en la qual només una de les 247 cartes va ésser escrita per una dona. Fins i tot, a la correspondència de la família Plumpton aquesta xifra no depassa ni l'1,5% del total de les cartes de la col·lecció! Uns valors significativament ben minsos, al capdavall, si considerem que aquestes famílies podien permetre's contractar tutors privats per a l'ensenyament dels fills. Tot plegat, trobem unes estimacions ben baixes a les fonts angleses. En el cas de l'estimació de l'alfabetització femenina a partir d'aquelles dones que eren capaces d'escriure la seua signatura no arribava ni a l'1% a començaments del segle XVI.

¹⁹ CORTÉS, Josepa (2012). "Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l'Edat Mitjana i el Renaixement", en *Dones i literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Volum II, Coordinat per Ricard Bellveser, València: Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim.

²⁰ FURIÓ, Antoni (2020) *Quinze dones valencianes*, Catarroja-Barcelona-Palma: Editorial Afers, pp. 117. Ben significativament, i contrastant amb el tenor de la nota anterior, aquesta jove conversa, nascuda a la ciutat de València en 1464, mentre estava presa a la presó del Sant Ofici a València, i segons una denunciament, es passava les nits escrivint cartes: "*Muchos días, stando echada en la cama, quando todas dormían, stava la dicha Beatriz scriviendo*".

En conseqüència i com a corol·lari, la tesi parteix de la hipòtesi de partida que l'alfabetització estava molt més estesa a la societat medieval, tant urbana com rural, del que tradicionalment s'ha admès. Tractarem de validar aquesta hipòtesi per al cas valencià, que és el que emprem com a observatori, a partir de les nombroses evidències documentals recollides.

D'altra banda, el context temporal i espacial de la present tesi s'inscriu en el marc cronològic que abasta els segles XIV i XV, en un llarg Cinc-cents que es va caracteritzar a Europa per canvis importants, conseqüència de processos històrics amb un origen en els segles precedents i que varen marcar la tardor medieval, i condicionar, al seu torn, l'evolució històrica dels segles posteriors de manera estructural i entre els quals "la revolució de l'escrit", *the Writing Revolution*, que començà ja al segle XIII i es consolidà en el XIV, aplega a la seua esplendor amb la invenció de la impremta de tipus mòbils de Johannes Gutenberg i la difusió de la Bíblia en vernacle.

Pel que fa a l'espai, el camp d'observació emprat es correspon amb el territori del regne de València, tot exceptuant la seua capital. De fet, resseguim en la present investigació els nuclis poblacionals més importants del regne, que, de nord a sud són les viles de Morella, Castelló, Vila-real, Alzira, Sueca, Xàtiva, Gandia, Cocentaina, Albaida Alcoi, Alacant, Elx i Oriola. En aquestes tretze viles cercarem les referències documentals amb les quals poder bastir un esquema general de com era la xarxa escolar valenciana en aquells temps i quines singularitats i diferències en podem destacar. La riquesa de les fonts arxivístiques de què gaudeixen aquests municipis ens proveiran del material necessari en aquest sentit i que esmentem a continuació.

* * *

L'estructura de la tesi que ara presentem es divideix en vuit capítols, els quals, al seu torn, es poden agrupar en cinc grans blocs de continguts. En una primera part, que coincideix amb el primer capítol de la present tesi, s'exposen els tres tipus de fonts documentals que s'han emprat tradicionalment en les investigacions que han estudiat els nivells d'alfabetització. Per una banda, els llibres per a l'administració i control de les finances municipals, anomenats *Manuals de Consells* i *llibres de clavaria*. Un segon conjunt el constitueix la documentació de caire notarial, en forma de contractes d'afermament o d'inventaris de béns, a través dels quals podem conèixer en quins casos la inserció laboral dels joves aprenents als tallers també incloïa l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura o la presència de llibres en els inventaris *post-mortem*,

respectivament. En un tercer grup, s'agrupen els documents de tipus judicial, en forma de processos judicials i de les deposicions dels sospitosos d'heretgia davant dels tribunals de la Inquisició.

A continuació, en un segon bloc temàtic podem incloure els capítols dos i tres, en els quals s'aborda una revisió de les principals aportacions historiogràfiques al voltant de l'alfabetització medieval, centrant l'interès en la seua anàlisi als espais rurals medievals. Al capítol tres es revisen els mecanismes que facilitaven l'aprenentatge de les destreses lectoescripturàries i les causes que expliquen la proliferació de la documentació escrita en l'Europa medieval. També es planteja un breu recorregut per l'evolució de l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura des de l'alta edat mitjana i s'exposen els diferents tipus d'escoles que existien durant l'edat mitjana. A més a més, es descriuen els principals trets que caracteritzaven les escoles medievals a nivell ibèric, així com dins dels diversos regnes que formaven la Corona d'Aragó.

En un tercer conjunt temàtic, s'agrupen els capítols quatre i cinc, dedicats, respectivament, al coneixement del sistema escolar valencià baixmedieval i de les modalitats alternatives que permetien llavors l'ensenyament de la lectura i l'escriptura, com eren els contractes d'afermament en el món laboral. A més, aprofundirem en l'estudi de les escoles de gramàtica del món rural i de les seues principals característiques.

El capítol sis s'aproxima al fenomen de l'alfabetització a partir de l'estudi dels registres notariais i judicials que ens informen sobre l'existència de llibres i biblioteques en possessió d'individus, com una via addicional per a poder estimar el grau d'alfabetització en una societat determinada, tot destacant l'elevat grau d'alfabetisme de la minoria conversa valenciana.

El penúltim capítol centra l'atenció en el món de la lectura i l'escriptura per part de les dones, arrellegant algunes de les principals contribucions que ens assabenten de l'existència de dones alfabetitzades²¹. Finalment, en el capítol vuit, es planteja una aproximació als nivells d'alfabetització al món rural valencià tardomedieval.

---

²¹ CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa; MANDINGORRA LLAVATA, María Luz i PONS ALÓS, Vicent (2019). «*Aquestes són les obres que yo, Sor Ysabel de Billena, é fetes en aquest Monestir*» *Notes autògrafes de Sor Isabel de Villena*», València, Acadèmia Valenciana de Cultura.

CAPÍTOL I

FONTS I METODOLOGIA

Descriuré a continuació les fonts primàries que han estat consultades per a realitzar el present treball de recerca, sense les quals ens seria de tot punt impossible poder confirmar les hipòtesis de treball prèvies, o bé descartar-les: són una peça essencial del treball històric. És més, sense fonts primàries no podem fer història.²² La tasca del buidatge documental ha estat una de les fases en què he esmerçat més temps. En aquest sentit, l'impacte de la pandèmia del coronavirus del Covid-19 a principis de l'any 2020 va impactar de ple en el treball de recerca arxivística presencial. De fet, va ser imprescindible, en un primer moment, recórrer a la documentació que havia estat digitalitzada en els diferents arxius valencians dels quals es pretenia obtenir informació. Més endavant, quan s'anaren alçant les restriccions, va ser possible visitar alguns dels arxius municipals. El tracte per part del personal que treballa en ells ha estat, en tots els casos, molt atent i servicial, com ara l'Arxiu Històric Municipal de Cocentaina (AHMC), l'Arxiu Municipal d'Alzira (AMAlz), l'Arxiu Històric Municipal d'Elx o l'Arxiu Municipal de València (AMV). En uns altres casos, però, he recorregut a la documentació digitalitzada, tant per les raons exposades més amunt, com també, per raons pràctiques de temps. Així, la documentació digitalitzada i en línia proporcionada tant per l'Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr) com per l'Arxiu Municipal d'Alcoi (AMAl), varen possibilitar l'accés des de casa a la documentació desitjada.²³ En altres casos, ha calgut treballar amb una sèrie de publicacions,

---

²² En aquest sentit, vegeu la pertinent reflexió de Pablo Pérez García sobre la relació entre memòria i història; en efecte, la tasca de preservació, i la transcripció dels textos documentals és imprescindible si es vol fer qualsevol estudi històric. A més, denuncia el deficient estat de conservació de molts documents referits al conflicte de la Germania i la crida que fa a la seua preservació «[...] Hauria sigut prou un compromís per a millorar les perspectives de conservació i preservació de la documentació que estem perdent d'una manera tan dramàtica com accelerada. De moment, la pitjor part toca als protocols notariais del període, alguns dels quals ja s'han convertit en un garbuix de paper esmicolat per l'òxid». Cf. PÉREZ GARCÍA, Pablo (2021). «La documentació de les Germanies: els processos contra els agermanats», *Revista Valenciana de Filologia*, València, pp. 41-60.

²³ Podeu consultar en línia la documentació als webs de l'Arxiu Municipal de Vila-real, a saber: www.solucionsinformatiques.com; i de l'Arxiu Municipal d'Alcoi (AMAlc): <http://bivia.info>. En altres casos, encara que els arxius tenen alguns documents digitalitzats i disponibles per internet no es poden trobar més que alguns pocs i de manera testimonial. És el cas del web de l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHMElx), en el qual

també disponibles en línia, en aquest cas en el web “trobes.uv.es” de la Universitat de València, com ara la col·lecció Fonts Històriques Valencianes per a la consulta del material transcrit dels Llibres de Consells de la vila de Castelló, o com és el cas de l’obra *El Manual de Consells de Gandia a la fi del segle XV*, de la mateixa col·lecció, dirigida per Antoni Furió i Enric Guinot. Finalment, pel que fa a la documentació digitalitzada, cal destacar el web del Sistema Arxivístic Valencià en Xarxa (SAVEX), amb el qual he pogut accedir a diversos protocols notariais de l’Arxiu Històric d’Oriola/Archivo Histórico de Orihuela (AHO).

Per altra banda, el meu director de tesi, el professor Antoni Furió, m’ha facilitat molt amablement alguns fitxers digitals tant de l’Arxiu Municipal d’Alcoi (AMAlc), en concret notals i protocols notariais, com també protocols notariais de l’Arxiu de Protocols Notariais de Morella (APNM), ambdós fitxers visibles amb el programa MINIDOC.

---

només es troba digitalitzat el *Llibre d’ordinacions del Consell* de 1370 a 1384, Signatura a1, el qual ha estat revisat en línia.

1.1. Les fonts primàries en la documentació municipal: Manuals de Consells i llibres de Clavaria

Com és sabut, l'estudi dels nivells d'alfabetització i la seua determinació pot partir de l'anàlisi de la xarxa o sistema escolar del territori que hom vullga estudiar, donat que, de manera indirecta, podem inferir uns nivells més elevats en aquells espais que disposen d'una determinada infraestructura educativa front a aquells altres en què manca aquesta. Partirem, doncs, de la documentació de caire municipal que generaven els diferents governs de les viles més importants del regne de València, per a esbrinar l'existència d'escoles i la presència de mestres, que eren habitualment contractats per aquests organismes per a afavorir les estratègies d'ascens social dels grups dirigents. Aquesta promoció s'associava a una formació de lletra que esdevindria progressivament més necessària per a la gestió d'un nombre creixent de tasques econòmiques i administratives, com palesa l'ingent volum de la documentació de tipus notarial amb la qual es regulaven les diferents fases de la vida d'un individu en el període baixmedieval. Així, emprarem les fonts municipals consistents en els llibres d'actes dels consells municipals²⁴, en els quals s'enregistraven les ordenances i els acords a què s'arribava als consells municipals i que eren adoptats pels jurats i el consell de la vila. Conegudes també amb altres denominacions segons la localitat, rebien el nom de *Manuals de Consells* a la ciutat de València, *Llibres de Consell* a Castelló de la Plana; a Vila-real s'anomenaven *Llibres de notament del consell*; *Llibres dels actes dels jurats e Concell* a Alzira; a la ciutat de Xàtiva el llibre més antic que arreplega les actes del Consell municipal i que data de l'any 1376 rep el nom de *Taula de tots los Actes e Concells*; finalment, per a les viles situades a l'extrem meridional del regne de València, rebien el nom de *Llibres d'Ordinacions del Consell* a Elx i *Contestador* a Oriola, segons apareix al llibre que inaugura la sèrie de les actes i que data del 1353. Al capdavant, i independentment de la denominació emprada, el nostre propòsit és el de cercar qualsevol referència que ens assabente de la contractació de mestres per part del consell municipal: el seu nomenament, la seua procedència, el salari que rebrà, els motius pels quals ha calgut canviar de mestre, el temps de durada del contracte i el sistema de pagament, que en alguns casos incloïa el pagament addicional per part dels escolars, etc.

---

²⁴ Cal destacar la ingent tasca de publicació d'aquests i altres fons documentals mitjançant la col·lecció fonts històriques valencianes, publicades per la Universitat de València sota la direcció d'Antoni Furió i Enric Guinot. A tall d'exemple, vegeu BERNABEU BORJA, Sandra i NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (eds.), (2023). *Manuals de Consells de la ciutat de València (1400-1406)*, fonts històriques valencianes 86, València: Universitat de València.

En segon lloc, els llibres d'administració del consell municipal, coneguts com a llibres de comptabilitat o *llibres del clavari*, de clavarria o claveria, segons els casos, derivat del nom del clavari, que era el jurat encarregat de l'administració i la comptabilitat dels diners gestionats pel govern municipal. En aquesta tipologia documental s'enregistraven tant els ingressos, anomenats *rebudes* als llibres de clavarria, com les despeses, anomenades *dates*, en la secció corresponent als pagaments que efectuava el clavari, en representació dels jurats i del consell municipal als diversos actors econòmics que eren necessaris per a poder gestionar satisfactòriament el dia a dia en la vila. En concret —i aquest és l'apartat al que hem de recórrer per a esbrinar la contractació de mestres per part del consell municipal— en l'apartat de les dates, es detallaven les sumes pecuniàries que cobraven els mestres per ensenyar els escolars de la vila. Aquestes anotacions comptables permeten establir els nivells salarials i la seua evolució al llarg del temps, així com en relació a altres treballs de l'època, la qual cosa ens pot donar pistes sobre aspectes relacionats amb l'oferta i la demanda de mestres en l'espai i el temps considerats com a observatori de la present recerca: el regne de València en els segles XIV i XV. Fins i tot, podem esbrinar si han estat necessàries obres de reparació en els espais dedicats a les escoles, resultat de la degradació associada al pas del temps i a la tendència a no esmerçar més recursos dels imprescindibles en el manteniment dels *albergs* o *cambres* on s'instal·laven les escoles municipals o privades. En altres ocasions la deterioració de les instal·lacions destinades a servir d'escola es devien a diferents catàstrofes naturals, com ara temporals de pluges torrencials o sismes, que, de tant en tant, assolaven les viles valencianes²⁵. Àdhuc, en alguns casos, els desperfectes podrien deure's a les destruccions pròpies d'algun conflicte bèl·lic, com els diversos enfrontaments armats que afectaren el regne de València durant els segles XIV i XV, com ara la Guerra de la Unió (1347-1348) o la Guerra dels dos Peres (1356-1375), entre altres.

A més a més, una via addicional per a estudiar els nivells d'alfabetització és la que representen els llibres de comptes familiars, en els quals es consignava el salari que rebia el mestre contractat de manera privada per a ensenyar els fills, generalment, dins dels segments més benestants de la societat del moment. En efecte, la comptabilitat de caire familiar, representada habitualment en el cas de la tutela dels xiquets orfes, ens mostra la despesa

---

²⁵ Hem trobat algunes referències a aquestes obres de reparació durant el buidatge de la documentació. Vegeu, en efecte, els *Llibres dels actes dels jurats e Concell*, Signatura 03/058 (1468-1469), ff. 115v-116r, (11-1-1469) de l'Arxiu Municipal d'Alzira (AMAlz), en el qual apareix la següent anotació: «Per a la obra de la scola de la dita vila, la qual és enderoçada»; així mateix, als *Llibres dels actes dels jurats e Concell*, AMAlz, Signatura 03/065, ff. 124r-v i ff.125r, (13-12-1475) trobem la següent informació, a saber: «Cabirons i troços de fusta caiguts en les moltes pluges del present any en la scola» (el subratllat és meu).

esmerçada en el mateix, en forma de llibres, de plomes i tintes, de bainots i altres materials fungibles que eren necessaris per a l'ensenyament dels xiquets en la baixa edat mitjana²⁶.

---

²⁶ GUINOT, Enric i FURIÓ, Antoni (1980). "Un exemple d'economia domèstica de principis del XVè. L'administració d'una tutela. Sueca 1421-1427." *Quaderns de Cultura de Sueca* 1, pp. 11-46.

1.2. Les fonts notarial: contractes d'afermament, inventaris de béns i almonedes

Sens dubte, una de les fonts més riques en el nostre camp de recerca històrica són els protocols notarial, amb una gran profusió de notaris rurals que ens permeten copsar, de manera indirecta, els casos en els quals els progenitors d'un xiquet s'avenien amb un mestre artesà mitjançant una fórmula contractual molt habitual en el període medieval: els contractes d'aprenentatge, coneguts també amb el nom d'afermaments. A través d'aquests documents s'especificaven les condicions sota les quals s'afermaven normalment els xiquets, però també xiquetes, en aquest darrer cas majoritàriament per al servei domèstic i sense estipular cap aprenentatge específic, encara que, com veurem més avant, també hi havia excepcions. Així, en aquests contractes sovint s'especificava que el mestre artesà ensenyaria, a més dels principis i tècniques requerides en l'activitat laboral artesanal que fos —en l'ofici pròpiament dit—, els rudiments de la lectura i l'escriptura, necessaris, com ja hem remarcat adés, per a poder desimboldre's amb una mínima solvència en una societat progressivament més acostumada al registre escrit. Dissortadament, la riquesa d'aquests instruments notarial al nostre territori no lleva que les troballes siguin puntuals i, en certa mesura, poc habituals als registres notarial, la qual cosa dificulta la tasca de registre de la presència d'aquests contractes, que representen una via addicional per a esbrinar, de manera indirecta, els nivells d'alfabetització en el camp d'observació de la present tesi.

Per la seua part, un cas específic dins de la documentació conservada als registres notarial és la que representen els inventaris de béns —tant de natura notarial com judicial. Aquesta tipologia documentària ha estat utilitzada per a valorar de manera qualitativa els nivells d'alfabetització i s'han emprat per part dels investigadors medievalistes en l'elaboració de registres dels llibres que posseïen els difunts, els quals es consignaven als inventaris *post-mortem*. D'aquesta forma, disposem de descripcions detallades dels llibres que conformaven les biblioteques particulars i, a partir d'aquests inventaris dels béns enregistrats en aquests documents —que de vegades incloïen llibres—, ens ha estat possible conèixer l'abast de l'expansió de la cultura escrita a la baixa edat mitjana.²⁷

---

²⁷ La proliferació dels estudis centrats en la cultura material medieval dels darrers quaranta anys, materialitzada en una extensa bibliografia, produïda sobretot en el món anglosaxó, sol utilitzar com a font documental primària els inventaris de béns. Tanmateix, en el nostre àmbit geogràfic, malgrat que els inventaris *post-mortem* ens permeten endinsar-nos en les llars dels seus propietaris, amb una relació de les possessions mobles —i a vegades també immobles— del difunt, i amb una major o menor concreció en el grau de descripció de la qualitat dels béns i del seu estat de conservació, no inclouen mai el valor monetari dels mateixos.

1.3. Els processos judicials: creu o signatura

Les fonts judicials possiblement representen un dels reservoris d'informació més emprats tradicionalment per a estudiar els nivells d'alfabetització i la seua quantificació, a partir dels treballs pioners d'historiadors com Lawrence Stone, Carlo M. Cipolla, Roger Schofield, Michel Fleury o Roger Chartier. Recentment, les investigacions d'historiadors com Eleanor Hubbard o Mark Hailwood continuen aprofitar aquestes fonts documentals de natura judicial per a inferir quin percentatge de la població femenina o de la població del món rural estava familiaritzada amb alguna de les habilitats associades amb l'alfabetització.

En concret, en la nostra recerca hem intentat trobar evidències quantitatives dels nivells d'alfabetització als processos judicials. De fet, procedirem al buidatge sencer de la sèrie anomenada "Processos", des de la signatura vv-7 de 1388 fins a la vv-29, corresponent a 1500, i que actualment es troba custodiada a l'Arxiu Municipal de València (AMV)²⁸, tot cercant evidències de signatures i de creus —en els casos en què els testimonis interrogats eren incapaços de signar—, per part dels declarants en les deposicions judicials analitzades. Es tractava d'enregistrar el nombre total de signatures i de marques o creus respectivament, de manera que poguéssim establir la relació percentual entre el nombre de signatures i de creus i poder assolir unes conclusions quantitatives sobre l'extensió de l'alfabetització. Tanmateix, després de l'exhaustiva revisió del material documental i el seu buidatge, no s'ha trobat cap evidència de l'ús de la signatura, o de la creu en el seu defecte, en cap dels llibres de processos

---

²⁸ Un exemple d'aquesta documentació jurídica seria el procés incoat en 1381 per la ciutat de València contra l'orde de Montesa arran de la disputa per l'adscripció del terme de Sueca al de Cullera. En aquest cas se centra en la sèrie dels llibres anomenats "*Processos*", amb la signatura vv-5, anteriors, per tant, a les signatures que hem buidat en l'Arxiu Municipal de València (AMV). Malauradament, no disposem en aquest procés del text amb les deposicions dels gairebé quatre-cents testimonis presentats per cadascun dels litigants. Tanmateix, sí que es conserven dos extensos documents recusatoris amb les objeccions als testimonis proposats per cadascuna de les parts —en molts casos basades, no tan sols en les possibles contradiccions en les declaracions, sinó més aviat, en la desqualificació moral dels declarants, tot acusant-los de bevedors, jugadors, etc. En conseqüència i d'acord amb la legislació foral valenciana de l'època, quedaven desqualificats aquests testimonis, atenen al tenor del text dels *Furs*, IV, IX, 10, que diu: "a tots negocis o a tots feits a provar basten II o III testimonis covinents; e si testimonis seran donats de cascuna de les parts que pledejaran sobre un capítol meteix e serà vist que sien contraris los testimonis en lurs dits, aquels deuen ésser creeguts qui seran pus honests". (El subratllat és meu). Vegeu RUBIO VELA, Agustín (1988). *El Procés de Sueca: la mala vida en una comunitat rural del trescents*, Alzira: Bromera.

més amunt referits²⁹.

1.4. Els registres de la Inquisició: l'alfabetització dels conversos

Encara en l'apartat de la documentació de caire judicial, els processos judicials més rics són, sens dubte, els de la Inquisició; en concret, l'anomenada “nova” Inquisició dels Reis Catòlics de 1483³⁰, que, com sabem, no correspon amb la Inquisició Pontificia o Vaticana anterior, els fons de la qual es custodien a l'Arxiu de la Universitat de València. Hom disposa de moltíssims processos judicials incoats per aquest tribunal que es conserven, molts d'ells digitalitzats, en l'*Archivo Histórico Nacional* (AHN) de Madrid, així com en l'Arxiu del Regne de València (ARV), i dels quals podem obtenir una informació qualitativa, a partir de les deposicions dels declarants, molts dels quals eren conversos. Aquests, en general, eren un col·lectiu àmpliament alfabetitzat, com es desprèn de moltes de les declaracions dels sospitosos d'heretgia, uns criptoconversos que continuaven practicant d'amagat els ritus i pràctiques pròpies del judaisme i que sovint eren denunciats per persones properes, com ara servents o familiars. De vegades, aquestes delacions eren conseqüència d'antigues enveges i rancors, atíats per l'onada d'integrisme que va caracteritzar el període baixmedieval, especialment durant la fi del segle XV.³¹

---

²⁹ Les declaracions dels testimonis i els acusats als processos judicials en el regne de València normalment solien acabar amb una signatura del propi escrivà fins a la dècada dels setanta del segle XVI, moment en el qual es generalitzarà progressivament la consignació d'una signatura, o bé una creu, del declarant. La revisió dels processos amunt indicats no ha fet sinó confirmar l'aparició d'aquesta pràctica, almenys per a aquesta tipologia documental, ja en el Siscent. Vegeu CISCAR PALLARÉS, Eugenio (1998) “Cruz o firma en la práctica procesal (contribución a la medición de la alfabetización en el Reino de Valencia, siglos XVI-XVIII)”, *Estudis: Revista de historia moderna*, 24, pp. 37-62.

³⁰ Vegeu, per a conèixer el procés mitjançant el qual els Reis Catòlics aconseguiren implantar aquesta “nova” Inquisició en els regnes de Castella i Aragó, CRUSELLES GÓMEZ, José María (2023). “De Morillo a Torquemada. Inquisidores fernandinos, dominicos observantes y razón de estado (1478-1484)”, *Estudis: Revista de historia moderna*, 49, pp. 15-68. Sobre l'origen de la Inquisició dels Reis Catòlics a la ciutat de València podeu consultar, a tall d'exemple, CRUSELLES, Enrique (2017). “Comenzar la Inquisición (Valencia, diciembre 1481-marzo 1482), a GONZÁLEZ RAYMOND, Anita i CARRASCO, Rafael (eds.): *Las razones del Santo Oficio*, Presses Universitaires de la Méditerranée, pp. 55-78; CRUSELLES, José María (ed.), (2013). *En el primer siglo de la Inquisición española*, València: PUV. A més, s'ha de destacar el magnífic estudi d'Antoni Furió al voltant de la figura de la conversa Beatriu Guimerà, a partir de la documentació conservada a l'AHN de Madrid i publicat el 2020, al llibre *Quinze dones valencianes*, publicat per l'editorial Afers, i de la qual parlarem en un capítol d'aquesta tesi.

³¹ Cfr. VENTURA i SUBIRATS, Jordi (1993). *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona: Curial. En aquest llibre trobem una sèrie de processos inquisitorials a un grup de conversos acusats de judaïtzants, entre els quals un documentat el 1483, en relació amb la traducció valenciana completa de la Bíblia publicada pels volts de març del 1478. Aquesta traducció al vernacle seria emprada per la minoria conversa per a llegir la Bíblia, en absència o per impossibilitat de fer ús de la versió en hebreu de la mateixa. Aquests processos, al capdavant, ens informen sobre un col·lectiu molt alfabetitzat en el nostre camp de recerca.

Relació de les fonts buidades en aquesta recerca doctoral

Fonts primàries (arxivístiques)

Arxiu Històric de Protocols de Morella (AHPM)

Protocols notarial

- Protocol d'Andreu Navarro dels anys 1370-1373, Signatura 40.
- Protocol d'Andreu Navarro dels anys 1373-1374, Signatura 41.
- Protocol d'Antoni Sanxo dels anys 1360-1362, Signatura 34.
- Protocol d'Antoni Sanxo, Signatura 35.
- Protocol d'Antoni Sanxo dels anys 1365-1368, Signatura 36.
- Protocol d'Antoni Sanxo dels anys 1369-1379, Signatura 37.
- Protocol d'Antoni Sanxo de l'any 1410, Signatura 38.
- Protocol d'Andreu Navarro dels anys 1370-1373, Signatura 40.
- Protocol de Bertomeu de la Guerola dels anys 1394-1402, Signatura 33.
- Protocol de Miquel Alegre dels anys 1370-1373, Signatura 39.
- Protocol d'Andreu Navarro dels anys 1374-1377, Signatura 45.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1375, Signatura 42.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1377, Signatura 47.
- Protocol d'Andreu Navarro 1378, Signatura 46.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1382, Signatura 48.
- Protocol d'Andreu Navarro dels anys 1382-1383, Signatura 43.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1384, Signatura 49.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1385, Signatura 50.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1389, Signatura 51.
- Protocol d'Andreu Navarro dels anys 1389-1391, Signatura 44.
- Protocol d'Andreu Navarro dels anys 1391-1393, Signatura 52.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1376, Signatura 53.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1377, Signatura 54.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1379, Signatura 55.
- Protocol d'Andreu Navarro de l'any 1381, Signatura 56.
- Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1391, Signatura 70.
- Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1392-1393, Signatura 68.

Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1394, Signatura 69.
Protocol de Martí Gossà de l'any 1392, Signatura 63.
Protocol de Martí Gossà de l'any 1419, Signatura 65.
Protocol de Martí Gossà dels anys 1421-1422, Signatura 64.
Protocol de Martí Gossà de l'any 1432, Signatura 66.
Protocol de Martí Gossà de l'any 1434, Signatura 67.
Protocol de Sancho Sanç dels anys 1391-1392, Signatura 57.
Protocol de Sancho Sanç de l'any 1392, Signatura 59.
Protocol de Sancho Sanç de l'any 1392, Signatura 60.
Protocol de Sancho Sanç dels anys 1396-1409, Signatura 58.
Protocol de Sancho Sanç de l'any 1400, Signatura 61.
Protocol de Sancho Sanç de l'any 1401, Signatura 62.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1394, Signatura 72.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1395, Signatura 71.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1396, Signatura 73.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1397, Signatura 74.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1400, Signatura 75.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1401, Signatura 76.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1401, Signatura 105.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1402, Signatura 77.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1402, Signatura 78.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1402, Signatura 106.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1403, Signatura 99.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1404, Signatura 79.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1404, Signatura 80.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1405, Signatura 81.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1405, Signatura 103.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1406, Signatura 82.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1406, Signatura 83.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1407, Signatura 84.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1408, Signatura 85.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1408, Signatura 104.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1409, Signatura 89.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1410, Signatura 87.

Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1411-1412, Signatura 88.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1417, Signatura 90.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1417 (1398), Signatura 91.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1418, Signatura 92.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1420, Signatura 94.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1421, Signatura 95.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1422, Signatura 96.
Protocols notariais d'Antoni Esquerdo de l'any 1422, Signatura 98.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1424, Signatura 100.
Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1425-1426, Signatura 101.
Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1427-1428, Signatura 102.
Protocol d'Antoni Esquerdo sense data, Signatura 86.
Protocol d'Antoni Esquerdo sense data, Signatura 93.
Protocol d'Antoni Esquerdo sense data, Signatura 97.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1402, Signatura 108.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1403, Signatura 107.
Protocol d'Antoni Esquerdo de l'any 1404, Signatura 109.
Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1404-1405, Signatura 110.
Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1408-1410, Signatura 111.
Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1411-1420, Signatura 112.
Protocol d'Antoni Esquerdo dels anys 1425-1428, Signatura 113.
Protocol de Francesc de l'any 1405, Signatura 131.
Protocol de Francesc de l'any 1419, Signatura 132.
Protocol de Francesc de l'any 1421, Signatura 133.
Protocol de Francesc de l'any 1422, Signatura 134.
Protocol de Francesc de l'any 1423, Signatura 135.
Protocol de Francesc de l'any 1425, Signatura 136.
Protocol de Francesc de l'any 1426, Signatura 137.
Protocol de Francesc de l'any 1430, Signatura 138.
Protocol de Francesc de l'any 1431, Signatura 139.
Protocol de Francesc de l'any 1433, Signatura 140.
Protocol de Francesc de l'any 1435, Signatura 141.
Protocol de Jaume Roig dels anys 1407-1409, Signatura 129.
Protocol de Jaume Roig de l'any 1444, Signatura 130.

Protocol de Pere Sava dels anys 1398-1399, Signatura 114.
Protocol de Pere Sava de l'any 1400, Signatura 115.
Protocol de Pere Sava dels anys 1403-1404, Signatura 116.
Protocol de Pere Sava de l'any 1410, Signatura 117.
Protocol de Pere Sava de l'any 1411, Signatura 119.
Protocol de Pere Sava de l'any 1415, Signatura 120.
Protocol de Pere Sava de l'any 1416, Signatura 121.
Protocol de Pere Sava de l'any 1417, Signatura 122.
Protocol de Pere Sava de l'any 1418, Signatura 123.
Protocol de Pere Sava de l'any 1420, Signatura 124.
Protocol de Pere Sava dels anys 1426-1427, Signatura 125.
Protocol de Pere Sava de l'any 1428, Signatura 126.
Protocol de Pere Sava de l'any 1455, Signatura 118.

Arxiu Municipal de València (AMV)

Processos

Sèrie anomenada "Processos", des de la signatura vv-7 de 1388 fins a la vv-29 de 1500.

Arxiu Municipal d'Alzira (AMAlz)

Llibres dels actes dels jurats i consell

Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1490-1491; 03/79
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1491-1492; 03/80
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1492-1493; 03/81
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1493-1494; 03/82
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1494-1495; 03/83
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1495-1496; 03/84
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1496-1497; 03/85
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1496-1497; 03/86
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1497-1498; 03/87
Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1498-1499; 03/88

Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1500-1501; 03/89

Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1501-1502; 03/90

Llibres dels actes dels jurats i consell dels anys 1502-1503; 03/91

Arxiu Municipal d'Alcoi (AMAlc)

Llibres de Consells

Llibres de Consells dels anys 1411-1428, Sign.: I.1.1., Núm. ordre: 1

Llibres de Consells dels anys 1427-1440, Sign.: I.1.1., Núm. ordre: 2

Llibres de Consells dels anys 1442-1446, Sign.: I.1.1., Núm. ordre: 3

Llibres de Consells dels anys 1484-1496, Sign.: I.1.1., Núm. ordre: 4

Llibres de Clavaris

Llibre de Clavaris: de l'any 1365 fins a l'any 1390

-Llibres de Peiters dels anys 1365-1390, Sign.: I.4.1., Núm. ordre: 179

Llibre de Clavaris: de l'any 1390 fins a l'any 1396

-Comptes Claveria dels anys 1390-1397, Sign.: I.3.3.1., Núm. ordre: 132

Llibre de Clavaris de l'any 1402 fins a l'any 1419, Sign. 134

-Comptes Claveria dels anys 1410-1419, Sign.: I.3.3.1., Núm. ordre: 134

Llibre de Clavaris de l'any 1420 fins a l'any 1430, Sign. 135.

-Comptes Claveria dels anys 1420-1430, Sign.: I.3.3.1., Núm. ordre: 135

Llibre de Clavaris de l'any 1446 fins a l'any 1447, Sign. 136.

-Comptes Claveria dels anys 1446-1447, Sign.: I.3.3.1., Núm. ordre: 136

Llibre de Clavaris de l'any 1451 fins a l'any 1459, Sign. 137

-Comptes Claveria dels anys 1451-1459, Sign.: I.3.3.1., Núm. ordre: 137

Llibre de Clavaris de l'any 1460 fins a l'any 1469, Sign. 138

-Comptes Claveria dels anys 1460-1470, Sign.: I.3.3.1., Núm. ordre: 138

Llibre de Clavaris de l'any 1470 fins a l'any 1476, Sign. 139

-Comptes Claveria dels anys 1470-1477, Sign.: I.3.3.1., Núm. ordre: 139

Arxiu Històric Municipal de Cocentaina (AHMC)

Manuale de Consells

Manual de Consells, 1390-1391, Núm. Registre: 1, Sèrie Consells Municipals, Doc. solt

Manual de Consells, 1495-1496, Núm. Registre: 2, Sèrie Consells Municipals, Llibre

Manual de Consells, 1500, Núm. Registre: 3, Sèrie Consells Municipals, document solt

Comptes del Clavari

Clavari, 1378, Núm. Registre: 940, Sèrie Comptes del Clavari, document solt

Clavari, 1387, Núm. Registre: 941, Sèrie Comptes del Clavari, document solt

Clavari, 1391, Núm. Registre: 942, Sèrie Comptes del Clavari, document solt

Clavari, 1399, Núm. Registre: 943, Sèrie Comptes del Clavari, document solt

Protocols Notarials

Notaria de Bartomeu Sirera dels anys 1473,1474, 1475, Sign. AMC-N 4/5

Notaria de Bartomeu Sirera de l'any 1479, Sign. AMC-N 4/6

Notaria de Miquel Pérez de l'any 1454 (estimat), Sign. AMC-N 4/4

Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME)

Llibres d'Ordinacions del Consell

Llibre d'Ordinacions del Consell dels anys 1370-1384, Sign. a 1

Llibre d'Ordinacions del Consell de l'any 1400, Sign. a/2

Llibre d'Ordinacions del Consell de l'any 1413, Sign. a/3

Llibre d'Ordinacions del Consell de l'any 1420, Sign. a/4

Llibre d'Ordinacions del Consell de l'any 1424, Sign. a/5

Llibre d'Ordinacions del Consell, dels anys 1435-1436, Sign. a/9

Llibre d'Ordinacions del Consell, dels anys 1437-1438, Sign. a/10

Llibre d'Ordinacions del Consell, dels anys 1438, 1439 i 1440, Sign. a/11

Llibre d'Ordinacions del Consell, dels anys 1440-1441,1442,1443,1444,1445,1446,1447 i 1448, Sign. a/12

Llibres de Clavaria

Llibre de Clavaria, Signatura b-339

Llibre de Clavaria de l'any 1472, Signatura H-18/16

Llibre de Clavaria, Signatura b-108

Arxiu Municipal de Vila-real (AMVr)

Llibres d'administració del Clavari

Llibre de l'administració del Clavari Pere Colomer, Signatura 0205/1348

Llibre de l'administració del Clavari Joan Cavila, Signatura 0206/1348

Llibre de l'administració del Clavari Ferrer Santadina, Signatura 0207/1364

Llibre de l'administració del Clavari Bertran Pastor, Signatura 0208/1366

Llibre de l'administració del Clavari Arnau Aiç, Signatura 0209/1368

Llibre de l'administració del Clavari Domingo Ferrer, Signatura 0210/1369

Llibre de l'administració del Clavari Domingo Sentis, Signatura 0211/1372

Llibre de l'administració del Clavari Bernat Juneda, Signatura 0212/1373

Llibre de l'administració del Clavari i Notari de Vila-real Jaume Cortés, Signatura 0213/1374

Llibre de l'administració del Clavari Arnau Bosch, Signatura 0214/1375

Llibre de l'administració del Clavari Bernat Garriga, Signatura 0215/1376

Llibre de notaments del Consell de Vila-real, Signatura 0000/1377

Llibre de l'administració del Clavari Pere Martorell, Signatura 0216/1377

Llibre de l'administració del Clavari i Notari de Vila-real Marco de Calaceit, Signatura 0217/1379

Llibre de l'administració del Clavari Joan Cortés, Signatura 0218/1380

Llibre de l'administració del Clavari Arnau Ayç, Signatura 0219/1381

Llibre de notaments del Consell de Vila-real, albarans de manament dels Jurats e de altres afers e negocis del dit Consell, Jurats e Universitat de la vila dessus dita , Signatura 0001/1382

Llibre de l'administració del Clavari Pasqual Torner, major de dies, Signatura 0220/1382

Conjunt d'albarans, èpoques i notes corresponents a l'administració del Clavari Pere Martorell, Signatura 0221/1383

Francesc Ballester, síndich e dispensser dels Jurats, Consell e Universitat de Vila-real, tot contenint notes soltes sobre dita administració, Signatura 0222/1386

Libre memorial de dates e rebudes feit per en Ferrer Colomer, notari, síndich e dispensser dels Jurats, Consell e Universitat de Vila-real, Signatura 0223/1387

Llibre memorial de dates e rebudes feytes per En Pere de Conques, síndich e dispensser dels Jurats, Consell e Universitat de Vila-real, Signatura 0224/1389

Libre memorial feyt per en Jacme Guasch, síndich e dispensser dels Jurats, Consell e Universitat de Vila-real, Signatura 0225/1390

Llibre de notaments del Consell de Vila-real, Signatura 0004/1393

Llibre de rebudes e dates fetes per en Pere de Conques, síndich e dispensser dels Jurats e Universitat de Vila-real, Signatura 0226/1394

Libre memorial de reebudes e dates fetes per en Lorenç Oller, síndich e dispensser dels Jurats e Universitat de Vila-real, Signatura 0227/1395

Libre memorial de reebudes e dates feytes per en Jacme Guasch, síndich e dispensser del Consell, Jurats e Universitat de Vila-real, Signatura 0228/1396

Libre memorial de reebudes e dates feytes per en Ferrando de Calaycet, síndich e dispensser del Consell, Jurats e Universitat de Vila-real, Signatura 0229/1397

Libre memorial de rebudes e dates feytes per en Pere Rovira, síndich e dispensser dels honrats Consell e Universitat de Vila-real, Signatura 0230/1398

Libre memorial de rebudes e dates fetes per en Ferrer Colomer, notari, síndich e dispensser de Vila-real, Signatura 0231/1400

Libre memorial de rebudes e dates fet per lo discret en Domingo Martí, notari, síndich e dispensser del Consell e Universitat de Vila-real, Signatura 0232/1401

Libre memorial e capbreu feyt per en Berenguer Morató, síndich procurador, dispenser del honrat Consell e Universitat de la vila de Vila-real, Signatura 0233/1402

Libre del compte d'en Guillamó Martí, síndich de Vila-real en l'any 1403, Signatura 0234/1403

Libre memorial feyt per en Domingo Gargallo, síndich e dispensser de Vila-real en l'any 1405, Signatura 0235/1405

Libre de notaments et albarans de manament et cartes, letres et altres scriptures dels honorables Consell, jurats de Vila-real, de l'any 1406, Signatura 0005/1406

Libre memorial de reebudes e dates feytes per en Johan Arrufat, síndich e dispensser de Vila-real, Signatura 0235/1406

Àpoques i albarans pertanyents a la claveria de Guillem Miró, Signatura 0237/1408

Libre memorial feyt per Guillamó Martí, sindich e procurador la universitat de Vila-real. Conjunt d'albarans, àpoques, cauteles i notes corresponents a la claveria de Guillamó Martí, Signatura 0238/1410

Libre memorial, repertori e capbreu feyt per en Marcho de Calaycet, sindich de Vila-real, Signatura 0239/1412

Libre memorial, repertori e capbreu feyt per en Bernat Torner, sindich de Vila-real, Signatura 0240/1413

Libre memorial, repertori e capbreu feyt per en Jacme Martorell, sindich i procurador de la universitat de Vila-real. Conjunt d'àpoques i albarans corresponents a la claveria de Jacme Martorell, Signatura 0241/1414

Libre memorial e capbreu feyt per en Guillamó Rovira, sindich e procurador de la universitat e vila de Vila-real, Signatura 0242/1416

Libre memorial e capbreu feyt per en Guillem Gamiça, sindich e procurador de la universitat e vila de la vila de Vila-real, Signatura 0243/1417

Libre memorial, repertori e capbreu feyt per en Ferrando de Conques, sindich, procurador e clavari de Vila-real, Signatura 0244/1418

Libre memorial e capbreu feyt e ordenat per en Berenguer Sifre, sindich e dispenser de la universitat de la vila de Vila-real, Signatura 0245/1421

Libre memorial e capbreu feyt e ordenat per en Jacme Aiç, sindich e dispenser de la universitat de la vila de Vila-real, Signatura 0246/1423

Libre memorial e capbreu feyt e ordenat per en Francesch Penafel, sindich e dispenser de la vila de Vila-real, Signatura 0247/1426

Libre memorial e capbreu feyt e ordenat per en Bernat Juneda, sindich e dispenser de de la vila de Vila-real, Signatura 0248/1427

Libre memorial fet e ordenat per en Domingo Martorell, major de dies, sindich e dispenser de la vila de Vila-real, Signatura 0249/1430

Libre memorial fet per l'onrat en Jacme Aiç, sindich e clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'àpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Jacme Aiç, Signatura 0250/1432

Libre memorial de les reebudes e dates fetes per n'Antoni Iohan, sindich e clavari de la vila de Vila-real, Signatura 0251/1438

Libre memorial fet per l'Onrat en Francesch Penafel, sindich e clavari de la vila de Vila-real, Signatura 0252/1440

Libre capbreu e memorial fet per l'onrat en Bernat Bosch, sindich e clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans, etc. corresponents a la claveria de Bernat Bosch, 1441, Signatura 0253/1441

Libre memorial fet per l'Onrat en Joan Blaquo, sindich e clavari de la vila de Vila-real, Signatura 0254/1445

Libre memorial fet per lo honorable en Domingo Martorell, menor, sindich e clavari de la vila de Vila-real, Signatura 0255/1446

Libre memorial de les rebudes et dates fetes per en Francescj Maestre, sindich et clavari de la vila de Vila-real, Signatura 0256/1447

Libre memorial fet per l'onrat en Martí Andreu, sindich e clavari de la vila de Vila-real, Signatura 0257/1448

Libre memorial fet per lo honrat en Luis Gil, notari, menor, sindich e clavari de la vila de Vila-real, Signatura 0258/1449

Libre memorial fet per l'onrat en Pere Sentadina, sindich de la vila de Vila-real, Signatura 0259/1453

Libre memorial fet per l'onrat en Bernat Jeneda, major en dies, sindich de la vila de Vila-real, Signatura 0261/1455

Libre memorial e reppertori fet per lo honrat en Miquel Rey, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Miquel Rey, 1457, Signatura 0263/1457

Libre memorial fet per lo honrat Pasqual Eçquerre, sindich e clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Pasqual Eçquerre, Signatura 0264/1459

Libre memorial e reppertori fet per lo honrat en Johan Blasquo, sindich et clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Miquel Rey, 1457, Signatura 0265/1461

Libre memorial fet per lo honorable En Antoni Bago, sindich e clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria d' Antoni Bago, 1457, Signatura 0266/1466

Libre memorial fet per lo honorable en Bernat Vilagrassa, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Bernat Vilagrassa , 1457, Signatura 0267/1467

Libre memorial fet per lo honorable en Pere Pahoner, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Pere Pahoner, 1468, Signatura 0268/1468

Libre memorial fet per lo honrat en Pere Muntalbà, sindich et clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Pere Pahoner, 1468, Signatura 0269/1470

Libre memorial de dates e rebudes fet per lo honorable en Jaume Teuer, sindich de la vila de Vila-real, 1474, Signatura 0270/1474

Libre memorial fet per lo honorable en Jaume Mas, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Jaume Mas, 1480, Signatura 0271/1480

Libre memorial fet per lo honorable en Simó Ocelló, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Simó Ocelló, 1482, Signatura 0272/1482

Libre memorial fet per lo honorable en Berenguer Morató, sindich de la vila de Vila-real, 1483, Signatura 0273/1483

Libre memorial fet per lo honorable en Bernat Guomiç, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Bernat Guomiç, 1484, Signatura 0274/1484

Libre memorial fet per lo honorable en Lorenç Garriga, sindich et clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Lorenç Garriga, 1485, Signatura 0275/1485

Libre memorial fet per lo honorable en Miquel Porta, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Miquel Porta, 1487, Signatura 0276/1487

Libre memorial fet per lo honorable en Miquel Porta, sindich de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Miquel Porta, 1487, Signatura 0276/1487

Libre memorial fet per lo honorable e discret en Luis Gil, notari, menor de dies, sindich e clavari de la vila de Vila-real. Conjunt d'èpoques, albarans i notes corresponents a la claveria de Luis Gil, 1491, Signatura 0277/1491

Libre memorial de les rebudes e dates fetes per lo honorable e discret en Luis Gil, notari, maior de dies, vehi de la vila de Vila-real, sindich e clavari de aquella. Conjunt d'èpoques, albarans i notes de la claveria de Luis Gil, 1493, Signatura 0278/1493

Libre memorial de rebudes e dates fetes per lo honorable e discret en Ferrando Calaceyt, sindich e clavari de la dita vila. Conjunt d'àpoques, albarans i notes de la claveria de Ferrando de Calaceyt, 1493, Signatura 0279/1494

Libre memorial fet per lo honorable en Gabriel Camanyes, vehi de la vila de Vila-real, en nom e com a sindich e clavari de la dita vila., 1493, Signatura 0280/1496

Libre memorial de les rebudes e dates fetes per lo honorable en Gabriel Prunyonosa. Vehi de la vila de Vila-real, sindich, procurador e clavari de la dita vila. 1493, Signatura 0283/1500

Llibres de Notaments del Consell o Manuals de Consells

Manual de Consells de l'any 1383;	Sèrie 001/Sign.0002
Manual de Consells de l'any 1410;	Sèrie 001/Sign.0006
Manual de Consells de l'any 1436;	Sèrie 001/Sign.0018
Manual de Consells de l'any 1442;	Sèrie 001/Sign.0021
Manual de Consells de l'any 1450;	Sèrie 001/Sign.0022
Manual de Consells de l'any 1452;	Sèrie 001/Sign.0023
Manual de Consells de l'any 1462;	Sèrie 001/Sign.0025
Manual de Consells de l'any 1463;	Sèrie 001/Sign.0026
Manual de Consells de l'any 1464;	Sèrie 001/Sign.0027
Manual de Consells de l'any 1475;	Sèrie 001/Sign.0032
Manual de Consells de l'any 1481;	Sèrie 001/Sign.0035
Manual de Consells de l'any 1482;	Sèrie 001/Sign.0036
Manual de Consells de l'any 1484;	Sèrie 001/Sign.0037
Manual de Consells de l'any 1485;	Sèrie 001/Sign.0038
Manual de Consells de l'any 1487;	Sèrie 001/Sign.0039
Manual de Consells de l'any 1488;	Sèrie 001/Sign.0040
Manual de Consells de l'any 1489;	Sèrie 001/Sign.0041
Manual de Consells de l'any 1492;	Sèrie 001/Sign.0042
Manual de Consells de l'any 1495;	Sèrie 001/Sign.0044
Manual de Consells de l'any 1498;	Sèrie 001/Sign.0045
Manual de Consells de l'any 1499;	Sèrie 001/Sign.004

Arxiu Històric d'Oriola/Archivo Histórico de Orihuela (AHO)

Protocols notarial

Protocol de Nicolau Rodrigo dels anys 1438-1439;	RN Núm. 0015
Protocol de Nicolau Rodrigo de l'any 1445;	RN Núm. 0016
Protocol i rebedor de Pere Volpellers de l'any 1447;	RN Núm. 0013
Protocol de Jaume Liminyana de l'any 1448;	RN Núm. 0003
Protocol de Jaume Liminyana de l'any 1448;	RN Núm. 0002
Protocol de Pere Volpellers dels anys 1449-1462;	RN Núm. 0014
Protocol de Jaume Liminyana de l'any 1451;	RN Núm. 0005
Protocol de Jaume Liminyana de l'any 1456;	RN Núm. 0006
Protocol de Jaume Liminyana de l'any 1458;	RN Núm. 0007
Protocol de Jaume Liminyana de l'any 1459;	RN Núm. 0008
Protocol de Jaume Durà de l'any 1473;	RN Núm. 0018
Protocol de Vidal Rotlà de l'any 1487;	RN Núm. 0019
Protocol de Salvador Loazes de l'any 1492;	RN Núm. 0020
Protocol de Miquel Montblanch de l'any 1496;	RN Núm. 0036
Protocol i rebedor de Salvador Loazes de l'any 1505;	RN Núm. 0026

CAPÍTOL II

LA HISTÒRIA DE L'ALFABETITZACIÓ: LA CONSTRUCCIÓ D'UN TEMA HISTORIOGRÀFIC

2.1. *Verba volant, scripta manent*: corrents i obres més representatives en la historiografia europea sobre l'alfabetització medieval

Arribats a aquest punt, i com a aproximació historiogràfica al nostre objecte d'estudi, resulta pertinent plantejar-se els següents interrogants: ¿quan començaren a interessar-se els historiadors per l'alfabetització? Més encara: ¿quins varen ser els historiadors pioners en l'estudi de la pràctica de la lectura i de l'escriptura per al període medieval, així com de l'ensenyament bàsic escolar? Com és sabut, l'estudi de l'alfabetització medieval esdevingué un camp de recerca dels historiadors ja des de finals del segle XIX i principis del XX. Al mateix temps, la curiositat dels erudits envers el període medieval va implicar, al seu torn, que començassen a interessar-se, entre molts altres camps d'estudi, pel fenomen de la lectura i l'escriptura en l'edat mitjana, tot ajudant-se del progressiu desenvolupament de la ciència històrica, i en especial, dels progressos de la paleografia i la codicologia.

Destaca particularment el medievalista Marc Bloch, fundador, junt amb Lucien Febvre, de l'Escola dels *Annales*, el qual en *La société féodale* (1939), reflexionava ja sobre les pràctiques de lectura i escriptura medievals³². De fet, per a Bloch i Febvre era essencial una

---

³² BLOCH, Marc (1939). *La société féodale. La formation des liens de dépendance*, Paris: Armand Colin; Ídem, (1961). *Feudal society, Vol. I, The Growth of Ties of Dependence*, traduït del francès per L.A. Manyon, Londres: Routledge and Kegan Paul, pp.75-81. En el capítol V, sota el títol en anglès de "Modes of Feeling and Thought", Bloch reflexionava sobre aspectes com la dicotomia entre el llatí com a llengua de cultura i de comunicació

aproximació multidisciplinària a l'estudi de la vida quotidiana de les persones del passat, per la qual cosa varen incloure també aspectes culturals i intel·lectuals en els seus treballs, de manera que donaren rellevància a l'estudi de l'alfabetització com una peça clau per a la comprensió dels mecanismes de comunicació i la transmissió del coneixement durant l'edat mitjana.

De manera semblant, Georges Duby, malgrat no haver escrit cap obra específica sobre el fenomen de l'alfabetització medieval, també va analitzar en molts dels seus llibres i articles les seues característiques, així com la important funció que va exercir la comunicació escrita en les societats d'aquell període, tot palesant com l'escriptura va tenir un paper essencial en l'edat mitjana. Igualment, cal citar les aportacions d'un altre membre dels *Annales*, en aquest cas de la "quarta generació". Es tracta de Roger Chartier, que ha destacat per les seues contribucions en el camp de la cultura escrita, la lectura i l'alfabetització en les èpoques medieval i moderna³³. En concret, aquest autor evidencia la importància cabdal que va tenir el progrés en l'alfabetització i la difusió de la lectura durant el període medieval, especialment durant la baixa edat mitjana, com a fase prèvia al progrés de les taxes d'alfabetització en els segles posteriors. Una de les conseqüències d'aquest desenvolupament de l'alfabetisme durant els segles baixmedievals va comportar, al seu torn, un canvi en la autopercepció de l'home occidental i de la seua relació amb els altres.³⁴

---

internacional i la seua relació amb les llengües vernacles. També abordava les dificultats que comportava l'ús del llatí per a l'expressió de conceptes o, fins i tot, es plantejava la qüestió de si l'aristocràcia altomedieval pot ésser considerada realment com a *literata*.

³³ CHARTIER, Roger (1989). "Las prácticas de lo escrito", en ARIÈS, Philippe i DUBY, Georges, *Historia de la vida privada. Del Renacimiento a la Ilustración*, Vol. III, *Vid.*, especialment, l'apartat "Medir la alfabetización", pp. 114-126. Ídem, (2001). "Culture écrite et littérature à l'âge moderne", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 56/4-5, pp. 783-802. Ídem, (2007). *Inscription and Erasure: Literature and Written Culture from the Eleventh to the Eighteenth Century*, traduït per GOLDHAMMER, Arthur, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

³⁴ Segons aquest historiador, els nivells d'alfabetització en l'Europa de la baixa edat mitjana serien més elevats dels que hom ha tendit a identificar per a aquest període, especialment per a certes regions europees, com ara Flandes i els seus espais limítrofs o algunes ciutats del nord d'Itàlia, com ara Florència. Concretament, en relació a la rellevància de l'alfabetització a l'espai flamenc, Roger Chartier comenta que "*In Flanders, for example, various signs suggest that ordinary people could read, write, and count. In the cities 'Latinless' schools taught the basics to common folk*". (El subratllat és meu). Chartier es basava en alguns indicadors indirectes, com, per exemple, la proliferació d'escoles, com era el cas a Valenciennes en 1497, una població del comtat de Hainault d'uns 10.000 habitants, on en aquelles dates hi havia vint-i-quatre escoles. Així mateix, cita altres indicadors, com ara l'elevada presència de signatures, al voltant d'un 70%, en rebuts de tota mena arreglats en el segle XV pels comptables dels regidors de la població de Saint-Omer, situada al comtat d'Artois. A més, en aquesta darrera localitat francesa probablement existien més de vint escoles "no llatines". D'altra banda, la presència de textos en els frescos de les esglésies i en moltes pintures o, àdhuc, l'existència als espais rurals de diverses tipologies de registres impositius, conformarien, al capdavant, un reguitzell d'evidències que indicarien que la prevalència de la capacitat de l'escriptura i la lectura estaria més estesa del que se sol considerar per als temps medievals. En l'àmbit italià, i en concret per al cas de Florència, aquest autor esmenta que —segons les dades proporcionades per Christiane Klapisch-Zuber— entre un 45% i un 60% de tots els xiquets d'entre sis i tretze anys assistien a les escoles elementals florentines. Insistent en aquesta idea de l'avenç de l'alfabetització, Roger Chartier cita un article de Philippe Berger, en el qual aquest darrer autor constata l'augment en la possessió de llibres, en aquest cas, a la València tardomedieval i moderna, símptoma inequívoc del seu desenvolupament. Cfr. CHARTIER, Roger

A partir de mitjans del segle XX, s'aprecia un interès creixent per l'estudi de l'alfabetització medieval des de diversos angles, inclosos els contextos religiosos, culturals i socials. Els historiadors van començar a estudiar el paper de l'alfabetització en diferents àmbits, com ara el propi de les pràctiques religioses, així com la seua influència en la difusió d'idees i la formació de comunitats i, fins i tot, en relació a les dinàmiques de poder. En aquesta línia d'investigació, estudiosos destacats com David Herlihy³⁵ i Rosamond McKitterick³⁶, entre d'altres, han fet contribucions importants. En concret, el desenvolupament de l'estudi de l'alfabetització medieval com a objecte específic de recerca dels historiadors a partir de la segona meitat del segle XX, pot atribuir-se, especialment, i entre altres factors, al canvi de paradigma que va representar la irrupció dels estudis d'història social dins de la historiografia. Aquests, com sabem, maldaven per entendre les vides i les experiències de la gent ordinària del passat. No és estrany, doncs, que, dels diversos aspectes de la quotidianitat que abastaven, s'incloguessen les pràctiques de lectura i escriptura dels homes i les dones del passat, així com l'estudi dels nivells d'alfabetització dels diferents estrats socials.

Per altra banda, l'adopció per part de la Història de nous enfocaments interpretatius de caràcter interdisciplinari, manllevats d'altres camps, com la sociologia, l'antropologia i la lingüística, varen permetre avançar en la comprensió de les pràctiques d'alfabetització de les societats medievals. Un exemple en aquesta línia d'investigació vindria representat per l'obra de Paul Saenger, la qual se centra en descriure el procés mitjançant el qual la lectura en silenci es va anar consolidant durant els segles medievals i les importants repercussions que en va tenir.³⁷ No debades l'adopció d'aquesta forma de lectura, que segons l'autor va estar

---

(2002). "The Practical Impact of Writing", dins de FINKELSTEIN, David i McCLEERY, Alistair (ed.), *The Book History Reader*, Londres i Nova York: Routledge, pp. 118-142.

³⁵ Aquest llibre, encara que ofereix una visió general de la cultura i la societat medievals, analitza la importància crucial de l'alfabetització en el període medieval. HERLIHY, David (1968). *Medieval Culture and Society*, Londres: Palgrave MacMillan.

³⁶ MCKITTERICK, Rosamond (1989). *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge: Cambridge University Press.

³⁷ Cal parar atenció a la diferenciació, ben remarcable, que fa Paul Saenger entre els dos tipus d'alfabetització existents aleshores a l'Europa baixmedieval. Per una banda, hom parlaria de l'alfabetització fonètica, *phonetic literacy*, caracteritzada per descodificar els textos síl·laba a síl·laba, una tipologia estretament relacionada amb la lectura per a la memorització. Aquesta modalitat de lectura seria especialment adient per a la recitació de textos piadosos, tot pronunciant-los oralment després de la seua memorització, tal com es fa als països islàmics que no tenen l'àrab com a llengua pròpia. Per altra banda, juntament amb aquesta habilitat per a llegir "fonèticament", existiria, ensems, una altra varietat d'alfabetització "comprensiva", *comprehension literacy*, la qual es caracteritzaria, per contra, per l'habilitat per a poder llegir en silenci un text escrit i poder-lo entendre paraula per paraula. En relació amb açò, cal destacar l'asseveració de Saenger quan, referint-se al període baixmedieval, comenta que "Alongside the ability to read phonetically, a second type of literacy existed. This facility, which I shall term comprehension literacy, was the ability to decode a written text silently, word by word, and to understand it fully in the very act of gazing upon it. Certainly, many clerics could read Latin with this degree of comprehension, and ever a greater number of the laity and clerics who possessed only phonetic literacy in Latin had comprehension literacy in the vernacular". SAENGER, Paul (1989). "Books of Hours and Reading Habits of

estretament relacionada amb la separació de les paraules efectuada per primera vegada pels escribes irlandesos dels segles VII i VIII, contrastava amb la pràctica de la lectura en veu alta característica de l'Antiguitat Clàssica, és a dir, la que s'emprava a Grècia i a Roma.

En concret, la proliferació en l'Occident baixmedieval d'un nou format de llibre, pensat per a la pregària privada, els coneguts com a llibres d'hores —una veritable originalitat a nivell mundial, segons Saenger— representarien la materialització d'uns nous hàbits de lectura, basats en la introducció de la separació de les paraules esdevinguda al llarg d'Europa occidental des de la primera meitat del segle XI. Aquestes noves pràctiques lectores, caracteritzades per l'extensió de la lectura en silenci —específicament en l'àmbit de la pregària privada³⁸— generalitzarien, en conseqüència, un nou tipus de lectura, la qual va anar estenent-se durant els segles XIV i XV, des dels cercles erudits universitaris, a cada vegada més àmplies capes de la població laica. Açò va implicar, des del punt de vista del subjecte lector, l'adquisició, mitjançant aquesta innovadora modalitat, d'una major llibertat individual, tot facilitant la progressiva individuació de l'home medieval, i preparant, d'aquesta manera, l'arribada de la reforma protestant³⁹.

No només això, sinó que, en l'actualitat, la millora progressiva en l'accés a la documentació medieval, facilitada en gran mesura pels projectes de digitalització dels fons arxivístics, ha suposat que els investigadors puguen examinar un ventall més ampli de fonts, fet que ha permès un millor coneixement dels nivells d'alfabetització dels diferents grups socials. Finalment, els progressos en els estudis comparats aplicats a les seues recerques, han possibilitat la comparació del fenomen de l'alfabetisme entre diferents regions i períodes de temps, menant cap a una millor comprensió de la seua evolució durant l'edat mitjana, com testimonien els treballs de la col·lecció dels *Utrecht Studies in Medieval Literacy*⁴⁰.

---

the Middle Ages”, dins de Roger Chartier (ed.), *The Culture of Print: power and the uses of print in Early Modern Europe*, Princeton: Princeton University Press, p.142; Ídem, (1982). “Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society”, *Viator*, Vol.13; Ídem, (1997). *Space Between Words: The Origins of Silent Reading*, Stanford, California: Stanford University Press.

³⁸ No s'ha de perdre de vista l'íntima connexió, durant l'edat mitjana, entre la lectura i l'oració. D'ací, les importants implicacions que se'n derivaren del canvi a la lectura en silenci durant la baixa edat mitjana. De fet, tal com comenta aquest autor, “The shift from the mouth to the heart as the primary organ of prayer was of great importance”. SAENGER, “Books of Hours...”, *cit.*, p. 146.

³⁹ S'ha associat sovint el desenvolupament del registre escrit a l'emergència d'una nova forma d'individualisme durant la baixa edat mitjana. Tanmateix, no s'ha d'oblidar que els individus medievals no es definien de manera únicament autoreferencial, sinó en estreta relació als grups als quals pertanyien. Cfr. VON MOOS, Peter (2004). “*Öffentlich*” und “*privat*” im Mittelalter: Zu einem Problem historisches Begriffsbildung, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, pp. 423-428; vegeu també BEDOS-REZAK, Brigitte Miriam i IOGNA-PRAT, Dominique (eds.), (2005). *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, Paris: Aubier.

⁴⁰ Al web “Medieval Literacy Platform” de la facultat d'humanitats de la Universitat d'Utrecht es poden consultar els 60 volums publicats fins al moment. En ells s'aborda el fenomen de l'alfabetització medieval des de diferents angles, des de les relacions entre el llatí i les llengües vernacles, a les pràctiques de lectura o l'alfabetització

De fet, una de les aportacions més destacables en el camp dels estudis sobre la cultura escrita en els darrers temps i publicada a aquesta col·lecció és la del medievalista belga Paul Bertrand. Aquest autor —a partir de l'anàlisi de diferents tipologies de documents de la zona septentrional de França— constata l'eclosió en el volum de la producció documental entre els anys 1250 i 1350. En conseqüència, hi detecta un augment de la rellevància social de l'escriptura, entesa no només com la capacitat d'escriure d'un individu, sinó sobretot, com la capacitat dels subjectes del període per a conèixer la importància, les funcions i els usos dels instruments escrits.⁴¹

En definitiva, mentre que, com hem comentat anteriorment, existia ja abans del segle XX un cert interès per l'estudi de l'alfabetització, serà durant aquest segle quan augmentaran considerablement els estudis sistemàtics al voltant del fenomen aplicats a les societats medievals, contribuint significativament al nostre coneixement de l'educació, la comunicació i la cultura en l'edat mitjana. En relació amb tot això, les obres seminals en aquest camp es remunten —per a la primera meitat del segle XX, i en l'àmbit anglosaxó— als treballs de Vivian Hunter Galbraith i James Westfall Thompson, tot destacant, ja en la segona meitat del segle, i entre d'altres, l'aportació de Malcolm Beckwith Parkes. En el seu assaig sobre l'alfabetització dels laics en l'Anglaterra baixmedieval, aquest historiador i paleògraf britànic caracteritzava, a partir d'una taxonomia triple, tres grups ben característics pel que fa al grau de desenvolupament de la lectura. Així, un primer grup el constituïria el format pels lectors professionals; en un segon grup, els lectors cultivats, amb unes motivacions de lectura recreativa; finalment —i ens interessa especialment aquest grup per a entendre el desenvolupament de l'alfabetització medieval, des d'especialment finals del segle XIII— l'alfabetització pragmàtica del lector que havia de llegir o escriure motivat per una necessitat d'intercanvi econòmic.

En paral·lel, la crítica que plantejava envers aquesta tríada el també historiador britànic Nicholas Orme —totalment justificada, al nostre parer— partia de la consideració de l'alfabetització com quelcom individual, de manera que una mateixa persona es podria adscriure a un o altre grup segons el moment que es considerés, ja que, depenent de les circumstàncies, podria trobar-se practicant una lectura recreativa o pragmàtica. A més, caldria considerar que en l'Anglaterra d'aquell temps convivien tres llengües alhora: el llatí, el francès

---

pragmàtica, per posar només alguns exemples, en molts casos partint d'estudis regionals.

⁴¹ BERTRAND, Paul (2019). *Documenting the Everyday in Medieval Europe: The Social Dimensions of a Writing Revolution, 1250-1350*, traducció de Graham Robert Edwards, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, 42, Turnhout: Brepols. L'obra original es va publicar l'any 2015 sota el títol *Les écrits ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (entre royaume de France et empire, 1250-1350)*.

i l'anglès, implicant, en conseqüència, unes variacions addicionals en el nivell diferencial d'alfabetització que hom tindria, depenent dels idiomes que conegués i el nivell que tingués en cadascun d'ells.⁴²

Nogensmenys, hem de recordar que en l'edat mitjana el llatí era la llengua dels *litterati*, per oposició als *illiterati*, és a dir, aquells que no sabien ni llegir ni escriure en la llengua de l'Església⁴³. L'associació entre *clericus* i *litteratus* implicava el monopoli de la transmissió de la paraula escrita per part dels clergues, especialment, no cal dir-ho, de la Paraula Sagrada. No debades la paraula anglesa moderna *clerk* fa referència a un oficinista, és a dir, a l'encarregat de conservar la paperassa administrativa en una oficina o en un banc. A més, aquesta especialització del braç eclesiàstic en les tasques escripturàries i de lectura, implicava —com a derivada— un control de l'ensenyament en llatí. Des dels centres cenobítics altomedievals fins a les escoles catedralícies, i àdhuc, la xarxa d'escoles de gramàtica, moltes estaven, almenys en un principi, regentades per clergues. Amb el pas del temps, la doble antítesi entre *clericus-laicus* i *litteratus-illiteratus*, va acabar per assimilar, a partir del segle XII, els termes *clericus* i *litteratus*, que van passar a ser sinònims. A més, cal tenir present que és precisament el paper que va jugar la llengua llatina en l'edat mitjana com a llengua de cultura el factor clau que explica, tal com palesa Michael Clanchy, la discrepància essencial existent entre la concepció moderna de l'alfabetització i la medieval. Com a conseqüència de tot plegat —comenta Clanchy—, una persona que durant el regnat del rei anglès Eduard I o abans, hagués après a llegir en anglès o francès, però no en llatí, no seria considerat *litteratus*, sobretot perquè no podria entendre la majoria dels textos escrits, donat que aquests estaven redactats majoritàriament en llatí⁴⁴.

---

⁴² GALBRAITH, Vivian Hunter (1935). "The literacy of medieval English Kings", *Proceedings of the British Academy* 21, pp. 201- 238; THOMPSON, James Westfall (1939). *The literacy of the laity in the Middle Ages*, Berkeley; PARKES, Malcolm Beckwith (1973). "The literacy of the laity", *Literature and western civilization. The medieval world*, Londres; Ídem, (1991). "The literacy of the laity", in *Scribes, Scripts and Readers. Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, Londres; ORME, Nicholas (1996). "Lay Literacy in England, 1100-1300", en *England and Germany in the High Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press.

⁴³ Resulta ben significatiu, en aquest sentit, el sorprenent comentari de Ramon Llull al voltant de la seua autopercepció com a analfabet arreplegada per Robert I. Burns al seu *magnum opus*, i que reproduïm a continuació: «[...] Raymond Llull, a contemporary courtier in the Catalan regions (and eventually a philosopher and mystic of note), was an enthusiastic composer and writer of troubadour poetry, but, because he knew Latin grammar only a little (un poc), he considered himself "illiterate" ». (El subratllat és meu). Cfr. BURNS, Robert Ignatius (1967). *The Crusader Kingdom of Valencia: Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*, Volume 1, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, especialment, el capítol VI: *The school system in Valencia*, p.109.

⁴⁴ A més, cal tenir en compte també la divergència existent entre la concepció d'una alfabetització quotidiana útil en l'edat mitjana i en el present. Per exemple, cal considerar la capacitat de recitar una mica de llatí o la possessió d'un segell per a donar fe en alguns documents com unes primeres passes cap a l'alfabetització, mitjançant les quals, encara que el propietari del segell no sabés escriure, no gensmenys estava familiaritzat amb el registre escrit

En efecte, la diversitat de situacions suara descrites ha portat els estudiosos de l'alfabetització a reconèixer l'existència —en plural— “d'alfabetitzacions” medievals, en un procés continu de contextualització cada vegada més precís, atenent a les particularitats que les caracteritzen, inscrites, com estan, en unes coordenades específiques en l'espai i en el temps, tot focalitzant l'atenció en uns grups socials determinats. D'aquesta manera, autors com Patrick Wormald, a mitjans dels anys setanta del segle passat, advocaven per una aproximació al fenomen de l'alfabetització en l'edat mitjana amb una perspectiva més ampla, més polièdrica, que cerqués totes les manifestacions o símptomes que caracteritzaven la progressiva implantació d'una veritable *civilisation de l'écrit*. Calia, en conseqüència, considerar com a indicis d'aquest progrés en l'alfabetisme aspectes com l'existència d'escoles per a la formació dels laics, la presència en els inventaris de llibres posseïts per aquests —i àdhuc, de llibres escrits per ells mateixos—, així com la creixent importància de l'escriptura en les tasques governamentals i de gestió burocràtica. A més, calia incloure en les consideracions sobre l'alfabetització els textos en vernacle. Per altra banda, aquest autor qüestionava, per al període altomedieval i en els casos d'Anglaterra, França i Irlanda, la tradicional visió de l'alfabetització com un fenomen restringit exclusivament a una elit clerical, argumentant que els laics, especialment l'aristocràcia, tenien accés a l'escriptura i la feien servir en certs contextos, com, per exemple, la documentació jurídica o la gestió de les seues propietats. Tanmateix, sota aquestes conclusions generals, Wormald establí una sèrie de matisacions, com ara que els aristòcrates bàrbars eren majoritàriament analfabets perquè consideraven que aprendre a llegir era una pràctica que no s'adequava a la seua dignitat com a guerrers. A més, percebia en les dones aristòcrates una propensió a l'alfabetització culta en llatí⁴⁵.

Amb tot, la societat laica es fonamentava, bàsicament, en un mode de comunicació oral. La relació existent entre l'alfabetització i l'oralitat va ser analitzada per a l'alta edat mitjana per Matthew Innes, a partir de l'estudi dels treballs historiogràfics produïts pel monjo Notker. Aquest intel·lectual i mestre d'escola, de l'abadia de Sankt Gallen estant, va escriure diverses obres d'aquest tipus, la més reeixida de les quals és la *Gesta Karoli* (c. 883-887). A partir de l'anàlisi del context específic en què se circumscriu la redacció d'aquesta obra, basada fonamentalment en la memòria social preservada a través de la tradició oral, Innes constata la relació, més aviat simbiòtica, entre oralitat i alfabetització, la qual s'explicaria per la funció

---

i podia participar en el seu ús. Cfr. CLANCHY, Michael Thomas (1979). *From memory to written record. England, 1066-1307*, 1a edició, Cambridge, Massachusetts; 2a edició revisada, (1993), Oxford: Blackwell; 3a edició, (2012), Oxford: Wiley-Blackwell, especialment el capítol 7.

⁴⁵ WORMALD, C. Patrick (1977). “The uses of literacy in Anglo-Saxon England and its neighbours”, *Transactions of the Royal Historical Society*, sèrie cinquena, 27, pp. 95-114.

bàsicament mnemotècnica dels documents escrits.⁴⁶

Per la seua part, l'historiador de la Universitat de Manchester John Kenneth Hyde va estudiar els usos de l'alfabetització en les ciutats de Venècia i Florència als segles XIII i XIV, tot destacant que l'augment del comerç a mitjan segle XIII era la causa principal de la difusió de l'escriptura en vernacle, ja que, mitjançant les cartes, els agents comercials, radicats com a factors de les companyies mercantils en els diferents emporis, informaven els mercaders per als quals treballaven. A més a més, es van desenvolupar les tècniques de manteniment de registres en forma de llibres de comptes⁴⁷. Precisament en el mateix any en què apareixia aquest darrer article, es va publicar un llibre eximi que va esdevenir el primer estudi integral en aquest camp i que, malgrat restringir-se a Anglaterra, va representar una fita cabdal en els estudis sobre l'alfabetització medieval: *From memory to written record: England 1066-1307*, del també medievalista britànic Michael Clanchy. En aquesta obra, partint de la noció de l'escriptura com a tecnologia, el seu autor considerava el text escrit com una eina que es desenvolupava en el temps en resposta a unes necessitats concretes, com ara el manteniment de registres governamentals arran de la conquesta normanda d'Anglaterra, motivat pel clima de desconfiança que aquesta invasió provocà entre el poble anglès. Segons Clanchy, l'Anglaterra d'inicis del XIV va experimentar una transició —pel que fa al valor dels registres escrits— des d'una societat en la qual predominava l'oralitat i la memòria, a una societat en què els registres escrits tenien una funció cada vegada més destacada. A més, el desenvolupament d'una alfabetització pràctica suposava un canvi molt important, mitjançant el qual l'escriptura aniria alliberant-se de la seua matriu llatina, tot permetent el floriment d'una cultura escrita en vernacle.⁴⁸

Per altra banda, l'obra de Brian Stock, *Implications of literacy*, venia a complementar l'anterior treball. Es centrava, des d'una aproximació hermenèutica, en superar la tradicional dicotomia oralitat versus alfabetització, tot oferint un marc formal per a entendre el canvi cultural experimentat en l'Europa dels segles XI i XII, i atenent, en especial, a la conformació de les anomenades “comunitats textuales”. S'introduïa d'aquesta manera un nou sentit del terme alfabetització, que ja no es manifestaria essencialment en la capacitat de llegir, sinó en la voluntat d'assignar autoritat a certs textos, al voltant dels quals un grup determinat articula les

---

⁴⁶ INNES, Matthew (1998). “Memory, Orality and Literacy in an Early Medieval Society”, *Past & Present*, 158, pp. 3-36.

⁴⁷ HYDE, John Kenneth (1979). “Some uses of literacy in Venice and Florence in the thirteenth and fourteenth centuries”, *Transactions of the Royal Historical Society*, sèrie cinquena, 29, pp. 109-128.

⁴⁸ CLANCHY, *From memory to written record...*, cit.

seues activitats socials i s'identifica segons un punt de vista comú⁴⁹. Tanmateix, la identificació que Stock establí entre el desenvolupament d'una mentalitat alfabetitzada, a finals del segle XI i inicis del XII, i l'aparició d'un nou tipus de racionalitat, ha estat matisada per obres com la d'Alexander Murray, en la qual es fa ressò de les ambicions dels empleats funcionaris en els incipients aparells burocràtics: aquests darrers reconeixerien —en la racionalitat que proporcionen els números i els textos— un potent mitjà de poder.⁵⁰

Possiblement, un dels camps d'investigació del medievalisme europeu que més interès ha suscitat des dels anys vuitanta del passat segle ha estat l'estudi de l'alfabetització —*Literacy*, en anglès— en els nuclis urbans⁵¹. La recerca desenvolupada des del camp de la historiografia al voltant de l'alfabetització medieval en els espais urbans s'ha centrat en l'anàlisi de tot tipus de documentació escrita, la proliferació de la qual palesa *per se* una creixent importància del registre escrit en la vida de les comunitats urbanes medievals europees. Aquest increment en el volum de la documentació, s'associa, per una banda, a la progressiva conformació, clarament des dels segles XII i XIII, d'uns nuclis de concentració dels aparells burocràtics i institucionals de les monarquies en aquestes urbs. D'altra banda, al desenvolupament dels governs municipals, per a l'administració dels quals caldrà produir i gestionar una quantitat creixent de documentació escrita, mitjançant un cos d'escrivans encarregats de redactar els documents generats per aquestes institucions, que inclouran, al seu torn, l'establiment de tot un seguit de relacions epistolars entre les principals ciutats de l'Europa medieval⁵².

A més a més, la recuperació del dret romà, així com en el plànol econòmic, un conspicu auge urbà reconfiguraren, no només les creixents relacions entre el camp i les ciutats, sinó que,

---

⁴⁹ STOCK, Brian (1989). *The Implications of Literacy, Written Languages and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton-Nova Jersey: Princeton University Press.

⁵⁰ MURRAY, Alexander (1978). *Reason and society in the Middle Ages*, Oxford.

⁵¹ MOSTERT, Marco (1999). "New approaches to medieval communication?", *New approaches, Utrecht Studies in Medieval Literacy*, Turnhout: Brepols, pp.15-37.

⁵² BUCHHOLZER-RÉMY, Laurence (2006). *Une ville en ses reseaux: Nuremberg à la fin du Moyen Âge*, Paris, Belin. En aquest llibre, fruit de la seua tesi doctoral, l'autora s'endinsa en l'estudi de les diferents relacions polítiques, econòmiques i, fins i tot, simbòliques de la ciutat de Nuremberg a través de la correspondència generada i rebuda per aquest municipi germànic; RUBIO VELA, Agustín (1985-1988) *Epistolari de la València medieval*, València, Institut de Filologia Valenciana, 2 volums; MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2007) "«Mare e cap del regne»: Las relaciones de la ciudad de Valencia a finales del reinado de Alfonso el Magnánimo (1449-1454)", dins ARIZAGA, Beatriz i SOLÓRZANO, Jesús Ángel (eds.), *La ciudad medieval y su influencia territorial*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, pp. 255-278; en el nostre àmbit i per a la ciutat de Barcelona, vegeu BAYDAL, Vicent (2021). *Barcelona, una capital mediterrània a través de les seves cartes: 1381-1566*, Barcelona: Museu d'Història de Barcelona; TÉBAR GÓMEZ, José (2023). "«Escrivim per nostra letra suplican la excel·lència de vós». Diplomacia municipal y relaciones epistolares en el invierno del Trescientos: la ciudad de Valencia y sus relaciones con Martín I (1398-1400)", *Medievalia*, Vol. 55, número 1, pp. 121-146. Ídem, (2024). *Lletres missives de la ciutat de València .I., Lletres al rei, (1315-1400)*, fonts històriques valencianes, 91, Sèrie Documents Històrics Valencians, 16, en coedició amb l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Universitat de València.

a una escala geogràfica major, representaren la intensificació de les connexions comercials i culturals entre diverses regions europees, com va ocórrer, per exemple, al nord d'Europa, amb la conformació de la Lliga Hanseàtica i l'establiment de nexes econòmics i culturals entre les ciutats del nord d'Alemanya i les factories —anomenades en l'alemany de l'època *Kontors*— de Novgorod (Peterhof, en alemany), Bergen, Londres i Bruges. L'enfortiment dels lligams econòmics entre aquestes ciutats i regions del nord del continent europeu es va traduir en un increment de la correspondència comercial i en la utilització per part dels mercaders hanseàtics de llibres de comptabilitat per a enregistrar, per escrit, un volum creixent de transaccions.⁵³

De més a més, aquest augment del volum de la informació escrita es va traduir, sobretot en l'àmbit mediterrani, en una generalització en l'ús dels registres notariaus. Per tal de deixar constància, s'enregistraven per escrit no només les operacions de transmissió del patrimoni familiar, en forma de deixes testamentàries o inventaris *post-mortem*, sinó que mitjançant aquests instruments essencials es consignaven, entre d'altres, els tractes d'un comerç cada vegada més important. L'augment de les transaccions en els diferents mercats es realitzava a través d'uns canals de distribució de les mercaderies que requerien del desenvolupament, en consonància, d'una complexa varietat de tipologies escrites per a registrar les operacions comercials. En definitiva, aquests canvis influïren en una revaloració de la cultura escrita com un mitjà per a poder assolir amb èxit les noves necessitats de la vida urbana⁵⁴.

En consonància amb això, de seguida els nous grups burgesos, des dels grans mercaders fins els humils artesans, s'adonaren de la rellevància que, per al futur dels seus fills, representava la instrucció literària. No debades l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura els preparava per a poder entendre i redactar un volum creixent de documentació de diverses tipologies, i l'assoliment d'un cert grau d'habilitat escripturària i de càlcul resultava imprescindible per al progrés de les seues empreses mercantils i artesanals i en altres casos representava un mecanisme, ben eficaç, d'ascens social⁵⁵.

---

⁵³ Aquesta necessitat creixent de formació lletrada per part dels mercaders de la Hansa es va reflectir en un foment de les escoles municipals per part de la Lliga de ciutats que la conformava, en paral·lel al desenvolupament de la correspondència comercial per escrit pels volts del segle XIII, fet cabdal en la seua evolució educativa. GRAUMANN, Olga i AFFELDT, Sören (2020). "The Hanseatic League and Education-A neglected Chapter in European and German History", *International Dialogues on Education*, Volum 7, Número 1, pp.10-30.

⁵⁴ En el cas dels mercaders, tal com comenta Peter Spufford "the huge numbers of letters sent and received, and the large number of different account books that needed to be kept, demanded that the whole business class was thoroughly literate and numerate". SPUFFORD, Peter (2003). *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe*, Londres: Thames and Hudson, p. 29.

⁵⁵ Sobre la formació dels mercaders cristians en l'àmbit geogràfic en el qual s'enquadra la present tesi, vegeu IGUAL LUIS, David (2016). "La formación de los mercaderes cristianos en el Mediterráneo occidental (siglos XIV-XV)" en *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge. II: Savoirs, écritures, pratiques*, (en línia), Madrid, Casa de Velázquez; pel que fa a l'aprenentatge dels joves mercaders, vegeu CUADRADA, Coral (1994). "Volèn instroyr e informar los mercaders, aquells qui d'aquest art de mercaderia volen ussar", *Dossier: fer-se grans: els*

Ultra això, un dels camps de recerca historiogràfica s'ha centrat en l'estudi dels processos d'alfabetització als entorns urbans, els quals no es limiten a les ciutats més grans, sinó que analitzen el fenomen de la difusió de les pràctiques escripturàries a poblacions de petita i mitjana grandària. Moltes d'aquestes investigacions s'han centrat en el camp restringit de la història diplomàtica i institucional o, fins i tot, en l'anàlisi de les formes d'expressió de la identitat del municipi, és a dir, en la preservació de la seua memòria urbana⁵⁶.

A més a més, els darrers estudis han maldat per integrar les diferents recerques sobre el fenomen de l'alfabetització urbana a partir d'una perspectiva comparada, que abastés anàlogament els espais perifèrics de la *Latinitas* medieval —en els quals també es va produir un desenvolupament de la cultura urbana— com serien el casos d'Escandinàvia⁵⁷, de l'Europa oriental⁵⁸ o, en el nostre cas, la Península Ibèrica⁵⁹. Cal dir, però, que el tipus d'alfabetització en què centren prioritàriament la seua atenció és l'anomenada *Pragmatic Urban Literacy*, traducció del terme alemany *Pragmatische Schriftlichkeit*, és a dir, l'alfabetització pragmàtica urbana. Aquesta modalitat inclouria, no només el conjunt dels registres escrits produïts i conservats per les institucions municipals dels nuclis urbans amb una finalitat administrativa i judicial, sinó que abastaria, a més, el gros de la producció escrita destinada als usos pragmàtics, és a dir, pràctics, dels grups urbans més dinàmics⁶⁰. No debades, la generalització en l'ús

---

joves i el seu futur al món medieval, València, *Revista d'Història Medieval*, 5, pp. 107-130; Ídem, (2019) "Ensenyar l'art de mercaderia medieval", Castelló, *Millars XLVI*, pp. 41-72; així mateix, vegeu VARELA RODRÍGUEZ, Maria Elisa (2003). "Escriure i mercadejar a la baixa edat mitjana" *Navigare necesse [est]...*, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 25, pp. 727-743.

⁵⁶ Vegeu, a tall d'exemple, i entre altres investigacions sobre el particular, el treball de LOWAGIE, Hannes (2014). "The Political Implications of Urban Archival Documents in the Late Medieval Flemish Cities: The Example of the *Diary of Ghent*", en MOSTERT, Marco and ADAMSKA, Anna (eds.) *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy I, Utrecht Studies in Medieval Literacy*, 27, Turnhout: Brepols, pp. 209-218.

⁵⁷ ANDERSEN, Kasper H., BÜCHERT NETTERSTRØM, Jeppe, IMER, Lisbet, POULSEN, Bjorn, STEENHOLT OLESEN, Rikke (eds.) (2021). *Urban Literacy in the Nordic Middle Ages*, *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 53, Turnhout: Brepols; vegeu també NEDKVITNE, Arnved (2004). *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*, *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 11, Turnhout: Brepols.

⁵⁸ BARTOSZEWICZ, Agnieszka (2014). "Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of 'Modernisation' in the Later Middle Ages", en MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.) (2014) *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 27, Turnhout: Brepols; Ídem, (2017). *Urban Literacy in Late Medieval Poland*, *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 39, Turnhout: Brepols.

⁵⁹ LÓPEZ-VILLALBA, José Miguel (2014). "Urban Chanceries in the Kingdom of Castile in the Late Middle Ages", en MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.) (2014) *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, *Utrecht Studies in Medieval Literacy* 27, Turnhout: Brepols, pp. 69-95.

⁶⁰ Amb l'exitós terme encunyat pels medievalistes de *pragmatic literacy*, és a dir, "alfabetització pragmàtica", aquests focalitzen la seua atenció en les maneres en què la lectura, l'escriptura i les habilitats relacionades s'utilitzen en la pràctica. Aquest nou enfocament de l'alfabetització centrada en el moment del seu ús real ha permès ampliar l'espectre de significats associats a aquest terme. Vegeu, CLANCHY, *From memory to written record...cit*, capítol 10; WHYMAN, Susan E. (2009). *The Pen and the People: English Letter Writers, 1660-1800*, Oxford: Oxford University Press, p. 76; WALL, Wendy (2016). *Recipes for Thought: Knowledge and Taste in the Early Modern English Kitchen*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p.115. D'altra banda, per a

d'aquests nous mètodes d'enregistrament per escrit de la informació, explicaria —i en podríem citar molts exemples a nivell europeu—l'interès dels grups oligàrquics urbans pels serveis educatius que proporcionaven les escoles de gramàtica.⁶¹

Així les coses, i en paral·lel al desenvolupament d'aquesta creixent producció i ús de textos escrits en la vida quotidiana, hom pot constatar, com a conseqüència, un augment de les destreses en la lectura i en les habilitats escripturàries dels grups urbans implicats en aquestes tasques. Si bé en un principi aquestes capacitats havien estat monopolitzades per l'Església, tant als nuclis cenobítics altomedievals, com a les escoles capitulars catedralícies, ara s'havien difós entre sectors cada vegada més amplis de la societat urbana baixmedieval. En relació amb açò, la quantificació dels individus que sabien llegir i/o escriure ha estat, també, un dels mètodes historiogràfics per a poder inferir el progrés de l'alfabetització en aquests ambients urbans, com ara en les comunes urbanes del nord d'Itàlia, al sistema urbà de Flandes o en la xarxa de petits nuclis de població polonesos, per citar-ne tan sols alguns exemples⁶².

La historiografia en llengua alemanya fa servir el terme de *Schriftorientierung*, o “orientació cap a l'escriptura” per a referir-se a la progressiva alfabetització detectada als espais urbans medievals. També s'empra en aquest idioma l'expressió *der kollektive Wille zu Schriftlichkeit*, és a dir, “la voluntat col·lectiva cap a l'escripturació”. Certament, aquestes expressions ens permeten copsar la importància cabdal del fenomen a nivell europeu. Per la

---

un resum útil del terme en les tradicions acadèmiques alemanyes, anglòfones i franceses, vegeu POHL, Benjamin (2022). “Robert of Torigni's «Pragmatic Literacy»: Some Theoretical Considerations”, *Tabularia*, pp. 1-29; BRITNELL, Richard (1997). *Pragmatic Literacy, East and West, 1200-1330*, Woodbridge, especialment el seu prefaci; BECKWITH PARKES “The literacy...”, *cit.*

⁶¹ MOSTERT, Marco (2014). “Some Thoughts on Urban Schools, Urban Literacy, and the Development of Western Civilisation”, *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols, pp. 337-348; D'altra banda, un dels punts clau en la reinterpretació del significat del terme urbà, a partir de les recents aportacions historiogràfiques des de la història urbana consisteix en la caracterització com a urbans de nuclis poblacionals de diferent grandària, a partir de si aquests assentaments complien certes funcions urbanes. Aquest caràcter urbà vindria determinat en aquests nuclis poblacionals, entre d'altres indicadors, pel seu paper centralitzador del poder polític i religiós, o la seua rellevància comercial, amb l'existència de mercats. Així, a la llum d'aquest criteri funcional, les viles mitjanes i petites i, fins i tot, certs nuclis rurals amb funcions netament urbanes, tindrien un paper molt més important del que se'ls venia concedint fins fa poc per part dels estudis medievals. Vegeu, FURIÓ, Antoni (2010). “Producción agraria, comercialización y mercados rurales en la Corona de Aragón”, a SESMA, José Ángel (ed.): *La Corona de Aragón en el centro de su historia. (1208-1458). Aspectos económicos y sociales*. Saragossa: Cema, pp. 363-425; sobre la “teoria del lloc central” desenvolupada pels geògrafs i que relaciona el caràcter urbà d'un assentament amb la combinació del seu volum poblacional i les funcions que aquest compleix, vegeu CHRISTALLER, Walter (1933). *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena: Gustav Fischer; per a entendre el concepte de *Pragmatic Literacy*, vegeu BRITNELL, Richard (1997). *Pragmatic Literacy, East and West, 1200-1330*, Woodbridge, especialment el seu prefaci; BECKWITH PARKES “The literacy...”, *cit.*

⁶² MOSTERT, “Some Thoughts on Urban Schools...”, *cit.*

seua banda, autors com Michael Clanchy arriben a encunyar el terme *literate mentalities* per a referir-se al desenvolupament del prestigi de què gaudien aquells que sabien llegir i escriure⁶³.

Sens dubte, podem afirmar que un dels camps de coneixement del món baixmedieval en el qual encara cal aclarir molts interrogants és el dels nivells d'alfabetització de la població general. ¿Quin percentatge de gent era capaç d'entendre un text? ¿I d'escriure, encara que fos de manera rudimentària? ¿Són pertinents aquestes preguntes, a la llum de les limitacions heurístiques, plantejades ja per alguns autors que s'han acostat al problema de la quantificació de l'alfabetització, com, per exemple, el professor italià Attilio Bartoli Langeli⁶⁴ i altres estudiosos del tema?

Amb l'objectiu de contextualitzar, en termes generals, la rellevància de l'alfabetització en la societat baixmedieval, cal recordar que aquesta es caracteritzava per la simultaneïtat de dos fenòmens que, a primera vista, podrien semblar paradoxals. En efecte, s'observa, per una banda, un augment remarcable en el volum de la producció de documentació escrita de tot tipus —una veritable *proliferation of documents*, segons la famosa formulació de Michael Clanchy,⁶⁵ acompanyada alhora d'uns nivells molt elevats d'analfabetisme. En relació amb açò, si bé no podem obviar que l'analfabetisme seria molt elevat en aquells temps, ens podríem plantejar les següents preguntes: ¿què volem dir quan parlem d'alfabetització, en general?⁶⁶ ¿I quan ens referim a l'alfabetització medieval? ¿Parlem de l'alfabetització en termes de la *diffusione sociale della scrittura* —una altra fórmula que va assolir un cert èxit quan es parla d'aquest fenomen—, o incloem també la capacitat de llegir? Encara més: com podem mesurar-la? ¿Amb quins mètodes quantitativs indirectes ens podem aproximar a una quantificació que esdevindrà una dada sempre provisional, l'essència de la qual només podem considerar un exercici precari per a gosar a acostar-nos —ni que siga de manera asimptòtica— a la realitat històrica?

Així les coses, ¿és realista aventurar-se a establir estimacions de les taxes d'alfabetització si atenem a les restriccions heurístiques que condicionen la seua validesa per

---

⁶³ MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.), (2014). *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Turnhout: Brepols.

⁶⁴ BARTOLI LANGELI, Attilio (1991). “Storia dell'alfabetismo e metodo quantitativo”, *Anuario de Estudios Medievales*, 21, pp. 347-367. També disposem d'una traducció d'aquest article, realitzada per José Vicente Boscà Codina i María Luz Mandingorra Llavata (Universitat de València) (1996). *Historia del alfabetismo y método cuantitativo*, SIGNO. *Revista de Historia de la Cultura Escrita* 3, Universidad de Alcalá de Henares, pp. 87-106.

⁶⁵ CLANCHY, *From memory to written record...*, cit.

⁶⁶ La problemàtica associada a la definició del terme alfabetització es complica encara més pel fet que no es pot entendre com un fenomen únic, sinó que s'ha d'interpretar com quelcom que adopta formes específiques en diversos moments, variant el seu significat, consegüentment, en diferents contextos històrics. Vegeu THOMAS, Keith (1986). “The Meaning of Literacy in Early Modern England”, en BAUMANN, Gerd (ed.), *The Written Word: Literacy in Transition*, Oxford, p. 97.

al període medieval? Malgrat les limitacions existents inherents a les pròpies fonts, per a quantificar aquest fenomen s'ha vingut emprant l'estudi quantitatiu i seriat de les signatures⁶⁷. Aquesta ha estat tradicionalment una de les metodologies emprades per a poder induir, a partir de les signatures, els nivells d'alfabetització generals d'una societat⁶⁸. Cal destacar, per la seua rellevància, l'article, relativament recent, de la professora Eleanor Hubbard, que malda per esbrinar els nivells d'alfabetització de les dones londinenques, tant per la metodologia innovadora emprada, com per les conclusions a què arriba, mitjançant l'anàlisi de les deposicions judicials del *London Consistory Court*. Hubbard se centra en una forma addicional de certificar per escrit el vist-i-plau en una deposició judicial al Londres de l'època moderna, coneguda en anglès com a *initialing* i que consistia en escriure la primera lletra del nom de la dona en qüestió. Aquesta modalitat per a validar un document amb aquest sistema estaria a mig camí entre “*dibuixar*” una marca, associada aquesta amb l'analfabetisme i la signatura pròpiament dita. D'aquesta manera, partint de la hipòtesi que les dones que eren capaces d'escriure la primera inicial del seu nom almenys sabrien llegir, es poden elaborar unes anàlisis quantitatives del nivell d'alfabetització femenina en el Londres dels segles moderns, que se situaria en uns llindars considerablement majors dels que se suposaven tradicionalment, encara que per sota, això sí, dels nivells associats a la població masculina.⁶⁹

Sense abandonar la capital d'Anglaterra com a privilegiat laboratori d'observació del fenomen de l'alfabetització baixmedieval, podem destacar un altra recerca. Es tracta de la duta

---

⁶⁷ Vegeu, per exemple, SCHOFIELD, Roger Snowden (1968). “The Measurement of Literacy in Pre-industrial England”, en *Literacy in Traditional Societies*, GOODY, Jack (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 311-325. Sobre el desenvolupament d'aquesta metodologia en el cas anglès i el paper central que va jugar Roger Schofield en ell, vegeu CRESSY, David (2020). “Literacy, Social Structure, and Local Social Dramas”, *Local Population Studies*, 105, 1.

⁶⁸ Un dels pioners en l'estudi de l'alfabetització medieval mitjançant el recompte de signatures va ser Michael Clanchy. A la seva obra fonamental *From Memory to Written Record: England 1066-1307*, va explorar la transició d'una cultura oral a una escrita a l'Anglaterra medieval. Va utilitzar l'examen de signatures en documents legals com a mitjà per a mesurar els nivells d'alfabetització en diferents estrats socials durant l'època medieval. Així, el seu enfocament consistia a analitzar els tipus de marques o signatures fetes per persones en documents legals com ara cartes, testaments i contractes. Mitjançant el seu estudi, va poder inferir els nivells d'alfabetització de diferents grups de la societat medieval. Per exemple, una persona que podia signar el seu nom d'una manera llegible probablement era alfabetitzada fins a un cert punt, mentre que aquells que feien servir una marca simple o confiaven en un escrivà per a escriure la seua signatura podrien haver tingut habilitats limitades o nul·les. Així, aquest mètode va proporcionar informació valuosa sobre la propagació de l'alfabetització entre diferents segments de la societat medieval anglesa i va ajudar els estudiosos a comprendre millor la dinàmica de la comunicació i la documentació durant aquest període de temps. En definitiva, el seu treball va establir les bases per a més investigacions sobre l'alfabetització i les implicacions socials de la cultura escrita a l'edat mitjana.

⁶⁹ Hubbard considera que l'escriptura d'una inicial en una deposició “es pot prendre com un indicador d'un cert grau d'habilitat de lectura”. D'aquesta manera, mentre que només el 10% de les dones de la seua mostra van utilitzar una signatura completa —el punt de referència tradicional de l'alfabetització—, calia considerar el 15% addicional d'aquelles que van utilitzar una inicial, revisant-se dràsticament a l'alça les “taxes de lectura” femenines: d'una de cada deu a una de cada quatre. HUBBARD, Eleanor (2015). “Reading, Writing and Initialing: Female Literacy in Early Modern London”, *Journal of British Studies*, número 54, pp. 553-577.

a terme per Malcolm Richardson, professor de llengua anglesa de la Universitat de Lousiana, al seu llibre *Middle-Class Writing in Late Medieval London*, en el qual es destaca com es va anar desenvolupant una poderosa cultura de l'escrit a la capital anglesa, malgrat la constatació d'uns valors inicials ben minsos de persones capaces d'escriure. En concret, la investigació resulta innovadora en el seu plantejament general. Així, front als estudis previs que focalitzaven l'atenció en els patrons de lectura literària entre els sectors que solem anomenar classe mitjana, des dels grans mercaders fins als membres de les confraries de menestrals, Richardson analitza les habilitats escripturàries de manera independent a les destreses lectores i, en general, al contacte d'aquests grups amb la literatura. En definitiva, allò realment important és palesar com el gruix de la població anglesa, i potser en major mesura els habitants de Londres, estaven en contacte, d'una manera o una altra, amb escrits de diversa mena, així com amb persones alfabetitzades, encara que ells personalment no ho fossen. Els burgesos londinencs, en efecte, estaven en contacte regular amb la paraula escrita, tant de cara a poder efectuar els seus intercanvis comercials amb èxit, com per a poder intervenir activament en la gestió de la vida de la ciutat. En concret, la preservació, negre sobre blanc, dels diferents drets de la ciutat i, per descomptat, dels seus ciutadans, especialment en forma de *Charters* i *customals* o costums exigia un sistema d'emmagatzematge dels registres escrits, una veritable “revolució dels registres”. Dit d'una altra manera, el manteniment dels drets depenia, si més no, de la preservació dels documents legals escrits a tal efecte.

Comptat i debatut, la força motriu que menava els comerciants i menestrals a l'aprenentatge de l'escriptura i la capacitat de la lectura no era una altra que el de poder assolir els seus objectius professionals i vitals, incloent-hi les estratègies tant d'inserció social com d'ascens dins d'aquest grup tan dinàmic. Per tant, cal descartar la idea del monopoli únic de l'Església en la difusió de l'alfabetització, ja que, com aquest treball ens recorda, la classe dels homes de negocis va tenir una *agency* ben remarcable en el procés d'alfabetització de la societat anglesa⁷⁰.

Certament, la historiografia britànica ha estat, en els darrers anys —com proven els exemples anteriors— una de les més actives en la cerca de claus interpretatives del fenomen de l'alfabetització, nodrint-se, com ja hem comentat abans, de les investigacions d'altres camps del coneixement, com ara la filologia. Molts autors anglosaxons han esmerçat el seu temps de recerca en estudis al voltant de l'abast de l'alfabetització medieval. Un concepte, recordem-ho,

---

⁷⁰ RICHARDSON, Malcolm (2010). *Middle-Class Writing in Late Medieval London*, Londres: Taylor & Francis Group.

que en l'edat mitjana equivalia a saber llatí, per a més endavant significar ésser capaç de llegir i escriure, fins i tot en els idiomes vernacles. El seu impacte social cada vegada major en la societat anglesa els impel·liria a encunyar el terme de “revolució de l'escriptura”, especialment en el context temporal ubicat entre la tardor de l'edat mitjana i l'inici del món modern.

Sense eixir del context de l'Anglaterra dels segles XIV i XV, l'adquisició de les destreses de lectura i escriptura en segments professionals específics, com és el cas dels escrivans legals, que treballaven per a l'aparell judicial, ha centrat l'atenció d'alguns estudis. Podem esmentar en aquesta línia de recerca l'aportació de la doctora canadense Kitrina Lindsay Bevan, tant en la seua tesi doctoral com en alguns articles addicionals. En concret, la seua investigació s'ha centrat en els diferents procediments o vies mitjançant les quals els escrivans “de províncies”, és a dir, els *scriveners*, arribaven a dominar el llenguatge específic de la justícia anglesa baixmedieval en els espais rurals. Com és sabut, en aquella època hi havia dos idiomes que s'empraven en la judicatura, el francès i el llatí.

La tesi de Bevan resulta, de cara als objectius de la present investigació, d'una gran rellevància, ja que palesa que, fins en les viles o *towns* angleses més petites ubicades en el món rural, hom podia rebre una educació bàsica en llengües i en competències de lectura i habilitats escripturàries. També s'aparta de la visió historiogràfica tradicional que tendia a sobrevalorar el pes de la capital, Londres, en la difusió de l'escriptura i, en general, del coneixement i les tendències populars⁷¹. Sobre com aprenien els escrivans de províncies anglesos els rudiments del llenguatge legal l'autora afirma que

It is apparent that for scriveners, linguistic prowess was useless without an equally advanced understanding of the legal implications of the words and phrases found in legal documents. Thus, linguistic and legal literacies were intertwined in the work that was carried out by scriveners. [...] Therefore, we can argue that scriveners were defined by their knowledge of languages and the law. By using examples taken from Exeter, Bristol, Oxford, York and Pownall, we can see that there were a multitude of possibilities open to aspiring scriveners who wished to acquire the basic skills required for them to be able to practise this particular type of law in *provincial England*.

Of special significance is how these examples show that legal education was readily available outside of the City of London, thus revealing that English *scrivening* (que nosaltres podem traduir com a escriptura) as a whole was not dependent upon London's practitioners to share their knowledge of the scrivening craft with local scribes in order for it to flourish.

---

⁷¹ BEVAN, Kitrina Lindsay (2019). “Legal Education in Late Medieval England: How Did Provincial Scriveners Learn Their Law?”, in KORPIOLA, Mia (ed.) *Legal Literacy in Premodern European Societies*, Palgrave Macmillan, pp. 19-41; Ídem, (2013). *Clerks and Scriveners: Legal Literacy and Access to Justice in Late Medieval England*, tesi doctoral, Universitat d'Exeter. <https://ore.exeter.ac.uk/repository/handle/10871/10732>.

The all-too-common London-centric view of medieval history is pervasive and damaging not only to the history of scrivening, but to other areas of cultural and political history as well. [...]

Instead, significant evidence exists to support the theory that provincial scrivening and local scribes were a self-sufficient and self-sustaining community of scribes. A basic education in languages and literacy skills could be had in all but the smallest of towns, and a more specialised education in law could be acquired through the three main avenues outlined above. Therefore, it is clear that legal literacy was not only obtainable in provincial England in the medieval period, but that this is how provincial scribes learned their law⁷². (El subratllat és meu).

Significativament, doncs, era possible en l'Anglaterra rural beneficiar-se d'una formació bàsica en destreses de lectura i escriptura. L'autora es refereix també a les tres vies a través de les quals hom podia aprendre l'art de l'escrivania legal. Aquestes eren, en primer lloc, les anomenades com a *Oxford Business Schools*, escoles radicades a Oxford, en les quals els estudiants s'ensenyaven a escriure i parlar en francès, a més d'altres destreses pròpies del món de la justícia. Per altra banda, existia la possibilitat de l'aprenentatge a partir de la pràctica laboral, com testimonia l'existència d'un gremi d'escrivans o *Scrivener's Guild* o gremi d'escrivans a la ciutat de York. Finalment, la tercera via per a assolir coneixements per a la pràctica de l'escrivania legal seria l'autoaprenentatge a partir de l'estudi privat de manuals de temàtica legal i altres tractats en l'art de l'expressió oral en seu judicial. Aquest darrer procediment, en conseqüència, es restringia a aquells estudiants que tinguessen una mínima base de coneixements en llatí i francès.

---

⁷² BEVAN, "Legal Education...", *cit.*, pp. 37-38.

2.1.1. Un exemple d'escriptura quotidiana: lletres sota terra

En aquest recorregut per l'evolució dels treballs sobre l'estudi de l'alfabetització medieval, tractarem a continuació un exemple ben remarcable, al mateix temps que prou desconegut, de tipologia pròpia de *pragmatic literacy*, de l'alfabetització pragmàtica. Resulta d'una especial significació de cara als objectius plantejats en aquesta tesi perquè ha permès comprovar que la capacitat de llegir i d'escriure no es limitava als segments dirigents de la societat. Ben al contrari, era una competència que, per la seua aplicació pràctica en la gestió de les tasques diàries, la feia útil, fins i tot, per als sectors socials inferiors dins dels nuclis urbans, però també era utilitzada pels camperols de les zones rurals. És a dir, vindria a corroborar que els camperols posseïen un cert nivell d'alfabetització pragmàtica⁷³.

Es tracta de breus missatges amb una funció pràctica, que testimonien l'ús de l'escriptura a un nivell quotidià. Representen altres esferes en l'ús de la paraula escrita fora dels registres amb finalitat administrativa generats per les instàncies del poder feudal o municipal i, al capdavant, ens ajuden a no oblidar els diferents àmbits de la producció escripturària en tota la seua amplitud per al període medieval. Per descomptat, cal recordar que existeixen altres exemples a Europa a banda dels que es descriuen a continuació. Tanmateix, només les 670 runes del segle XIV inscrites en pals o branquetes de fusta, així com en ossos, trobades en 1955 a Bryggen, el barri dels comerciants de la Lliga Hanseàtica en la ciutat de Bergen, a Noruega, representen un corpus similar al que descriurem tot seguit.

En aquest cas, la nostra atenció se centrarà ara a la part nord-oriental d'Europa: concretament a la regió al nord-oest de Moscou, a Novgorod. En aquesta població russa, es varen trobar, colgats en el sòl argilenc que caracteritza la regió, una sèrie de missatges o cartes escrites en escorça de bedoll, *birchbark letters* en la terminologia acadèmica internacional⁷⁴. Com sabem, el bedoll és un dels arbres típics de la regió de la taigà, molt abundant, per tant, en el territori rus. Des de l'any de la primera troballa, en 1951, els investigadors, en cadascuna de les excavacions manuals —en un procés delicat i laboriós— han anat descobrint i catalogant petits missatges, generalment de menys de vint lletres, encara que excepcionalment n'hi ha de més extensos, amb fins a 176 lletres en cada missatge o carta.

---

⁷³ BRITNELL, *Pragmatic Literacy*,...,cit.

⁷⁴ DEKKER, Simeon (2016). *Old Russian birchbark letters: a pragmatic approach*, tesi doctoral, Leiden, Universitat de Leiden. Vegeu, també, la versió revisada d'aquesta interessant tesi doctoral: Ídem, (2018). *Old Russian Birchbark Letters: A Pragmatic Approach*, Studies in Slavic and General Linguistics 42, Leiden/Boston: Brill/Rodopi.

Certament, la insòlita preservació d'aquests documents escrits en corfa de bedoll al sòl pantanós de tipus argilenc característic d'aquesta zona s'explica perquè aquest tipus de formació edafològica impedeix l'entrada de l'oxigen dins de la terra, evitant la descomposició d'un material perible com aquest, gràcies a les condicions anaeròbies existents. Així, sortosament, s'han pogut descobrir i conservar unes 1.185 cartes o *birchbark letters* en les diferents temporades d'excavacions realitzades fins a l'any 2016, de les quals 1.079 han estat trobades a Novgorod.⁷⁵ La conservació d'aquests missatges o cartes en corfes de bedoll en aquesta població i altres de l'àrea al voltant de Moscou ha possibilitat el desenvolupament d'un camp específic d'estudi acadèmic dels mateixos, anomenat berestologia, (*berestology* en anglès), terme aquest derivat de *beresta*, que en la llengua russa designa la corfa de bedoll.

Per altra banda, la concentració de troballes a Novgorod s'explica, en primer lloc, pel simple fet que la majoria de les excavacions s'han dut a terme en aquesta localitat, mentre que en altres ciutats medievals russes que presumiblement alberguen restes de lletres escrites en corfes de bedoll no se n'han fet per raons pràctiques i per restriccions financeres. En segona instància, la primacia de Novgorod en nombre de restes de *birchbark letters* es deu al paper central que la ciutat va tenir en la regió durant l'edat mitjana, donat que el riu Volkhov, que travessa la ciutat i connecta els llacs Ilmen i Ladoga, va esdevenir aleshores una veritable artèria comercial, posant en contacte aquesta ciutat amb l'Europa occidental. De fet, com ja hem comentat més amunt, la Lliga Hanseàtica va arribar a tenir una oficina (*kontor*) en aquesta ciutat⁷⁶.

Pel que fa a la cronologia de les *birchbark letters*, aquestes daten de primeries del segle XI fins a finals del segle XV, de manera que disposem d'un corpus de missatges escrits en "Novgorodià Antic", és a dir, en un dialecte local de la varietat de la llengua eslava oriental, precursor del modern rus, que abastava la zona septentrional al nord de Moscou. En relació amb açò, s'han emprat dos mètodes per a la datació d'aquests registres escrits, com són l'estratigrafia i la dendrocronologia. En el primer cas, aquesta tècnica permet l'establiment d'un marc temporal general que serà precisat més avant gràcies a la dendrocronologia, és a dir, a l'anàlisi dels anells dels arbres que es troben en els troncs de fusta que eren emprats com a paviment dels camins. Sovint, els missatges en corfes de bedoll es llançaven a terra una vegada utilitzats, de manera que han romàs preservats entre diferents estrats de troncs de fusta. A més

---

⁷⁵ Ídem, p. 209.

⁷⁶ "The economic centres of Hanseatic trade were the branches abroad, called Kontors, although this term only became common among merchants from the 16th c. onwards, [...]. The most important were in Novgorod (Peterhof), Bergen, London (Stalhof) and Bruges". GRAUMANN i AFFELDT, "The Hanseatic League and Education...", *cit.*, p. 15.

a més, a part de les dues tècniques abans referides i per als casos molt minoritaris en els quals es fan inoperatius aquests mètodes per tal de datar les cartes, es poden afegir altres mètodes extra-estratigràfics, el principal dels quals és la paleografia. En concret, l'evolució del llenguatge formulari, especialment dels incipits, en els quals hom detecta una evolució en les fórmules de salutació pot ésser una altra via de datació alternativa. Així mateix, es poden utilitzar les cròniques coetànies per a datar aquests missatges.

¿Quins tipus de texts s'escriuen en aquestes cartes? Si bé la resposta més breu ens remetria a tots aquells missatges que pel seu caràcter prosaic no es consideraven importants per a redactar-los en pergamí, en general tractaven assumptes referits als afers de la vida quotidiana, especialment els relacionats amb els diners i la seua gestió. En efecte, el caràcter de Novgorod com un node destacat en una xarxa comercial important va menar a la redacció i preservació de diferents tipologies de registres escrits, de caràcter comercial, sobre deutes contrets o, fins i tot, sobre la recaptació dels diferents impostos i els problemes que se'n derivaven, per exemple, en cas d'impagaments.

Arribats a aquest punt, algunes consideracions sobre la difusió de l'alfabetització a partir d'aquests documents escrits són pertinents. Així, en un primer moment, arran del descobriment accidental de les primeres troballes, el consens entre els erudits soviètics en relació amb aquesta qüestió era que la immensa majoria de la població en el Novgorod medieval podia llegir i escriure, en una projecció presentista que idealitzava la societat medieval de la ciutat com un exemple de societat comunista igualitària *avant la lettre*, en la qual la difusió de l'alfabetització era ubiqua. Sens dubte, la presència d'aquests missatges, generalment molt breus, farcits de gargots que transmetien missatges que tractaven problemàtiques del dia a dia, ajudava a establir aquesta conclusió.

Tanmateix, per a esbrinar quantes persones sabien llegir i escriure caldria atendre també a l'ús del mètode del dictat i dels escribes, en una fotografia que, en un context medieval, no permet conclusions massa taxatives⁷⁷. A més, malgrat la presència abundant en les excavacions de nombrosos *styli* per a escriure, no podem afirmar, com feren els investigadors soviètics en el seu moment, que tothom estigués alfabetitzat. Tanmateix, de cap manera podem afirmar que només el clergat i l'exigu estrat més elevat de la societat hi estigués capacitat. Com molt encertadament suggereix Simeon Dekker, la veritat sobre el particular ha de consistir en una posició centrada, allunyada d'ambdues interpretacions extremes. En aquest sentit, com refereix

---

⁷⁷ DEKKER, *Old Russian birchbark letters*,..., cit., pp. 25-26.

l'historiador Simon Franklin⁷⁸ per al període comprés entre els segles XI i XII, eren primerament i principal els segments superiors de la societat de Novgorod els que estaven alfabetitzats, difonent-se posteriorment l'alfabetització entre sectors cada vegada més amplis de la societat, tot incloent-hi els segments més baixos de la població urbana i —especialment significatiu per a les conclusions en la present investigació doctoral— “[...] and to some extent peasants in the countryside”⁷⁹, és a dir, també en les àrees rurals, uns espais que tradicionalment no s’han associat amb el desenvolupament de l’alfabetisme de les poblacions camperoles que els habiten.

Un altre aspecte ben remarcable del cas és fins a quin punt l’origen de l’alfabetització a Novgorod sembla estar inextricablement unit a la introducció del Cristianisme. Segons Gippius, no existia cap ús real de l’escriptura abans de la seua arribada. De fet, els textos més antics a Novgorod són de natura religiosa, el més antic dels quals es coneix com el Còdex de Novgorod, una taula de cera amb fragments dels Salms, datat pels volts de l’any 1000. Més endavant, arran de l’ordre donada per Jaroslav el Savi per tal que 300 xiquets de la noblesa s’alfabetitzassen, és quan podem parlar dels començaments de l’alfabetització pragmàtica, després de l’any 1030, quan començaren a aparèixer les cartes o missatges inscrits en les corfes dels bedolls. Podem parlar, doncs, d’una difusió de l’alfabetització com una mena de subproducte espontani, des d’una esfera clerical o eclesiàstica a altres esferes de la vida de la majoria dels habitants⁸⁰.

Com a corol·lari, a partir del que s’ha explicat fins ara, podem argüir, en primer lloc, que les taxes d’alfabetització eren relativament elevades a Novgorod, foragitant així, per massa reduccionista, la tòpica assumpció d’una edat mitjana en la qual només unes minories clericals estaven alfabetitzades. Contràriament a aquest tòpic, allò rellevant en aquest cas és que fins i tot els camperols que habitaven els espais rurals posseïen un cert nivell de competència en lectoescriptura. Per altra banda, cal destacar el paper del missatger que lliurava els missatges inscrits en corfa de bedoll, de manera que podríem parlar d’un procés de *Verschriftlichung*, és a dir, d’un canvi gradual de l’oralitat cap a l’alfabetització. Al capdavall, exemples com el que representen les *birchbark letters* palesen la importància creixent de la paraula escrita a les societats medievals europees, en les quals els progrés de l’alfabetització no es restringia

---

⁷⁸ FRANKLIN, Simon (1985). “Literacy and documentation in early medieval Russia”, *Speculum*, 60-1, pp. 1-38; Ídem, (2002) *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950-1300*, Cambridge, Cambridge University Press.

⁷⁹ FRANKLIN, “Literacy and documentation...”, *cit.*, p. 15; Ídem, *Writing, Society and Culture...cit.*, p. 39.

⁸⁰ GIPPIUS, Aleksej A. (2012). “Birchbark literacy and the rise of written communication in Early Rus”, en ZILMER, K. i JESCH, J. (eds.) *Epigraphic Literacy and Christian Identity: Modes of Written Discourse in the Newly Christian European North*, Utrecht Studies in Medieval Literacy, 4, Turnhout: Brepols, pp. 225-250.

únicament als segments socials tradicionalment associats a un ús pragmàtic de la lectura i l'escriptura, sinó que també caracteritzava a individus pertanyents a comunitats camperoles en els àmbits rurals.

2.1.2. Heretgia i alfabetització: la lectura, activitat subversiva

L'estudi de l'alfabetització en els col·lectius que englobem amb la denominació de minories religioses ha estat una de les línies de recerca historiogràfica que podem destacar en les darreres dècades dins del camp dels estudis medievals d'història social, adreçats a esbrinar els trets definitoris que els caracteritzaven. Aquests grups reformistes o herètics —amb una marcada identitat que els singularitzava de la resta de la societat— s'estructuraven al voltant d'una sèrie de textos escrits⁸¹. En un intent per descobrir la relació que els unia, Brian Stock va proposar el model de la *textual community*, és a dir, de la “comunitat textual”, per a intentar definir les connexions entre aquestes comunitats amb uns trets idiosincràtics molt pregons i els textos que condicionaven la seua percepció del marc social en què s'inscrivien, bé directament o indirecta⁸².

En relació amb això, podem destacar l'aportació de l'historiador britànic John Hugh Arnold en relació a les pràctiques de lectura i escripturàries dels càtars del Llenguadoc, les quals ens remetent a una major presència de la documentació escrita i del domini de la lectura i l'escriptura per part dels membres d'aquesta heretgia i, en general, i per extensió, del conjunt d'habitants del Llenguadoc —tal i com s'observa en algunes deposicions inquisitorials del segle XIII estudiades per Peter Biller⁸³.

En efecte, segons Arnold

At various points deponents report Cathars using texts, storing texts, lending texts and so on. Furthermore, it would be inaccurate to describe the Languedocian laity in general as lacking access to literacy. Scribes and clerks were relatively common in that society, and we find, for example, mention of lay people communicating by letter on various occasions in the inquisitorial depositions⁸⁴. (el subratllat és el meu).

---

⁸¹ Cfr. BRIGGS, Charles F. (2000). “Literacy, Reading and Writing in the Medieval West” *Journal of Medieval History*, 26, pp. 397-420, especialment les pp. 417-418.

⁸² El concepte de comunitat textual ha estat complementat recentment pel de *graphical community* o comunitat gràfica. Aquest darrer terme fa referència als trets que defineixen un grup determinat a partir de la possessió d'unes determinada cultura gràfica. Cfr. STOCK, *The Implications of Literacy...*, cit., pp. 88-92.

⁸³ BILLER, Peter (1995). “The Cathars of Languedoc and written materials”, dins de *Heresy and Literacy*, Cambridge, pp. 61-82. Aquest autor ha descrit els càtars del Llenguadoc com a una “*written Church*”, tot palesant el paper central que els textos escrits tenien en les seues creences i pràctiques, com ara, l'Evangeli de Sant Joan, base del principal ritual de purificació dels albigesos, anomenat *consolamentum*, i, en general, la influència en les predicacions càtars basades en el Nou Testament.

⁸⁴ ARNOLD, John Hugh (2003). “«A Man Takes an Ox by the Horn and a Peasant by the Tongue» Literacy, Orality and Inquisition in Medieval Languedoc”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, p. 39.

Les evidències documentals en aquest sentit són diàfanes: per exemple, a una deposició inquisitorial de l'any 1243, un tal Esteve Massa declarà que ell havia estat enviat amb cartes al poble de Vaur per tal d'assabentar els càtars que hi residien de la seua imminent captura.

Depositional evidence shows letters being used for communication between those members of the nobility who were involved in violent opposition to the inquisitors, but also in other less fraught occasions, and amongst lower social classes.⁸⁵ (el subratllat és meu).

Per altra banda, i d'igual manera, aquestes destreses, que suggereixen uns nivells d'alfabetització superiors en els membres d'aquest grup, queden també testimoniades, per exemple, en la referència citada per Josep Hernando i Delgado, en aquest cas, en un protocol notarial barceloní. La presència d'un escolar —i ahora mestre en una escola privada barcelonina, que regentava juntament amb un altre estudiant—, d'un tal “Guillem de Grapte, oriünd de Santa Maria de Cabanac”, una localitat d'Occitània propera a la vila de Tarbes, des de la qual aquest jove s'hauria desplaçat fins a Barcelona⁸⁶.

Certament, aquesta troballa és rellevant perquè, per una banda, palesa l'existència en el període baixmedieval d'una remarcable mobilitat geogràfica i connectivitat entre territoris i regions prou allunyats. Ja fos per anar a estudiar o —com en el cas que comentem, per a

---

⁸⁵ Ídem; vegeu, per tal d'assabentar-se d'altres deposicions inquisitorials en les quals apareixen esmentades cartes per a comunicar-se entre els càtars: Doat 22, ff.7r, 27r, 76v, 77r, 256v, 284v i 294v; Doat 23 f. 295r; Doat 24 ff.67r-68r, 160v, 167v, 171r, 171v-172r, 178r, 181r, 229v-230r i finalment, Doat 25, f.312v; vegeu, al voltant d'aquests fons documentals BILLER, Peter i SACKVILLE, L.J. (eds.), (2022). *Inquisition and Knowledge, 1200-1700*, Cambridge: Cambridge University Press, Boydell & Brewer.

⁸⁶ Josep Hernando comenta que la constitució d'escoles privades, mitjançant la unió de docents que formaven societats per a regir escoles de lletres, a banda de les controlades per la catedral i pel consell municipal, va esdevenir una pràctica habitual i majoritària per al proveïment de l'ensenyament a la Barcelona medieval. En el cas que comentem, l'estudiant d'arts i ciutadà de Barcelona Bernat Ferrer, després del traspàs del seu soci, Ponç de Puig, també estudiant d'arts en l'escola que regien ensems, va formar una nova societat amb un altre estudiant d'arts, el dessús dit “*Guillem de Grapte, oriünd de Santa Maria de Cabanac*”, (el subratllat és meu). Aquesta companyia va durar fins el dia 20 de febrer de l'any 1419. Posteriorment, una vegada el seu soci passava a ésser denominat a la documentació com a *magister scolarium*, Guillem de Grapte —encara estudiant— traspassava la seua part en la societat a Guillem de Paüls, un altre mestre d'escolars. A Guillem de Grapte se li ofería, però, la possibilitat d'estudiar debades a l'escola, a condició de no regir escoles pròpies a Barcelona, a excepció de si estudiava i residia a les escoles majors de la Catedral. Vegeu AHPB, Joan Ferrer, *Tertium manuale*, s.f. (19-11-1409 a 6-5-1411). HERNANDO i DELGADO, Josep (2001). “Escoles, ensenyament de lletra i llibre de gramàtica a Barcelona (segles XIV-XV)”, *Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat-Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona, pp. 3-52, en concret pp. 8 i 9; per a més informacions al voltant de les escoles barcelonines baixmedievales, vegeu també, Ídem, (1993). “L'ensenyament a Barcelona, segle XIV: documents dels protocols notarials. 1: instruments notarials de l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, 1350-1400”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 12, pp. 141-271; Ídem, (1997) “L'ensenyament a Barcelona, segle XIV: documents dels protocols notarials, Segona part: instruments notarials de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona i de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 1294-1400”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 16, pp.131-298.

estudiar, i àdhuc, per a treballar impartint classes en una societat per a regir escoles establida entre dos estudiants, un dels quals era Guillem. D'altra banda, pareix confirmar la hipòtesi plantejada pel professor John Hugh Arnold sobre l'elevat nivell d'alfabetització detectat entre els membres de l'heretgia albigena i, per extensió, en la regió llenguadociana.

Igualment, una altra aportació en forma de reflexió teòrica, en aquesta línia de recerca historiogràfica al voltant de l'estudi dels nivells d'alfabetització entre els membres dels col·lectius que englobem sota la denominació de minories herètiques, és la que representa el treball de la medievalista Judith Petrou. En efecte, per als propòsits de la present investigació destaquem el seu article “Literacy as heresy: Lollards and the Spread of Literacy”, publicat en l'any 1995 i corresponent a una conferència que l'autora pronuncià a Washington al voltant de la composició i la comunicació als centres universitaris dels Estats Units, sota el títol general de *Literacies, Technologies, and Responsibilities*⁸⁷.

Petrou centrava la seua atenció en els hàbits d'alfabetització dels *lollards*⁸⁸, que, com és sabut, varen nàixer com a moviment herètic al si de la Universitat d'Oxford per inspiració del teòleg i membre de dita universitat John Wycliffe. Aquest erudit hi va viure la majoria de la seua vida, primer com a estudiant i després com a professor de teologia. Wycliffe, nascut pels volts de l'any 1334, i corprès davant de la corrupció que afligia l'Església del seu temps, considerava que aquesta havia perdut la seua autoritat moral, de manera que la lectura de la Bíblia per part dels cristians esdevenia la inapel·lable i infal·lible font de salvació. Calia, però, traduir la Bíblia a la llengua del poble. A tal fi, nuclis de lollards d'origen universitari emprengueren la traducció de la Vulgata Llatina a l'anglès en la dècada de 1380, bo i produint la primera versió vernacle anglesa de la Bíblia, coneguda com *the Early Version*. Aquesta primera traducció va anar seguida per una nova versió, més adient per a la lectura per part d'aquelles persones que no tenien cap coneixement del llatí, la coneguda com a *Later Version*, completada entre els anys 1395 i 1397. Aquesta traducció “lollardiana” de la Bíblia va esdevenir llavors molt popular, arribant a ser l'obra medieval amb més còpies manuscrites a Anglaterra amb —com a mínim— més de 250 manuscrits. Unes xifres molt elevades, en comparació al molt cèlebre poema *The Prick of Conscience*, del qual Anne Hudson refereix

---

⁸⁷ PETROU, Judith (1995). “Literacy as heresy: Lollards and the Spread of Literacy”, article presentat a la reunió anual de la conferència sobre composició i comunicació universitària en la seua 46ena convocatòria a Washington DC, durant els dies 23 al 25 de març del 1995, reproduït amb permís de l'autora per l'*Educational Resources Information Center* (ERIC) dins del web *Institute of Education Sciences*.

⁸⁸ Significativament, els termes *lollard*, *lollardi* o *loller* eren els malnoms despectius que rebien els seguidors de John Wycliffe, menyspreats per no tenir formació acadèmica o, en tot cas, només en anglès, és a dir, en vernacle.

que només ens han arribat 117 còpies, o als famosos *The Canterbury Tales*, amb només 64 exemplars supervivents.⁸⁹

Tot plegat, considerant que molts propietaris de Bíblies en vernacle se'n desferen, amoïnats per la por a la denúncia i la seua crema en la foguera —especialment després de 1401, moment a partir del qual la possessió de la Bíblia en anglès equivalia a ésser heretge—, ens permet suposar que varen existir moltes més còpies de la Bíblia Anglesa, remetent aquesta dada a uns remarcables nivells d'alfabetització en aquests grups⁹⁰.

En concret, la pregunta pertinent a la qual caldria respondre seria la que connecta l'adquisició de la capacitat de llegir i escriure —l'anomenada *literacy* en la literatura anglosaxona— amb l'aparició, el desenvolupament i la difusió dels moviments herètics que estem descrivint en el marc de l'Europa medieval. Una de les raons de pes d'aquesta relació entre alfabetització i heretgia que l'autora argüeix és que totes les desviacions herètiques dins del cristianisme parteixen d'una interpretació particular de la Sagrada Escripura, de la Bíblia. L'accés a una lectura personal de la Paraula Revelada és, per tant, la *conditio sine qua non* mitjançant la qual hom pot reinterpretar de manera alternativa els textos sagrats i desviar-se, d'aquesta manera, de l'exegesi canònica de l'Església Catòlica. En efecte, una de les idees més suggeridores que hom pot extraure de l'estudi del cas dels *lollards* anglesos és la identificació entre el desenvolupament de l'alfabetització i les pràctiques subversives, com també queda

---

⁸⁹ L'existència d'un vitrall a l'església de Tots Sants o "All Saints' Church" de York, conegut precisament com a "Pricke of Conscience Window", palesa la popularitat d'aquest poema en l'Anglaterra medieval. El vitrall, construït entre els anys 1410 i 1420, es basa en el poema homònim de reflexió penitencial del segle XIV —escrit en *Middle English* i d'autoria desconeguda— i està situat a l'extrem oriental de la nau lateral septentrional de l'església referida. En aquest vitrall de 18 panells, es representen els donants, membres de dues prominents famílies de York, els Henryson i els Hessle, i en els quinze panells restants es representen escenes dels signes precursors del final dels temps. Així, en la descripció que el poema fa dels darrers quinze dies del món es relata la pujada del nivell dels mars i l'augment de la seua temperatura —"The Sea burns"— o grans terratrèmols que menaran el món cap a l'Apocalipsi i el Judici Final, tal com es narra al poema citat. Allò a destacar, sens dubte, és la presència d'inscripcions escrites en anglès, la llengua en la qual estava escrit aquest poema tan popular en el seu temps, considerat el més important en llengua anglesa abans de l'arribada de la impremta. El més destacable és que aquestes inscripcions en vernacle suggereixen que els espectadors posseïen un cert nivell d'alfabetització, essent capaços de llegir el vitrall —incloses les paraules en anglès de les inscripcions— i podent, àdhuc, identificar-les amb les del famós poema. Hom pensa en una mena d'elitisme secular en aquesta capacitat de lectura i identificació dels textos de les inscripcions suara descrites. HUDSON, Anne (1988). *The Premature Reformation*, Oxford: Clarendon Press. Per al cas valencià, vegeu MACIÁN FERRANDIS, Julio (2022). *Studiosae Litteras in picturis attendere. Estudi i edició de les inscripcions de la pintura valenciana (1238-1579)*, tesi doctoral dirigida per Francisco M. Gimeno Blay, València: Universitat de València, en la qual realitza una anàlisi a partir de 368 fitxes de pintures amb epígrafs, de les quals s'ha fet un estudi paleogràfic i una edició crítica, dins d'un plantejament general de la història de la cultura escrita; Ídem, (2021), "Estudio paleográfico de las inscripciones de la pintura valenciana (ss. XIII-XVI)", *Incipit 9. Workshop de Estudos Medievais da Universidade do Porto*, pp. 45-58.

⁹⁰ La documentació notarial ens assabenta de la presència de nuclis herètics hussites també dins dels dominis de la Corona d'Aragó. Vegeu HERNANDO i DELGADO, Josep (2009). "Heretgies «bohèmites» als comtats de Rosselló i Cerdanya (any 1434)", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, número 28, pp. 641-660.

palès amb l'estudi de la persecució de la minoria jueva conversa a les acaballes del segle XV valencià i de la qual parlarem més avant⁹¹.

Més important, però, que aquesta constatació, que relaciona alfabetització amb la difusió de l'heretgia, és l'impacte que la traducció de la Bíblia a l'anglès va tenir en uns segments socials que estaven aleshores ja en contacte amb la documentació escrita i que necessitaven saber llegir i/o escriure per a poder reeixir en els seus negocis. En efecte, comenta Petrou

The first major point I would like to make about Lollards and literacy is that the heresy took hold among classes where literacy was becoming important for the first time: that is, among those who might anachronistically be called the “middle class” —businesspeople, artisans, and the like. Before the fourteenth century, these groups of people barely existed, as most people were engaged in sustenance agriculture. To run a business, however, unlike to engage in sustenance farming, some kind of literacy in English was necessary and schools began to crop up which trained people in the basic aspects of practical literacy. Thus, the early connections between technology and literacy are clear.⁹² (el subratllat és meu).

En relació amb açò, podem aventurar-nos a considerar que l'existència d'una cada vegada major presència de la documentació escrita a partir del segle XIII va estimular una pruija pel coneixement de lletra i la lectura entre aquests sectors urbans de mercaders i menestrals, els quals, com a derivada, cercaren en la lectura d'obres piadoses una guia espiritual, sobretot com a conseqüència de les catàstrofes que se succeïren a partir de l'esclat de la Pesta Negra i les violències de tot tipus que caracteritzaren el període baixmedieval.

Possiblement, una de les aportacions més valuoses de l'article de Judith Petrou al voltant de l'alfabetització dels *lollards* anglesos siga la que es refereix a les pràctiques de lectura i escolta de la Bíblia en grup i les diverses lectures que feien de manera conventícola, és a dir, clandestina. Una de les matisacions que hem de considerar quan ens referim al fenomen de l'alfabetització, no només durant el període medieval, sinó en èpoques posteriors, és el que aborda la manera col·lectiva com es llegia. De fet, fonts posteriors, com el llibre del martiriòleg protestant del segle XVI John Foxe, anomenat *Acts and Monuments*, obra en la qual són alabats els membres del col·lectiu dels lollards, descriu, tot referint-se a aquests que

---

⁹¹ En aquest sentit, entre altres obres del mateix autor, destaca l'obra de Jordi Ventura i Subirats (1978). *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València.

⁹² PETROU, “Literacy as heresy...”, *cit.*, p. 4.

[...]fervent zeal...sitting up all night in *reading* and *hearing*; also by their expenses and charges in buying of books in English, of whom some gave five marks, some more, some less, for a book: some gave a load of hay for a few chapters of Saint James, or of Saint Paul in English⁹³. (La cursiva és meua).

En aquest sentit, com comenta Petrou, l'elevat preu dels llibres i la seua presència destacada entre els lollards suggereix una propietat comunal dels mateixos, la qual cosa pareix que es tracte d'una innovació d'aquest grup herètic. De fet, el costum de compartir els llibres venia facilitat per la manera com es llegia a l'edat mitjana, quan la lectura solia ésser compartida i oral, de manera que la possessió col·lectiva de llibres reflectia una lectura en grup, centrada al voltant d'uns textos, els manuscrits dels quals —tal com mostren molts dels que ens han arribat— es caracteritzen per tenir un format gran, pensat per a una lectura grupal.⁹⁴

De manera paral·lela, cal destacar que les dones i els servents dels lollards semblen posseir també un cert grau d'alfabetització. Així ho testimonien algunes evidències citades per Maurice Keen, com és el cas d'una família de Suffolk que va viure pels volts de la dècada del 1420, composta pel matrimoni format per un tal Thomas Mone i la seua dona Hawisia, la filla dels quals sabia llegir. És més, aquest autor cita un frare mendicant, un altre Thomas, de cognom Netter, el qual afirmava en les seues invectives contra els heretges, especialment contra les dones

Those most foolish Lollard women “who publicly *read* and taught in a congregation of men”.⁹⁵ (la cursiva és meua).

Així, una de les línies d'investigació que trobem que cada vegada agafa més embranzida en els estudis sobre alfabetització medieval a nivell internacional són els estudis al voltant de l'alfabetització de les dones. Aquestes recerques possibiliten l'ampliació dels coneixements historiogràfics sobre l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura entre el col·lectiu femení. Gràcies, en bona part, a una plèiade d'historiadores, s'aborden aspectes relacionats amb l'accés a la cultura escrita per part de les dones, com la historiadora anglesa ja citada

---

⁹³ *Ibidem*, p. 8; vegeu també ASTON, Margaret (1977). “Lollardy and literacy”, *History*, 62, pp. 347-371. Ídem, (1984). *Lollards and Reformers: Images and Literacy in Late Medieval Religion*, Londres: Hambledon Press, p. 199.

⁹⁴ Vegeu en HUDSON, Anne, (1988). *The Premature Reformation*, Oxford: Clarendon, pp. 205-206.

⁹⁵ KEEN, Maurice (1990). *English Society in the Later Middle Ages, 1348-1500*, Londres: Penguin Books, p. 295.

Eleanor Hubbard, Pamela Sheingorn, Linda Olson⁹⁶, Katherine Zieman⁹⁷ o Kathryn Kerby-Fulton⁹⁸, per citar només alguns noms. Fins i tot el mateix Michael Clanchy ha col·laborat en aquest camp de l'alfabetització femenina. Han estat aportacions molt valuoses de cara a estudiar un col·lectiu tradicionalment negligit en els estudis històrics com són les dones. De vegades se centren en l'estudi de la seua alfabetització de manera indirecta, com quan s'analitzen les imatges o representacions iconogràfiques baixmedievales de Santa Anna amb la Mare de Déu, tot desxifrant-les sota una nova òptica, a través de la qual són interpretades com una manifestació icònica de la tasca educadora que existia entre les mares medievals alfabetitzades i les seues filles⁹⁹.

Arribats a aquest punt, i com a corol·lari de tot plegat, després de tots els exemples d'investigacions historiogràfiques en relació amb la temàtica de l'alfabetització durant l'edat mitjana a Europa, cal recordar que, sens dubte, assistim a l'àmbit europeu occidental a partir dels segles XIII i XIV, a un progressiu augment de l'interès pel coneixement. Com a conseqüència d'aquest procés es produirà una extensió significativa de les institucions escolars, els llocs d'aprenentatge *par excellence* de les habilitats escripturàries en llatí, la llengua de la cultura. Posteriorment, una vegada superada la fase altomedieval, durant la qual l'accés a l'alfabetització restava fonamentalment a l'abast de les elits clericals, s'observa llavors una tendència envers la possibilitat d'accedir a l'aprenentatge per part de més amplis sectors socials. De fet, es palesa una certa “democratització” —en paraules de Carmel Ferragud— en l'accés a l'ensenyament de les destreses de la lectura i l'escriptura¹⁰⁰, un fet estretament relacionat amb les estratègies de promoció social dels grups de camperols i de l'artesanat benestants amb ambicions de progressar i ascendir en l'escala social¹⁰¹ i associat, en paral·lel, a un procés de vernacularització del coneixement i la cultura en tota Europa.

---

⁹⁶ OLSON, Linda (2003). “Did Medieval English Women Read Augustine’s *Confessiones*? Constructing Feminine Interiority and Literacy in the Eleventh and Twelfth Centuries”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 69-96.

⁹⁷ ZIEMAN, Katherine (2003). “Reading, Singing and Understanding: Constructions of the Literacy of Women Religious in Late Medieval England”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout, Brepols, pp. 97-120.

⁹⁸ KERBY-FULTON, Kathryn (2003). “The Women Readers in Langland’s Earliest Audience: Some Codicological Evidence”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 121-134.

⁹⁹ SHEINGORN, Pamela (1993). “*The Wise Mother: The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary*”, *Gesta*, Vol. 32, número 1, pp. 69-80.

¹⁰⁰ FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2018). “Escoles, mestres i estudiants a Alzira durant l’Edat Mitjana”, article inèdit presentat, en forma de comunicació, a la 18ena *Assemblea d’Història de la Ribera*, celebrada a la població de Castelló de la Ribera, i que va tenir com a eix conductor l’ensenyament a la Ribera del Xúquer. Agraïm al seu autor haver-nos-el proporcionat.

¹⁰¹ Vegeu, a tal d’exemple, JARNOUX, Philippe (2007). “Entre pouvoir et paraître. Pratiques de distinction et d’affirmation dans le monde rural”, a MENANT, François i JESSENNE, Jean-Pierre (eds.), *Les élites rurales dans l’Europe médiévale et moderne*, Toulouse, pp. 129-148.

Entre altres factors, aquesta embranzida en la difusió de la lectura i l'escriptura es pot relacionar, en part, a la influència dels moviments herètics, els membres dels quals maldaven per llegir les Sagrades Escripures en la llengua pròpia. D'altra banda, aquest procés d'una progressiva extensió de l'alfabetització es pot explicar, així mateix i en bona part, pel valor pràctic del coneixement de l'escriptura en un nou context econòmic i social a partir del segle XIII. Com és sabut, a partir d'aquest moment, els registres escrits dominaran en la gestió dels afers de diferents col·lectius socials, des dels mercaders italians que necessitaven disposar d'una xarxa epistolar a través dels seus factors distribuïts pertot arreu de la geografia europea, com per part dels menestrals i, fins i tot, de llauradors necessitats de la consignació, per escrit, dels seus comptes i herències. Tot plegat, el pes de la paraula escrita esdevindria hegemònic en les societats baixmedievals, fent que l'aprenentatge de lletra es generalitzés entre àmplies capes de la població, àdhuc, entre la pagesia.¹⁰² Si més no, allò que podem palesar és la presència generalitzada del registres escrits en els diversos aspectes de la vida quotidiana de la gent¹⁰³.

---

¹⁰² L'alfabetització dels camperols, almenys en certes regions del nord d'Europa, era superior al que hom ha tendit a considerar tradicionalment, entenant aquesta no necessàriament com l'estricta capacitat de llegir i escriure, sinó, més aviat, com la capacitat d'aquests per a integrar-se en l'anomenada "cultura escrita". D'ací que se'n puguin establir una sèrie d'implicacions i connexions —segons afirmen els investigadors que han estudiat aquests processos— amb moviments comunals que tindran un gran pes, per exemple, en la Reforma protestant. LORENZEN-SCHMIDT, Klaus-Joachim i POULSEN, Bjørn (eds.), (2002). *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, Gylling: Landbohistorisk Selskab.

¹⁰³ BERTRAND, *Documenting the Everyday in Medieval Europe...*, *cit.*, pp. 5 i 6. Sens dubte, paga la pena reproduir ací un fragment de la introducció d'aquesta valuosa i relativament recent aportació historiogràfica, a saber: "[...] The case of Thierry d'Hireçon illustrates the argument of this book, namely, that during a long thirteenth century—the years from 1200 to 1330, extending even to 1350— medieval societies experienced a fresh transformation in their relationship to the written record. This new stage in the great documentary revolution that the medieval West had been undergoing since the Carolingian era was by no means a minor one. More and more documents were produced; they were increasingly better kept; typologically they became better defined and more diverse; they became standardized, not to say uniform, in appearance to such a degree that it becomes possible to speak of a kind of 'Europeanisation of the written record' taking place in the thirteenth and fourteenth centuries". (El subratllat és meu).

2.1.3. Alfabetització al món rural medieval: un “mar d’analfabetisme”?

[...] L’entusiasme per l’escrit arribava fins a les poblacions més menudes i apartades, on es custodiaven en un cofre, a manera d’arxiu, els pergamins i papers municipals¹⁰⁴.

El constatable augment dels registres escrits de diverses tipologies que hom relaciona amb una veritable “revolució de l’escriptura”, experimentada durant el llarg segle XIV —entre 1200 i 1340— en l’Europa occidental¹⁰⁵, remet a uns cada vegada majors nivells d’alfabetització durant el període baixmedieval. La pregunta que cal plantejar-se ara és si aquesta proliferació de la documentació escrita se circumscribia i limitava només als espais urbans o si, pel contrari, la seua difusió també va arribar al món rural, l’espai que centra l’interès de la present tesi doctoral.

Llavors, ¿fins a quin punt els habitants dels territoris no urbans estaven en contacte amb la paraula escrita? ¿podem continuar associant analfabetisme amb cultura rural per comparació amb una cultura urbana essencialment alfabetitzada? Encara més, ¿cal rebutjar definitivament la distorsionada imatge historiogràfica tradicional que assimila el món rural medieval a un “mar d’analfabetisme”, completament separat de les dinàmiques pròpies d’unes illes d’alfabetització representades pels centres urbans?¹⁰⁶

Des que Carlo Cipolla trenqués amb aquesta imatge estereotipada en la qual s’establia una nítida divisió entre la cultura urbana —fonamentalment alfabetitzada— front a un món rural predominantment analfabet, les evidències de l’existència dels registres escrits i de l’ús de l’escriptura també en aquests espais no ha deixat de créixer¹⁰⁷. Calia, tanmateix, superar

---

¹⁰⁴ FURIÓ i DIEGO, Antoni (2001). *Història del País Valencià*, València: Tres i Quatre, p. 65.

¹⁰⁵ BERTRAND, *Documenting the Everyday in Medieval Europe...*, cit.

¹⁰⁶ En el cas italià, alguns autors han posat en dubte el suposat analfabetisme generalitzat dels habitants del medi rural. Vegeu, per exemple, BALESTRACCI, Duccio (2010). *Cilastro che sapeva leggere. Alfabetizzazione e istruzione nelle campagne toscane alla fine del Medioevo (XIV-XVI secolo)*, Pisa: Pacini Editore. D’altra banda, en relació a l’ensenyament primari als espais rurals milanesos, vegeu DEL TREDICI, Federico (2012). “Maestri per il contado: istruzione primaria e società locale nelle campagne milanesi”, *Studio Giorgio Chittolini*, pp. 275-300. Sobre l’educació medieval als espais rurals de la regió de l’Emilia Romanya, vegeu SALOMONI, David (2017). *Scuole, maestri e scolari nelle comunità degli stati gonzagheschi ed estensi tra il tardo medioevo e la prima età moderna*, tesi doctoral, codirigida per Francesco Mattei i Guido Castelnuovo, Roma: Anicia, especialment l’apartat b del capítol segon, sota el títol “Per villas et vicos. La situazione nei contadi: pievi e scuole rurale”, pp. 91-104; BUFFO, Paolo (2023). “«Pregando che ay se dibiaset scriver»: società, alfabetismo e mediazione gràfica nelle Bergamo tardomedievale”, en *Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica*, n.s. VII, pp. 179-210.

¹⁰⁷ CIPOLLA, Carlo Maria (1969). *Literacy and Development in the West*, Harmondsworth: Pelican.

algunes simplificacions —encara prevalents entre molts estudiants de l'edat mitjana¹⁰⁸— que venien a excloure els camperols de les qualitats intrínsecament positives de la *urbanitas*, de la que es vantaven els ciutadans dels nuclis urbans i que s'associava estretament amb els usos del llenguatge, que podien incloure la seua versió escrita. Per oposició, la *rusticitas*, que compendiava totes les qualitats generalment negatives dels camperols, incloïa l'analfabetisme que caracteritzaria a aquest col·lectiu rural: els *rustici*, per definició, serien, ahora, analfabets¹⁰⁹.

En els darrers anys, els intents dels medievalistes per delimitar amb major precisió els límits de l'alfabetització urbana els ha esperonat a l'estudi de les pràctiques de lectura i escriptura que caracteritzaven els habitants dels marges rurals —majoritàriament camperols— que envoltaven les ciutats, i dels que, en última instància, aquestes depenien¹¹⁰. Precisament aquesta interconnexió entre els centres urbans amb el seu *hinterland* rural possibilitava un intercanvi no només de productes, sinó que també ajudava a l'expansió de l'ús de l'escriptura, fins i tot, entre les comunitats camperoles¹¹¹. D'aquesta manera, els camperols entraren en contacte amb els usos escripturaris: en alguns casos, escrivint ells mateixos els textos, assolint unes habilitats escripturàries que els permetien no dependre de ningú, i en d'altres, delegant en tercers la seua redacció¹¹². La presència de petites poblacions i mercats comarcals en aquests espais hi contribuïa. Per la seua banda, seran els professionals i semi-professionals de

---

¹⁰⁸ ADAMSKA Anna i MOSTERT, Marco (eds.), (2023). *Oral and Written Communication in the Medieval Countryside: Peasants, Clergy, and Noblemen*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 45, Turnhout: Brepols.

¹⁰⁹ No oblidem que ésser alfabetitzat, *litteratus*, a l'edat mitjana significava molt més que únicament la capacitat de llegir i escriure. Implicava, a més del domini del llatí i el coneixement i l'autoritat que se'n derivava, la competència per a proporcionar una interpretació autoritzada del llenguatge i el seu significat. Per contra, els antònims de *litteratus* eren *rusticus*, *idiota*, *laicus*. GRUNDMANN, Herbert (1958). "Litteratus-illitteratus. Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter", *Archiv für Kulturgeschichte* 40, pp. 1-65. D'altra banda, els camperols s'associaven a l'oralitat: [...] *quod bovem capit homo per cornu, et rusticum per linguam*. ARNOLD (2003). "«A Man Takes an Ox by the Horn...», cit., pp. 31 i 34. També al regne de València tardomedieval els termes de pagès, rústic o vilatà eren "emprats com a qualificatius despectius i insultants", enfront de l'orgull d'ésser ciutadà i participar com a tal dels valors ideològics de l'oligarquia burgesa, "que imposava la forma de vida urbana com a model de bons costums". Cfr. FURIÓ, *Història del País Valencià*, cit., p. 218.

¹¹⁰ ADAMSKA Anna i MOSTERT, Marco (2010). "The literacies of medieval Towndwellers and Peasants: a Preliminary Investigation", en Bartoszewicz, A. (ed.), *Swiat sredniowiecza. Studia ofiarowanw profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, pp. 317-330.

¹¹¹ Vegeu alguns exemples de l'interès per l'aprenentatge de lletra per part de camperols a APARICI MARTÍ, Joaquín (1995). "El trabajo de los jóvenes en la Edad Media. Contratos de afermament de Vila-real", *Millars, Espai i Història*, número 18, p. 99; APARICI MARTÍ, Joaquín i NAVARRO ESPINACH, Germán (2010). "Considerada encara la pocha edat e ignocència...Los primeros años de vida para los niños del siglo XV", *Millars*, XXXIII, p. 64.

¹¹² VICIANO, Pau (2021). "Com yo no sàpia scriure: la delega gràfica en l'administració municipal (Vila-real als segles XIV-XV)", *Anuario de estudios medievales*, vol. 51, pp. 939-969. Ídem, (2022). "Esctura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval. L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)", *SCRIPTA*, 19, pp. 1-18.

l'escriptura, els anomenats per Armando Petrucci com a *intermediari grafici*¹¹³, els transmissors de l'alfabetització pragmàtica dins de les àrees rurals¹¹⁴. El resultat de tot plegat va ser l'adquisició, per part dels pobladors del món rural, de *literate mentalities*, és a dir, de “mentalitats alfabetitzades”, un concepte que hom vincula a la utilització de diferents registres escrits, emprats fonamentalment amb unes finalitats pràctiques¹¹⁵. Aquesta popularització de l'escrit s'associava a una necessitat cada vegada major de consignar per escrit informacions útils per a la gestió dels afers personals, familiars i comercials dels habitants del medi rural¹¹⁶.

Conseqüentment, unes comunitats camperoles¹¹⁷ en les quals l'aprenentatge de lletra tenia una utilitat en la vida diària requeria, al seu torn, d'una xarxa d'escoles en les quals els infants poguessen aprendre a llegir i escriure, de manera que la seua existència seria un indicatiu de l'extensió de l'alfabetització en el món rural¹¹⁸. En relació amb açò, Hilde de Ridder-Symoens, comenta, per al cas dels Països Baixos baixmedievals que,

---

¹¹³ PETRUCCI, Armando (2002). *Prima Lezione di Paleografia*, Roma-Bari: Laterza, pp. 25-26.

¹¹⁴ Vegeu, entre altres BARTOSZEWICZ “Urban Literacy in Small Polish Towns...”, *cit.*, pp 175-178; WEBER, Christoph Friedrich (2014). “Trust, Secrecy, and Control in the Medieval Italian Communes”, en MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.) *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols, p. 252; VAN SYNGHEL, Geertrui (2014). “The Use of Records in Medieval Towns: The Case of 's-Hertogenbosch (Brabant)”, MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.) *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols, p. 37; NEDKVITNE *The Social Consequences of Literacy...*, *cit.*, p.198; WRAY, Shona Kelly (2010). “Women, Testaments, and Notarial Culture in Bolgna's Contado (1348)”, en SPERLING, Jutta Gisela i WRAY, Shona Kelly (eds.), *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, Nova York i Londres: Routledge, p. 82; CHIFFOLEAU, Jacques (1980). *La comptabilité de l'au-delà: les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320-vers 1480)*, Roma: Ecole Française de Rome, pp. 81-82; REDON, Odile (1995). “Le notaire au village: Enquête en pays siennois dans la deuxième moitié du XIIIe siècle et au début du XIVe siècle”, en MORNET, E. (ed.), *Campagnes médiévales: L'homme et son espace: Études offertes à Robert Fossier*, Paris, pp. 667-680.

¹¹⁵ El progressiu desenvolupament de les pràctiques d'escriptura al món rural no implicava, però, que no continuassen existint unes formes de comunicació predominantment de caire oral i no verbal, vitals encara en aquestes comunitats camperoles. Cfr. ADAMSKA i MOSTERT, *Oral and Written Communication in the Medieval Countryside...*, *cit.*

¹¹⁶ MOSTERT, Marco (2014). “Studying Medieval urban Literacy: A Provisional State of Affairs”, pp. 26-28. D'altra banda, com a exemple de la difusió dels textos útils en el context del món rural català i sobre la repercussió que l'anomenat procés de vernacularització del saber va tenir en la difusió dels coneixements que es podien aplicar a la gestió de les explotacions agràries, vegeu CIFUENTES COMAMALA, Lluís (2013-2014). “Els sabers útils al món rural català medieval: agricultura, menescalia, medicina i conservació dels aliments”, *Savoirs des campagnes, Catalogne, Languedoc, Provence*, pp. 33-50.

¹¹⁷ Existeix una rica bibliografia al voltant d'aquestes comunitats camperoles, caracteritzades per posseir unes estructures complexes amb les seues pròpies dinàmiques internes. Vegeu, entre altres, LE ROY LADURIE, Emmanuel (1975). *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, París: Gallimard; BALESTRACCI, Duccio (1984). *La zappa e la retorica. Memorie familiari di un contadino toscano del Quattrocento*, Firenze: Salimbeni Editore; WICKHAM, Chris (1998). “Gossip and resistance among the medieval peasantry”, *Past and Present*, 160, pp. 3-24.

¹¹⁸ FURIÓ, Antoni (2018). “L'escola de gramàtica de Sueca: l'ensenyament primari al món rural en la baixa edat mitjana”, text inèdit de la comunicació presentada a la 18ena Assemblea d'Història de la Ribera, Castelló de la Ribera.

The only thing we know is that in the late fifteenth and sixteenth century almost every village or parish had at least one elementary school.¹¹⁹

Per la seua banda, Marco Mostert assenyala, en relació a l'ensenyament als espais rurals, i per extensió, al progrés de l'alfabetització en aquestes zones, tot referint-se especialment al comtat d'Holanda, que

[...] In the late Middle Ages, schools and schooling were no longer exceptional. The first school in the county had been that of the monastery of Egmond, founded in the middle of the tenth century. Before that date, clergy in need of knowledge of reading and writing had to go elsewhere for their schooling, for instance to Utrecht with its cathedral school, or to Flanders. More important for the advancement of literacy than those schools meant almost exclusively for the formation of the clergy were the many other schools in the towns and in the countryside. Of many of the countryside schools we know next to nothing. We may assume their existence because sometimes not only a town school is mentioned, but also the schools in its surrounding countryside. Apparently, as elsewhere in the northern Low Countries, a premium was put on literacy, with the result that in the sixteenth century the Italian historian Guicciardini thought that everyone was able to read, even in the country¹²⁰. (El subratllat és meu).

En el cas de Catalunya, hom disposa d'una font que ens permet afirmar que l'ensenyament de lletra no se circumscribia únicament a les ciutats, sinó que també s'estenia per l'espai rural¹²¹. Gràcies a la documentació continguda en la sèrie dels *Registra Ordinatum*, servada a l'Arxiu Diocesà de Barcelona, i en la qual es consignaven els noms de tots els ordenats en primera tonsura (*scolares, tonsurati*) podem assabentar-nos de la difusió

---

¹¹⁹ De RIDDER-SYMOENS, Hilde (1995). "Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands", *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, XVI, p. 6

¹²⁰ MOSTERT, Marco "Some Thoughts on Urban Schools...", *cit.*, pp. 342-343; en efecte, en el llibre de l'historiador italià Lodovico Guicciardini, publicat en 1567 en la seua versió italiana i en 1612 en neerlandès, aquest autor afirma, referint-se al nivell d'alfabetització als Països Baixos que "Here [in the Netherlands] there were, and still are, many learned men in all the arts and sciences. The common people usually have some basic notions of grammar and nearly everyone, even the peasants and country folk, can at least read and write". (El subratllat és meu). A més, un exemple d'aquesta difusió de les habilitats escripturàries en els espais rurals holandesos el trobem als arxius parroquials de Zomergem, una aldea al nord-oest de Gant, en la qual es conserven molts documents d'artesans del període baixmedieval en els quals es palesa que aquests sabien escriure. Vegeu De RIDDER-SYMOENS "Education and Literacy...", *cit.*, p. 6.

¹²¹ En la vila de Piera existien una escola parroquial i una de gramàtica. La primera era visitada assíduament pel bisbe. Aquestes visites pastorals ens permeten conèixer que molts dels *scolares* que assistien a l'escola parroquial eren els fills de pagesos benestants, és a dir, camperols. CIFUENTES COMAMALA, Lluís i ESCRIBA, Gemma (1998). "El monopoli de la paraula: cura d'ànimes, educació i fe pública a la parròquia de Santa Maria de Piera durant la Baixa Edat Mitjana", *Anuario de estudios medievales*, 28, pp. 789-820, especialment la p. 812; MALLORQUÍ, *Parròquia i societat rural...*, *cit.* Ídem, "Els rectors, els primers mestres", *cit.*

dels centres escolars en moltes viles i pobles d'arreu del món rural català¹²². Com és conegut, els aspirants a incorporar-se en un futur a l'estat clerical havien de demostrar estar lliures de tota mena d'irregularitat, tenir l'edat pertinent, haver rebut el sagrament de la confirmació i posseir un coneixement suficient de lletra (*sufficiens in scientia, in litteratura idoneus*). Gràcies a aquesta font documental tan valuosa, i tal com diu Josep Hernando,

L'ensenyament de lletra a Catalunya no era monopoli de les "ciutats", en especial de la ciutat de Barcelona. Aquí, a la ciutat de Barcelona, hom tenia plena consciència de la importància de l'ensenyament de lletra per al progrés de la societat. Tanmateix, també en el món rural de la diòcesi de Barcelona, estructurada en deganats o districtes eclesiàstics, hi hagué professionals de l'ensenyament, mestres de lletra, i no tan sols clergues. Per tant, hi hagué la possibilitat d'aprendre lletra. [...]

Què cal dir, però, de l'ensenyament de lletra en el món rural? L'ensenyament no era monopoli de les ciutats. Hom ensenyava també a les viles i als pobles. Escoles i escolars els trobem arreu. [...] Hem vist que hi havia escoles de gramàtica i d'arts arreu: a la ciutat de Barcelona i a moltes viles i pobles del bisbat de Barcelona. És a dir, l'escola arribava a molts indrets del món rural. [...] L'aprenentatge de lletra podia arribar a tothom¹²³. Els *Registra Ordinatum* ens ho demostren. [...] Per tant, l'ensenyament de lletra i l'aprenentatge de lletra arribà a molts que, per la raó que fos, s'integraren en el laïcat amb les diverses dedicacions professionals pròpies d'aquest estat¹²⁴. (El subratllat és meu).

Per la seua part, en el regne de València, altres fonts, en aquest cas de caire judicial, ens

---

¹²² Aquesta abundància d'escoles al llarg de l'espai rural català medieval podria explicar l'extensió de l'alfabetització entre els membres de la pagesia benestant, com era el cas de Francesca, vídua de Pere, propietari d'un mas ubicat prop de Manresa. Vegeu MAS CRAVIOTTO, Adrià (2023). "El nivell de vida de la pagesia medieval a la Catalunya central. L'inventari del mas Coromina de Viladordis (1397)", *Estudis d'Història Agrària*, 35, pp. 111-154, especialment la pàgina 143.

¹²³ Encara que per a la Catalunya del Set-cents, hom ja ha vinculat l'alfabetització amb el creixement de les escoles de primeres lletres. Vegeu BURGOS, Javier (1994). "Alfabetización y escuela en Cataluña en el Siglo de las Luces. Una hipótesis interpretativa", *Manuscrits*, 12, pp. 109-147; EXPOSITO AMAGAT, Ricard (2015a). "Nivells d'alfabetització i pràctiques de cultura escrita a la Catalunya moderna urbana i rural. Aprendre i saber de llegir, escriure, comptar i altres arts", *Revista de Llengua i Dret*, 63, pp. 113-143; Ídem, (2015b). "«En un rincón del mundo»: lectores y oidores de prensa en la Cataluña rural de la época moderna (siglos XVI-XVIII)", en GARCÍA LÓPEZ, Jorge i BOADAS, Sònia, *Las relaciones de sucesos en los cambios políticos y sociales de la Europa Moderna, Studia Aurea Monográfica*, 6, pp. 382-395; Ídem, (2016). *Nivells d'alfabetització i pràctiques culturals en la Catalunya moderna: aprendre de llegir, escriure i comptar*, Maçanet de la Selva: Editorial Gregal. Sobre la relació entre l'alfabetització i el desenvolupament d'una xarxa escolar d'ensenyament primari a Castella, vegeu DADSON, Trevor John (2004). "Literacy and Education in Early Modern Rural Spain: the case of Villarrubia de los Ojos", *Bulletin of Spanish Studies*, 81, pp. 1011-1038, especialment les pp. 1028 i 1029.

¹²⁴ HERNANDO i DELGADO, Josep (2013-2014). "L'aprenentatge de lletra en el món rural segons els *Registra ordinatum* del bisbat de Barcelona, anys 1400-1500. Escolars i tonsurats", *Savoirs des campagnes, Catalogne, Languedoc, Provence*, pp. 105-114; Ídem, (2014). "Irregularitats per il·legitimitat i altres causes i l'accés a l'orde clerical. Diòcesi de Barcelona, segle XV", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, pp. 349-391; Ídem, (2016). "La lectura i l'escriptura: d'una societat primitiva a una societat civilitzada. «Per lo interès e bon estament de la cosa pública» Diòcesi de Barcelona, segle XV", *La formació de la personalitat a l'Edat Mitjana*, Lleida: Pagès Editors, *Sèries Aurembiaix d'Urgell*, 19, Universitat de Lleida, pp. 127-137; vegeu també MURALL DEBASA, Oriol (2011-2013). "Els escolars tonsurats de la Catedral de Barcelona (s.XV)", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 31, pp. 197-211.

revelen l'existència de mestres de gramàtica i escoles a petites poblacions del món rural, ja des de la segona meitat del segle XIV. Per exemple, en el cas de Sueca, en una data tan primerenca com 1369 trobem la primera menció a un mestre contractat pel consell municipal en una sentència de la cort del governador del regne. Aquest veredictes s'emeté arran d'un plet instat per terratinents forasters amb heretats al terme per a no haver de pagar les despeses que es costejaven amb taxes o càrregues municipals, entre les que es trobaven els salaris del metge i del mestre de gramàtica, uns serveis dels quals només es beneficiaven els veïns que hi residien. Aquest xicotet poble de llauradors era un nucli rural amb una població estimada no superior als 1.500 habitants en el moment en què se data aquesta referència documental i on s'oferien alguns serveis, com ara un mercat setmanal i una fira anual. Significativament, com comenta Antoni Furió

És molt probable que tant l'escola com la contractació de mestres per part del consell municipal fos molt anterior. El que vol dir, en canvi, i d'ací el seu gran valor, és que en una data tan reculada com 1369, és a dir, en la segona meitat del segle XIV, tenim documentada ja la presència d'un mestre de gramàtica en un petit poble de llauradors, cosa que ens il·lumina sobre el grau d'extensió de l'ensenyament en la baixa edat mitjana i, encara més, sobre la seua penetració i difusió en el món rural¹²⁵. (El subratllat és meu).

Tanmateix, en altres territoris de la perifèria europea, com ara Escandinàvia, coexistien dos models d'alfabetització, per a l'adquisició d'un dels quals es feia innecessària l'assistència a l'escola. De fet, per a l'aprenentatge de l'anomenada alfabetització rúnica, i contràriament al que s'esdevenia en el cas de l'aprenentatge del llatí —per a l'estudi del qual sí que existien escoles, però, únicament, als centres urbans, a diferència dels exemples català i valencià anteriorment esmentats—, no calia anar a l'escola¹²⁶.

---

¹²⁵ Segons Furió, les estimacions del percentatge del nombre d'alumnes que assistirien a l'escola municipal suecana durant la baixa edat mitjana superarien, en termes relatius, els valors del segle XIX, en un altre exemple del caràcter no lineal ni teleològic de la història. FURIÓ, "L'escola de gramàtica de Sueca...", *cit.*

¹²⁶ MOSTERT, Marco (2024). "Thinking about Urbanity, Urban Settlements, Literacy, and Exclusion: The Case of Medieval Scandinavia", en ROSE, E., FLIERMAN, R., DE BRUIN-VAN DE BEEK, M. (eds.) *City, Citizen, Citizenship, 400-1500. The New Middle Ages*, Palgrave Macmillan, Cham.

2.1.3.1. Sobre marques i signatures: ampliant l'espectre de les alfabetitzacions al món rural

Semblantment, la situació de l'alfabetització al món rural anglès distava d'ésser assimilable a un erm pel que fa als nivells d'alfabetització dels seus pobladors. Ben al contrari, front a la visió tradicional de la historiografia que considerava aquests homes i dones del camp com a analfabets —donat que la capacitat de llegir i escriure representaria per a ells un conjunt de destreses supèrflues—, aquests feien ús, en realitat, d'unes formes bàsiques d'alfabetització amb una aplicació pràctica en les seues vides¹²⁷. Així, en una recent investigació, l'historiador anglès Mark Hailwood planteja la revisió teòrica del concepte, a partir de l'anàlisi de les marques que els habitants del medi rural de cinc comtats del sud-oest d'Anglaterra —majoritàriament camperols i artesans— realitzaren en les deposicions per als tribunals eclesiàstics en les quals participaren com a testimonis.¹²⁸ La combinació del replantejament teòric del terme d'alfabetització, d'una banda i, alhora, l'estudi en detall de les diferents tipologies de marques que els testimonis efectuaven en substitució de la signatura o de la inicial o inicials del nom i cognoms, de l'altra, ha permès qüestionar el paradigma tradicional del mètode de l'anàlisi quantitatiu de les signatures. Tradicionalment, l'assumpció de nocions anacròniques en relació a la capacitat de llegir i escriure tendia a infravalorar el valor real de l'abast de l'alfabetització, especialment als espais rurals, associats a un predomini de l'analfabetisme dels seus habitants¹²⁹.

Per contra, amb l'establiment d'una tipologia de marques subdividides en sis categories diferents, s'amplia el ventall de possibilitats analítiques de què disposem per a poder inferir els nivells d'alfabetització. Com és conegut, en els estudis pioners de les signatures com a mètode per a aproximar-se'n, l'única dualitat que calia tindre en compte se circumscribia a la tradicional dicotomia representada per la capacitat de poder realitzar una signatura com a indicador d'un individu completament alfabetitzat i qualsevol altra marca com a sinònim

---

¹²⁷ Per a la caracterització d'aquesta visió tradicional de la historiografia, vegeu, per exemple, CRESSY, David (1980). *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 2.

¹²⁸ HAILWOOD, Mark (2023). "Rethinking Literacy in Rural England, 1550-1700", *Past and Present*, 260(1), pp. 38-70.

¹²⁹ Una objecció significativa contra aquesta metodologia va ser que l'intent de mesurar l'alfabetització agregava el que en realitat eren dues habilitats diferents, la lectura i l'escriptura, les quals, a més, s'ensenyaven per separat. L'evidència de l'escriptura autobiogràfica suggereix que era bastant comú que la gent aprengué a llegir, però que després abandonés l'escola i es posés a treballar sense poder aprendre a escriure, de manera que aquests individus eren incapaços de signar el seu nom. Conseqüentment, les estimacions obtingudes pels estudis de signatures infravalorarien espectacularment la capacitat de lectura de les poblacions analitzades. Vegeu SPUFFORD, "First Steps in Literacy...", *cit.*

d'analfabet. Per contra, Hailwood aprofita la innovació que va plantejar Eleanor Hubbard en el seu estudi sobre l'alfabetització femenina en el Londres del inicis de l'edat moderna, però no restringeix el seu interès a les tres possibilitats que aquesta contemplava a l'hora de signar una deposició: bé amb una signatura tradicional, escrivint la inicial del nom o les dues del nom i cognom o, finalment, com a tercera opció, fent una marca. Com ja s'ha comentat anteriorment, Hubbard incorporava una tercera categoria per a caracteritzar la "signatura" d'un document, consistent en la inicial o inicials del nom i cognoms de la persona per tal de donar fe de la validesa de la deposició. Basant-se en el supòsit que establia que la pràctica educativa consistia en ensenyar a llegir abans que a escriure —una assumpció que el treball de Hailwood ha demostrat no complir-se mecànicament, de manera estrictament consecutiva—, aquesta autora argumentava que la capacitat d'escriure una inicial es podia interpretar com un indicador de l'assoliment d'un cert nivell d'habilitat lectora.¹³⁰

Tanmateix, l'autor de l'estudi va més enllà i estableix, al seu torn, una classificació de les marques, agrupades en sis conjunts, atenent a la seua morfologia: icones, creus, cercles, marques d'un sol traç, de més d'una línia i, per últim, marques indistintes. Com que el tipus més utilitzat en la seua mostra d'un total de sis-cents individus va ser la d'un traç, representant una de cada cinc del total i davant de la seua consideració com a indicativa d'un grau bàsic de control de l'escriptura, això suggeriria que el 98% dels subjectes analitzats posseïa una certa competència en la utilització de la ploma. D'aquesta manera, en lloc d'evidenciar automàticament l'analfabetisme en aquells que la empraven per a signar —com venia fent-se fins ara—, aquestes marques indicarien, per contra, una certa competència escripturària per a empenyar una ploma, una destresa que estava notablement estesa, fins i tot a l'Anglaterra rural en el període comprès entre 1550 i 1700.

D'altra banda, cal tenir present que

We might usefully consider any basic literacy skill as a 'desired "literate" endpoint' in itself.¹³¹

Partint d'aquesta premissa, podem ampliar l'espectre d'allò que entenem per alfabetització a altres habilitats de lectura i escriptura que no estan condicionades per una visió presentista del fenomen¹³², sinó que, per contra, se centren en detectar les variants o els graus

---

¹³⁰ HUBBARD, "Reading, Writing and Initialing...", *cit.*

¹³¹ WALL, *Recipes for Thought...*, *cit.*, pp. 157-158; HAILWOOD, "Rethinking Literacy...", *cit.*, p. 43.

¹³² Per a Michael Clanchy, els historiadors han tractat l'alfabetització sovint com una mesura de progrés i han tendit a associar-la amb nocions de civilització. Per aquesta raó, estarien inclinats a descartar les formes de lectura,

d'alfabetització pragmàtica de les comunitats rurals segons les seues necessitats vitals. Una d'aquestes variants la representaria la variant anomenada “letteracy”, una eina útil per als pagesos i artesans dels espais rurals que els permetia reconèixer lletres de manera individual, les quals també eren capaços d'escriure. Tanmateix, aquests subjectes no estarien encara prou avançats en el seu procés d'alfabetització com per a poder redactar paraules senceres. Aquesta nova subcategoria complementaria a la que posseïen aquells que mostraven un nivell superior d'alfabetització “abecedària”, que els permetia llegir de manera vacil·lant un text imprès, però els impedia, nogensmenys, interpretar correctament un text escrit a mà¹³³. A més, més enllà del llenguatge alfabètic, els historiadors han hagut de reconèixer que aquest darrer no és l'únic mode de comunicació escrita. De fet, societats aparentment analfabetes han utilitzat tot un “arsenal que comprèn signes, símbols, il·lustracions i representacions”. Cal, doncs, mirar més enllà de les formes òbvies d'escriptura per tal de considerar una “cultura gràfica” més àmplia, entesa com “la totalitat dels objectes escrits de cada societat, juntament amb les pràctiques que els produeixen i els utilitzen” com a evidència de l'alfabetització pragmàtica¹³⁴.

En definitiva, front a la visió dels homes i les dones del món rural anglès com a analfabets, l'adquisició de certes destreses bàsiques, com ara la capacitat de traçar formes amb una ploma o ésser capaç de desxifrar lletres concretes ens evoca una visió del camp anglès dels inicis de l'edat moderna habitat per persones que, lluny de viure en un món caracteritzat per l'analfabetisme, podien fer servir unes alfabetitzacions pragmàtiques que els ajudaven a reeixir en la seua vida diària¹³⁵.

---

escriptura i comunicació que no compleixen els estàndards occidentals moderns, passant per alt certes destreses bàsiques en lectura i escriptura que tenien un valor útil intrínsec per als homes i dones del passat. Vegeu CLANCHY, *From memory to written record...*, *cit.*

¹³³ Cfr. BRAYMAN HACKEL, Heidi (2005). *Reading Material in Early Modern England: Print, Gender, and Literacy*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 63.

¹³⁴ CHARTIER, *Inscription and Erasure...*, *cit.*, p. 8. Sobre el concepte de “cultura gràfica” vegeu PETRUCCI, Armando (1993). *Public Lettering: Script, Power, and Culture*, traduït per LAPPIN, Linda, Chicago: The University of Chicago Press.

¹³⁵ Sobre les diferents vies d'accés a l'aprenentatge de lletra en aquest període, especialment de l'aprenentatge informal de les habilitats més elementals fora del circuit d'educació escolar, vegeu HOUSTON, Robert Allan (1988). *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500-1800*, Londres, capítol cinc; FOX, Adam (2017). “Words, Words, Words: Education, Literacy and Print”, en WRIGHTSON, Keith (ed.), *A Social History of England, 1500-1750*, Cambridge: Cambridge University Press, p.132.

* * *

Per a finalitzar aquest recorregut per alguns dels treballs i línies de recerca sobre l'alfabetització a Europa, acabarem citant un llibre molt recent, publicat a principis de l'any 2023 pel medievalista britànic Ian Mortimer, *Medieval Horizons: Why the Middle Ages Matter*. Si bé concebut com una obra de divulgació adreçada al gran públic —o si es vol, a un lector no especialista—, aquest llibre dedica un capítol a la importància de l'alfabetització en el cas anglès, tot relacionant l'increment de l'alfabetització en gran mesura a la traducció de la Bíblia Anglesa de William Tyndale, així com palesant les decisives conseqüències que se'n derivaren.¹³⁶

En efecte, al capítol sis d'aquest llibre, titulat *Literacy, The Cultural Impact of Tyndale's Translation of the Bible*, escrit a partir principalment de la biografia de William Tyndale escrita per David Daniell¹³⁷, es destaquen les sis principals conseqüències o *horizons*, en la terminologia emprada al llibre, a saber: la importància de la Bíblia, el desenvolupament d'un sentit de la ciutadania responsable, l'augment dels nivells d'alfabetització, especialment entre les dones, l'estandardització de la llengua anglesa i la primacia del vernacle i, finalment, el qüestionament de l'autoritat, aspectes d'una rellevància cabdal en l'evolució d'Anglaterra, i la seua empremta en la història posterior.

Segons Mortimer, pels volts de l'any 1500 aproximadament un 10% de la població masculina anglesa sabia llegir i escriure. Posteriorment, uns 140 anys després, quasi a mitjans del segle XVII, la proporció de mascles alfabetitzats s'havia triplicat, assolint-se unes taxes d'alfabetitzats entre els homes d'un 30% ja en la dècada de 1640. Un efecte directe de l'enorme difusió de la Bíblia en la societat anglesa. Pel que fa al cas de les dones, l'impacte de la traducció i difusió de la Bíblia al vernacle va tenir un efecte encara més cridaner, ja que es va decuplicar la quantitat de dones que sabien signar en tan sols un segle, de 1500 a 1600, coincidint amb la popularització de la lectura de la Bíblia en anglès, una mitjançant la qual moltes dones angleses aprengueren a llegir.

Davant d'aquest desenvolupament, i observant aquesta evolució des de la perspectiva valenciana, ens podem preguntar fins a quin punt la societat valenciana hagués pogut tenir una

---

¹³⁶ MORTIMER, Ian (2023). *Medieval Horizons: Why the Middle Ages Matter*; Londres: Vintage, Penguin Random House.

¹³⁷ DANIELL, David (1994). *William Tyndale, a biography*, New Haven: Yale University Press.

evolució històrica similar a la d'Anglaterra en relació als nivells d'alfabetització —i tot allò que aquest procés implicava—si no s'hagués patit la persecució inquisitorial de la Bíblia en vernacle per part de la Inquisició dels Reis Catòlics a partir de 1483. En relació amb açò, és destacable que l'autor es fa ressò de l'existència d'una traducció de la Bíblia en la nostra llengua:

A complete Catalan Bible hit the sationers' shelves in 1478[...]

Recordem que les vicissituds d'aquesta Bíblia varen ser estudiades per Jordi Ventura i Subirats al llibre, publicat en 1993, *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català*, publicat a Barcelona per l'editorial Curial. En aquesta recerca, trobem una sèrie de processos inquisitorials incoats a un grup de conversos acusats de judaïtzants, entre els quals, un documentat el 1483, en relació amb la traducció valenciana completa de la Bíblia publicada pels volts de març del 1478. Segurament, aquesta traducció al vernacle seria emprada per la minoria conversa per a llegir la Bíblia, segons pareix, en absència o per impossibilitat de fer ús de la versió en hebreu de la mateixa. Siga com siga, les fonts documentals de caire judicial conservades a la secció Inquisició de l'*Archivo Histórico Nacional* (AHN), ens assabenten de l'existència d'una traducció de la Bíblia sencera en llengua catalana, esdevenint, així, la quarta llengua del món a la qual es va traduir el text sagrat, després de la versió alemanya del 1466, la italiana del 1471 i la neerlandesa del 1477.

Àdhuc, allò rellevant rau en el fet que aquests processos ens informen sobre un col·lectiu molt alfabetitzat en el nostre camp de recerca i que descriurem detalladament en posteriors capítols. A partir d'una tasca d'interpretació dels diversos testimonis que apareixen en les deposicions inquisitorials, podem aventurar-nos a realitzar inferències qualitatives al voltant dels nivells d'alfabetització dels sectors socioeconòmics en què s'inscrivien alguns dels interrogats que havien estat acusats i condemnats per la possessió de saltiris *en pla*¹³⁸.

Comptat i debatut, ens aproximarem, en les pàgines que segueixen, a les diferents vies d'accés que existien per a l'aprenentatge de lletra en la baixa edat mitjana. Analitzarem, en primer lloc, les característiques principals dels sistemes escolars a escala dels regnes ibèrics, per a, més endavant, centrar-nos en el nostre camp d'observació del regne de València. Tractarem l'ensenyament que els xiquets rebien a les escoles municipals de gramàtica. A més,

---

¹³⁸ Cfr. VENTURA i SUBIRATS, Jordi (1993). *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona: Curial-Edicions Catalanes.

descriurem l'aprenentatge pràctic que es donava al taller —més desconegut, sens dubte—, tal com testimonien els contractes d'aprenentatge o d'afermament que hom pot trobar en la documentació de caire notarial. Al capdavant, maldarem per esbrinar el paper que se li atorgava a l'educació en els temps baixmedievals i la seua relació amb l'augment progressiu dels nivells d'alfabetització. La seua creixent importància era fruit, sens dubte, d'una necessitat humana essencial com és la comunicació, l'emmagatzematge de la informació escrita i el seu ús com a eina de poder i com a manifestació d'estatus, de control i d'ascens social, que està a la base del desenvolupament contemporani de l'anomenada societat de la informació¹³⁹.

---

¹³⁹ Vegeu, per al cas dels territoris del Paísos Baixos, BUYLAERT, Frederik i RAMANDT, André (2015). "The Transformation of Rural Elites in Late Medieval Flanders. Oligarchy, State Formation and Social Change in the Liberty of Bruges (ca. 1350- ca. 1525)", *Continuity and Change*, pp. 39-70; Ídem, (2016). "Record keeping and status performance in the early modern Low Countries", *Past and Present*, 230, pp. 131-150.

CAPÍTOL III

LES ESCOLES MEDIEVALS: TIPOLOGIES I CARACTERÍSTIQUES

3.1. Les vies d'accés a l'aprenentatge de lletra en l'edat mitjana: entre la necessitat i l'ambició

Les nombroses evidències consignades en el capítol anterior en relació a l'extensió social de la cultura escrita arreu d'Europa ens assabenten d'una presència generalitzada del registre escrit durant el període medieval. No debades, hom parla en termes d'una veritable revolució en la utilització de la documentació escrita en molts àmbits de la vida econòmica i social medieval. Certament, aquesta expansió en l'ús de l'escriptura, clarament perceptible a partir dels segles XI i XII, i àdhuc, en dates anteriors¹⁴⁰, ve testimoniada per un augment de la producció documental tant en el seu volum total, com en una diversificació dels tipus de registres preservats. Alguns autors, com ara Paul Bertrand¹⁴¹, s'han qüestionat, en relació amb açò, si

---

¹⁴⁰ L'historiador Michael Thomas Clanchy va ésser el primer en estudiar la impressionant proliferació de documents de caire pràctic per a l'Anglaterra dels segles XII i, sobretot, XIII, amb l'existència de desenes de milers de textos de caràcter legal o *charters* en aquest període, en comparació amb l'exigu volum de registres escrits conservats per al període anterior a la invasió normanda del 1066, tot suggerint que aquest creixement observable en el volum dels registres escrits probablement podria detectar-se, com a mínim, ja durant el període carolingi. CLANCHY, *From memory to written record...*, cit.

¹⁴¹ Com ens adverteix aquest autor, és possible que els números ens estiguessen confonent, o almenys ens impedissen copsar l'envergadura de la destrucció documental que hem de tenir sempre en ment, si no volem arribar a conclusions errònies. En concret, Bertrand ens recorda que els registres documentals dels prínceps del primer mil·lenni, més proclius, si més no, teòricament, a una bona conservació, han patit, segons els experts, unes taxes de destrucció molt elevades, amb uns nivells molt minsos de preservació.. Per exemple, segons Holtz, només

realment aquest creixent volum en la producció escrita documental es deu, més que a un increment substancial dels diversos registres escrits —com, per exemple, en cartes o cartularis—, a una major cura en la seua preservació, fruit de la importància que la memòria, i en especial, la memòria escrita tenia en la societat medieval.¹⁴²

Per tant, l'adquisició de la capacitat de llegir, d'escriure, i fins i tot, de comptar, esdevenia una ferramenta útil en aquest marc social si atenem al volum creixent i ubicu de la documentació escrita, cada vegada més present en el dia a dia dels homes i les dones medievals en múltiples situacions quotidianes. A més a més, per als sectors socials del camperolat i de l'artesanat benestant, que veien en l'educació dels seus fills una possible via d'ascens social mitjançant canvis en l'estatus professional dels seus descendents, la formació lletrada representava un conspicu canal de mobilitat en les seues estratègies de promoció social¹⁴³. Tot plegat, aquesta creixent valoració de les destreses de la lectura i l'escriptura es traduïa en una progressiva extensió de les institucions escolars, on els infants podien aprendre els seus rudiments. Descriurem, en les línies que segueixen, quins eren els trets més importants que

---

un 0.001% dels diplomes reials merovingis han sobreviscut al pas del temps i a les successives amenaces i destruccions esdevingudes al llarg la història. Com sabem, la preservació de la documentació generada després de l'any mil no és molt millor, ja que molts dels documents es destruïen, perquè ja no resultaven d'utilitat, per la qual cosa aquesta documentació tenia una vida efímera. Al remat, Paul Bertrand es planteja si el major volum de producció escrita observat i detectable a finals del segle XIII no s'hauria d'atribuir a una "revolució de la conservació", més que no al creixement constatable de la seua producció. BERTRAND, "*Documenting the Everyday... cit., "Preliminaries"*", pp. 15-22.

¹⁴² Sens dubte, la generalització del registre per escrit dels diferents acords, ordres i disposicions de qualsevol tipus era essencial durant l'edat mitjana per a conservar la memòria dels fets. De fet, es feia peremptòria la necessitat d'un reforç documentat de la memòria, per tal d'evitar l'oblit dels fets passats. Sobre el valor de la memòria en la societat medieval, vegeu SABATÉ i CURULL, Flocel (2021). *Memory in the Middle Ages: Approaches from Southwestern Europe*, Leeds: Arc Humanities Press, especialment la prolixa introducció sobre el particular de Flocel Sabaté, pp. 1-44; vegeu, en relació amb açò, la següent cita, proclamada pels jurats i els prohoms de la ciutat de València en 1310 per tal d'evitar confusions i preservar, en definitiva, la memòria dels diferents afers que afectaven la vida en societat: "E com per oblidança d'òmens, los quals leugerament segons frèvol natura pot hom errar e no aver memòria de les coses, per ço manaren los dits jurats e prohòmens consellers que ls dits ordenaments e capítols sien meses en memòria de scriptura, a la qual cascú leugerament pot recórrer." (El subratllat és meu). FURIÓ, Antoni i GARCIA-OLIVER, Ferran (2007). *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València .I. (1296-1345)*, Fonts Històriques Valencianes, 30, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV), p. 23; per a conèixer una altra obra influent dins dels estudis medievals, la qual examina la natura i el paper de la memòria a la cultura medieval, tot centrant-se en àmbits com ara l'educatiu, el literari o el religiós, vegeu CARRUTHERS, Mary J. (1990). *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge Studies in Medieval Literature, 10, Cambridge, Cambridge University Press; així mateix, per tal d'aprofundir en la relació entre la pedagogia i la memòria a partir de les obres de pensadors medievals com ara la *Rethorica Novissima* (c. 1235) de Boncompagno da Signa, dels llibres *Speculum doctrinale* (1245-1255), *Speculum naturale* (1244-1257) i *De eruditione filiorum novilium* (1246) de Vicent de Beauvais o el *De modo addiscendi* de Gilbert de Tournai, vegeu VERGARA CIORDIA, Javier (2012). "La memoria en las obras pedagógicas de la Baja Edad Media", *Bordón, Revista de pedagogía*, Vol. 64, número 4, pp. 111-122.

¹⁴³ En relació a la problemàtica de la mobilitat social medieval, vegeu CAROCCI, Sandro, (ed.) (2010). *La mobilità sociale nel medioevo*, Roma: École française de Rome, Collection de l'École française de Rome, número 436.

caracteritzaven el sistema educatiu escolar a Europa durant el període medieval.¹⁴⁴

3.2. L'aprenentatge de la lectura i l'escriptura durant l'alta edat mitjana

Com sabem, i ja ha estat dit en alguna ocasió anterior, el coneixement de la llengua llatina era l'objectiu principal de l'educació de lletra en l'edat mitjana, essent *litteratus* aquell que sabia llatí. Així doncs, aquest terme de *litteratus* s'aplicava durant tot el període medieval només a aquelles persones que eren capaces de parlar en llatí. Per tant, un individu que sabés llegir i escriure en la seua pròpia llengua vernacle no podria rebre, en conseqüència, aquest qualificatiu. És per açò que no podem igualar i considerar com a termes equivalents els qualificatius de *litteratus* i alfabetitzat. Aquesta prevenció inicial ens ajudarà a entendre millor quin era l'objecte de l'educació medieval, que no era un altre, sinó l'aprenentatge de la llengua llatina, comuna per a tot l'Occident europeu, la qual destacava, sobretot, pel seu valor com a llengua exclusiva de la litúrgia.¹⁴⁵ Amb el temps, però, l'alfabetització va arribar a abastar les habilitats de la lectura i l'escriptura en les diverses llengües vernacles. De mica en mica, amb aquest progressiu procés de vernacularització de les societats baixmedievales, l'assoliment de la capacitat de llegir es va anar estenent per sectors socials cada vegada més amplis.

Pel que fa al període altomedieval, i com a conseqüència del terrabastall que va representar l'esfondrament de l'Imperi Romà d'Occident, amb la mutació generalitzada de la societat en tots els seus ordres, inclòs el cultural i educatiu, assistim a una reclusió de la cultura i l'ensenyament als ambients eclesiàstics. Llavors, la lectura i l'escriptura esdevingueren activitats marginals per a la majoria de la població, no només per les difícils circumstàncies associades a la depressió econòmica, que les feien, consegüentment, relativament innecessàries en aquesta nova conjuntura, sinó també per la restricció del seu aprenentatge fonamentalment a unes minories clericals. Quedaven, així, fora de l'abast de la majoria dels homes i les dones medievals. En aquest context, malgrat l'exclusivitat del llatí —la *sermo scholasticus*—, com a llengua de cultura i d'expressió literària en la qual calia escriure, no podem parlar, tanmateix,

---

¹⁴⁴ Cal destacar el següent treball, especialment el seu capítol sisè, el qual, sota el títol de “Medieval Education: Cultural Assimilation and Academic Order”, ens ofereix una visió panoràmica de l'educació en el període medieval. Àdhuc, inclou una il·lustrativa classificació dels diferents tipus d'escoles que existien durant l'edat mitjana i que descriurem en les pàgines que segueixen. A més a més, aquesta obra incorpora una extensa bibliografia al voltant del món de l'educació. Cfr. POWER, Edward J. (1991). *A Legacy of Learning: A History of Western Education*, Albany-Nova York: State University of New York Press.

¹⁴⁵ GRUNDMANN, Herbert (1958). “Litteratus-illiteratus: der Wandel einer Bildungsnorm von Altertum zum Mittelalter”, *Archiv für Kulturgeschichte*, 40, pp. 1-66.

d'una estranyesa total envers la llengua llatina per part dels habitants dels diferents territoris europeus durant aquesta època. De fet, fins i tot, en els territoris gens romanitzats o que ho foren molt superficialment, com ara Irlanda, Germania o Britannia, el llatí, a banda de ser la llengua comuna de la cultura era el vehicle emprat per a la transmissió de la fe cristiana, a través de la litúrgia, tant durant la celebració de les misses com en l'administració dels diferents sagraments. Aquest fet possibilitava l'exposició a la llengua llatina de la majoria de la població, i, al capdavant, implicava, si més no superficialment, un mínim nivell d'instrucció en aquesta llengua. En aquest sentit, doncs, hom parla d'una certa democratització en l'expressió literària.¹⁴⁶

A més, associada a aquesta fragmentació política i cultural derivada del col·lapse de l'Imperi Romà d'Occident, es va trencar, per una banda, la unitat gràfica que caracteritzava el món romà, apareixent noves escriptures, resultat de la combinació de les escriptures anteriors, amb una tendència cap a l'exageració dels trets cursius, i amb elements procedents de l'escriptura semiuncial. Per altra banda, s'escrivía en *scriptura continua*, és a dir, sense separació entre les paraules que formaven un text, de manera que es dificultava i alentia la comprensió lectora. L'adopció a les Illes Britàniques de la separació de les paraules en l'escriptura, representaria, sens dubte, una millora en la comprensió dels textos escrits¹⁴⁷.

Endinsant-nos, finalment, en els primers programes d'ensenyament altomedievals, destaquem la seua imbricació dins del programa de reforma plantejat per Carlemany en la seua *Admonitio Generalis* de l'any 789, a partir de la seua constatació del poder de la paraula escrita en l'administració dels afers quotidians, així com en la uniformització de les pràctiques litúrgiques i doctrinals de l'incipient cristianisme. De fet, Carlemany esbossava en l'*Admonitio Generalis* aquest programa de reforma envers una millora en l'ensenyament de la lectura en els àmbits socials més amplis. A tal fi, establia les cinc disciplines en l'ensenyament, les quals eren les que segueixen: *psalms*, per a l'aprenentatge de la lectura; *notas*, per a aprendre a escriure; *cantus*, l'ensenyament del cant, tan important en la litúrgia; *compotum*, que feia referència a aprendre a comptar; i, finalment, la disciplina de la *grammaticam*, equivalent, com

---

¹⁴⁶ Vegeu, per a l'anàlisi de l'ensenyament de les habilitats bàsiques de la lectura i l'escriptura durant l'alta edat mitjana, els següents articles d'Ana Belén SÁNCHEZ-PRIETO (2010a). "Aprender a leer y escribir antes del año mil", *ESE: estudios sobre educación*, número 18, pp. 59-81.; Ídem, (2010b). "Dónde aprender a leer y escribir en el año mil", *Anuario de Estudios Medievales*, número 40, 1, pp. 3-34.

¹⁴⁷ *Vide supra*, nota 37. SAENGER, Paul (1997). "Space Between Words: The Origins of Silent Reading", Stanford University Press, Stanford, Califòrnia. Vegeu, del mateix autor, el seu article (1982). "Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society", *Viator*, Vol.13; a més, vegeu PARKES, Malcolm (2001). "La Alta Edad Media", a Cavallo, Guglielmo i Chartier, Roger (eds.). *Historia de la lectura en el mundo occidental*, pp. 135-156, Barcelona: Taurus, especialment les pp. 22 i 145.

ja s'ha comentat abans, a l'aprenentatge de la llengua llatina culta, l'anomenada *sermo scholasticus*.

Certament, en aquest primer estadi inicial dels programes educatius escolars altomedievals, no existia encara una clara diferenciació entre els continguts propis de l'ensenyament primari i els que caracteritzen l'ensenyament secundari. Així, els primers, segons els nostres criteris actuals, vindrien representats per les quatre primeres disciplines suaresmentades, és a dir: els *psalms*, o lectura; les *notas* o ensenyament de l'escriptura; el *cantus*, o cant; l'ensenyament i l'aprenentatge del *computum*, per a saber comptar. En un nivell més avançat, la *grammaticam* i la resta de les arts liberals correspondrien a l'ensenyament secundari. Finalment, en l'esglaió més elevat se situaria l'ensenyament superior, al qual, de manera propedèutica, anirien convergint les disciplines inferiors dels nivells primari i secundari, assimilant-se aquest darrer amb els estudis de la paraula sagrada, és a dir, els estudis bíblics i teològics. Malgrat aquesta indefinició —en el sentit de la manca d'una clara separació i estructuració dels diferents tres estadis en què hom compartimenta les diferents disciplines de l'ensenyament—, les mencions aparegudes en certes troballes documentals del període en les quals es fa esment a *doctores* o *magistri parvulorum*, pareixerien suggerir una incipient diferenciació entre les tradicionals fases de l'ensenyament primari i secundari cap a finals del període referit.¹⁴⁸ En altres casos puntuals, tanmateix, les fonts coetànies ens assabenten de l'existència de casos en els quals les pròpies mares foren les encarregades d'ensenyar les primeres beceroles als seus fills. Aquest seria el cas del monjo Gibert de Nogent, conegut per haver estat el cronista de la Primera Croada, el qual, en la seua autobiografia, anomenada *De Vita Sua*, conta com sa mare li va ensenyar les primeres lletres o *elementa*, per, amb posterioritat, ésser enviat a ensenyar-se amb un “gramàtic”.

El primer que els infants aprenien en el procés d'ensenyament i aprenentatge de la lectura eren les lletres de l'alfabet. Sortosament, disposem d'una sèrie de troballes arqueològiques en forma d'alfabets altomedievals, tant a nivell europeu com peninsular, els quals testimonien la importància que aquests abecedaris tenien en els estadis primigenis de l'aprenentatge de lletra. En efecte, l'ensenyament de la lectura partia, com no podia ésser d'altra manera, de l'aprenentatge de l'abecedari per part dels xiquets i xiquetes, amb la memorització de les lletres que el formaven¹⁴⁹. De fet, i com comentarem més avant, quan

---

¹⁴⁸ Vegeu ZIMMERMANN, Michel (2003). *Écrire et Lire en Catalogne (IXe-XIIIe siècle)*, 2 volums, Madrid: Casa de Velázquez, pàgina 871.

¹⁴⁹ En concret, s'han trobat, inscrits en tablettes de pissarra localitzades en les províncies de Salamanca i Àvila, i datades entre els segles VI i VII, a banda d'una munió de textos de diferent tipus, com ara, cartes de venda o diverses notícies referides a impostos i a veïns, alguns exemples d'exercicis escolars (el subratllat és meu). Vegeu,

parlem del sistema educatiu i dels programes d'ensenyament als territoris que conformaven la Corona d'Aragó, l'aprenentatge inicial de les lletres es feia amb la lectura d'uns petits manuals amb els quals els alumnes de les escoles aprenien les primeres lletres: eren les anomenades beceroles. Finalment, pel que fa a les edats al voltant de les quals els xiquets aprenien l'alfabet, aquesta oscil·lava entre els quatre i els sis anys. Comptat i debatut, una vegada assolit el coneixement de l'alfabet i la manera com les diferents lletres van unint-se entre si per a formar síl·labes i paraules, estava enllestida la base per al futur aprenentatge de la lectura i l'escriptura per part del xiquets.

A continuació, els escolars s'iniciaven en la pràctica de la lectura, feta en veu alta, i emprant sovint el parenostre com a l'oració iniciàtica en llatí per a l'aprenentatge de la lectura. Una activitat, la lectura, que implicava un procés durant el qual es treballaven les quatre funcions, que des de l'Antiguitat, s'assignaven als estudis gramaticals o *grammaticae officia*. La primera era la *lectio*, o lectura, la qual incloïa la identificació precisa de les paraules que poguessen tenir un significat confús, procés anomenat *discretio*, i que s'acompanyava de la correcta *pronunciatio*, a fi de poder pronunciar amb correcció les diferents paraules presents al text que calia llegir. A continuació, es procedia a l'*emendatio*, la qual consistia en la correcció de les possibles errades comeses pels copistes durant la transcripció dels textos dels manuscrits. Més endavant, en la fase corresponent a l'*enarratio*, s'interpretava el sentit del text (*explanatio*) i, per a finalitzar, es realitzava el *iudicium*, amb què es tancava el laboriós procés de la lectura, amb una valoració de les qualitats estètiques, morals i filosòfiques de la peça de lectura triada per a la pràctica lectora. Tot plegat, com podem comprovar, es tractava, sorprenentment, d'un concepte de lectura molt més elaborat que l'actual¹⁵⁰.

La major novetat associada a la pràctica de la lectura en aquest període altomedieval, però, va ésser, front a la tradicional lectura en veu alta, la progressiva generalització del costum de la lectura en silenci, o en veu baixa, coneguda com a *tacite legere*. Malgrat ésser coneguda en el món antic, com testimonia Horaci a les seues *Sàtires*, no pareix que estigués molt estesa com a mètode de lectura. Així doncs, l'adopció d'aquesta lectura silenciosa, qualificada per Cassiodor com a *sedula lectio*, és a dir, lectura diligent, per contraposició a la *simplicissima*

---

per al cas peninsular, VELÁZQUEZ SORIANO, Isabel (1989). *Las pizarras visigodas. Edición crítica y estudio*. Murcia: Universidad de Murcia; a més, vegeu un altre exemple d'alfabet trobat a Múrcia en SALMERÓN JUAN, Joaquín i GONZÁLEZ BLANCO, Antonino (1993). "Un alfabeto latino en la cueva del Barranco de los Grajos (Cieza)", *Antigüedad y Cristianismo*, número 10, pp. 643-654; finalment, com a exemple de testimoni arqueològic a nivell europeu, podem citar l'alfabet inscrit en una tira de cuir trobat al monestir anglès de Waltham. Cfr. OKASHA, Elisabeth (1976). "The Waltham Alphabet: An Anglo-Saxon Inscription", *Medieval Archaeology*, número 15, pp. 129-131.

¹⁵⁰ PARKES, *Historia de la lectura...*, cit., pp. 137-138.

lectio, va permetre la millora de la meditació i la memorització. En definitiva, com palesava sant Isidor en la seua obra *Libri Sententiarum*, aquesta nova manera de llegir, de forma silenciosa, ajudava a millorar la memorització del text i a fomentar una lectura més reflexiva¹⁵¹.

Els escolars llegien el salteri com a lectura inicial per a l'aprenentatge de la lectura, de manera que l'arribaven a memoritzar, a partir de la lectura probablement cantada del text, amb la qual cosa, i de retruc, milloraven en la seua competència de cant. Finalitzat l'aprenentatge de la lectura, acabava també, per a la majoria dels xiquets, l'educació de lletra, ja que l'escriptura era considerada, en l'alta edat mitjana, com una destresa o disciplina completament separada de la lectura. Per aquesta raó, ben probablement, molts individus capaços de llegir, serien inhàbils, tanmateix, en la pràctica escripturària, fenomen observat no només entre els sectors laics, sinó, fins i tot, entre les files dels clergues.

En els casos en què la lectura no representava l'única destresa apresada pels menors en el seu procés d'aprenentatge, ens crida l'atenció un estri per a l'entrenament de l'escriptura, anomenat *productalis* —“*id est, instrumentum infantium in scholis*”, segons la definició dels contemporanis—, el qual, segons els experts, podria correspondre a l'instrument d'escriptura que Quintilià descriu a la seua obra *Institutio Oratoriae*. Aquest consistia en una tauleta, amb els solcs de les lletres fets a partir d'incisions en la superfície de la mateixa —de pissarra, tal com es pot apreciar en les exigües restes que ens han arribat—, de manera que el xiquet resseguia amb el seu estil la forma de les diferents lletres, tot contribuint a un aprenentatge més eficaç de l'escriptura¹⁵². Altres exercicis per a la pràctica de l'escriptura que han romàs com a testimonis indiciaris d'aquestes tècniques pedagògiques incloïen els abecedaris que, a mode de *probationes pennae*, es localitzen als marges de les pàgines en alguns llibres del període, així com certs versets, els més senzills dels quals majoritàriament començaven amb la paraula “*omnis*”. Posteriorment, i una vegada assolit el nivell elemental, es procedia a la pràctica amb versos, els quals contenien totes les lletres de l'alfabet. Al remat, el xiquet passava, a la còpia del salteri.

Arribats a aquest punt, cal recordar que la cultura occidental medieval va ser hereva de la cultura de la Roma antiga, i que l'adopció del cristianisme, a partir del segle III, en definitiva, va canviar l'educació antiga menys del que hom pogués pensar. En consonància amb això, es varen seguir emprant uns ideals formatius basats en el sentit pràctic dels romans, com a

---

¹⁵¹ SÁNCHEZ-PRÍETO, “Aprender a leer...”, *cit.*, p. 70.

¹⁵² RICHER, Pierre (1978-1979). “Apprendre à lire et à écrire dans le Haut Moyen Âge”, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, pp. 193-203.

conseqüència de la seua moral, més aviat pragmàtica, i que s'adreçaven fonamentalment al conreu de la gramàtica, de la retòrica i del Dret, per la qual cosa l'ensenyament era de caire bàsicament literari.

3.3. Les primeres escoles medievals a Europa: les escoles parroquials, episcopals o catedralícies i monàstiques

D'entrada, s'ha de recordar que va ser l'Església la dipositària del monopoli de la instrucció durant l'edat mitjana, en part pel desinterès i, probablement també —almenys durant els primers segles del període medieval—, per la incapacitat dels poders feudals laics per a encarregar-se'n. Així doncs, l'Església va assumir aleshores el paper d'agent actiu en l'educació dels joves que avui en dia s'encarrega de proveir l'estat. De fet, aquesta vocació educadora de la societat cristiana per part de Roma es va veure reflectida en les disposicions dels Concilis III i IV celebrats al Laterà en els anys 1179 i 1215, respectivament, les quals maldaven per integrar també els laics en les seues escoles, així com recuperar la iniciativa legisladora que temps enrere havien protagonitzat els emperadors francs¹⁵³.

En paral·lel, no hem d'oblidar que la principal funció de la tasca educativa de l'Església no només se circumscribia a la transmissió de coneixements, bàsicament gramaticals, en la llengua de cultura, és a dir, en llatí, sinó que, alhora, maldava per reproduir un determinat ordre social i una cosmovisió particular, dins del paradigma cristià llavors hegemònic¹⁵⁴. Tanmateix, la formació dels quadres eclesiàstics es caracteritzava arreu per unes mancances molt generals, tant a nivell de la instrucció de base, representada pel baix nivell gramatical del clergat de les parròquies, com —a un nivell més elevat—, per la insuficient competència teològica dels predicadors i dels confessors. En conseqüència, precisament mitjançant les disposicions conciliars lateranenses que acabem de citar, es va intentar revertir, o almenys, es va maldar per pal·liar aquesta situació, encara que amb resultats ben minsos.¹⁵⁵

Cronològicament parlant, i com a conseqüència del buit educacional provocat per les

---

¹⁵³ POWER, *A Legacy of Learning...*, cit. pp. 142-143.

¹⁵⁴ SABATÉ, Flocel (2016). "La formació de la personalitat a l'edat mitjana", pròleg, dins de SABATÉ, Flocel (ed.) *La formació de la personalitat a l'edat mitjana*, Lleida: Pagès Editors, *Sèries Aurembiaix d'Urgell*, No.19, Universitat de Lleida, pp. 9-22.

¹⁵⁵ Efectivament, no sembla que les mesures contingudes en les disposicions dels Concilis del Laterà de 1179 i 1215 en matèria de millora del nivell formatiu del clergat, considerades per al conjunt d'Europa, tingueren uns efectes positius. En tot cas, els seus resultats foren prou qüestionables. Cfr. Le BRAS, Gabriel (1976). *La Iglesia medieval*, traducció castellana, dins de FLICHE, Agustín i MARTÍN, V., *Historia de la Iglesia*, Vol. 12, València: Edicep.

invasions dels pobles germànics i el consegüent col·lapse del sistema escolar característic del món romà, aquest es va haver de reestructurar a partir dels tres nivells diferents en què s'estructuraven les institucions eclesiàstiques arreu del territori: les parròquies, els bisbats i els monestirs. D'aquesta manera, les escoles parroquials als espais rurals, les escoles episcopals o catedralícies als centres urbans, i les escoles monacals dels centres cenobítics varen cobrir les necessitats educatives del col·lectiu discent d'aquells moments. Aquest estava constituït aleshores bàsicament pels xiquets que esdevindrien clergues en un futur, per als quals, en definitiva, s'adreçava l'educació, amb l'objectiu de garantir-los una mínima formació que els permetés exercir correctament les seues tasques i obligacions litúrgiques i de culte. A més a més, en molts casos, es varen admetre també en aquestes escoles xiquets laics, no destinats, en principi, a la carrera eclesiàstica¹⁵⁶.

3.3.1. Les escoles parroquials

Malgrat que la preocupació per la formació dels xiquets de les àrees rurals que palesa la legislació eclesiàstica coetània va ésser una constant en el període altomedieval¹⁵⁷, allò ben cert és que la formació intel·lectual de les poblacions del camp estava molt allunyada dels ideals formatius que reflectien els plans d'estudis de les primeres escoles nascudes a recer dels monestirs benedictins i de les seues catedralícies. De fet, d'aquesta formació només es beneficiaven aquells xiquets destinats a fer la carrera eclesiàstica, bé com a monjos, o bé aquells que aspiraven a ascendir a posicions de més poder dins de l'Església. Per a aquests xiquets privilegiats, l'ensenyament es basava en les disciplines de les arts liberals clàssiques del *Trivium* —format per la gramàtica, la retòrica i la dialèctica—, i del *Quadrivium*, és a dir, pel conjunt de sabers que englobaven l'aritmètica, la geometria, l'astronomia i la música.

A la França carolíngia, l'emperador Carlemany va plantejar una sèrie de mesures amb

---

¹⁵⁶ Cfr. SÁNCHEZ-PRIETO, “Dónde aprender a leer y escribir...”, *cit.*, pp. 3-34.

¹⁵⁷ En efecte, en dates tan primerenques com l'any 529, les disposicions emanades del Concili de Vaison, ja testimonien aquest interès per part de les autoritats eclesiàstiques de cara a una mínima formació lletrada entre els membres de la comunitat cristiana, tot instituint les escoles parroquials. Pel que fa a l'Anglaterra del segle desè, un decret de l'Església ordenava els rectors a “tenir una escola per a mestres d'escola en les seues cases” i exhortava els mestres formats allí perquè fossen generosos en la instrucció del proïsme, prohibint-los, a més a més, que exigissen cap emolument per la seua feina. Tanmateix, sí que podien acceptar regals, però en cap cas una compensació econòmica directa. Cfr. WADDINTON, George (1835). *A History of the Church from the Earliest Ages to the Reformation*, London: Baldwin and Cradock; trobareu aquest decret reproduït a LEACH, Arthur F. (1911). *Educational Charters and Documents 598 to 1909*, Nova York: Cambridge University Press, p. 37.

l'objectiu de contrarestar els efectes perniciosos d'aquesta manca de formació entre la població general. Al mateix temps, estava convençut dels beneficis que podria reportar la difusió de l'escriptura per a millorar l'administració quotidiana del regne. Mitjançant la seua epístola *De Litteris colendis*, adreçada a l'abat Baugulf de Fulda i, juntament amb la seua capitular *Admonitio generalis* de l'any 789 —com ja s'ha comentat en pàgines anteriors—¹⁵⁸, va ordenar els rectors rurals que admetessen en les seues escoles xiquets tant lliures com de condició servil, per tal d'ensenyar-los les disciplines de la gramàtica, del càlcul i del cant. En altres casos, àdhuc, s'insistia en la conveniència de la creació d'escoles, on de manera gratuïta s'educarien els fills dels fidels¹⁵⁹.

Tanmateix, l'insuficient nivell de formació dels clergues rurals provocava que el nivell d'aquestes escoles parroquials fos prou baix, i que se centrés, bàsicament, en l'ensenyament de la lectura a un nivell elemental. Aquestes mancances en el nivell formatiu dels rectors, entre altres factors, es traduïa en una penetració molt superficial, i de tot punt insuficient, de la cristianització en moltes regions de l'Europa d'aquells temps. Moguts pel convenciment de la necessitat de revertir aquesta situació i redreçar la insuficient preparació dels quadres de base dins de la jerarquia eclesiàstica per a evitar la propagació de les heretgies al si de la comunitat cristiana, els bisbes reunits al IV Concili del Laterà l'any 1215, varen reafirmar la voluntat educadora de l'Església. Consegüentment, la millora de la formació dels clergues —molts dels quals no sabien parlar bé en llatí— es va materialitzar en una multiplicació de les escoles rurals, i, en general, en una sèrie d'ordres emanades dels bisbes que maldaven per conscienciar els rectors rurals de l'obligatorietat d'ensenyar i aprendre com cal els rudiments de la llengua i de la gramàtica llatina. De fet, es contemplava, àdhuc, la confiscació de les seues rendes a aquells clergues incapaços de parlar en llatí o que rebutjassen estudiar gramàtica. Nogensmenys, els clergues de les parròquies rurals eren els únics que sabien llegir i escriure, com testimonien els diferents llibres que en posseïen, majoritàriament de caire eclesiàstic —com ara antifonaris, evangeliaris, homiliaris, leccionaris, missals o saltiris, entre altres¹⁶⁰—, així com, a més,

---

¹⁵⁸ La lectura del tercer capítol del llibre referit permet fer-se una idea del ressò de la reforma educativa carolíngia, a més de conèixer els programes escolars i els principals tractats sobre l'educació en aquell període. CONTRENI, John Joseph (1995). "The Pursuit of Knowledge in Carolingian Europe", dins de SULLIVAN, Richard E. (1995). *"The gentle voices of teachers" Aspects of Learning in the Carolingian Age*, Columbus: Ohio State University Press, pp. 106-141.

¹⁵⁹ SÁNCHEZ-PRÍETO, "Dónde aprender a leer y escribir...", *cit.*, p. 10.

¹⁶⁰ En aquest breu article, l'autor esmenta cinc casos extrets de poblacions de la comarca del Gironès, al Massís de les Gavarres en què els rectors eren capaços de signar les seues escriptures. A més, afirma que, per al context espacials suara esmentat, "el nivell de formació dels laics devia ser encara tan baix com el dels pagesos del segle V". Posteriorment, ja a mitjans del segle XIV, i coincidint amb una política episcopal que tendia a la promoció de l'ensenyament dels laics, s'observa "un interès creixent dels propietaris dels masos per la cultura escrita. Segurament no els sabien llegir, (o potser en alguns casos sí, com en altres parts d'aquesta tesi s'ha venint referit

l'existència de petites biblioteques en algunes de les parròquies rurals. Aquestes petites col·leccions de llibres han estat detectades mitjançant alguns interessants inventaris de béns d'aquells temps que s'han conservat, i, possiblement, els exigus fons bibliogràfics de les quals també servirien per a la pràctica de la lectura dels xiquets adscrits a l'escola parroquial¹⁶¹. En definitiva, podem asseverar que els rectors de les parròquies rurals varen ser els encarregats de l'ensenyament bàsic de lletra, és a dir, de les destreses de la lectura i l'escriptura en els àmbits rurals.

Certament, l'alfabetització promoguda per l'Església responia, no només als principis de la caritat cristiana, sinó a la preemptòria necessitat d'assegurar-se una mínima formació entre els clergues, de cara a poder exercir correctament el seu ministeri, possibilitant d'aquesta manera, el relleu generacional en les seues files. Fins i tot, en els casos dels laics que s'incorporaven al servei de les seues diòcesis mitjançant els ordes menors, aquests havien de posseir un cert grau d'alfabetització, en l'accepció primigènia del terme *litteratus*, com a aquell o aquella que sap la llengua sàvia, el llatí.

Finalment, pel que fa a la procedència social dels escolars que acudien a rebre instrucció literària en aquestes escoles parroquials, s'observa, sobretot a partir del segle XI, una gens menyspreable aflluència de xiquets laics fills de mercaders. Aquests desitjaven que els seus descendents assolissen uns mínims coneixements que els capacitassen per a la pràctica de la lectura, l'escriptura i del càlcul numèric o aritmètic, per a poder-los aplicar en un futur, amb la vista posada en la perpetuació dels negocis familiars. A més, sorprenentment, les xiquetes també podien accedir a aquestes escoles, fins i tot aquelles de condició més humil, tal com palesa, per exemple, la història de la xiqueta camperola que volia un salteri per a aprendre a llegir i que apareix al llibre *Bonum universale de apibus*, escrit, ja en el segle XIII, pel frare dominic d'origen flamenc Tomàs de Cantimpré.¹⁶²

En definitiva, podem considerar a aquestes escoles parroquials, localitzades en les

---

en exemples de diversos espais), però sí sabien que els pergamins recollien els seus drets hereditaris sobre les terres que treballaven. Per aquest motiu s'han arribat a conservar molts arxius patrimonials de famílies originàriament pageses amb pergamins dels segles XIV, XIII i, fins i tot, del XII". (El subratllat és meu). Sens dubte, aquesta cita insisteix en la línia argumental que s'ha plantejat al principi d'aquest capítol, i que no és altra que l'extensió hegemònica dels registres escrits i de la cultura escrita en l'edat mitjana, especialment en el període baixmedieval. MALLORQUÍ i GARCIA, Elvis (2011). "Els rectors, els primers mestres", Cassà de la Selva: Ed. Revista Gavarres, número 19, Dossier Mestres i escoles.

¹⁶¹ CONTRENI, John Joseph (1995). *The Carolingian Renaissance: Education and Literary Culture*, a Rosamond MCKITTERICK (ed.), *The New Cambridge Medieval History, vol. II: c.700-c.900*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 709-757, p. 715.

¹⁶² BURCKHARDT, Julia (2020). *Von Bienen lernen. Das Bonum universale de apibus des Thomas von Cantimpré als Gemeinschaftsentwurf*, MELVILLE, Gert i SCHNEIDMÜLLER, Bernd (eds.), dos volums, en la sèrie Klöster als Innovationslabore, número 7, Regensburg: Schnell & Steiner.

zones rurals, com les primeres escoles que existiren¹⁶³. Nogensmenys, aquestes es caracteritzaren, si més no per als primers segles de l'edat mitjana, per un nivell educatiu prou elemental, ja que, no debades, la seua funció primordial, i per a la qual esmerçaven els seus esforços educatius, era la incorporació dels joves en la vida de la comunitat de creients. Així les coses, els era necessària una mínima formació religiosa que els permetés poder participar activament en la litúrgia. D'aquesta manera, els escolans aprenien a llegir en llatí i els rudiments de l'escriptura, assajant en tauletes de cera o pissarra, raó per la qual, per a aquests xiquets, l'escola parroquial esdevingué el primer lloc de contacte amb la paraula escrita¹⁶⁴.

3.3.2. Les escoles episcopals o catedralícies

Les escoles episcopals o catedralícies medievals eren institucions educatives vinculades a les catedrals durant l'edat mitjana a Europa. Aquestes escoles eren importants centres d'ensenyament, destinats preferentment a la formació dels clergues, i que, fins i tot, esdevingueren importants nuclis irradiadors del saber en el procés de desenvolupament de la l'educació i, en general, de la cultura en el seu temps¹⁶⁵. No debades l'Església era, sens dubte, l'organització medieval que posseïa hegemònicament la primacia de l'educació —el monopoli del saber, si més no, en els primers segles del període medieval—, així com també era l'única institució que disposava, almenys fins devers la fi del segle XII, dels mitjans imprescindibles per a dur a terme la tasca docent en amples regions d'Europa. Era l'Església, en definitiva, l'encarregada de portar a terme la tasca educativa, mitjançant uns quadres d'homes instruïts en

---

¹⁶³ Efectivament, “Les primeres escoles conegudes són les parròquies, i tenen com a alumnes els escolans, és a dir, els nens que serveixen el culte. D'aquest fet deriva el seu nom a casa nostra. Mentre a França s'anomenen «enfants de chœur», a Itàlia «chierichetti» i a Castella «monaguillos» o petits monjos, designacions que deriven de la seua activitat dins el culte, a Catalunya prengueren un nom que destaca el fet de rebre escola, i de fet en rebien”. (El subratllat és meu). MARQUÈS i PLANAGUMÀ, Josep Maria (1993). “Ensenyament al bisbat de Girona fins a la Il·lustració”, *Arxiu de textos catalans antics*, vol. 12, p. 274.

¹⁶⁴ Aquestes escoles parroquials es localitzaven en els espais rurals, raó per la qual han estat definides també com a “village schools” o escoles de poble. POWER, *A Legacy of Learning...*, cit., pp. 145-146.

¹⁶⁵ Vegeu, LOP OTÍN, María José (2002). *El Cabildo Catedralicio de Toledo en el siglo XV: aspectos institucionales y sociológicos*, tesi doctoral, dirigida pel doctor Miguel Ángel Ladero Quesada, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia Medieval. Aquesta recerca doctoral, centrada en l'estudi del capítol catedralici de la seu primada de Toledo, resulta d'especial interès per al tema que ens ocupa, ja que, per una banda, descriu les atribucions del càrrec d'una de les dignitats que constituïen el capítol de la catedral encarregat de la gestió dels afers educatius de l'escola catedralícia: el “maestrescuela”. A més, ens il·lustra sobre la tasca en matèria cultural d'una catedral tan important, a través de la seua escola catedralícia, que en aquest cas estava subdividida en tres nivells diferents. Dins de cadascun d'ells s'impartien unes matèries específiques i hi assistien uns alumnes amb unes necessitats diferenciades, com eren l'Escola de Gramàtica, la de Teologia i la de Música.

lletres i una xarxa capil·lar d'escoles parroquials que s'estenien al llarg del territori i que venien a constituir el marc d'enquadrament bàsic a nivell educatiu, a més de polític i religiós, en el món rural¹⁶⁶.

Per altra banda, a diferència del que s'esdevé en el cas de les escoles parroquials, les escoles episcopals estan millor documentades en quasi la totalitat dels territoris de l'Occident medieval. Així, per al període altomedieval se'n documenten una vintena només a França,¹⁶⁷ essent presents també en aquesta època al regne visigot, en els centres de Toledo, Mèrida, Sevilla, Palència i Narbona. D'altra banda, en el cas d'Anglaterra, va destacar l'escola episcopal de Canterbury, al sud del regne, i la fundació, al nord-est, l'any 635, de la catedral monàstica de Lindisfarne, dirigida pel seu primer bisbe, Aidan, i en la qual, segons ens relata el Venerable Beda, els monjos irlandesos esmerçarien el seu temps educant el jovent.

Situades al costat mateix de la catedral i contigües a la residència del bisbe, anomenada en llatí *domus ecclesiae*, aquestes escoles es nodrien d'alumnes de diferents procedències, com ara, familiars del mateix bisbe. En altres casos, però, eren els propis fills dels clergues. A més a més, hi assistien els anomenats oblats, és a dir, els xiquets els pares dels quals els oferien a Déu i els confiaven a l'Església. Al mateix temps, també hi havia alguns xiquets orfes, així com alguns altres provinents de les escoles parroquials. La seua edat d'incorporació a aquests centres educatius era prou primerenca, tenint, quan s'incorporaven a les escoles catedralícies, al voltant dels deu anys de edat. Generalment, solien viure en un règim d'internat, encara que, a vegades, podien allotjar-se a les cases particulars dels canonges, dels quals rebien menjar i roba a canvi de la prestació de certs serveis domèstics, tal com refereix Kathleen Edwards que s'esdevenia en l'Anglaterra de l'alta edat mitjana.¹⁶⁸

Pel que fa als xiquets que assistien a aquestes escoles catedralícies, l'edat a la qual s'incorporaven als centres escolars se situava als voltant dels set o vuit anys d'edat, de manera que, aleshores, aquests infants, havent superat ja en el seu desenvolupament la fase de la primera infància, s'endinsaven en una segona etapa de la seua formació. En aquest nou cicle

---

¹⁶⁶ Certament, a banda de les escoles catedralícies, hi havia també escoles a les col·legiates, és a dir, a les esglésies que, tot i no ésser episcopals, disposaven d'un capítol de canonges, és a dir, d'un conjunt de rectors que estaven adscrits a una església catedral —o en el cas de les col·legiates, a una església d'unes dimensions suficientment grans com per a acollir també un col·legi de canonges—, i en les quals, a més, se celebraven els diferents oficis litúrgics d'igual manera que se realitzaven a les catedrals. No obstant això, no hi havia cap diferència remarcable entre ambdues escoles, de manera que la dissemblança era purament nominal. POWER, *A Legacy of Learning...*, cit., p. 146.

¹⁶⁷ RICHIÉ, Pierre (1962). *Education et culture dans l'Occident barbare. VIe-VIIIe siècle*, Paris; vegeu, en aquest cas, la traducció a l'anglès feta per CONTRENI, John Joseph (1976). *Education and Culture in the Barbarian West: Sixth Through Eighth Centuries*, Columbia: University of South Carolina Press, p. 282.

¹⁶⁸ EDWARDS, Kathleen (1967). *The English Secular Cathedrals in the Middle Ages: A Constitutional Study with Special Reference to the Fourteenth Century*, Manchester: Manchester University Press, p. 316.

formatiu se'ls prepararia per a poder complir amb les atribucions del càrrec eclesiàstic en el cas que continuassen el seu progrés dins de l'Església. Tanmateix, fins i tot en el supòsit que abandonassen la carrera eclesiàstica i es reincorporassen a la vida laica, els diferents sabers adquirits en l'escola els serien d'utilitat en una sèrie d'eixides professionals relacionades amb la documentació escrita. En definitiva, les famílies d'aquests xiquets veien en l'admissió dels seus fills a aquestes escoles catedralícies una via per a la promoció social dels seus descendents.

Malauradament, desconeixem molts detalls pel que respecta a molts aspectes de l'organització escolar i de les matèries impartides en aquests centres escolars, i que constituïen el conegut en llatí com a *curriculum studiorum*, especialment, com no podia ésser d'altra manera, per als primers temps altomedievals. Tanmateix, per al cas visigòtic disposem, sortosament, d'algunes informacions relatives al seu funcionament general proporcionades pels canons dels concilis de Toledo. En efecte, segons s'estipulava al Concili II de Toledo de l'any 527, la finalitat d'aquestes escoles episcopals era clara: la formació del clergat de la diòcesi. Un altra dada resulta ben significativa: originàriament, era el propi bisbe l'encarregat de l'ensenyament a les escoles. Precisament, és per aquesta raó que el terme "càtedra" designava, allora, la seu episcopal de la qual el bisbe esdevenia el cap, i també el seu caràcter de seu "magistral", de centre d'ensenyament en el territori de la diòcesi. Ben aviat, però —en unes dates tan primerenques com el segle VIIé per al cas visigòtic—, la participació dels bisbes en les tasques docents pròpiament dites va anar abandonant-se, per a centrar la seua atenció en les tasques pròpies de l'acció pastoral, a més de les diferents gestions administratives i, fins i tot, polítiques, pròpies del seu càrrec. Llavors, es va fer imprescindible la delegació de la seua funció de càtedra, seleccionant-se els candidats per a substituir-lo en la seua acció docent d'entre els membres amb major qualificació de la seu episcopal. Seran els anomenats *magister scholarium*, coneguts també com a *magister scholarum* —'maestrescuela', en la terminologia castellana—, també anomenats *scholasticus* o *capischola*, és a dir, el cap de l'escola, el qual era triat pel bisbe i pel capítol catedralici i se li assignava una retribució anual. Més endavant, la presència d'aquest mestre de gramàtica esdevingué obligatòria arran de les disposicions conciliars del III Concili del Laterà, celebrat l'any 1179, les quals establien el deure indefugible per part de totes les seus catedralícies de disposar d'aquest encarregat de l'ensenyament gratuït dels clergues de les esglésies i dels xiquets pobres (*scholares pauperes*). En conseqüència, rebria, del propi bisbe i del capítol catedralici la llicència prescriptiva, sense la qual, cap mestre podia dedicar-se a la docència: era la coneguda com a *licentia docendi*¹⁶⁹.

---

¹⁶⁹ Com a exemple de les funcions que exercia el *magister scholarum* de la catedral de Toledo, aquest "era el

Per altra banda, i en relació amb les qualitats que havien de caracteritzar els mestres, aquests havien de posseir una sèrie de virtuts, com ara la *dignitas*, la *gravitas* o l'*elegantia*, de manera que l'ètica o *mores* —que s'integrava en la cultura escrita de l'època a partir de les disciplines del Trivium (gramàtica, retòrica i dialèctica)—, no s'adquiria únicament mitjançant la lectura de textos de certs autors, sinó també a través de l'exemple del mestre, en una mena de pedagogia carismàtica adreçada a la formació del clergat, especialment en el cas dels membres dels capítols catedralicis.¹⁷⁰

En relació als programes d'estudi que s'ensenyaven en aquestes escoles, podem destacar, en primer lloc, que els xiquets que no havien passat abans per una escola parroquial aprenien en l'escola episcopal o catedralícia les seues primeres lletres, sense oblidar que la formació intel·lectual es complementava sempre amb la formació moral i espiritual dels escolars¹⁷¹. De fet, la lectura era l'activitat iniciàtica d'aquests infants, tutelats per la figura del *primicerius lectorum*, és a dir, del mestre encarregat d'ensenyar-los a llegir els diferents textos amb correcció. Aquests escolars esmerçaven el seu temps consagrats a la lectura del salteri, com a pas previ —una vegada els xiquets havien assolit un cert progrés en la seua capacitat de lectura—, per a començar l'estudi de la gramàtica llatina, a partir de certs manuals com el Donat o l'*Ars grammatica*, entre altres. En altres casos, àdhuc, els escolars eren instruïts en el cant d'himnes i salms, en aquest cas sota la direcció del *primicerius cantorum*¹⁷². D'ací, doncs,

---

director de la escuela o escuelas catedralicias en los diferentes niveles de instrucción que se impartían en la misma y a su cargo estaba velar por todo lo que tuviera relación con esta relevante actividad educativa de la catedral. Su función no era la enseñanza personal, sino la de proveer los maestros más preparados en gramática y dialéctica, cuidar de que cobraran su salario, vigilar los horarios e inspeccionar todo lo relativo a la institución escolar. Debía permitir que aquel que lo quisiera, aunque no perteneciese a la catedral, pudiese recibir estas enseñanzas, y de forma gratuita si no tenía posibilidades económicas". Com veiem en aquest cas particular, entre les seues atribucions no s'inclouïa la docència directa, sinó, més aviat, les tasques pròpies d'un director, d'un gestor del personal docent de l'escola. LOP OTÍN, María José (2018). "De catedrales, escuelas y niños: el ejemplo del Toledo bajomedieval", *Studia Historica. Historia Medieval*, Vol. 36 (2), pp. 39-60.

¹⁷⁰ JAEGER, C. STEPHEN (1994). *The Envy of Angels. Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950-1200*, Middle Ages Series, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 76.

¹⁷¹ No era el cas de la seua toledana, ja que, en el nivell elemental o inicial dels ensenyaments que s'impartien en la seua escola catedralícia, corresponent a l'anomenada *Escuela de Gramática*, aquesta no era un centre de primeres lletres convencional, a la qual acudien els xiquets per a aprendre les beceroles, és a dir, els rudiments de la lectura i l'escriptura, sinó que, en el cas de l'escola capitular de Toledo, els aspirants a entrar-hi—amb una edat entre els vuit i els deu anys—, havien de saber llegir i escriure de bestreta. Per aquesta raó, podem considerar que institució educativa, més aviat, correspondria a una escola d'ensenyaments mitjans, en la qual "en un primer nivel se impartía gramática latina, canto llano y cálculo elemental, así como un conocimiento de las ceremonias litúrgicas desarrolladas en la Iglesia. A partir de ahí, los alumnos cursaban de forma más completa las materias que componían el trivium —gramática, retórica y dialéctica— hasta completar una sólida formación literaria que preparaba a buenos predicadores. Igualmente podían impartirse conocimientos generales de las ciencias del cuadrivium —geometría, aritmética, astronomía y música—, aunque es más difícil determinar en qué grado". Cfr. LOP OTÍN, "De catedrales, escuelas y niños...", *cit.*, p. 44.

¹⁷² Segons Pierre Riché, malgrat que no és descartable que en algunes catedrals aquests dos ensenyaments s'impartissen conjuntament per a tots els xiquets, generalment, però, restaven com a ensenyaments separats. RICHÉ, Pierre (1962). *Education and culture... cit.*, p.123.

que les catedrals disposassen d'una *schola cantorum*, en la qual els xiquets del cor, els anomenats *pueri cantores*, rebien una formació musical específica per a poder cantar en les celebracions litúrgiques, que, tot amb tot, es complementava, a més a més, amb una formació en les primeres lletres i en la gramàtica llatina¹⁷³.

A més de l'aprenentatge de la llengua llatina, els rudiments del càlcul també constituïen una part de l'ensenyament en aquestes escoles catedralícies. Finalment, els joves escolars aprenien les Sagrades Escripures, rebent aquestes diferents denominacions, com, per exemple, *sacrae litterae*, *divina scientiae* o *spiritualis scriptura*, així com altres obres, com ara hagiografies, cànons o altres obres de patristica¹⁷⁴. Al capdavall, no hem d'oblidar que els ensenyaments que s'impartien en les escoles catedralícies tenien com a fi últim la formació dels futurs clergues, per als quals, les disciplines estrictament eclesiàstiques tenien un paper essencial¹⁷⁵.

3.3.3. Les escoles monàstiques

Com sabem, durant l'edat mitjana podem establir, pel que fa als diferents tipus d'escoles, una seqüència que va des de les escoles monàstiques a les escoles urbanes —ja fossen les patrocinades pel bisbe i el capítol catedralici, com és el cas de les que acabem de tractar en el subapartat anterior—, o bé les de caràcter privat, passant per les escoles de gramàtica baixmedievales, fins arribar als estudis generals o universitats¹⁷⁶. En tots els casos suara esmentats, el seu desenvolupament es va contextualitzar en unes coordenades espacio-

---

¹⁷³ En efecte, les escoles de cant i les escoles de primeres lletres estaven connectades a les escoles catedralícies i, per altra banda, el mestre de capella, a més de la funció docent purament musical, havia d'ensenyar a llegir i a escriure els xiquets del cor. BARTOLOMÉ MARTÍNEZ, Bernabé (1991). “Enseñanza de la música en las catedrales”, *Anuario de Estudios Medievales*, 21, pp. 607-627.

¹⁷⁴ SÁNCHEZ-PRIETO, “Dónde aprender a leer y escribir...”, *cit.*, p. 16.

¹⁷⁵ LOP OTÍN, María José (2018). “De catedrales, escuelas y niños...”, *op. cit.*, p. 43. En efecte, segons refereix l'autora per al cas de la seu primada de la catedral de Toledo, el capítol catedralici toledà exigia a tots els aspirants que maldaven per ocupar una prebenda, almenys dos dels tres títols següents, a saber: *bene cantandi*, *bene legendi* et *bene construendi*, “en clara alusión a la necesidad de que tuvieran una preparación suficiente para desempeñar las tareas litúrgicas que se desarrollaban en el templo y que les obligaban a leer y comprender los textos sagrados, a cantar en las diferentes celebraciones y a ser capaces de expresarse con elocuencia a la hora de predicar los correspondientes sermones y homilias”.

¹⁷⁶ GARCÍA y GARCÍA, Antonio (2000). “De las escuelas visigóticas a las bajomedievales. Punto de vista histórico-jurídico”, dins de DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera, pp. 39-59. Certament, com comenta aquest autor a la pàgina 58, en alguns casos, com els que representen, per al regne de Castella, les universitats de Palència o Salamanca, aquests centres d'educació superior suposaven la “fase final de la correspondiente escuela catedralicia preexistente”.

temporals específiques, per la qual cosa l'evolució que s'observa en les diferents tipologies d'institucions escolars descrites responen a unes necessitats concretes del període històric considerat. Així doncs, pel que fa a les escoles monacals, el primer que podem afirmar és que aquestes estaven molt condicionades per l'ideal monàstic associat a l'època feudal, que es va desenvolupar fins mitjans del segle XII¹⁷⁷.

D'altra banda, són abundants les informacions de què disposem per a traçar, a grans pinzellades, un llenç que ens il·lustre sobre els procediments pedagògics emprats en les escoles monàstiques associades als centres cenobítics: sota una disciplina severa¹⁷⁸, els alumnes — normalment en grups reduïts— seguien el desenvolupament de la *lectio*, és a dir, la lliçó, que s'impartia en llatí. Seguidament, venia el temps de la *meditatio*, durant el qual els xiquets memoritzaven els continguts dels textos proposats en la lliçó en la que acabaven de participar. Finalment, els alumnes, infants, en definitiva, podien gaudir de l'esbarjo reservat per al final de la sessió, és a dir, la *vacatio*. Sens dubte, la severitat amb la qual es punien els més lleus descuits d'uns joves estudiants —juganers i sovint entremaliats—, es manifestava en el recurs molt habitual als càstigs corporals, durant els quals els mestres fuetejaven els xiquets díscols amb regles i varetes¹⁷⁹. El caràcter coercitiu i de control del sistema pedagògic arribava a demanar la presència dels anomenats *circatores*, és a dir, monjos guardians encarregats de la vigilància dels escolars a les escoles monàstiques, els quals s'encarregaven d'apuntar els noms dels alumnes *discoli* o *morosi*, els quals, pel seu mal capteniment, es feien mereixedors d'ésser castigats amb la *ferula*, la *palmatoria* o el *flagelum*.¹⁸⁰

Per altra banda, i pel que fa als manuals emprats en aquestes escoles monàstiques, era el salteri el llibre de lectura elemental, amb el qual els xiquets, els quals esdevindrien en un futur monjos, aprenien a llegir. Per a facilitar el seu estudi i memorització, els joves monjos s'ajudaven entre ells, una de les innovacions que s'associen amb la pedagogia que es desenvolupava a les escoles monàstiques¹⁸¹. En relació amb açò, sembla ser que no existien als

---

¹⁷⁷ SÁNCHEZ HERRERO, José (1995). “La actividad educadora, directa e institucional: las escuelas de gramática monásticas y catedralicias”, *Historia de la acción educadora de la Iglesia en España. I. Edades Antigua, Media y Moderna*, pp. 290-314.

¹⁷⁸ Vegeu LECLERCQ, Jean (1963). “Les études dans les monastères du Xe au XIIe siècle”, dins de *Los monjes y los estudios. IV Semana de Estudios Monásticos. Poblet 1961*, Abadía de Poblet, pp. 113-117.

¹⁷⁹ Cfr. ARCHETTI, Gabriele (2016). “«Sub virga magistri». Custodia e disciplina nell'educazione carolingia dei pueri oblatis”, *Studi Medievali, LVII*, pp. 527-582. En aquest treball, a partir d testimonis de *pueri oblatis*, els quals eren els xiquets donats pels seus pares als monestirs, com ara el cas de Smaragdo de Saint Mihiel o de Hildemar de Corbie, podem conèixer quins eren els mètodes, les eines i els propòsits d'una educació basada en el control, la custòdia i la disciplina que va caracteritzar l'ensenyament dels ordes monàstics més enllà dels temps medievals.

¹⁸⁰ Cfr. PUERTAS MOYA, Francisco Ernesto (2000). “La enseñanza de la retórica en las escuelas medievales”, dins de DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera, p. 393.

¹⁸¹ Com a professor d'Educació Secundària Obligatoria (ESO) i Batxillerat, no puc deixar de meravellar-me de

monestirs medievals uns estudis organitzats específics, més enllà de l'adolescència, per als que arribaven a convertir-se en monjos. En realitat, la mentalitat monacal rebutjava la vida dissoluta, o almenys, desordenada, que caracteritzava els estudiants que assistien a les escoles urbanes o, fins i tot, catedralícies, més que no l'encomiable pruija envers l'adquisició de coneixements: al capdavant, els monjos rebutjaven el món, segons es plasmaria en el títol d'un dels manuals escolars medievals més famosos, el *Contemptus mundi*, atribuït a Bernat de Morval, del segle XII¹⁸². Així doncs, els únics estudis organitzats que s'impartien al si de les escoles dels monestirs medievals eren els estudis premonàstics suara descrits, amb els quals els joves novicis es preparaven intel·lectualment per a esdevenir monjos i incorporar-se plenament a la comunitat monacal.¹⁸³ Tanmateix, malgrat el que acabem de dir, no hem d'oblidar que en algunes escoles monàstiques també s'admetien alumnes seculars.

D'altra banda, el tipus de currículum que s'impartia en aquestes escoles monacals, en general, se centrava en la instrucció elemental, començant amb l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura en llatí, de manera que l'estudi de la gramàtica llatina era, juntament amb la retòrica i la lògica, les disciplines que calia dominar. Hom considerava que la gramàtica llatina era un producte de la raó, de la qual Alcuí de York i altres figures de renom havien insinuat, fins i tot, el seu caràcter de llengua divina. Es podria considerar, llavors, que l'estudi de la gramàtica es podia assimilar a un exercici dialèctic. Tanmateix, però, en les escoles dels monestirs, els mestres de gramàtica continuaven dipositant la seua confiança, més aviat, en les dues autoritats tradicionals de Donat i Priscià. Altres autors més antics com Capella, Boeci i Cassiodor també s'estudiaven en aquestes escoles. Pel que fa a aquest darrer, Cassiodor ens va llegar la seua magna obra *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, en la qual especificava els llibres que tot monjo havia de llegir per a assolir una formació adient¹⁸⁴. Més

---

les similituds que es poden observar entre certs aspectes dels sistemes escolars medievals que estem descrivint i les innovacions que, sota el nom de metodologies actives, com, per exemple, el treball cooperatiu, maldem per utilitzar en les nostres aules a hores d'ara. De fet, l'anomenat aprenentatge cooperatiu es defineix com "la metodologia activa la finalitat de la qual és assolir l'autonomia de l'alumnat, tot potenciant l'ajuda mútua, el treball en equip, la responsabilitat individual i el desenvolupament de les habilitats socials per a afavorir la inclusió de tot l'alumnat". (El subratllat és meu).

¹⁸² Cfr. SOTO RÁBANOS, José María (2000). "Las escuelas urbanas y el renacimiento del siglo XII", dins de LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera, pp. 214-215. Concretament, reproduïm, a continuació, per la seua claredat respecte a aquesta mentalitat quasibé "anti-escolar" que caracteritzava l'opinió comuna dels monjos del segle XII, les paraules de Philippe Delhaye, que cita Soto Rábanos, a saber: "Bref, on peut dire que pour l'opinion commune dans le monde monastique du XIIe siècle, la fonction professorale est incompatible avec l'état monastique", cita extreta, al seu torn de (1947). "L'organisation scolaire au XIIe siècle", dins de *Traditio*, número 5, p. 228. (El subratllat és meu).

¹⁸³ LECLERCQ, Jean (1963). "Les études dans les monastères du Xe au XIIe siècle...", *op. cit.*, pp. 114-117.

¹⁸⁴ Sens dubte, la figura de Cassiodor resulta ben suggerent, ja que, "[...] cansat de guerres i turbulències, optarà per la vida monacal, fundant a Calàbria el monestir dit *Vivarium*, els monjos del qual tindran com a objectiu l'oració, el treball manual i el conreu de les Arts Liberals, al servei de la ciència sagrada de la vida cristiana,

avant, es podien estudiar també les matèries del quadríviu (aritmètica, geometria, música i astronomia), encara que en aquest cas el seu conreu s'orientava al seu valor pràctic, tot prescindint d'altres consideracions.

En paral·lel, els monestirs disposaven, junt a l'escola per als futurs monjos, d'una biblioteca i d'uns arxius propis, l'existència dels quals queda consignada en un conjunt d'obres de la historiografia medievalista consagrada a la descripció de les biblioteques monacals i la seua relació amb la preservació de la cultura durant l'edat mitjana.¹⁸⁵

En darrer terme, cal destacar que, malgrat que la finalitat de l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura als monestirs se supeditava al coneixement de la Paraula de Déu —la *lectio divina*, continguda en la Bíblia i en els escrits dels Sants Pares, per la qual cosa la Regla de Sant Benet prescrivia la seua lectura en determinades hores de la jornada i que, fins i tot, en Quaresma cada monjo triés un còdex i el llegís sencer al llarg de l'any—, al capdavant, aquesta necessitat d'una mínima formació en la capacitat de la lectura i l'escriptura va fer que els monestirs, i dins d'ells les seues escoles monàstiques, esdevinguessen els embrions a partir dels quals es desenvoluparia el sistema educatiu a l'Europa de l'edat mitjana¹⁸⁶.

---

inspirant-se en Sant Agustí". Per altra banda, en la segona part de les seues *Institutiones*, anomenada *De artibus et disciplinis liberalium litterarum*, Cassiodor consagra la divisió de les Arts Liberals en el *trivium* i el *quadrivium*, i recomana la lectura d'obres d'autors com Virgili, Ciceró, Homer, Demóstenes, Donat (*De arte gramàtica*), Aristòtil, la *Isagoge* de Boeci, de manera que podem afirmar, tal com va dir l'historiador de la ciència René Taton en el seu treball de l'any 1971, *Historia general de las ciencias*, Barcelona: Destino, volum I, que "sense Cassiodor, els seus monjos i tots els que durant segles sense treva van copiar textos [...] totes les obres científiques i literàries de l'Antiguitat haurien desaparegut en aquell naufragi i mai no s'hauria produït el Renaixement". Vegeu HERNANDO i DELGADO, Josep (2013). "Les 'Artes Liberales', les escoles d'Arts i la Facultat d'Arts de la ciutat de Barcelona, segle XV. Tradició i renovació", *A l'entorn de la Barcelona medieval: estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*, Barcelona: CSIC, pp. 293-312, especialment la pàgina 296.

¹⁸⁵ Vegeu, a tall d'exemple, DÍAZ y DÍAZ, Manuel (1976). *De Isidoro al siglo XI. Ocho estudios sobre la vida literaria peninsular*, Barcelona: El Albir, especialment el treball titulat *Isidoro en la Edad Media Hispana*, pp. 141-202, en el qual analitza les biblioteques dels monestirs medievals peninsulars.

¹⁸⁶ PILTZ, Anders (1981). *The World of Medieval Learning*, traduït del suec a l'anglès per David Jones, Oxford: Basil Blackwell/Totowa-New Jersey: Barnes & Noble Books, pp. 13-14.

3.4. Les escoles de Gramàtica baixmedievales

Com és sabut, els canvis en les condicions econòmiques que es produïren, clarament ja a finals del segle XII,¹⁸⁷ en àmplies zones de la cristiandat occidental, motivats per l'expansió de l'agricultura i de les activitats comercials i pel creixement demogràfic, varen implicar que l'economia urbana esdevingués el motor del desenvolupament a Europa. Aquest nou context es va traduir en una reestructuració de l'organització social, amb l'aparició d'unes noves relacions socioeconòmiques que superaran el marc estrictament feudal, alhora que hom assisteix a una revitalització de les ciutats.¹⁸⁸ Conseqüentment, aquest auge urbà implicarà l'aparició de canvis pregons, al seu torn, en les institucions educatives, amb la generació de nous centres d'ensenyament com són els *Studia Generalia*, les conegudes, a partir del segle XVI, com a universitats. Al mateix temps, encara que a un nivell inferior, però, també començaran a proliferar en les ciutats medievals escoles urbanes de gramàtica, tant aquelles que —emprant la terminologia actual— correspondrien a un nivell d'ensenyament primari o d'aprenentatge de lletra, com, d'altra banda, les que podríem qualificar com a d'ensenyament secundari o d'arts. Aquests centres escolars s'adaptaran a les renovades exigències formatives dels nous grups urbans de comerciants i artesans, per al quals una mínima formació en la lectura, l'escriptura i el càlcul resultaran imprescindibles per a la correcta gestió dels seus negocis¹⁸⁹, bé siguin els propis de les principals companyies mercantils italianes fins als més

---

¹⁸⁷ Cfr. HASKINS, Charles Homer, (1927). *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. En efecte, aquest medievalista nord-americà va ésser el primer que va emprar el terme de Renaixement aplicat als importants canvis —o fora millor qualificar-los com a veritables avanços— en múltiples aspectes de la vida econòmica i cultural que tingueren lloc a l'Europa occidental devers el segle XII. Aquesta embranzida en múltiples camps, que anirien des de “l'aparició de l'art gòtic, la intensificació de la producció literària i de les traduccions de textos àrabs i grecs, l'expansió dels sabers, la sistematització del coneixement filosòfico-teològic i del dret canònic, l'eclosió de les escoles urbanes, el naixement dels estudis generals (és a dir, de les universitats), el progrés del comerç i de la vida urbana, la superació del règim feudal, la culminació de la reforma religiosa gregoriana, la revitalització del llatí clàssic i del dret romà, són fets que els historiadors presenten com a un conjunt d'avalis que permeten parlar de renaixement al segle XII” (El subratllat és meu). I, malgrat que encara es poden trobar certs debats i opinions divergents en relació a alguns punts concrets, en general, la majoria dels historiadors de la cultura accepten la validesa en termes globals de la tesi de Haskins. SOTO RÁBANOS, “Las escuelas urbanas...”, *cit.*, p. 209.

¹⁸⁸ Vegeu DUBY, Georges (2009). *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea (500-1200)*, Madrid: Siglo XXI de España Editores, SA.

¹⁸⁹ PIRENNE, Henri (1929). “L'instruction des marchands au Moyen Âge”, *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, I, pp. 13-28. En aquest article, que maldava per identificar el desenvolupament que va tenir lloc a Europa a partir del segle XI amb el desenvolupament comercial i urbà, el seu autor palesava les relacions, tant de col·laboració com, a vegades, conflictives, que es varen produir en la ciutat flamenca de Ypres, entre els burgesos i els clergues, en relació amb el control de les institucions educatives existents aleshores. Cal destacar que, per a aquest historiador belga, l'afluència dels laics a les escoles eclesiàstiques resultava una necessitat ineludible i preemptòria per a la formació elemental de lletra que aquests grups urbans demandaven per a desenvolupar les seues activitats comercials, malgrat estar convençut que les escoles eclesiàstiques no podien, de cap de les maneres, respondre de manera eficient a les noves necessitats formatives dels laics, els quals hi assistien simplement perquè no tenien una altra alternativa. Tanmateix, el plantejament de Pirenne —massa rígid— envers

modestos que trobaríem a les petites botigues o als tallers artesanals¹⁹⁰. En relació amb açò, la importància que els mateixos comerciants concedien a la capacitat d'escriure amb correcció queda palesa en la pròpia correspondència epistolar entre aquests conspicus homes de negocis baixmedievals i els seus factors o familiars amb els quals es comunicaven per carta.¹⁹¹

Amb tot, aquestes escoles no divergien, quant als sabers que s'hi ensenyaven, de les escoles monàstiques i catedralícies, especialment de les segones, ja que les escoles laiques urbanes s'organitzaran estrictament a partir del model que aquestes darreres representaven. Les *artes liberales*, enquadrades en el *trivium* (la gramàtica, la dialèctica i la retòrica), juntament amb el *quadrivium* (l'aritmètica, la música, la geometria i l'astronomia) —amb un caràcter eminentment pràctic, en especial en el cas de les disciplines del *trivium*, sobretot de la gramàtica i la retòrica—, seran considerades propedèutiques per a l'estudi de la Teologia. Aquesta disciplina coronava tot coneixement, afegint-se a aquesta els estudis de Dret i de Medicina, els quals, plegats, constituïen la coneguda com a “triple saviesa”. Tanmateix, en la pràctica, a moltes escoles només s'impartien les disciplines del *trivium*, o fins i tot, els ensenyaments es restringien a la gramàtica, a més d'una mica de retòrica i de cant, que s'adreçaven, al capdavant, a l'aprenentatge de la *sacra doctrina*, raó per la qual aquestes escoles rebien el nom d'escoles de gramàtica.

D'igual manera, els mètodes emprats per a ensenyar a aquestes escoles no s'allunyaven gaire dels que s'usaven a les antigues escoles cenobials, de manera que les gramàtiques dels *auctores* Donat i Priscià, amb qui es començava l'estudi de la gramàtica des dels temps

---

la relació entre ambdós grups —plantejada en termes d'una confrontació fonamentalment de caire ideològic—, no sembla que reflectís, de manera fidel, la realitat del model educatiu en aquells moments; no debades, l'apertura de les escoles eclesiàstiques als laics, així com també la progressiva adaptació de l'oferta educativa a les necessitats dels darrers, a més de l'interès genuí que mostraven aquests pels programes escolars tradicionals oferts a les escoles de l'Església, són, tot plegat, indicis que suggereixen que les relacions entre laics i eclesiàstics estigueren caracteritzades, més aviat, pel consens i les mútues adaptacions que s'establiren entre ambdós grups en matèria escolàstica.

¹⁹⁰ En efecte, les escoles urbanes reflectiran les noves necessitats que en matèria educativa apareixen a partir del segle XII, com a resultat d'uns cada vegada més complexos modes d'organització política i administració municipal, els quals demanaran individus millor formats per a encarregar-se'n; i, d'altra banda, per a adaptar-se a les noves necessitats que en matèria educativa resultaran de les activitats econòmiques associades a un increment dels intercanvis comercials i de la pròpia activitat productiva que caracteritzaren les ciutats medievals. Cfr. FROVA, Carla (1981). *Istruzione e educazione nel Medioevo*, Torí: Loescher Editore, p.100.

¹⁹¹ Certament, la pràctica de l'escriptura esdevingué absolutament imprescindible per als mercaders, els quals no escatimaren recursos, tot esmerçant oneroses quantitats de diners perquè els seus fills rebessin una bona formació de lletra. Tanmateix, alguns pares reprotxaven els seus fills la mala redacció i els recomanaven practicar l'escriptura per tal de millorar la seua expressió escrita. Fins i tot, les queixes s'adreçaven als seus propis subordinats, com en el cas del mercader de Prato, Francesco di Marco Datini, qui es lamentava de la mala lletra d'algun dels seus factors, i en conseqüència, li etzibava que “farai bene a ingegnarti di scrivere per modo ch'io possa meglio intenderte”. BEC, Charles (1967). *Les marchands écrivains. Affaires et humanisme à Florence, 1375-1434*, París-La Haia: Mouton, p. 389.

altomedievals, continuaran essent els manuals bàsics —almenys nominalment, ja que passaren a un segon terme, encara que mai desaparegueren de les escoles i de les biblioteques privades. A aquests s’hi afegiran, a partir del segle XIII, noves gramàtiques versificades que gaudiran d’una gran popularitat, com el *Doctrinale puerorum* d’Alexandre de Villedieu, juntament amb el *Graecismus* d’Ébrard de Béthune.¹⁹²

Així doncs, a partir d’aquests manuals gramaticals en llengua llatina com a referències quant a continguts, el sistema d’aprenentatge continuarà basant-se en la *lectio*, que era el mecanisme escolàstic essencial, basat en la lectura inicial que feia el mestre, seguit de la memorització¹⁹³ a continuació del text de la mateixa per part de l’escolar i, finalment, la seua repetició i recitació¹⁹⁴. En definitiva, el mestre llegia i, posteriorment, el deixeble memoritzava i repetia la lliçó. A més a més, a banda d’una estricta selecció de textos que es llegirien i dels exercicis que s’havien de realitzar a partir de les lectures plantejades, també estava fixat de bestreta l’horari diari d’impartició dels diferents manuals que es treballarien, de tal manera que l’activitat diària, hebdomadària i inclús anual del mestre quedava preestablerta i sense possibilitats, doncs, de grans variacions.

A banda del mestre, aquest rebia l’ajuda dels anomenats cambrers o repetidors. Aquests darrers, com els noms suara enunciats suggereixen, tenien per comesa la repetició dels continguts explicats en primer terme pel mestre principal, per a la qual cosa se situaven en diferents cambres de l’escola, la qual sovint es localitzava a la pròpia casa del docent. Per altra banda, a més d’aquestes tasques de memorització dels textos impartits pel mestre, els cambrers podien també llegir textos, però de menor importància. Aquests repetidors o cambrers, doncs, venien a representar una mena de pont o connexió entre el mestre i els seus escolars, de manera que la primera tasca que havien de realitzar era la d’escoltar i apuntar les lliçons del mestre per

---

¹⁹² Concretament, la base per a l’aprenentatge de l’anomenat “primer art”, ço és, la gramàtica, la constituïen una sèrie de textos canònics, entre els quals, a més de les dues obres de poesia didàctica dels autors nordeuropeus abans citats, com són les gramàtiques d’Alexandre de Villadei i la d’Ébrard de Béthune, podem incloure el *Catholicon* del genovès Giovanni Balbi, juntament amb els anomenats com a *auctores octo*, que són els següents, a saber: *Disticha Catonis*, *Ecloga Theoduli*, *Facetus*, *Chartula*, *Liber de Thobia*, *Parabole Alani*, *Liber Aesopi* i el *Floretus*, a més d’algun altre text addicional Vegeu, per a assabentar-se dels principals manuals o llibres de text que es feien servir per a l’aprenentatge de lletra, HERNANDO DELGADO, Josep (1998). “El llibre de gramàtica a la Barcelona del segle XIV segons els documents dels protocols notariais”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, volum 71, pp. 359-378; a més a més, per a conèixer un dels textos escolars més utilitzats durant l’edat mitjana, podeu veure ESTEBAN MATEO, León (1994). “Las fábulas esópicas, texto escolar en la alta y baja edad media”, *Helmántica: Revista de Filología clásica y hebrea*, tom 45, número 136-138, pp. 485-509.

¹⁹³ VERGARA CIORDIA, “La memoria en las obras pedagógicas...”, *cit.*, pp. 111-122.

¹⁹⁴ Per bé que, efectivament, el sistema utilitzat en aquestes escoles era el mètode escolàstic medieval que s’emprava a les universitats de l’època, es tractava, nogensmenys, d’una versió simplificada del mateix. Així, la *lectio* consistia en la interpretació o comentari que el *lector*, és a dir, el mestre, feia del text d’un determinat *autor*, en el qual es condensava la ciència que s’havia de transmetre. Cfr. GARIN, Eugenio (1987). *La educación en Europa. 1400-1600: problemas y programas*, Barcelona: Crítica.

a, en acabant, explicar-los-les als xiquets que tenien al seu càrrec, adaptant-se, però, als diferents ritmes i aptituds dels mateixos. Més endavant, ja per la vesprada, havien de prendre la lliçó a aquells alumnes que tornaven a les seues cases al finalitzar la jornada escolar, i que, per tant, no dormien a les escoles. Finalment, ja a boqueta nit, el cambrer feia el mateix amb els alumnes *cubantes*, és a dir, aquells que romanien a l'escola i hi dormien¹⁹⁵.

En consonància amb l'organització escolar que acabem de descriure, era possible integrar sota un mateix sostre un conjunt d'alumnes amb una diversitat de coneixements de la llengua llatina molt diferents entre ells. Conseqüentment, els grups d'estudiants incloïen, des dels més menuts, que encara aprenien amb les beceroles, fins els més avançats, centrats en el perfeccionament dels seus coneixements de llatí. Aquests darrers, havent assolit un nivell suficient de domini de la gramàtica llatina —encara que sovint precari— estaven llestos per a passar al següent estadi d'aprenentatge, consistent en la composició de textos en llatí. En darrer terme, aquesta integració dels escolars de diferents edats i nivells diferencials del coneixement implicava que els xiquets més avançats ajudassen els més menuts, de tal forma que l'ensenyament mutu —del qual ja hem parlat amb anterioritat en les pàgines precedents— esdevingué un tret característic de l'escola a l'edat mitjana.¹⁹⁶

Així les coses, l'aprenentatge de les lletres llatines —cal no oblidar-ho— era l'objectiu que s'ambicionava, en darrer terme, en qualsevol escola de gramàtica baixmedieval, malgrat el progressiu i inexorable avançament en l'ús quotidià de les diferents llengües vernacles a tota l'Europa del període. No debades per a aquests grups més dinàmics econòmicament i social, com eren els artesans i els mercaders, un mínim de coneixements de lectura i escriptura en vernacle els resultava imprescindible, tant per a gestionar adequadament els seus negocis com també en diferents àmbits de la seua vida diària. Significativament, fins i tot els posteriors replantejaments dels procediments pedagògics que alguns humanistes propugnaran ja al segle XVI, com varen ser els casos de l'anglès Thomas More o l'humanista valencià judeoconvers Joan Lluís Vives, admetrien, sense reserves, la peremptòria necessitat d'incloure les llengües

---

¹⁹⁵ Vegeu CRUSELLES GÓMEZ, José María (1989). “Maestros, escuelas urbanas y clientela en la ciudad de Valencia a finales de la Edad Media”, *Estudis: Revista de historia moderna*, N° 15, pp. 9-44.

¹⁹⁶ Evidentment, aquesta organització pedagògica a les escoles implicava que un sol mestre era capaç d'atendre grups ben nombrosos d'alumnes. Per altra banda, dins d'aquesta matriu d'escolars tan heterogènia que cohabitava a l'escola medieval, l'única diferenciació que hom podia establir aleshores entre els estudiants era la que feia referència al seu nivell de llatí entre els *latinitates*, és a dir, aquells que sabien llatí a un nivell que els permetia començar l'aprenentatge de la composició llatina, front als *non latinitates*. Aquesta darrera denominació s'aplicava a aquells xiquets que se situaven encara en un nivell inicial de l'aprenentatge dels rudiments de la lectura i de l'escriptura llatina, o bé als que encara estaven iniciant-se en l'aprenentatge memorístic del Donat. Del títol amb el qual es coneixia aquest manual per als alumnes primerencs deriva el terme *Donatisti*, el qual s'aplicava als xiquets que a les escoles comunals italianes es dedicaven a l'aprenentatge dels rudiments de la gramàtica llatina. FROVA, *Istruzione e educazione nel Medioevo... cit.*, pp. 102-103.

vernaculars en el propi procés d'aprenentatge de la gramàtica llatina, almenys als estadis inicials. Tanmateix, aquestes propostes de caire pedagògic no qüestionaran, de cap de les maneres, la primacia —o millor dit, l'exclusivitat— de l'aprenentatge del llatí com a centre d'atenció del sistema educatiu europeu¹⁹⁷. Fet i fet, per als mestres de les escoles de gramàtica, l'ensenyament de les lletres, expressat en termes coetanis com a *docendi litteram*, equivalia —unívocament a l'ensenyament del llatí, és a dir, *docendi gramaticam*. Per tant, encara que a algunes de les anomenades “escoles d'arts” s'incloïa l'estudi d'altres disciplines addicionals, com la lògica, de tal forma que es coneixien com a escoles de “gramàtica i lògica”, en general, en la majoria de les escoles de gramàtica la primacia curricular la posseïa aquesta primera.

En darrer terme, i com a corol·lari de tot plegat, podem afirmar el valor pragmàtic que va anar adquirint el coneixement de la lectura i l'escriptura, és a dir, de l'alfabetització, en definitiva, entre els segments socials artesanals i mercantils urbans, encara que també rurals, com tractarem de mostrar més avant. L'assoliment d'aquestes destreses i el progrés en l'alfabetisme, s'associaven llavors amb les trajectòries ascendents de certes famílies benestants dins de la comunitat camperola, que pretenien escalar posicions en l'escalafó social mitjançant l'enviament dels seus fills a les cada vegada més esteses escoles de gramàtica per tal que aprenguessen de lletra. Aquests grups apostarien decididament pel coneixement de les lletres com una estratègia d'ascens social dels seus descendents, per als quals aquesta formació literària tindria, en un futur, una aplicació pràctica dins del món dels negocis paterns. En altres casos, tanmateix, es canalitzaria a través de l'enquadrament institucional dels fills en la carrera eclesiàstica, o bé en el camp de les lleis, representat per les professions *liberals*, com ara la notaria, l'advocacia o la procuració, però també esdevenint escrivà o mestres d'escola, en una clara aposta per transcendir l'horitzó socioprofessional dels seus progenitors. Tot plegat, es traduiria, al remat, en una progressiva difusió social de la cultura escrita¹⁹⁸.

---

¹⁹⁷ En tot cas, aquestes iniciatives que plantejaven ambdós humanistes s'adreçaven a una millora en l'aprenentatge del llatí, en tant com pretenien racionalitzar l'accés a la llengua de la cultura per antonomàsia, fonamentalment durant els estadis incipients del seu ensenyament, mitjançant la utilització de les respectives llengües vernacles. Significativament, aquestes darreres s'havien revaloritzat a ulls dels humanistes més conspicus com a un eficaç vehicle per a l'expressió del pensament. Tanmateix, la superioritat del llatí no es posava en dubte. Cfr. BOWEN, James (1984). *Historia de la educación occidental. Tomo II. La civilización de Europa, siglos VI-XVI*, Barcelona: Herder.

¹⁹⁸ Vegeu APARISI ROMERO, Frederic, (2014). “The notarial profession as a means of social promotion amongst rural elites in the midlands of the Kingdom of Valencia during the later Middle Ages”, *Beyond lords and peasants: rural elites and economic differentiation in pre-modern Europe*, a Aparisi, F. i Royo, V. (eds.) PUV, València, pp. 139-162; En relació amb açò i a tall d'exemple, en la tesi doctoral de Frederic Aparisi, la qual es basa en l'estudi prosopogràfic de les elits rurals valencianes durant la baixa edat mitjana s'explica el cas d'Antoni Ferrando, el fill d'una família de llauradors benestants d'Ador —població situada prop de la vila de Gandia—. Antoni Ferrando, nascut a principis del segle XV, es traslladaria probablement a la ciutat de València per a aprendre l'art de la notaria, ciutat en la qual hi residiria, i en la qual exerciria l'ofici de notari. Tot plegat, un exemple d'aquestes estratègies de promoció social a partir de l'aprenentatge de lletra. Ídem, (2015). *Del camp a la ciutat. Les elits*

3.5. El panorama escolar als regnes ibèrics: principals aportacions historiogràfiques

Al llarg dels anys s'han escrit un reguitzell d'obres que descriuen i analitzen el panorama educatiu als diversos territoris que anaren configurant-se durant l'edat mitjana a la Península Ibèrica. Abordem a continuació la descripció succinta —a partir d'una sèrie d'aportacions historiogràfiques realitzades per a alguns dels regnes cristians que constituïen la realitat medieval peninsular— dels principals trets que caracteritzaven el sistema escolar respectiu. La finalitat d'aquest breu recorregut serà la de conèixer les especificitats que singularitzaven el món de l'escola medieval en cadascun d'aquests espais, per tal de poder compondre una imatge molt més ampla del fenomen de l'educació en el període. Una amplificació de la visió que ens permetrà, a partir d'un plantejament d'història comparada, comprendre millor la realitat de l'educació en el marc espacial de la nostra investigació.

No pretenem plantejar un estudi en profunditat de totes les fonts secundàries de caràcter historiogràfic amb què els investigadors medievalistes han anat enriquint la nostra visió del món de les escoles medievals peninsulars a partir de l'anàlisi i descripció de les seues principals característiques. No és aquest el lloc per a fer-ho. De manera que ens limitarem a traçar les línies mestres dels principals centres escolàstics a les corones de Castella i Aragó. Malauradament, no disposem, fins el moment actual, de cap estudi específic de caràcter monogràfic sobre les escoles de gramàtica o de segon ensenyament al regne de Navarra¹⁹⁹. Per altra banda, deixarem de costat, a més a més, les escoles andalusines, així com les pròpies de les comunitats jueves.

---

rurals valencianes a la Baixa Edat Mitjana, tesi doctoral, dirigida pel doctor Ferran Garcia-Oliver, Universitat de València, pp. 269-287.

¹⁹⁹ Precisament, José Goñi es lamenta de la manca d'un estudi sobre els centres de segon ensenyament a Navarra "que todavía está por hacer...". Vegeu GOÑI GAZTAMBIDE, José (1946). "El Estudio de Gramática de Estella en la segunda mitad del siglo XVI", *Principe de Viana*, número 25, pp. 767-774.

3.5.1 Les escoles medievals castellanolleoneses

Un repàs de les aportacions més rellevants que, des del camp del medievalisme, s'han realitzat al voltant del tema de les escoles medievals a l'àmbit castellanolleonès²⁰⁰ ens obliga, per a la seua anàlisi i recopilació, partir de nou de la triple classificació dels centres d'ensenyament, a la llum de la tríada que hem enunciat en els apartats anteriors. En conseqüència, les escoles monàstiques seran els primers centres escolàstics que podem destacar. Aquestes tenien com a funció essencial l'ensenyament de lletra als futurs monjos, a partir, bàsicament, de la lectura del salteri com a manual de lectura elemental —els versicles del qual calia memoritzar—, una tasca que sovint es realitzava de manera cooperativa, mitjançant l'ajuda mútua que tenia lloc entre els joves monjos. A banda de les escoles que existien als centres cenobítics, els monestirs castellans i lleonesos, durant l'alta edat mitjana, disposaven també de remarcables biblioteques i arxius. Aquests han estat estudiats al llarg del temps en alguns treballs, entre els quals podem destacar, per citar només alguns exemples, els elaborats per Manuel Díaz y Díaz o Augusto Quintana Prieto. Com sabem, no podem menystenir la rellevància d'aquests centres de difusió de la cultura en el marc espacial de la Península Ibèrica durant el període medieval, donat que, sense aquestes institucions, segurament no s'haguessen pogut conservar i transmetre els coneixements procedents de l'herència del món grecollatí.²⁰¹

Per altra banda, s'han de destacar alguns trets, pel que respecta a les escoles catedralícies, a partir dels segles XI i XIII en l'espai castellanolleonès, entre altres, el fet d'ésser les hereves, en bona mesura, de les escoles visigòtiques anteriorment establides. Aquests centres d'ensenyament es conformaren, especialment, a partir de les especificitats que els foren conferides als diferents concilis toledans, celebrats als segles VI i VII, i que representaren una fita important en la configuració de les seues característiques més conspícues. Unes

---

²⁰⁰ Cal precisar que emprem el terme concret d'escoles castellanolleoneses conscientment, ja que el preferim al d'escoles hispanes. La darrera denominació s'utilitza en alguns treballs referits al món escolar medieval ibèric per a referir-se, de manera general, a l'àmbit geogràfic, canviant al llarg del temps, que anaven conformant els regnes cristians peninsulars en la seua evolució d'expansió territorial cap al sud. D'aquesta manera, amb el qualificatiu d'escoles hispanes s'engloba, en una mateixa categoria, les escoles medievals del regne de Portugal i a les dels regnes de la Corona d'Aragó. En el nostre cas, tanmateix, seran tractades de manera separada. Per altra banda, a més, és la denominació que empra la professora Susana Guijarro González per a emmarcar l'espai d'anàlisi específic en el seu treball de recerca doctoral al voltant de les escoles de gramàtica baixmedievals.

²⁰¹ DÍAZ y DÍAZ, Manuel Cecilio (1976). *De Isidoro al siglo XI. Ocho estudios sobre la vida literaria peninsular*, Barcelona: El Albir. En l'estudi sota el títol "Isidoro en la Edad Media Hispana", pp. 141-202, l'autor tracta les biblioteques monàstiques hispanes; vegeu també, QUINTANA PRIETO, Augusto (1958). "Foncebadón. Ensayo sobre su historia", *Archivos Leoneses*, número 23, pp. 70-149. Aquest darrer autor va centrar els seus treballs de recerca en la regió lleonesa del Bierzo.

peculiaritats que ja han estat descrites en altres subapartats de l'inici del present capítol. A més a més, aquestes escoles capitulars o catedralícies són, en bona mesura, hereves també de les escoles monàstiques.

En darrer terme, és ben destacable també la important influència que les seus metropolitanes de Santiago i Toledo varen rebre dels centres escolàstics francs. Aquest ascendent es materialitzava de diverses maneres. D'una banda, per la designació, com a bisbes, de clergues francs, com va ocórrer amb els que acompanyaven el fins aleshores abat del monestir de Sahagún, el cluniacenc borgonyó Bernard de Cluny (1086-1124), qui va ocupar la càtedra arquebisbal toledana just després de la restauració de la seu de Toledo. De l'altra, per l'enviament d'estudiants de l'escola catedralícia de la seu compostel·lana per anar a estudiar a les escoles parisenques durant el període de govern diocesà a la catedral de Santiago de Compostel·la del bisbe Diego Gelmírez.²⁰²

En concret, i en relació, precisament, amb els antecedents de l'escola catedralícia compostel·lana podem destacar la presència en l'exigua documentació disponible per als temps altomedievals d'un exemple de pupil·latge. Es tracta de l'adopció, amb finalitats educatives, del fill d'un noble, sota la tutela personal d'un *clericus*, el qual s'encarregaria d'educar-lo i d'instruir-lo. És el cas que apareix a un document trobat a Celanova, en què es descriu com el comte Ordoño Velázquez havia lliurat el seu fill Gutier en mans del bisbe Hermenegildo de Santiago amb aquesta finalitat formativa²⁰³. Tanmateix, no serà fins el segle XI quan trobarem, per primera vegada —segons el criteri de Manuel Cecilio Díaz y Díaz— una referència documental sobre l'escola catedralícia compostel·lana, a partir, precisament, de l'adscripció de Diego Gelmírez a la seu de Santiago. A més a més, segons el mateix autor,

podemos conjeturar que ésta (escuela de Santiago) comprendía estudios de gramática y escritura y lectura —que era la base usual y común— y de ciertas técnicas de redacción junto con rudimentos de algunas de las ciencias ordinarias, sobre todo derecho.²⁰⁴

Ultra això, una altra important font d'informació sobre els ensenyaments que s'impartien a l'escola catedralícia de la seu compostel·lana ens la proporciona una obra coetània del període altomedieval: la *Historia Compostelana*. Aquesta al·ludeix al fet que els canonges compostel·lans eren “instruidos en el conocimiento de las letras, peritos en el oficio

---

²⁰² SÁNCHEZ HERRERO, “La actividad educadora...” *cit.*, pp. 293-295.

²⁰³ *Ibidem*, p. 294.

²⁰⁴ Vegeu DÍAZ y DÍAZ, Manuel Cecilio (1975). “La Escuela Episcopal de Santiago en los siglos XI-XIII”, *Liceo Franciscano: revista de estudio e investigación*, 2a época, números 82-84, pp. 183-188, especialment la p. 184.

eclesiástico”²⁰⁵, coneixements que —novament, segons Díaz y Díaz— serien, precisament, els que resultaven imprescindibles per a la formació de lletra dels quadres eclesiàstics d’alt rang. Així, els canonges rebien ací una formació bàsicament literària o gramatical, que es complementava i enriqueix amb l’estudi de l’eloqüència i de la lògica. A més, i com solia ésser habitual, l’escola es localitzava en uns locals propis, contigus a la catedral i al palau arquebisbal, on exercia un mestre de gramàtica, que era seleccionat, al seu torn, pel “maestrescuela”, és a dir, per la dignitat capitular encarregada de la provisió de mestres per a l’ensenyament a l’escola catedralícia. Aquest mestre de gramàtica hauria d’ensenyar de tal manera que s’adeqüés a les disposicions establides pel capítol, les quals es conservaven al “Libro de Constituciones”. Segons les funcions que li eren atribuïdes, aquest no només hauria d’instruir els clergues adscrits a l’església, sinó també els xiquets que servien en la mateixa i, àdhuc, estaria obligat a ensenyar també a xiquets provinents de la ciutat i de la diòcesi.²⁰⁶ Tot plegat, aquesta breu descripció d’algunes de les característiques més destacables de l’escola capitular compostel·lana ens permet copsar quins eren els coneixements que s’impartien en les escoles catedralícies, els quals estaven orientats a la preparació dels clergues per a les tasques pròpies dels seus càrrecs eclesiàstics.

En altres casos, com és el del capítol catedralici de la catedral de Lleó, no disposem de cap notícia directa que ens assabente de l’existència d’una escola capitular entre els segles X i XIII. Per aquesta raó, ha calgut recórrer a altres indicis indirectes per a la seua constatació, com la presència de mencions de mestres a la documentació pròpia del capítol catedralici, és a dir, a les seues constitucions, així com, per altre costat, a les característiques de la seua biblioteca²⁰⁷. Pel que fa a la primera font d’informació, ço és, la referida a les noves constitucions concedides pel papa Honori III al capítol de la catedral lleonesa, hi apareixen seixanta-sis mencions de clergues lleonesos amb la denominació de mestres o *magister* entre els segles XI i XIII, de les quals quinze fan referència explícita al *magister scholarum* o “maestrescuela”, la primera de les quals, segons ens informa Susana Guijarro González seria la del *magister Vermudus*, ja en l’any 1165.²⁰⁸ Per altra banda, disposem d’una altra font primària d’arxiu, com són els registres

---

²⁰⁵ Aquesta obra és la *Historia Compostelana o Hechos de D. Diego Gelmírez, primer arzobispo de Santiago* (1950), traduïda del llatí per Fray Manuel Suárez, amb notes i introducció de Fray José Campelo, Santiago de Compostela: Editorial Porto. Vegeu (1994). *Historia Compostelana, edició a cura de FALQUE REY*, Emma, Clásicos Latinos Medievales, 3, Madrid: Akal.

²⁰⁶ Així, segons les disposicions establertes, “Magister scholarum...debet...ponere magistrum in civitate in facultate grammaticae qui socios ecclesie clericos et pueros corrugat ac alios civitatis et diocesis doceat et instruat fideliter in eadem”. Vegeu LÓPEZ FERREIRO (1983). *Historia de la S.A. Iglesia de Santiago*, IV, apèndix 106.

²⁰⁷ SÁNCHEZ HERRERO, “La actividad educadora...”, *cit.*, pp. 295-297.

²⁰⁸ GUIJARRO GONZÁLEZ, Susana (1993). *La transmisión social de la cultura en la Edad Media Castellana (siglos XI-XV): Las escuelas y la formación del clero de las catedrales*, tesi doctoral, Universidad de Cantabria,

indirectes, que en forma de donacions i testaments, ens permeten aproximar-nos al catàleg de la biblioteca de la catedral de Lleó. Aquests documents ens assabenten d'una clara preponderància dels llibres de temàtica eclesiàstica o litúrgica en aquella biblioteca. De fet, front a aquells conformats per obres d'autors clàssics com Juvenal, Virgili o Cató, hom constata que, almenys fins el segle XII, l'ensenyament que s'impartia a la catedral de Lleó tenia una funció essencialment focalitzada en la formació de les disciplines eclesiàstiques, a partir d'uns coneixements més aviat elementals²⁰⁹.

No lluny de Lleó, a la seu d'Astorga, probablement va existir una escola capitular ja des del segle XII. De fet, malgrat la migradesa de les fonts documentals conservades, s'hi menciona, ja a l'any 1154, un *magister scholarum Pelagius*, així com es testimonia l'existència d'una biblioteca des d'antic, donat que, en una data tan primerenca com l'any 920, el bisbe Genadio d'Astorga realitza una donació dels seus llibres a alguns monestirs²¹⁰.

Per altra banda, en el cas de la documentació arxivística del capítol de la catedral de Zamora, es constata la presència del primer "maestrescuela", anomenat Albergante, Alberganti o *Albergans magisterscole* ja en el segle XII. Més endavant, vers l'any 1170, hi apareixen altres mestres, com ara *magister Helios*, *magister Pelagius*, *magister Martini*, etc²¹¹. A més a més, hom disposa d'informació sobre el fons que conformava la biblioteca capitular de Zamora, formada per 83 volums manuscrits, dels quals, malauradament, no n'ha arribat cap fins els nostres dies. D'aquests, només dos estaven escrits en castellà, segons ens assabenta María Luisa Guadalupe.²¹²

Resseguint els centres de formació del clergat a l'àmbit castellanolleonès, destaca el cas de l'escola catedralícia de Salamanca. En aquesta es menciona un cert *magistro Petro scolari* en les constitucions atorgades als clergues salmantins pel bisbe Vidal en l'any 1174, així com s'esmenta indirectament l'escola catedralícia a l'Estatut del Capítol catedralici confirmat per Alexandre III a primeries de 1170, quan s'especifica que mancaran de drets de

---

pp. 520-522.

²⁰⁹ Malgrat el predomini dels llibres destinats al culte, també hi havia obres d'exegesi bíblica, de patrologia i, probablement, alguns llibres literaris i, fins i tot, filosòfics. Cfr. SANTIAGO-OTERO, Horacio (1987). "La formación de los clérigos leoneses en el siglo XII", dins de *Santo Martino de León. Ponencias del I Congreso Internacional sobre Santo Martino en el VIII Centenario de su obra literaria, 1185-1985. Isidoriana. Colección de la Cátedra de San Isidoro*, 1, pp. 177-189, concretament a les pp.185-189.

²¹⁰ GUIJARRO GONZÁLEZ, *La transmisión social de la cultura...*, cit., pp. 522.; vegeu també QUINTANA PRIETO, Augusto (1968). *El obispado de Astorga en el siglo IX y X*, Astorga, pp. 209-210.

²¹¹ MARTÍN, José Luis (1982). *Documentos Zamoranos. I. Documentos del Archivo Catedralicio de Zamora. Primera Parte (1128-1261)*, Salamanca, Doc. Núm. 28, 29, 30, 46 i 53.

²¹² GUADALUPE, María Luisa (1983). "El tesoro del cabildo zamorano: aproximación a una biblioteca del siglo XIII", *Studia Historica Medieval*, I/2, pp. 167-189; SÁNCHEZ HERRERO, "La actividad educadora...", cit., pp. 297-298.

vestuari aquells que no assistissen als oficis divins en els dies assenyalats de la festa de l'Assumpció i de la Purificació, excepte si estaven malalts o *vel in schola fuerint*.²¹³

Igualment, en la mateixa línia, gràcies al treball de diversos investigadors s'han anat localitzant les primeres mencions a mestres en la resta de diòcesis castellanes, com ara en la documentació capitular de la catedral d'Àvila, quan a l'any 1193 apareix per primera vegada la menció a un *magister scholarum* anomenat Ihoannes²¹⁴. Pel que fa a la diòcesi d'Oviedo, els primers esments a mestres s'hi detecten durant el pontificat del bisbe Pelayo, i fan referència a canonges que reben el títol, indistintament, de *magister*, *gramaticus* i *magister scholarum*²¹⁵. Altrament, en el cas de la catedral de Burgos, sembla ser que les funcions pròpies del “maestrescuela” eren exercides pel “sochantre”, ja que el primer no apareix al capítol catedralici burgalès fins el segle XV²¹⁶. Un cas singular el representa l'escola catedralícia de Palència, donat que, com sabem, aquesta es convertí, durant els anys 1208 i 1214, en estudi general o universitat, mercès a la intercessió del bisbe palentí don Tello Téllez de Meneses davant del rei Alfonso VIII, per a desaparèixer posteriorment a la segona meitat del segle XIII²¹⁷. Per la seua banda, en el cas de Valladolid, s'esmenta al capiscol Martín Domínguez, és a dir, al *caput scholae*²¹⁸. A Segòvia, la primera menció a un *magister scholarum segoviensis* data de 1190 i correspon al *magister Petrus Seguini*²¹⁹.

Finalment, pel que respecta a la seu toledana, paga la pena recordar, com ja s'ha comentat anteriorment, la influència dels clergues francs a partir del nomenament del seu primer arquebisbe, el borgonyó Bernardo de Cluny (1086-1124).²²⁰ D'altra banda, cal destacar l'improbe treball de recerca doctoral que María José Lop Otín va realitzar per a conèixer en profunditat el capítol catedralici de la seu de Toledo, en el qual es descriu amb molta claredat i concisió quines eren les obligacions i funcions dels “maestrescuelas”, i que reproduïm a

---

²¹³ ACSA (Archivo de la Catedral de Salamanca), caixa 16, número 7, leg.1, Cartulari, f. 9v, 1170. MARTÍN, José Luis (1977). *Documentos de los archivos catedralicios de Salamanca (siglos XII-XIII)*, Doc. 77, any 1181; GUIJARRO GONZÁLEZ, Susana (1993). *La transmisión social de la cultura...*, cit., pp. 524-525.

²¹⁴ BARRIOS GARCÍA, Ángel (1981). *Documentación medieval de la catedral de Ávila*, Salamanca: Universidad de Salamanca, Doc. 38, any 1193; GUIJARRO GONZÁLEZ, Susana (1993). *La transmisión social de la cultura...*, cit., p. 525.

²¹⁵ FERNÁNDEZ CONDE, Francisco Javier (1972). *La Iglesia de Asturias en la Alta Edad Media*, Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos del Patronato José María Cuadrado, p. 101.

²¹⁶ GONZÁLEZ GALLEGO, Isidoro (1987). “La enseñanza durante la Edad Media”, a MONTENEGRO DUQUE, Ángel (dir.) *Historia de Burgos*, Burgos: Caja de Burgos; GUIJARRO GONZÁLEZ, Susana (1993). *La transmisión social de la cultura...*, cit., pp. 532-533.

²¹⁷ ACP (Archivo de la Catedral de Palencia), armari III, leg. 2, doc. 26, any 1116. Per les evidències arxivístiques conservades, sabem que durant el segle XII ja existia una escola en la qual s'estudiaven arts i teologia. De fet, la primera menció a un mestre a Palència la trobem en la menció al gramàtic Alus, datada en l'any 1115.

²¹⁸ GUIJARRO GONZÁLEZ, Susana (1993). *La transmisión social de la cultura...*, cit., p. 528.

²¹⁹ *Ibidem*, pp. 530-531.

²²⁰ SÁNCHEZ HERRERO, “La actividad educadora...”, cit., p. 301.

continuació, a saber:

[...] El “magister scholarum” cumple en el templo una función primordial, la escolar y educativa, sin duda, la más importante, pero no la única, ya que su superior formación entre el conjunto del clero catedralicio le obligaba a corregir los libros corales utilizados para la celebración de los oficios, así como a escuchar diariamente la lectura de la epístola por algún subdiácono y corregirlo si era necesario para velar por la liturgia impartida en el templo. No obstante, esta función litúrgica era un complemento, porque, por encima de todo, el maestrescuela era el director de la escuela o escuelas catedralicias, de los diferentes niveles de instrucción que se impartían en la misma y a su cargo estaba velar por todo lo que tuviera relación con esta relevante actividad educativa de la catedral. Su función no era la enseñanza personal, sino la de proveer los maestros más preparados en gramática y dialéctica, cuidar de que cobraran su salario, vigilar los horarios, e inspeccionar todo lo relativo a la institución escolar. Debía permitir que aquel que lo quisiera, aunque no perteneciese a la catedral, pudiese recibir estas enseñanzas y de forma gratuita si no tenía posibilidades económicas. A mediados del XIV recibía por su trabajo un maravedí por cada beneficio servidero del arcedianato de Toledo, que se le pagaba en septiembre el día de San Miguel. La maestrescolía tenía asignada la parte pontifical de la iglesia de San Bartolomé, y desde 1481, la intercesión de uno de sus más celebrados titulares, Francisco Álvarez Zapata, consiguió que el cardenal Mendoza le anexara un beneficio curado en Tocenaque, lugar de la diócesis, comprendido en el arciprestazgo de Illescas. (El subratllat és meu).²²¹

Una altra medievalista que ha centrat la seua recerca en els centres escolars castellanolleonesos durant l'edat mitjana és la professora Susana Guijarro González, de la Universidad de Cantabria. Per una banda, cal destacar la seua tasca en la identificació dels mestres i de les escoles catedralícies medievals castellanolleoneses, a partir del buidatge dels fons arxivístics conservats als arxius de les seues principals catedrals i recollits en la seua tesi doctoral²²². D'altra banda, una de les seues principals aportacions en aquest camp d'estudi ha estat la d'introduir, dins de la categorització de les diferents tipologies d'escoles medievals, la singularització de les escoles de gramàtica dels segles XIV i XV, considerant-les com un grup específic d'institucions escolars dins del panorama escolàstic de l'àmbit castellà. Aquestes serien el resultat de l'evolució de les pròpies escoles catedralícies²²³. Desenvolupades durant

---

²²¹ LOP OTÍN, *El Cabildo Catedralicio de Toledo...*, cit., pp. 280-281.

²²² GUIJARRO GONZÁLEZ, *La transmisión social de la cultura...*, cit.

²²³ GUIJARRO GONZÁLEZ, Susana (1994). “Los centros de cultura urbana en el siglo XV: las escuelas de gramática castellano-leonesas”, *1490. En el umbral de la modernidad*, Pt. 2, pp. 243-256; Ídem, (2004). “Las escuelas y la formación del clero de las catedrales en las diócesis castellano-leonesas: siglos XI al XV”, a Iglesia Duarte, José Ignacio de la (ed.), *La enseñanza en la Edad Media*, Logroño: X Semana de estudios medievales de Nájera.

els segles XII i XIII, es veieren, en els segles següents, estretament condicionades per l'empremta urbana, en el sentit d'una major imbricació d'aquestes escoles de gramàtica en les diferents ciutats on es trobaven ubicades, fruit, al seu torn, del procés de secularització que s'esdevingué als capítols catedralicis castellans i que, en la majoria dels casos, culminà al segle XIII.

Per a il·lustrar aquest procés, podem parlar, en concret, d'una difusió als sectors dels laics de la pedagogia moralitzant que s'ensenyava a les escoles destinades fonamentalment a la formació del clergat. La seua popularització vindrà condicionada, en gran mesura, per la creixent presència en aquelles escoles d'aquests grups representants de la burgesia urbana. Com a conseqüència d'això, les virtuts que es pretendran transmetre a aquests centres d'ensenyament aniran adquirint un caràcter distintiu, amb trets cada vegada més cívics. Una pedagogia que, fins i tot, arribarà a influir en la conformació de la imatge ideal del monarca baixmedieval, a partir de les pautes que, en relació a les virtuts morals, caracteritzaven els currículums escolars²²⁴. Tanmateix, cal no oblidar, per una banda, que aquestes escoles de gramàtica, en el cas castellà, en cap cas seran centres independents i desconnectats dels capítols catedralicis, dels quals continuaran essent dependents —a diferència del que hom observa al cas valencià. Per altra banda, rebran aquesta denominació precisament pel paper central i hegemònic que continuava tenint l'ensenyament de la gramàtica llatina en els “plans d'estudi” d'aquests centres, el coneixement de la qual era essencial per al progrés en l'aprenentatge. Àdhuc, el seu conreu cercava la millora moral de l'escolar i la seua progressiva transformació interior, a partir de la seua integració amb l'ètica, en obres com, per exemple, els *Disthica* del Pseudo-Cató, que contenien màximes morals adaptades al cristianisme.

D'altra banda, pel que fa a la provisió de les biblioteques de les seues catedralícies al cas castellanoleonès, es constata que, malgrat l'augment del nombre d'exemplars de llibres durant la baixa edat mitjana, es palesa un predomini de les obres de caràcter teològic i d'aquelles consagrades a l'estudi del dret, front als llibres que contenien coneixements corresponents a les Arts Liberals o als autors clàssics. En definitiva, hom no detecta canvis substancials i significatius respecte als autors i l'orientació dels currículums de les escoles dependents de les catedrals castelleses durant els segles XIV i XV.²²⁵

---

²²⁴ Seran membres del clergat del capítol catedralici que servien a la Cort Reial els qui, precisament a partir del valors morals presents als currículums escolars, contribuiran a fixar la imatge ideal del rei com a una figura ètica i caracteritzada per les seues virtuts exemplars. Cfr. NIETO SORIA, José Manuel (1992). “Les clercs du Roi et les origines de l'État moderne en Castille: propagande et légitimation (XIIIème-XVème siècles)”, *Journal of Medieval History*, 18, pp. 297-318.

²²⁵ GUIJARRO GONZÁLEZ, “Las escuelas y la formación del clero...”, *cit.*, pp. 79-83.

Per altra part, a banda de l'existència de notícies aïllades sobre escoles i mestres de gramàtica a diverses localitats castellanes, com ara Belorado, Sepúlveda, Cuéllar i Madrigal, i que, segons Susana Guijarro

son la punta del iceberg de un fenómeno que se extendía a buen seguro a numerosos núcleos de población de las diócesis castellano-leonesas²²⁶

es fundaren, paral·lelament, centres d'ensenyament superior —encara que sense arribar a la categoria d'universitats— a ciutats importants, com són els casos de Segòvia²²⁷ o Sevilla, en els que els respectius governs municipals sostenien un *Estudio de gramática, lógica y filosofía*.²²⁸ Malgrat aquests exemples de patronatge escolar dels poders laics a Castella, aquest, ni de bon tros, es pot assimilar al que trobem a les ciutats italianes.²²⁹ En altres casos, com ara Burgos, l'intervencionisme del govern municipal es manifestà en la contractació de mestres, sense que açò impliqués la cessió total del seu control per part del bisbe i del capítol catedralici.²³⁰

Encara que, majoritàriament datats ja al segle XVI, disposem, per al cas de la ciutat de Sevilla, d'una sèrie de contractes d'ensenyament, estudiats per María Carmen Álvarez Márquez, de la Universidad de Sevilla, els quals són fruit de la seua tasca de recerca arxivística a l'Archivo Histórico Provincial de Sevilla (AHPS), concretament a la seua secció de Protocols

---

²²⁶ *Ibidem*, p.68.

²²⁷ GALENDE DÍAZ, Juan Carlos i ESPINAR GIL, David (2022). “Escuelas y enseñanza en la catedral de Segovia a finales de la Edad Media: una revisión y nuevas aportaciones”, *De Medio Aevo*, ISSN-e 2255-5889, Vol. 11, número 2, pp. 193-209.

²²⁸ Segons aquest autor, a aquest estudi o escola de gramàtica de Sevilla, no podem afirmar, atenent a l'ampla documentació existent, que s'ensenyés també filosofia, arts liberals i música, considerant-les, al seu parer, afirmacions inexactes, ja que a la documentació només es fa esment a la docència de la gramàtica llatina. Per altra banda, el mestre que regia l'estudi i que coneixem des de l'any 1365, cobrava durant tot el segle XV un salari de 2.000 maravedís anuals, la meitat dels quals els pagava el capítol catedralici i l'altra meitat el *concejo* de la ciutat. En aquest sentit, si comparem els seus emoluments amb els que rebia el mestre lector de dret contractat a principis del segle XV, concretament a l'any 1401, pel *concejo* burgalès, podem comprovar que era just la meitat de la retribució d'aquest darrer. A més, a banda del mestre, en l'estudi hi havia un o diversos *bachilleres*, els quals l'ajudaven en la docència “oficial”, i també impartien classes particulars, de tipus privat, de repetició de gramàtica. Pel que fa als alumnes, aquests eren d'extracció variada: des dels xiquets del cor de la catedral de Sevilla, a fills de persones benestants, pertanyents a les classes mitjanes i a la burgesia ciutadana *hispalense*. Vegeu SÁNCHEZ HERRERO, José (1983). “El estudio de San Miguel de Sevilla durante el siglo XV”, *Historia, Instituciones, Documentos*, número 10, pp. 297-324; Ídem (1995). “La actividad educadora...”, *cit.*, p. 307; Ídem, (2015). *Las tres etapas de la enseñanza en Sevilla a finales del siglo XV y principios del XVI*, Colección Textos Institucionales, número 30, Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla.

²²⁹ GRENDLER, Paul F. (1991). *Schooling in Renaissance Italy: literacy and learning, 1300-1600*, Baltimore-Maryland: Johns Hopkins University Press, pp. 3-41.

²³⁰ GUIJARRO GONZÁLEZ, “Las escuelas y la formación del clero...”, *cit.*, pp. 68-69. Segons refereix l'autora, el *concejo* de Burgos va contractar l'any 1401 un lector de dret que rebria una remuneració de 4.000 maravedís anuals.

Notarials. Aquestes fonts primàries ens assabenten d'aquesta tipologia d'ensenyament, la qual ens ajuda a conèixer millor l'ensenyament de les primeres lletres a canvi d'un pagament en metàl·lic o, en altres casos, a canvi de la prestació per part de l'alumne d'un servei, en forma de treball domèstic, servint en la casa del mestre. Al capdavall, aquesta relació contractual s'assembla força als contractes d'aprenentatge dels diferents oficis.²³¹

També per al mateix període, però referit a la ciutat zamorana de Toro, el professor de la Universidad de Salamanca Francisco Javier Lorenzo Pinar va localitzar, en una sèrie de protocols notariais custodiats a l'Archivo Histórico de Protocolos de Zamora (AHPZ), uns contractes per a l'ensenyament de les primeres lletres. Mitjançant aquests acords, anomenats «*cartas de obligación*», els familiars de l'alumne i el mestre, anomenat *maestro de niños*, regulaven per escrit la seua relació, de manera similar al que s'esdevenia en els contractes per a l'aprenentatge dels oficis artesanals. En concret, s'hi incloïen des de clàusules en què s'especificaven des de la durada del període d'ensenyament, que generalment no ultrapassava els tres anys —front als set anys de mitjana que duraven els contractes d'aprenentatge dels oficis artesans—, al prorrateig dels emoluments que cobraria el mestre en cas de possibles vicissituds, com ara la mort d'alguna de les parts implicades. Una remuneració que, en tot cas, era baixa, similar a la que es pagava als mestres en la Sevilla del segle XVI²³². En definitiva, aquest ensenyament de les primeres lletres s'orientava a l'ensenyament bàsic de la lectura, de l'escriptura i a l'aprenentatge d'unes regles fonamentals d'aritmètica.

En darrer terme, podem apreciar, per al període baixmedieval, un augment del nombre d'escolars, conformatos no exclusivament per beneficiats eclesiàstics, de manera que era comú trobar més d'un docent a la mateixa localitat durant un període relativament curt, com una o dues dècades. Hom parla de regents de les càtedres de gramàtica que, rebent diferents títols, com ara *maestro*, *bachiller* o *lector de la gramática*, rebien l'ajuda dels anomenats *repetidores*, per a poder atendre el volum creixent d'estudiants, els quals —i com precisament el seu nom indica— havien de repetir les lliçons impartides pel regent en els diversos nivells, coneguts

---

²³¹ Efectivament, es parla en el primer cas d'un "*escribano de enseñar mozos...*" i en la segona referència documental, el mestre en qüestió és un "*notario, maestro de mostrar a leer, ...*". Cfr. ÁLVAREZ MÁRQUEZ, María Carmen (1995). "La enseñanza de las primeras letras y el aprendizaje de las artes del libro en el siglo XVI en Sevilla", *Historia. Instituciones. Documentos*, número 22, pp. 39-86. Vegeu, a l'apèndix documental de la pàgina 72 del treball citat, els dos únics contractes baixmedievals, datats en 1493 i 1494, respectivament. AHPS, Leg. 17419, f.108 i Leg. 2154, ff. 481v-482r.

²³² ÁVILA FERNÁNDEZ, Alejandro i COLLADO BRONCANO, Manuel (1984), "Las escuelas de Primeras Letras en el Noviciado de San Luis, de la Compañía de Jesús en Sevilla", dins *Educación e Ilustración en España: III Coloquio de Historia de la Educación*, pp. 373-381. En concret, segons ambdós autors, els mestres de primeres lletres sevillans cobraven "*dos reales para aprender a leer, cuatro reales para leer y escribir y seis reales mensuales si se incluía el contar*".

normalment com a *mínimos, medianos i mayores*²³³.

Fet i fet, es pot parlar d'una evolució dels centres escolàstics castellans, en el sentit d'una mena de trànsit, entre la singularitat que representava l'escola catedralícia des dels segles XI fins al XIII — amb un sol *magister scholarum* i un únic espai docent, restringit al recinte estricte de la catedral— a la pluralitat d'escoles de gramàtica que aniran sorgint amb posterioritat. S'hi observa també una jerarquització dels diferents tipus de mestres com acabem d'esmentar més amunt —regents i repetidors— conjuntament amb una varietat d'escolars, tant clergues com progressivament laics, i una extensió relativa del currículum escolar, fruit, tot plegat, de l'adaptació del sistema escolar castellà a les noves demandes del món urbà.²³⁴

---

²³³ En aquest article, es diferencien els dos tipus d'ensenyament que existien a la ciutat de Toro, és a dir, la instrucció elemental o de primeres lletres i l'ensenyament “secundari” que s'impartia en l'escola de gramàtica, creada, en aquest darrer cas, per iniciativa de les autoritats municipals toresanes. En relació als contractes que s'establien en el primer cas, crida l'atenció que hi ha mestres que cobraven uns emoluments que oscil·laven entre els 17 i els 77 *reales* anuals, sense, tanmateix, fer cap menció expressa a l'obligació per part del mestre de mantenir el seu alumne. En altres contractes, però, s'estipulava el dret de l'alumne a la seua manutenció, malgrat que el mestre només cobrava 11 *reales*. En aquest darrer cas, probablement l'estudiant feia tasques domèstiques en qualitat de criat per a poder fer front a aquestes despeses. D'altra banda, l'estudi de gramàtica de la ciutat zamorana de Toro es posà en funcionament ja a mitjans del segle XVI. La seua fundació palesa l'interès que suscitava en la població el poder disposar d'un preceptor que —juntament amb un repetidor— s'encarregarien d'ensenyar a un alumnat que, a l'hora d'entrar a l'estudi, hauria de posseir, si més no, un domini mitjà de la lectura i l'escriptura. Precisament, l'*estudio* s'estructuraria, al seu torn, en tres nivells, en funció dels coneixements i la capacitació dels alumnes, en “principiantes”, “medianos” i “mayores”. Vegeu LORENZO PINAR, Francisco Javier (1988). “La educación en Toro en el siglo XVI: las primeras letras y el estudio de gramática”, *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, número 7, pp. 107-122.

²³⁴ La troballa del procediment per a la provisió de la càtedra de gramàtica de Palència a l'any 1501 ens permet conèixer les característiques dels mètodes d'ensenyament i dels programes de les escoles de gramàtica baixmedievals castellanes. En aquest cas, nou candidats o opositors foren examinats per sengles canonges titulats de la catedral, que supervisaren la seua perícia en la lectura pública d'una sèrie de materials utilitzats en les escoles, com, per exemple, el *Arte de Nebrija*, Virgili i el pròleg de Sant Jeroni sobre la Bíblia, després de la qual s'entaulava una discussió. Cf. Archivo de la Catedral de Palencia, 1501-1510, ff. 28-33v. GUIJARRO GONZÁLEZ, “Las escuelas y la formación del clero...”, *cit.*, p.70; vegeu també aquest article, el qual pot servir com una mena de síntesi del sistema d'educació elemental existent a Castella durant la baixa edat mitjana. CAUNEDO del POTRO, Betsabé (2019). “Primary Education in medieval Castile”, *Imago Temporis. Medium Aevum*, pp. 239-255.

3.5.2. Les escoles medievals navarreses

En aquest succint apartat, degut, en part, a la migradesa de les fonts disponibles, com també a les limitacions que ens venen imposades per la pròpia estructura de la present investigació doctoral, començarem per assenyalar que el regne de Navarra no va disposar mai d'un Estudi General propi. Aquesta absència d'una universitat pròpia constituïa una excepció dins del conjunt dels regnes hispànics medievals.²³⁵

Per altra part, a grans trets, l'estructura del sistema educatiu medieval navarrès s'assimila a la de la resta dels regnes peninsulars, amb els principals centres educatius distribuïts entre monestirs, catedrals i parròquies. En el primer cas, destaquen les escoles monàstiques, situades als monestirs de Leyre i Iratxe, que foren els primers centres d'ensenyament a Navarra, amb un currículum que incloïa la lectura i l'escriptura de textos religiosos, essent, alhora, centres de còpia de manuscrits. En relació al segon nivell de centres educatius, es testimonia la presència d'una escola catedralícia a la catedral de Pamplona des de, com a mínim, començaments del segle XII, donat que disposem de la primera referència a l'existència d'una escola episcopal a la capital navarresa en la donació efectuada el primer de maig de l'any 1111 per Fortunio de Arrez a l'església de Santa María de Pamplona.²³⁶ A més, i com ens assabenta José Sánchez Herrero, d'aquesta escola catedralícia sorgiren alguns clergues i bisbes de trajectòries remarcables, com, per exemple, Pedro de París, que va ésser professor de teologia en l'escola catedralícia de la ciutat del Sena o Rodrigo Jiménez de Rada, format a París i Bolonya.²³⁷

Pel que fa a altres centres d'ensenyament, fora de l'espai de la capital navarresa, cal destacar l'escola de la col·legiata de Tudela, on ja en 1230 s'arplega la primera menció al càrrec del "maestrescuela", existint també altres centres escolars a Sangüesa (1241), Olite — vinculada abans de 1340 a Montaragó— i Estella.²³⁸

En relació amb aquest darrer centre, disposem, encara que ja per al segle XVI, d'una font d'informació molt interessant que ens permet aproximar-nos al funcionament d'una escola de gramàtica com era el Estudio de Gramática de Estella. Es tracta d'un procés judicial que es

---

²³⁵ TAMBURRI BARIÁIN, Pascual (2000). "Navarra en el sistema europeo universitario medieval", dins DE LA IGLESIA, José Ángel (coord.) *La enseñanza en la Edad Media: X semana de estudios medievales*, Nájera, 1999, pp. 413-444.

²³⁶ GOÑI GAZTAMBIDE, José (1979). *Historia de los obispos de Pamplona I. Siglos IV-XIII*, Pamplona: Editorial EUNSA, Ediciones de la Universidad de Navarra, p. 271.

²³⁷ SÁNCHEZ HERRERO, José (1995). "La actividad educadora...", *cit.*, p. 301; GOÑI GAZTAMBIDE, *Historia de los obispos...*, *cit.*, p. 491.

²³⁸ TAMBURRI BARIÁIN, "Navarra...", *cit.*, p. 417; GOÑI GAZTAMBIDE, José (1946). "El Estudio de Gramática de Estella en la segunda mitad del siglo XVI", *Príncipe de Viana*, número 25, pp. 767-774.

conserva a l'Archivo Diocesano de Pamplona.²³⁹ En aquest document es narra el procés d'oposicions mitjançant el qual es pretenia triar un nou mestre de gramàtica per a encarregar-se de la càtedra de Gramàtica i Llatinitat de l'estudi estellès, després de la renúncia, en l'any 1598, del seu titular, el llicenciat Agustín de Ribera, el qual havia estat el seu preceptor durant tres anys.²⁴⁰

Així les coses, l'Ajuntament de la localitat va procedir, en primer lloc, a publicitar l'esdeveniment a través de la fixació d'edictes, “conforme a su costumbre antiquísima”, en les poblacions de Logronyo, Calahorra, Tudela, Alfaro, Sangüesa, Olite i Pamplona, tot anunciant la convocatòria d'unes oposicions que se celebrarien en la festivitat de Sant Lluch, és a dir, el dia 18 d'octubre d'aquell any. Aquesta era una data destacada dins del calendari escolar medieval, ja que marcava el començament oficial de les activitats acadèmiques.²⁴¹ El fet que fos el consistori municipal el promotor de la iniciativa és significatiu, una pràctica comuna, per altra banda, a altres territoris peninsulars, com ara la Corona d'Aragó, donat que el municipi que podia disposar d'una escola o estudi de gramàtica adquiria prestigi i, alhora, redundava en un benefici, tant per a la col·lectivitat, com per als veïns particulars.²⁴²

Pel que es veu, entre els diferents candidats, en destacaven dos: per una banda, el llicenciat d'origen portuguès Francisco Barbosa, que havia estat catedràtic de gramàtica a Saragossa, un exemple cridaner de l'elevat grau de mobilitat dels mestres en aquell període, el qual va enlluernar els membres del jurat que l'havien d'avaluar. Aquests darrers serien els qui posteriorment actuarien en qualitat de testimonis en les respectives deposicions que conformarien el procés al qual estem al·ludint. L'altre aspirant era Diego de Armendáriz, rector oriünd de la ciutat d'Estella, segons sembla d'edat provecta i amb problemes de visió, el qual no va tenir una intervenció ni de bon tros tan lluïda com la del seu contrincant. En lloc d'acceptar la seua derrota —segons es dedueix de les diverses deposicions del procés— el rector Armendáriz començà a impartir lliçons de Gramàtica i llatinitat en la seua llar, circumstància a la qual es va negar el municipi, al·legant que aquestes classes particulars del

---

²³⁹ Archivo Diocesano de Pamplona, “De los maestros de Gramática de Estella contra el fiscal”, *Apostólicos Treviño*, (1598-1599), 66 folis.

²⁴⁰ GOÑI GAZTAMBIDE, “El Estudio de Gramática...”, *cit.*, p. 767.

²⁴¹ Precisament, per al cas de l'escola de gramàtica de la vila d'Alzira, al regne de València, es consigna en l'any 1477 una contractació d'un mestre, el prevere Antoni Serra, en la qual s'especifica que aquesta tindrà una durada d'un any i que començaria a comptar des del dia de Sant Lluch. AMAlzira, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/67, ff.86r-v (27 de setembre de 1477).

²⁴² Efectivament, és conegut l'interès dels municipis per disposar d'una escola de gramàtica i proveir-la de bons mestres, capaços de regir les escoles diligentment. Vegeu, en aquest sentit, MATEOS ROYO, José Antonio, (2002). “Municipio y enseñanza pública en Aragón: la escuela de Gramática de Daroca (ss. XVI-XVII)”, *Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Moderna*, número 20, p. 9.

mossèn representaven una competència deslleial, la qual podia desembocar en una minva de la qualitat de la docència en l'escola municipal de gramàtica. Per tot plegat i adduint que

[...] si no fuera a confianza de que los hijos de la ciudad y su merindad vinieran a su Estudio, no hubiera venido ninguno de fuera. Y pues a esta confianza ha venido y la ciudad interesa en que los hijos de ella y los de su merindad que vinieren, sean enseñados por los mejores maestros que la ciudad pudiere obtener, tiene obligación de que no haya otro lugar donde en la ciudad se enseñe²⁴³. (El subratllat és meu).

A més a més,

Y es inconveniente que haya enseñadores sin conducción, porque son voluntarios y no pueden ser apremiados ni compelidos a enseñar con cuidado, sino cuando o como ellos quisieren, como pueden ser los conducidos. Y con libertad los conducidos no podrán enseñar a sus oyentes dándoles castigo que se acostumbra cuando es necesario, porque si lo da, se pasará al otro enseñador no conducido y lo sufrirá y disimulará porque no se les vayan de su estudio”²⁴⁴.

En darrer terme, les autoritats municipals decidiren elevar una queixa al bisbe de Pamplona, el qual es veié obligat, en conseqüència, a incoar un plet per a atendre els testimonis de les parts implicades i que es pronuncià favorablement al mestre conduït per l'escola de gramàtica municipal, el portuguès Francisco Barbosa, ja que consideraven que era

[...] suficiente para poder leer Gramática en la dicha ciudad [de Estella], guardando en el enseñar a los estudiantes la orden que se tiene con los menores, medianos y mayores, y con ello se aprovecharán los discípulos que tuviere.²⁴⁵

Comptat i debatut, a partir de la informació que ens proporciona aquest procés judicial,

---

²⁴³ GOÑI GAZTAMBIDE, “El Estudio de Gramática...”, *cit.*, p. 771.

²⁴⁴ Ídem. De manera ben il·lustrativa, el terme “conducidos” fa referència als mestres contractats pel municipi i que s’encarregaven de la docència al “Estudio de Gramática”, els quals rebien el seu salari del govern municipal, i segons sembla, addicionalment, per les aportacions particulars dels estudiants, els quals li satisfien una pensió.

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 773.

podem assabentar-nos de molts detalls del funcionament de les escoles de gramàtica. Per una banda, resulta molt interessant la descripció del procediment que s'utilitzava per a la provisió de la càtedra de l'Estudio de Gramática d'Estella, mitjançant unes oposicions patrocinades pel municipi per a proveir amb un mestre de gramàtica "suficiente" l'estudi de gramàtica de la localitat. D'altra banda, a partir de les queixes elevades per les autoritats municipals al bisbe de Pamplona per la competència que el mestre Diego de Armendáriz li feia al mestre contractat pel municipi i el plet posterior, podem comprendre certs aspectes de la vida escolar en el període, a través de les informacions que proporcionen les deposicions dels testimonis en el procediment judicial subsegüent. Una de les característiques més rellevants de tot plegat és, sens dubte, la pruija de les autoritats del govern municipal per dotar l'estudi de gramàtica amb mestres aptes. D'aquesta manera, podem conèixer les vicissituds associades a l'existència d'una competència, sovint deslleial, entre els docents, i que, al parer de les màximes autoritats ciutadanes, posava en perill la qualitat de l'ensenyament oficial per ells finançada²⁴⁶.

---

²⁴⁶ Sobre les condicions de l'educació elemental en el cas de Pamplona, vegeu LASPALAS PÉREZ, Francisco Javier (1989). "Aspectos socio-económicos de la enseñanza de primeras letras en Pamplona (1551-1650)", *Historia de la educación*, número 8, pp. 181-197.

3.5.3. El sistema escolar a la Corona d'Aragó

3.5.3.1. El cas de Catalunya

A partir de les obres seminals d'alguns rectors erudits del Principat, com les de mossèn Joan Segura o les de Sanç Capdevila i Felip, disposem dels primers estudis contemporanis referits a la reconstrucció de les característiques dels centres escolars medievals a Catalunya.²⁴⁷ En aquest darrer cas, la recerca de Sanç Capdevila es nodreix amb la documentació existent a Tarragona sobre les institucions educatives a partir de la restauració de la seu tarragonina. Aquestes fonts primàries ens permeten assabentar-nos d'alguns aspectes sovint recurrents en aquests treballs al voltant de les escoles medievals. Per exemple, la ubicació i les característiques de l'edifici que allotjava l'escola, en la qual existia una càtedra, un auditori i altres espais, com ara, un pati. A més a més, es tractaven altres aspectes referits a l'organització docent, com ara que l'Escola de Gramàtica tarragonina estava només regida per un mestre, el qual era ajudat per un batxiller. Per altra banda, per a demostrar la seua suficiència per al càrrec, el mestre havia de sotmetre's a una mena d'oposició pública, com hem vist que també ocorria en el cas navarrès. Tanmateix, a partir del segle XV, aquesta prova va deixar de fer-se i la provisió del càrrec docent es realitzava directament. Disposem, àdhuc, de la nòmina dels trenta-un mestres que, iniciant-se en l'any 1347 i arribant fins al 1569, inclou en la seua llista dos metges, dos preveres i dos canonges. Fins i tot, arribem a conèixer alguns aspectes curiosos que sovint no s'especifiquen quan analitzem la documentació primària, com ara que els

---

²⁴⁷ Els capítols X i XI de l'obra de mossèn Segura descriuen l'organització i el funcionament de les Escoles de Gramàtica i Lògica d'Igualada des del segle XIV fins al segle XVIII. Mitjançant aquests dos capítols —inserir en un treball d'història local— es recuperaven de l'oblit, a partir de la documentació conservada, aspectes inèdits, que fins eixe moment no s'havien tractat d'aquella manera. Detalls relatius, per exemple, als nomenaments dels mestres per part dels síndics municipals, les tensions que aquest intervencionisme municipal provocava amb l'estament eclesiàstic, així com d'altres informacions relatives a l'organització escolar, com ara els llistats dels noms dels mestres i la seua condició, o els dels batxillers auxiliars contractats com a repetidors. Fins i tot, s'especificaven els llibres emprats en l'escola igualadina, des de les *Beceroles*, al *Salteri*, passant per les *Partes Gramaticales*, el *Cató*, a més d'altres manuals escolars com el *Contemptus* o el *Doctrinal*. Vegeu SEGURA, Joan (1907-1908). *Història d'Igualada*, dos volums, Barcelona: Estampa d'Eugeni Subirana; Significativament, aquest darrer treball també descriu l'enfrontament, per al cas de Tarragona, entre les autoritats del capítol catedralici, responsables en primera instància del control de l'Escola de Gramàtica catedralícia, també coneguda com a Escola Major, i el consell municipal tarragoní. En efecte, mossèn Sanç Capdevila parla, fins i tot, en termes d'un veritable "cisma" entre ambdues institucions, fins que cessaren les desavinences arran de la signatura d'una concòrdia capitulada ja en 1540. CAPDEVILA i FELIP, Sanç (1927). "L'escola de Gramàtica i Arts. Les antigues institucions escolars de la Tarragona restaurada", *Estudis Universitaris Catalans*, número XII, pp. 68-162; número XIII (1928), pp. 13-92.

estudiants havien d'allotjar-se a la pròpia escola, a no ser que no hi tinguessen lloc, arribant-se a prohibir explícitament el seu allotjament en altres habitatges. Finalment, mossèn Sanç ens assabenta del moment d'esplendor de l'Escola de Tarragona, ja a mitjans del segle XVI, quan acollia un nombre molt gran d'estudiants i disposava de diversos batxillers exercint les tasques auxiliars docents per a les quals eren contractats.²⁴⁸

Posteriorment, anaren afegint-se a la nòmina d'incipients investigacions sobre el passat escolar medieval català les recerques d'altres erudits, com la del metge reusenc Salvador Vilaseca i Anguera, el qual publicava en 1935 un treball sobre les escoles medievals a Reus, a partir del qual es poden constatar alguns detalls del seu funcionament escolar. Així, s'hi troben dades relatives al començament del curs: aquest s'iniciava el dia de Sant Lluç, és a dir, el 18 d'octubre i finalitzava a Sant Joan, ço és, el 23 de juny. Altres aspectes, desvetllats en aquesta obra, descriuen els procediments per a la provisió de mestres aptes per a treballar en l'escola, anomenats col·lació o preàmbul, que eren les proves de suficiència a les quals se sotmetien els candidats. Fins i tot, ens assabenta dels salaris que cobraven els mestres, els quals oscil·laven entre les 15 i les 20 lliures anuals, amb alguns casos puntuals en què els emoluments foren superiors.²⁴⁹

Així mateix, disposem, per al cas de la població lleidatana de Cervera, d'un estudi sobre les seues Escoles de Gramàtica i Lògica, amb un llistat dels seus mestres durant el període baixmedieval, des del primer testimoni arrellegat, el del mestre Oliana, *mestre de gramàtica* en l'any 1338, fins a Pere Penadés, mestre en 1497²⁵⁰. D'altra banda, alguns aspectes del cas de l'escola ceriverina són remarcables, tal com palesa l'abundant documentació disponible. Mitjançant aquests testimonis escrits, hom pot comprovar l'elevat grau de precisió que s'assolia en el repartiment horari de les tasques escolars, a més d'altres detalls ben interessants, com són, per exemple, l'evolució al llarg del temps dels textos emprats en la docència o la intervenció activa dels estudiants en el funcionament de l'escola per a denunciar pràctiques de mal capteniment dels mestres²⁵¹. Aquest darrer aspecte, negligit sovint en els treballs que aborden

---

²⁴⁸ DURÁN SANPERE, Agustí i GÓMEZ GABERNET, Frederic, (1944). "Las escuelas de Gramática de Cervera", Barcelona: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 17, pp. 6-7.

²⁴⁹ Ídem, p.7; vegeu, a més, VILASECA i ANGUERA, Salvador (1935). "La tradició escolar a Reus. Pere Concabella, metge i mestre d'escola a Reus l'any 1499", *Aules*, Reus: publicació dels alumnes de l'Institut de Reus, curs I, números 15-16.

²⁵⁰ Vegeu també MIRÓ BALDRICH, Ramon (1999) "Els mestres a Cervera (segles XIV-mitjan XVIII)", *Palestra Universitària*, número 11, pp. 139-194.

²⁵¹ A tall d'exemple, pot servir la queixa que els escolars feien als paers del consell municipal pel mal capteniment del mestre, la qual és de la tenor següent: "En après fo proposat en Consell que los escolans que són vinguts en la vila aquest any per estudiar se claman molt del mestre de la escola, qui de Pasqua ençà no ha llegit als escolans, ans s'és estat del tot de llegir, de què han hagut gran dany e gran destric (dany), per què volen saber si la vila deu proveir en lo fet que haja bon mestre l'any vinent en la dita vila per estudiar, que sapient si hic haurà bon mestre

les dinàmiques internes dels centres escolars, ens permet considerar els estudiants com a agents actius, els quals posseïen una “agency” pròpia, foragitant, d’aquesta manera, la imatge simplista i simplificada dels escolars com a individus passius i sense cap capacitat de negociació dins de les relacions de poder que s’establien a les escoles de gramàtica²⁵². Per altre costat, es repeteixen moltes de les pràctiques associades al funcionament d’aquests centres educatius, com l’obligatorietat de passar un examen o prova pública per a acreditar la suficiència en la tasca docent, així com el costum de tenir un batxiller ajudant per a repetir les lliçons als escolars.

Metodològicament, són els *Llibres de Consells* municipals i els registres de *Clavaria* de la vila de Cervera els que representen les principals fonts documentals a partir de les quals Agustí Duran i Sanpere i Federico Gómez Gabernet varen poder reconstruir la vida escolar certerina. A més a més, empraren també altres fonts arxivístiques, com, per exemple, els llibres anomenats *Registre de Lletres*, els quals contenen la correspondència epistolar generada entre els paers de Cervera i altres interlocutors, com ara altres consells municipals. Mitjançant aquestes missives se’ls intentava convèncer de la idoneïtat de l’Escola de Gramàtica i Lògica de Cervera com a centre d’ensenyament de referència dels alumnes d’altres viles de les rodalies.²⁵³ En efecte, els paers de la vila de Cervera escriuen als consellers de Berga en els següents termes:

Als molt honorables e savis senyors los Consellers de la vila de Berga.

Molt honorables e savis senyors:

Nosaltres a lo Consell de aquesta vila havem provehides les escoles d’ací per l’any present de bon mestre e batxiller per legir gramàticha, lògicha, filosofia e altres arts; per ço, senyors, ne avisam vostres savieses que si en aqueixa universitat haurà estudiants que vullen

---

perquè ells sich puguen profitar e millorar; si no, e si la vila no’n proveie, irien-se en altra part [...]”. (La cursiva és meua, així com l’adaptació de la transcripció per a facilitar la comprensió). Arxiu Municipal de Cervera, *Llibre de Consells*, f. 64v. Cfr. DURÁN i GÓMEZ, “Las escuelas...”, *cit.*, p. 9; per a conèixer les queixes, que en forma de súplica, adreçaven els estudiants de l’estudi de Gramàtica i Lògica certerí als paers que constituïen el consell municipal de la vila de Cervera, vegeu Ídem, p. 22.

²⁵² En un treball recent, Ionut Epurescu reflexiona sobre el concepte individual d’*agency* en el període medieval, a partir d’una selecció de fonts escrites redactades pels propis individus objecte d’estudi, anomenades amb el clarificador terme d’«ego-documents», com, per exemple, autobiografies, cartularis o llibres de *ricordanze* toscans. L’objectiu d’aquest investigador és el de poder expandir el concepte d’*agency* més enllà de l’assignat tradicionalment a les elits. EPURESCU-PASCOVICI, Ionut (2021) *Human Agency in Medieval Society, 1100-1450*, Rochester: Boydell Press.

²⁵³ Un exemple d’aquesta relació epistolar del consell certerí amb altres poblacions amb finalitats publicitàries ve representada per la lletra que els paers de la vila de Cervera adrecen als consellers de la vila de Berga, amb l’objectiu de difondre i elogiar les òptimes condicions de l’estudi certerí per tal d’acollir escolars d’aquesta vila. Aquesta darrera localitat es troba a vora 68 quilòmetres en línia recta des de Cervera. Arxiu Municipal de Cervera, *Registre de Lletres*, f. 62 (21-10-1438). DURÁN i GÓMEZ “Las escuelas...”, *cit.*, p. 23.

estudiar, que vinguen en nom de Déu ací, car ells seran ben acollits e poran estudiar, e trobaran cases si volran tenir scolans hon poran menjar e beure, e ells seran fetes totes cortesies e plaers. E sie la Santa Trinitat guarda vostra. Scrite en Cervera a XXI d'octubre de l'any MCCCCXXXVIII.

Los pahers de la vila de Cervera prests senyors a tota honor vostra²⁵⁴.

En darrer terme, aquestes fonts permeten comprovar que ja en l'època medieval les institucions patrocinadores de l'educació maldaven per publicitar els seus centres, fins i tot a nivell intern o municipal, tal com palesen les conegudes com a “crides de l'estudi”, que no eren sinó el pregó mitjançant el qual els paers cridaven a estudiar els fills dels habitants de la vila i que hi apareixien publicades al *Llibre de Crides*²⁵⁵. A tall d'exemple, es reproduïx a continuació la “Crida del estudi” de l'any 1445:

Ara hoiats què·us fan saber los honorables batlle, pahers e prohòmens de la vila de Cervera a tot student o tota altra persona de qualsevol ley, stament o condició sie qui vulle apenre de sciència, ço és Gramàtica, Lògica, Filosofia e altres arts que vinguen en nom de nostre senyor Déu en la vila de Cervera hon trobaran notable mestre de sciència e bon batxiller per mostrar-los les dites arts e sciència, e trobaran bones cases e acolliment en la dita vila e mercat de totes coses. E mostraran als richs per diners e als pobres per amor de Déu.²⁵⁶ (El subratllat és meu).

D'altra banda, cal destacar la troballa, ja en els anys setanta del segle XX, d'una concòrdia, és a dir, d'un contracte de companyia entre mestres. Amb aquests acords, també coneguts sota la denominació de capítols²⁵⁷, s'especificaven les clàusules que regularien la relació laboral entre dos mestres, els quals s'associaven per a poder beneficiar-se mútuament de la gestió compartida de l'empresa escolar. En aquesta ocasió, la concòrdia trobada, pactada entre el mestre de les “Scoles” de Cervera, Rafael de Tàrrega, batxiller en drets i arts, oriünd de la vila de Falset, i el seu ajudant, el prevere Joan Canalda, batxiller en decrets i en arts, provinent de Solsona, per a regir les escoles de Cervera durant el curs 1440-1441, li permeté a Josep Maria Llobet Portella complementar les informacions contingudes en el reguitzell de

---

²⁵⁴ Arxiu Municipal de Cervera, *Registre de Lletres*, f. 62 (21-10-1438).

²⁵⁵ DURÁN i GÓMEZ “Las escuelas...”, *cit.*, p. 23. *Llibre de Crides*, 1445.

²⁵⁶ Arxiu Municipal de Cervera, *Llibre de Crides*, 1445.

²⁵⁷ LLOBET PORTELLA, Josep Maria (1999). “Les escoles de Cervera segons els capítols per al seu regiment (1445-1693)”, *Palestra Universitària*, vol. 11, pp. 49-136.

documents estudiats per Duran i Sanpere i Gómez Gabernet. De fet, era el primer contracte de què disposem fins el moment present, encara que no l'únic, en què s'estipulaven les relacions entre un mestre i el seu auxiliar, quan, en la recerca inicial de Duran i Gómez, només hi apareixien els establerts, respectivament, entre els diferents mestres i els paers de la vila susdita²⁵⁸. A més, constituïa el primer reglament de règim intern de l'escola cerverina, tot descrivint les diferents classes en què es distribuïen els estudiants, així com els textos o manuals que s'utilitzaven en les diferents lliçons.

En relació amb açò, es tracta, per una banda, dels coneguts genèricament com a *Auctores*, els quals eren els llibres bàsics —i per consegüent, presents en tots els plans d'estudi— com el *Cató* i el *Contemptus mundi*, atribuït, aquest darrer, a Bernat de Morval (s. XII)²⁵⁹. Com a testimoni de la importància d'aquestes obres dins del currículum escolar, alguns documents prescrivien, fins i tot, que “se hagen a legir e passar dues vegades de la festa de Sent Lluch fins a Sent Johan per bone usança e costuma”, prevenció que palesa el reconeixement de què gaudien aquests manuals en les escoles de gramàtica. Altres materials que també s'empraven eren el *Tobies*, que resultava de la versificació d'una obra de Mathieu de Vendôme, o l'*Alexandre*, també conegut amb el nom d'*Alexandreis*, de Gautier de Châtillon, que era un poema del segle XII en què es narraven les peripècies i gestes d'Alexandre el Gran. A més a més, s'empraven en la docència els manuals coneguts com a *Graecisme*, atribuït a Everard de Béthune, i denominat també com a *Breart*, *Ebreart* o, àdhuc, *Abreart*, i que era un manual de gramàtica en vers, datat al segle XIII, juntament amb el manual o tractat gramatical més utilitzat, de manera generalitzada, en les aules de gramàtica: el *Doctrinal*, conegut també com a *Doctrinale puerorum* d'Alexandre de Villedieu, tractant-se en aquest darrer cas, d'una obra en vers del segle XIII²⁶⁰.

A més d'aquests materials curriculars bàsics, corresponents al *Trivium*, s'esmentaven a aquesta concòrdia amb què s'establí contractualment aquesta societat de mestres uns altres textos per a l'aprenentatge de la lògica. Aquestes obres, segons ens recorda Josep Hernando²⁶¹,

---

²⁵⁸ El document, servat a l'Arxiu de la Biblioteca de Catalunya, amb signatura Arx. 8923, és un bifoli de paper, de 300 x 225mm, amb senyals d'haver estat cosit a un manual, i que formava part d'un lot de documents catalans adquirits en els anys setanta del passat segle i que es trobaven a la llibreria d'Oxford del llibreter Joan Gili. SOBERANAS i LLEÓ, Amadeu-Jesús (1977-1978). “Una companyia per regir les escoles de gramàtica i lògica de Cervera el curs 1440-1441”, Barcelona: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 37, pp. 169-175.

²⁵⁹ Segons alguns autors, el *Contemptus mundi*, que és una dissertació moral en vers, seria del segle XII i d'autor anònim. BULTOT, Robert (1969). “Grammatica, ethica et Contemptus mundi aux XIIe i XIIIe siècles”, a *Arts libéraux et philosophie au Moyen Âge*, pp. 815-827.

²⁶⁰ SOBERANAS i LLEÓ, “Una companyia per regir les escoles...”, *cit.*, p. 172.

²⁶¹ HERNANDO i DELGADO, Josep (2013) “Les «Artes Liberales», les escoles d'Arts i la Facultat d'Arts de la ciutat de Barcelona, segle XV. Tradició i renovació”, dins de SALICRÚ i LLUCH, Roser i SÁNCHEZ

s'estudiaven al finalitzar el *Trivium*, que com hom sap inclouïa la gramàtica, la retòrica i la dialèctica, tot precedint les disciplines del *Quadrivium*, és a dir, les disciplines de l'aritmètica, la geometria, l'astronomia i la música. En concret, podem citar el llibre conegut com a *Tractats*, de vegades explícitament citat com a *Tractats de Lògica*, i que segons Antonio de la Torre y del Cerro correspondria amb les molt populars *Summulae logicales* de Pere Hispà²⁶², qui va arribar a ésser papa amb el nom de Joan XXI (1276-1277). Es tractava d'un manual clàssic de lògica o dialèctica utilitzat sovint també a les universitats medievals. Fins i tot, s'esmentava el cas del llibre conegut sota el nom d'*Albert*, el qual, al parer de Soberanas i Lleó — i també segons la documentació que varen estudiar Duran i Sanpere i Gómez Gabernet— hauria estat un text de nivell elemental per a l'estudi de la lògica.²⁶³

Sense eixir encara del Principat, la vila de Piera es presenta com un bon observatori pel que respecta, per una banda, a l'estudi de les escoles en el món rural català medieval. De l'altra, ens permet aproximar-nos a alguns aspectes més específics, però no per això menys importants, com és el de les relacions —en aquest cas conflictives, o si més no, poc fluïdes— entre l'escola parroquial i l'escola de gramàtica existents aleshores a la vila durant la baixa edat mitjana²⁶⁴. Santa Maria de Piera es trobava situada estratègicament en el corredor de comunicació que representava el camí de Barcelona a Lleida i l'Aragó, la qual, gràcies a la seua ubicació, com també a la protecció reial —encara que per les vicissituds testamentàries aquesta població va passar de ser vila reial a transformar-se en una senyoria eclesiàstica— pogué assolir un volum

---

MARTINEZ, Manuel, *A l'entorn de la Barcelona medieval: estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*, Annex, Núm. 73, Barcelona: CSIC p. 302; per a complementar la informació sobre els manuals emprats en les escoles barcelonines del segle XV, vegeu, Ídem, (2005). ««Instruere in litteris, servire et docere officium»: contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la Barcelona del S. XV», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, número 26, Homenatge a la Professora Dra. Carme Batlle i Gallart, pp. 948-949.

²⁶² TORRE y del CERRO, Antonio de la (1926). *Precedentes de la Universidad de Valencia*, València: Anales de la Universidad de Valencia, quaderns 35-38, p. 238, nota 2.

²⁶³ En concret, Soberanas i Lleó cita un fragment d'una altra concòrdia, en aquest cas, entre els mestres Pere Riera i Lluís Serena, datada a vint-i-dos de desembre de l'any 1447, i en la qual s'estipula que “Item, per utilitat e profit dels dits cambrés e honor de la dita vila que los cambrés qui seran elets en lo dit estudi sien tals que haien hoyt almenys lo libre apellat *Albert*, de Lògicha”. Presumiblement, aquest llibre seria el text compost per Albert de Saxònia, conegut també com a Albert de Rickmersdorf (c.1316-1390), anomenat *Llibre de lògica* o *Tractatus de obligationibus et insolubilibus*. Albert, filòsof, lògic i físic alemany de gran renom durant l'edat mitjana, va ésser un dels principals representants de la lògica escolàstica i va influir notablement en el desenvolupament del pensament lògic i científic de l'època. Per altra banda, aquests “cambrés”, és a dir, cambrers — coneguts també com a *repetidors*— eren els mestres auxiliars que ajudaven en l'escola el mestre principal o mestre regent. Rebién el qualificatiu de cambrers perquè disposaven d'una *cambra* o habitació pròpia per a poder impartir classe. Cfr. DURÁN i GÓMEZ “Las escuelas...”, *cit.*, p. 30.

²⁶⁴ CIFUENTES COMAMALA, Lluís i ESCRIBÀ, Gemma (1998). “El monopoli de la paraula: cura d'ànimes, educació i fe pública a la parròquia de Santa Maria de Piera durant la Baixa Edat Mitjana”, *Anuario de estudios medievales*, 28, pp. 789-820. Vegeu, especialment, l'apartat quatre, pp. 811-819, el qual, sota el títol de “L'escola parroquial i la de gramàtica”, il·lustra quines relacions s'establiren entre ambdós centres d'ensenyament a la vila de Piera.

poblacional considerable. A més, la seua activitat urbana també era destacable, per la qual cosa esdevingué el cap de la vall mitjana de l’Anoia. En relació amb açò, hom constata, almenys per als inicis del segle XIV, l’assistència a la seua escola parroquial d’un contingent d’estudiants provinents d’altres localitats de la seua zona d’influència, un fet que també s’ha comprovat en altres centres escolars, com, per exemple, en les escoles ceriverines.

A la vila de Piera, a banda d’una escola parroquial, la qual solia estar regentada per un sol mestre, existia també, segons palesa la documentació existent al respecte, una escola de gramàtica i lògica²⁶⁵. Cal recordar que aquests darrers centres escolars, que en el cas de Catalunya es varen fundar arran de les disposicions del concili provincial de Lleida de l’any 1229, representarien, al parer d’alguns autors que han tractat a bastament el tema de l’educació a l’edat mitjana i les seues diferents etapes, el grau d’ensenyament secundari. Durant aquesta etapa educativa, els estudiants se centraven en l’estudi de la gramàtica llatina i les disciplines del *trivium* i *quadrivium*²⁶⁶. L’existència d’ambdues escoles, la parroquial i la de gramàtica, va menar a un conflicte de competències entre ambdues. L’origen de l’antagonisme entre ambdós centres d’ensenyament s’explica per la presència d’escolars llecs a l’escola parroquial, alhora que estudiants que esdevindrien futurs clergues eren admesos en l’escola de gramàtica, de manera que es va fer necessari establir un acord entre el prevere regent de la parròquia, Ramon d’Avinyó, i els jurats i prohoms de la vila, per tal de delimitar amb precisió les atribucions curriculars de cada escola²⁶⁷.

En darrer terme, aquest exemple de conflicte entre les autoritats eclesiàstiques i les

---

²⁶⁵ Ídem, p. 815. Segons sembla, la primera menció en la documentació arxivística en què apareix consignada l’existència d’unes *scolas gramatice et logice* a Piera es remunta a 1333, moment en què el regent o mestre de l’escola era el batxiller en arts Pere Gestar. Aquest docent va aconseguir del bisbe de Barcelona, Sanç de Caudarasa —del qual depenia l’escola, en qualitat de regent de les escoles de la catedral i, consegüentment, també de la resta de les escoles de gramàtica existents a la diòcesi barcelonina—, que el costum, dut a terme pels escolars pobres, d’aspergir aigua beneïda en les parròquies de la comarca a canvi de rebre una almoïna, conegut com a “Il·licències d’acapte”, quedés reservat en exclusivitat als escolars pobres per a afavorir el seu manteniment. Aquesta pràctica s’observava també a altres llocs de la Corona d’Aragó, com, per exemple, en el cas de les escoles de la ciutat de València i les parròquies de la seua horta circumdant. Per al cas de València, vegeu CRUSELLES GÓMEZ, José María (1997). *Escuela y sociedad en la Valencia bajomedieval*, València: Diputació de València, pp. 33-34.

²⁶⁶ L’historiador nord-americà Lynn Thorndike ja va proposar l’existència d’una educació “secundària” en l’època medieval. THORNDIKE, Lynn (1940). “Elementary and secondary education in the Middle Ages”, *Speculum*, volum 15, número 4, pp. 400-408.

²⁶⁷ El pacte entre les autoritats eclesiàstiques i les municipals per tal de destriar quines competències educatives li corresponien a cada institució es pot trobar en un document servat a l’Arxiu Diocesà de Barcelona-ADB, Communion, reg. 5 (1330-1334), ff. 206r-v, (20-11-1333). En concret, l’acord establia que *quod magister scolares ecclesie nisi tamen scolares psalmistas et cantores, et magister scolarum gramatice ipsius ville nisi tamen gramaticos et logicos in suis scolis recipere et docerent*. Tanmateix, aviat es va incomplir aquest tracte. Per altre costat, resulta ben significativa la troballa en aquest document de la presència d’un mestre, ensembles clergue de la vila, anomenat Guillem Gisbert, el qual ensenyava tant als escolars salmistes com als gramàtics fora de les escoles abans esmentades, segurament amb un cert recolzament per part del consell municipal. CIFUENTES i ESCRIBÀ, “El monopoli de la paraula...”, *cit.*, pp. 816-818.

municipals s'ha d'interpretar com el resultat de la creixent influència dels governs municipals sobre les escoles, moguts pel seu desig de controlar-les. No debades eren els centres d'ensenyament on estudiarien els fills de la burgesia dominant. Aquesta predisposició dels òrgans del poder vilatà envers un intervencionisme cada vegada més conspicu en el foment i la gestió de les escoles, era fruit d'un procés de laïcització social en el que cada vegada seria més important accedir a un cert grau d'alfabetització. Aquesta tendència, tanmateix, no se circumscriu només a les ciutats més grans, sinó que, com estem veient, també es produïa en els espais rurals²⁶⁸.

Un altre estudi interessant per a conèixer millor el panorama educatiu català, en aquest cas centrat al territori del bisbat de Girona, ve representat pel treball de recerca de mossèn Josep Maria Marquès i Planagumà²⁶⁹, a partir del buidatge que va realitzar de la documentació extreta sobretot de la sèrie de *Lletres Episcopals* i del fons de *Causes Pies* de l'Arxiu Diocesà de Girona. A partir de les dades esparses trobades en la documentació, Marquès va poder traçar una semblança de les escoles i els mestres en el bisbat de Girona. Així, es descriuen, encara que succintament, els diversos centres educatius gironins, incloent, des de les escoles de la ciutat, com ara l'escola de la Seu o de la catedral de Girona²⁷⁰ i la col·legiata de Sant Feliu, fins a les escoles municipals de gramàtica —o a vegades, també, de lògica— localitzades a poblacions com ara Banyoles, La Bisbal, Blanes, Castelló d'Empúries, Olot i en altres indrets, com Camprodon o Sant Feliu de Guíxols. A més a més, es consignaven els diferents mestres, així com les circumstàncies específiques per les quals, sortosament, els podem resseguir encara en la documentació. De vegades, per l'incompliment del contracte docent per alguna de les parts, en d'altres, per una reclamació per l'impagament del salari o, fins i tot, arran del requeriment per part del bisbe de Girona al mestre de l'escola de gramàtica d'Olot per tal que es presentés a la cúria amb la intenció d'examinar-lo.

---

²⁶⁸ El conflicte esclatà entre les autoritats del Consell municipal de la ciutat de València i el bisbe i el Capítol catedralici arran de l'intent de reorganització i adequació de les escoles subvencionades per les autoritats municipals per tal de millorar el seu funcionament i, de manera indirecta, poder-les controlar millor. Vegeu, per a conèixer millor aquest cas, entre altres, aquests tres treballs de CRUSELLES GÓMEZ, José María (1993). “La política educativa del Consell de València antes de la fundación de la Universidad”, *Pedralbes: Revista de història moderna*, 13/2, pp. 387-394; Ídem, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 43-69; i finalment, Ídem, (2019). “El sistema escolar de la ciudad de Valencia en el siglo XV”, *Millars*, XLVI, pp. 115-143.

²⁶⁹ MARQUÈS i PLANAGUMÀ, Josep Maria, (1993). “Ensenyament al bisbat de Girona fins a la II·lustració”, *Arxiu de textos catalans antics*, vol. 12, pp. 273-301. En concret, vegeu les pp. 276-280 referides a les escoles de gramàtica i lògica medievals al bisbat de Girona.

²⁷⁰ En aquesta investigació, el seu autor estudià —a partir del buidatge de la documentació servada a l'Arxiu Diocesà de Girona i l'Arxiu Capitular de la Catedral de Girona— diversos aspectes de l'escola catedralícia de la Seu de Girona, des dels càrrecs del cabiscol (*caput scholarum*) i del mestrescola (*magister scholarum grammaticae*), al llistat de mestres de gramàtica i de rectors de l'escola de cant, fins a la seua ubicació. Cfr. BATLLE i PRATS, Lluís (1979). “La escuela de la Catedral”, dins de *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, Girona: Institut d'Estudis Gironins, pp. 281-309.

Sovint, trobem també un conflicte —recurrent en la documentació disponible per al període medieval— entre les autoritats municipals, que maldaven per preservar el monopoli docent de l'escola de gramàtica per ells patrocinada i certs preveres que exercien l'ensenyament per lliure, posant, d'aquesta manera, en entredit, el caràcter monopolístic de l'empresa escolar que quedava sota la preeminència del consell municipal²⁷¹. En definitiva, les dades aportades per la documentació palesen l'existència d'una xarxa escolar que s'estenia per moltes poblacions gironines i que no se circumscribia únicament a la ciutat de Girona. En aquest darrer cas, ens assabentem, curiosament, de l'existència d'una escola municipal a partir de la signatura d'un rebut per part del bidell de les escoles.

Llavors, ¿fins a quin punt, o en quina mesura, l'elevat nombre d'escoles que hom troba distribuïdes de manera abundosa al llarg dels nuclis de població gironins en el segle XVIII respon a una xarxa iniciada, precisament en el període baixmedieval? La resposta a aquesta qüestió, esvarosa, sens dubte, esdevindria una dada rellevant de cara a entendre millor el pes de l'ensenyament escolar durant l'edat mitjana, i la seua relació amb el progrés de l'alfabetització en el cas català.

---

²⁷¹ El conflicte a Sant Feliu de Guíxols, entre els jurats de la vila —als quals competia, en virtut de la llicència concedida pel bisbe de Girona, el control de l'escola municipal de gramàtica— i alguns preveres que ensenyaven públicament pel seu compte, de manera independent i fora, doncs, del control exercit per l'elit dirigent local, motivà una queixa dels primers davant la cúria episcopal de la seu gironina. A aquesta protesta responia la cúria episcopal amb una lletra mitjançant la qual es ratificava el dret privatiu dels jurats en matèria educativa, amenaçant, fins i tot amb l'excomunió, els clergues díscols recalcitrants que gosassen incomplir l'ordre emesa per l'autoritat eclesiàstica. Lletra U-148, f. 67, (23-8-1448). MARQUÈS i PLANAGUMÀ "Ensenyament...", *cit.*, p. 280.

3.5.3.2. Centres escolars a Aragó

Pel que fa a l'Aragó, aquest territori presenta una bibliografia més aviat esquifida en relació als estudis sobre els centres educatius medievals. Malgrat aquesta escassetat de recerques al voltant de l'existència i el funcionament dels centres escolars medievals aragonesos, s'analitzaran dues aportacions historiogràfiques que permeten copsar per què es crearen i com funcionaven dues escoles que serviran com a exemples per a conèixer, de manera indirecta, el funcionament de la resta d'escoles. Aquestes eren l' "Escuela de Gramática" de Daroca²⁷² i, per altra part, el conegut com a "Estudio de Artes", "Mayor", o "de Gramática", de Terol²⁷³.

En el primer dels casos, l'estudi daroquí destaca per la seua primerenca creació, donat que aquesta escola de gramàtica es pot datar, a partir de la documentació disponible, vers els inicis del segle XIV. De fet, ja en un document del rei Jaume II datat en 1310 s'esmenta al mestre de Gramàtica de Daroca, així com el privilegi, que en forma de dos "fanegas" de gra anual, rebria aquest darrer, provinents de les primícies de cadascuna de les esglésies de Daroca i de les diferents aldees que constituïen la seua Comunitat²⁷⁴. Posteriorment, en 1325, i com a reconeixement pel bon funcionament de l'Estudi en Arts o *Studium Artibus*, aquest dret o privilegi seria confirmat pel mateix monarca, i fins i tot, quatre anys més tard, el 1329, pel rei Alfons. Més endavant, la concessió del títol de ciutat a Daroca esperonaria els seus dirigents municipals a mantenir el seu Estudi. Malauradament, aquest va quedar destruït en l'any 1380, com a conseqüència, entre altres causes, de les guerres amb Castella. Així doncs, en aquest context tan precari per a l'educació dels joves daroquins, a l'any següent i gràcies a la iniciativa del "Concejo" municipal, se li comunicava al rei Pere la conveniència de refer l'escola de manera urgent, a més de cercar un nou mestre d'Arts, Lògica i Natura que pogués encarregar-se de la docència²⁷⁵. Precisament, l'interès demostrat per part de les autoritats municipals daroquines per tal d'ampliar el ventall de l'oferta educativa que s'oferia a l'escola de gramàtica

---

²⁷² MATEOS ROYO, José Antonio, (2002). "Municipio y enseñanza pública en Aragón: la escuela de Gramática de Daroca (ss. XVI-XVII)", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia moderna*, vol. 20, pp. 117-148.

²⁷³ VEGA y de LUQUE, Carlos Luis de la (1974). "Un centro medieval de enseñanza: el estudio de Artes de Teruel", *Teruel*, número 51, pp. 95-114.

²⁷⁴ Creada en 1248, la Comunitat de Daroca agrupava més d'un centenar d'aldees que es distribuïen al voltant del nucli principal. Aquesta comptava amb seient i vot propi en les corts del regne, estava dividida en cinc districtes i els seus càrrecs principals eren triats pels delegats de les diferents aldees. MATEOS ROYO, "Municipio y enseñanza pública...", *cit.*, p. 63, nota 2.

²⁷⁵ L'interès de les autoritats municipals per mantenir una escola de gramàtica en la localitat és una constant en aquest període i palesa com d'importants eren els centres educatius dins de l'esquema institucional fomentat per les estructures de poder de l'època, associades a un increment de la demanda d'aprenentatge de lletra com a instrument o eina d'ascens social. MATEOS ROYO, "Municipio y enseñanza pública...", *cit.*, p. 9.

—per a que els ensenyaments impartits en el centre no es limitassen a l’ensenyament gramatical— quedaria testimoniada per l’ampli nivell de formació del mestre triat en 1381. Tanmateix, malgrat aquest desig dels prohoms del *Concejo*, dos factors limitaran les possibilitats reals per a poder disposar d’un centre escolar que abastés, a més de la gramàtica, l’ensenyament de les Arts liberals. Per una banda, i en primer lloc, les autoritats municipals es topaven amb l’entrebanc jurídic que representaven els privilegis exclusius —concedits en l’any 1354 pel rei Jaume II a la Universitat d’Osca— per a la docència de les *Artes liberales* dins del regne d’Aragó. D’altra banda, per les dificultats associades per a trobar i retenir posteriorment, uns mestres que posseïssin els requisits exigits en uns centres educatius que ja no es limitarien a l’ensenyament gramatical, sinó que maldarien per incorporar altres disciplines²⁷⁶.

Conseqüentment, en aquestes circumstàncies, els membres del “Concejo” de Daroca maldaren per reclutar nous docents amb l’oferiment de diferents al·licients als que optassen per ocupar la càtedra de l’escola. D’aquesta manera, malgrat que l’arquebisbe de Saragossa posseïa la competència exclusiva per a la designació del mestre regent de l’*Estudio*, intentaren, mitjançant diferents incentius, atraure docents competents per a dirigir la seua escola de gramàtica. En concret, plantejaren algunes mesures per a seduir nous ensenyants, com ara, la concessió de primes als mestres que residissin en altres poblacions, o, en altres casos, amb el pagament de determinats donatius a aquells que es contractassen per a fer front als esquistos contingents d’escolars en els anys de crisis pestíferes o degut a altres eventualitats.²⁷⁷

Passat el temps, l’estudi de gramàtica de Daroca viuria el seu moment de màxima esplendor ja en el segle XVI, quan aquest regne es va recuperar del sotrac patit durant la baixa edat mitjana, en consonància amb un context general afavoridor, fruit de l’expansió demogràfica i de l’activitat econòmica —associada, com sabem, a la utilització creixent del crèdit— i cultural, observada per al conjunt d’Aragó. Aquesta puixança es va traduir, al seu torn, en la necessitat d’incrementar l’oferta educativa arreu del territori, la qual serà abordada per part de les autoritats municipals amb renovats esforços en matèria de proveïment d’escoles i mestres qualificats, per a satisfer una demanda concomitant creixent²⁷⁸.

---

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 10.

²⁷⁷ *Ibidem*, p. 12 i nota 7, a la p. 65, amb la següent referència documental: Archivo Municipal de Daroca, AMD, Actas Municipales, (6-5-1467); (22-8-1472); (7-10-1491), així com (28-1-1502). Significativament, podem afegir a aquestes mesures promogudes pel *Concejo* municipal per a captar mestres que s’encarregassen de l’ensenyament en l’escola de gramàtica, l’interès que, al seu torn, mostraven també envers els estudiants residents a Daroca. Aquesta pruïja per reclutar nous alumnes del poble es testimonia amb l’extensió als mateixos de l’exempció de què gaudien els clergues i els *hidalgos* en el pagament de les sises veïnals que gravaven el pa i la carn. Aquesta exempció, tanmateix, els seria retirada als estudiants en l’*Estudio* a començaments del segle XVI. Vegeu també, en aquest cas, la nota 9, p. 65.

²⁷⁸ *Ibidem*, p. 26. De fet, com comenta José Antonio Mateos Royo per al cas aragonès, “La fuerte expansión de

En relació amb açò, i com a conseqüència de tot plegat, aquestes circumstàncies favorables es traduiran en la proliferació de centres, com, per exemple, la fundació de l'Estudi de Jaca en 1488, o la transformació de l'Estudi de Gramàtica de Saragossa en Estudi General d'Arts, gràcies, en aquest darrer cas, a sengles butlles expedides pel papa Sixt IV en els anys 1474 i 1476. Tanmateix, allò veritablement remarcable serà el sorgiment, o bé la consolidació definitiva, de les escoles de gramàtica de moltes poblacions, com representen els casos de l'Estudi de Gramàtica de Montsó, existent ja en 1490, o l'Estudi de Montalbà. En definitiva, es produirà llavors a Aragó una veritable eclosió d'escoles de gramàtica, que rebran del Papat la seua legitimitació oficial²⁷⁹.

En paral·lel, i com a fruit d'aquesta efervescència dels estudis de gramàtica, proliferaran arreu les representacions teatrals en llatí promogudes tant per aquestes escoles subvencionades pels consells municipals com per les universitats. Atenent als objectius de la present investigació doctoral, interessa destacar el vessant pedagògic que subjau en la celebració d'aquests espectacles teatrals. I és que, de fet, aquestes obres de teatre s'organitzaven amb la finalitat que servissen els estudiants per a ensinistrar-los en la llengua llatina i, alhora, per a que els ajudassen a reforçar els principis de la doctrina cristiana²⁸⁰. En

---

la enseñanza durante el Quinientos acrecentó el interés de los poderes públicos por dotarse de docentes cualificados. Los Concejos competían por arrebatarse los mejores profesionales para su propio Estudio mediante la oferta de condiciones más atractivas”.

²⁷⁹ *Ibidem*, pp.15-18.

²⁸⁰ *Ibidem*, pp.24-25. Significativament, serà el *Concejo* de Daroca el que promocionarà aquestes representacions teatrals protagonitzades pels mateixos estudiants de l'*Estudio de Gramática*, donada la popularitat de què gaudien, celebrant-se sovint en dies assenyalats, com les festes de Nadal, Carnestoltes, Pasqua o el Corpus Christi; d'altra banda, aquestes representacions teatrals varen cridar en el seu moment l'atenció de Joan Fuster, de les quals en va parlar en els seus treballs de tarannà més erudit, concretament, en els seus assajos d'història social de la llengua, prioritàriament pel valor de prova indiciària del progressiu ús i penetració del castellà com a llengua culta en l'àmbit valencià durant el període conegut com la Decadència. En el capítol de l'obra més avall referida, sota el títol “Sobre el llatí i els seus usos”, Fuster afirma que “D'un cap a l'altre de l'Europa civilitzada, durant el Renaixement, les representacions dramàtiques en llatí van ser bastant normals: formaven part de l'engranatge de la cultura. Es tractava d'un exercici: els escolars aprenents de llatí s'hi exercitaven mitjançant representacions dramàtiques en aquesta llengua”. A més a més, i ben significativament, tot referint-se al cas de la ciutat de València, Fuster comenta que “El 1586, els Jurats de València ordenaven pagar «quinze lliures al magnífic Francés Gil per raó dels gastos [que] ha fet en un col·loqui comèdia en llatí i en vers espanyol...» Francisc Gil, natural de Canals, era un insignificant llatí, però un mestre consciencios. Els Jurats de València li tenien un cert respecte, i li assignaven diners per a les seues activitats. Els edils volien que «los estudiants de dita universitat amb més breu temps fossen ben instruïts en coses de gramàtica, llatinitat i retòrica, que és lo fonament per a totes les altres Facultats...» I, això, ho deien el 1589, en relació amb Gil: el patrocini municipal del teatre llatí tenia aquest pressupòsit. I, amb l'ajut de la Ciutat o sense, el teatre llatí hagué d'aconseguir a València, durant el segle XVI, un grau d'expansió notable”. (El subratllat és meu). FUSTER i ORTELLS, Joan (1968). *Heretgies, revoltes i sermons. Tres assaigs d'història cultural*, primera edició, Barcelona: Editorial Selecta; (2008) segona edició catalana, Catarroja: Editorial Afers, pp. 29-35; vegeu també, per a entendre el paper de les diverses celebracions festives medievals i la seua significació com a condensació de les relacions jerarquitzades al si de la comunitat urbana, NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (2017). *La ciudad y la fiesta: cultura de la representación en la sociedad medieval (siglos XIII-XV)*, Madrid: Síntesis. Per altra banda, l'Estudi de gramàtica de Daroca posseïa una capella en la qual s'instituíen fundacions de misses patrocinades per particulars com a pràctica piadosa, que en algunes ocasions implicaven el foment de l'escriptura entre els estudiants, com, per exemple, les cinc misses instituïdes

darrer terme, es tractaria d'un exemple d'aprenentatge a partir de la pràctica i amb una clara funcionalitat social al si de la comunitat.

Malgrat que, malauradament, no ha estat possible conèixer l'evolució de les quotes dels alumnes de l'Estudi de Gramàtica de Daroca al llarg del segle XVI, podem saber almenys quines eren les despeses a què havien de fer front els estudiants per estudiar al centre daroquí, gràcies a les dades contingudes en un informe adreçat des d'aquesta població al zalmedina de Saragossa en l'any 1525, en el qual es detallen les despeses essencials. En concret, la matrícula anual pujava a vint-i-vuit sous jaquesos, amb deu o dotze sous jaquesos addicionals per a pagar les regles i l'oli²⁸¹. A més a més, calia afegir el pagament mensual de tretze sous per a la manutenció de cada estudiant, que es destinava a sufragar les despeses per la roba —que ascendia a deu sous jaquesos— i a tres sous jaquesos pel servei de cuina i la bugada. A banda d'això, l'estudiant havia d'aportar tres *cahices* antics de Daroca, que venien a representar uns 437 quilograms de blat per any²⁸².

Per altra part, en relació al segon centre d'ensenyament aragonès que s'ha mencionat anteriorment, l'*Estudio de Artes* de Terol, conegut al llarg de la seua existència també amb els noms d'*Estudio Mayor* o de *Gramática*, les fonts documentals emprades per Carlos Luis de la Vega y de Luque per a la seua investigació són, fonamentalment, els anomenats *Libros de Acuerdos* de l'Ajuntament de Terol. D'altra banda, i en menor mesura, les sèries de protocols notariais servades a l'Archivo Histórico Provincial, a més del conegut com a *Alcorán* o *Libro Verde*, conservat també en el mateix ajuntament terolenc. En definitiva, unes fonts caracteritzades per la seua exigüitat, però que, nogensmenys, permeten reconstruir els principals trets d'un centre medieval d'ensenyament en terres aragoneses.²⁸³

És precisament a partir de les mencions enregistrades a la documentació suara descrita que ha estat possible localitzar, de manera aproximada, la ubicació de l'Estudi d'Arts de Terol. Aquesta escola tindria el seu emplaçament en la coneguda des d'antic com a “placeta de la

---

pel mossèn Pedro Valero amb un premi d'un real per a l'estudiant que redactés la millor alabança per a honrar la festivitat del dia.

²⁸¹ *Ibidem*, p. 69, nota 29. Coneixem, a més, les quotes que cobrava el mestre encarregat de l'ensenyament “elemental” de Daroca per a la segona meitat del segle XVI. De fet, aquest docent, encarregat d'ensenyar els xiquets a llegir i a escriure, percebia també del *Concejo* municipal daroquí cent sous jaquesos addicionals, que se sumaven a les quantitats que cobrava per cada alumne i tipus d'ensenyament. Així, “Las cuotas consistían para 1574-76 y 1592 en cinco sueldos mensuales por enseñar a escribir y contar, cuatro por escribir y leer, y un sueldo seis dineros por enseñar el abecedario y a leer”. A més, a partir de la documentació servada a l'Archivo Municipal de Daroca (AMD) corresponent a les Actes Municipals i la documentació de l'Archivo de Protocolos Notariales de Daroca (APND), sabem que l'horari de les classes, per a l'any 1592 s'estenia des de les sis a les deu del matí i de la una a les cinc en horari d'estiu, és a dir, entre la Creu de maig a la Creu de setembre. Durant la resta de l'any, aquestes s'impartien des de les set fins a les onze; per les vesprades, de l'una a les quatre.

²⁸² *Ibidem*, pp. 26-27.

²⁸³ DE LA VEGA y DE LUQUE, “Un centro medieval de enseñanza...”, *cit.*, p. 95.

Trinidad”, que té com a monument més rellevant la torre mudèjar de San Martín, l’única construcció que s’ha conservat dempeus des del segle XV. Així, algunes mencions esparses, ací i allà, referides a l’existència del centre d’ensenyament conegut com l’*Estudio de Gramática* en la documentació arxivística, van perfilant els contorns d’una escola que, en la seua existència física en forma d’edifici, va existir fins el seu enderrocament en els anys de 1743-1744. En el seu lloc, es construiria l’antic col·legi dels Jesuïtes, fundat pel bisbe Pérez de Prado²⁸⁴.

Estava conformat, pel que es dedueix de la documentació, per diverses edificacions, que incloïen una “torreta”, a més d’una “cambreta”, així com les diferents habitacions que servirien per allotjar els estudiants. Pel que respecta a les obres de reparació, semblantment al que s’esdevenia a l’Estudi de Gramàtica de Daroca, eren sufragades pel “Concejo” municipal, la qual cosa s’ha d’interpretar com un signe inequívoc de l’interès dels prohoms locals per patrocinar un centre d’ensenyament que atreïa, fins i tot, alumnes procedents d’altres poblacions.²⁸⁵

Per altra banda, i en relació a la regència de l’Estudi d’Arts de Terol, De la Vega y de Luque destacava que

Parece ser que desde el instante de su fundación el Estudio de Artes de Teruel estuvo regido por un maestro en Artes y Medicina. Desconocemos la razón de esta sorprendente ambigüedad. No sabemos qué tenía la primacía: si el Magisterio o la Medicina. Al menos, podemos asegurar que ambos cargos eran anejos, y que siempre que aparece un maestro se les denomina también con el apelativo de “medge” (o médico) y también el de “fisigo” (o físico).²⁸⁶

---

²⁸⁴ Ibídem, pp. 96-97.

²⁸⁵ Ibídem, pp. 100-101; la promoció i el manteniment d’una escola per iniciativa del govern municipal s’observa ja pels volts de la segona meitat del segle XIV en molts nuclis de població de caràcter urbà. Així ocorria a les dues principals ciutats del regne de València, així com en moltes altres poblacions de caire semiurbà i, fins i tot, rural, d’arreu de la Corona d’Aragó. Com comenten encertadament Carmel Ferragud i Pau Viciano: “Les ciutats i viles justificaven aquesta iniciativa tant per l’interès del bé comú com dels veïns particulars —concretament, afegiríem ara, d’aquells segments de la població del municipi que començaven a veure en l’aprenentatge de lletra una estratègia vàlida per a que els seus fills poguessen progressar en l’escala social— la qual cosa redundava en el prestigi del municipi”. (El subratllat és meu). En aquest sentit, Ferragud i Viciano afegeixen significativament que “Per a la majoria dels pares d’Alzira, llauradors i artesans, invertir en l’educació dels fills, i més encara en un ensenyament que anava més enllà de la mera alfabetització, era un esforç que tenia sentit si el pas per l’escola de gramàtica formava part d’una estratègia de promoció social”. (El subratllat continua sent meu). FERRAGUD DOMINGO, Carmel i VICIANO, Pau, “L’escola de gramàtica d’Alzira en temps medievals”, article inèdit, sense data, facilitat amablement per Carmel Ferragud i al qual agraiïsc la seua ajuda.

²⁸⁶ DE LA VEGA y DE LUQUE, “Un centro medieval de enseñanza...”, *cit.*, p. 102; d’altra banda, en concret, a la p. 60 de l’obra referida més avall, cal destacar la següent afirmació de Ferragud: “[...] Crec que és possible afirmar el protagonisme dels metges en aquesta extraordinària difusió, organització i consolidació d’escoles municipals que van donar-se en aquesta època i, a més a més, cal remarcar la seua participació com a docents al llarg de tota la geografia catalano-aragonesa”. (El subratllat és meu). FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2002). *Els professionals de la medicina (físics, cirurgians, apotecaris, barbers i menescals) a la Corona d’Aragó després de la Pesta Negra (1350-1410): activitat econòmica, política i social*, tesi doctoral, dirigida pels doctors Jon Arrizabalaga Valbuena, membre del Departament d’Història de la Ciència, Institució “Milà i Fontanals” CSIC,

Comptat i debatut, la proliferació d'aquests centres d'ensenyament, especialment durant el segle XVI, en l'àmbit del territori d'Aragó ens poden ajudar a aproximar-nos al funcionament i les característiques de les escoles de gramàtica aragoneses. Aquests centres educatius eren unes institucions patrocinades pels municipis, donat que aquests es beneficiaven de poder disposar-ne, tant des del punt de vista dels avantatges que la localització propera d'una escola representava per als veïns, els fills dels quals podien assistir-hi, com pel prestigi que la seua existència suposava per a la vila en qüestió.

Barcelona i Ferran Garcia-Oliver Garcia, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història Medieval, Universitat de València, Estudi General, pp. 59-60.

3.5.3.3. Centres escolars a Mallorca

“[...] e fes que vaga escola e que sia bon fadrí...”²⁸⁷

Finalitzant aquest breu recorregut pels regnes de la confederació catalanoaragonesa, arribem al cas de l’ensenyament de lletra i a la descripció, a partir de les fonts secundàries revisades, de les escoles mallorquines²⁸⁸. Seguim repassant algunes de les línies mestres dels seus respectius sistemes escolars, formats fonamentalment per les escoles de gramàtica sota el patrocini municipal. Pel que fa al regne de València, tractarem les seues principals característiques més endavant *in extenso* en el següent capítol.²⁸⁹

Com és sabut, per a estudiar els testimonis que sobre l’ensenyament han romàs en la documentació servada als diferents arxius de Mallorca, com l’Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), l’Arxiu Diocesà de Mallorca (ADM) o l’Arxiu Capitular de Mallorca (ACM), els diferents investigadors s’han interessat per esbrinar les petjades que s’hi poden trobar sobre escoles, mestres, i, en general, l’aprenentatge de lletra. Els medievalistes han recorregut fonamentalment a l’anàlisi dels protocols notariais, i, més en concret, dels diferents inventaris de béns que s’han conservat en les fonts històriques primàries —cercant, en uns casos, i entropessant, en uns altres, de manera completament fortuïta— amb mencions a diferents escoles que existien en l’illa, els mestres que les regentaven, i altres detalls, que, en definitiva, ens assabenten de les diverses circumstàncies que es descriuen a la documentació conservada.

---

²⁸⁷ LLOMPART MORAGUES, Gabriel (2006). “Cartes esparses de la Mallorca medieval”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, número 16, pp. 31-50. Aquest fragment està extret d’una carta, que té el número 14 en la relació de cartes recollida en aquest treball. Concretament, és la que el mercader Pere Vila li envia a Antònia, la seua esposa sarda, que habitava llavors a Mallorca. Curiosament, aquesta havia estat esclava en el passat. Pere pregunta en la missiva, entre altres assumptes, pels seus fills, interessant-se, en primer lloc, per la seua filleta Caterina. Posteriorment, mostrava l’interès que tenia que el seu fill “Steva” assistís a escola, a saber: “Caterina, ma plau com dius es ja graneta e va per tot e damana, per què saluda-la’m molt e besa-la III vegades per mi, amor. Steva, axí mateix e fes que vaga scola e que sia bon fadrí...” (7-IV-1432). (El subratllat és meu). Aquesta menció és especialment remarcable, al tractar-se de la relació entre el fill d’un mercader i l’esclava que alliberà del captiveri dels moros i que esdevindria la seua dona Antònia, a la qual li concedí la llibertat..

²⁸⁸ BARCELÓ CRESPI, Maria i ENSENYAT PUJOL, Gabriel (2024). *Escriure i llegir a Mallorca a l’edat mitjana*, Palma: Leonard Muntaner.

²⁸⁹ Vegeu, especialment, la pàgina 283 de l’obra referida al final de la nota, en la qual l’historiador i folklorista Gabriel Llopart Moragues palesa la migradesa de notícies referents a escoles quan diu: “No sabemos bien cómo andaban las escuelas de gramática por entonces.” Tanmateix, més endavant fa menció d’algunes notícies fragmentàries i indirectes a partir de testaments. Un d’ells, per exemple, és el de mossèn Joan Torner, beneficiat de la parròquia de Santa Eulàlia, mort el 26 de juliol de 1497. En el seu testament es fa esment de “la escola de mestre Ballester, prop de la Seu”, en la qual segurament mossèn Torner també ensenyava, ja que diu guardar en ella alguns textos clàssics, mencionant-se també en aquest testament alguns altres mestres, com “lo canonge Salom”, “un mestre de micer Fortesa” o “N’Andreu Tarragó, qui estava per mestre amb mossèn Aulesa...”. AHM, P. Francesc Canyet, Testament 1460-1498, s.f., ad 29-6-1497. Ídem, (1978). “Francesc Prats. Devotio moderna, humanismo y lulismo en Miramar”, *Studia Luliana*, vol. 22, número 64-66, pp. 279-306.

D'aquesta manera, aquests testimonis breus i esparsos, ens ajuden a apropar-nos al funcionament de les escoles medievals mallorquines i dels mestres que hi treballaven. Podem conèixer, des de les seues relacions contractuals, amb els estipendis o emoluments que aquests rebien per ensenyar els seus alumnes, com les obligacions que aquestes incloïen, fins a les especificacions, en alguns casos, del nombre d'escolars que podrien assistir-hi. En altres ocasions, podem esbrinar els diferents plets que es generaven, arran, fonamentalment, dels impagaments als mestres per part dels pares i/o tutors dels seus estudiants i, en general, pels deutes contrets amb els diferents docents, de vegades també entre mestres d'escolars i clergues. No debades aquests darrers documents representen una part important de les mencions a mestres en la documentació arxivística mallorquina²⁹⁰.

Atenent als diversos graus de l'ensenyament que hom pot qualificar com a primari i que havent estat estudiats per a Catalunya per Rubió i Balaguer²⁹¹ es poden aplicar igualment a Mallorca, incloïa, en primer terme, els becerolistes o aprenents de les primeres lletres amb el mètode de les beceroles. A continuació, aquells escolars que es dedicaven a l'aprenentatge dels *Salms* vesprals i les *Hores*. En l'esglaió immediatament superior es trobaven els legistes, que, com el seu nom suggereix, eren ja capaços de llegir, seguits dels doctrinalistes, dedicats, en aquest cas, a l'estudi del *Doctrinale*. Finalment, els gramàtics i lògics, que se situaven llavors en l'estadi més elevat de l'aprenentatge de lletra.²⁹²

Respecte als llibres de text que els escolars mallorquins utilitzaven per al seu tirocini, els inventaris esmenten el *Distica* de Cató, les *Partes* de Donat, les *Regulae* de Theobaldus, el *Contemptus mundi*, el *Doctrinale* d'Alexandre de Villedieu, el *Graecisme* d'Everard de Bethune i el *Thobias* de Mateu de Vendome. Eren els mateixos manuals escolars que hom podria trobar en altres territoris de l'Occident cristià de llavors, una uniformitat que ha estat destacada per Paul Bertrand²⁹³.

Amb tot, són poques les notícies que sobre les escoles medievals mallorquines podem trobar per al segle XIII, destacant que no es pot precisar una data exacta per a la institució de l'escola de gramàtica de la catedral. Tanmateix, sí que es pot afirmar que el primer bisbe de la diòcesi, Ramon de Torrella, va dotar uns beneficis, anomenats vulgarment com de la Candela,

---

²⁹⁰ ROSSELLÓ LLITERAS, Joan (1985/87) "Escuelas de gramática medievales. Notas para su historia", *Mayurqa*, número 21, pp. 133-146.

²⁹¹ Vegeu la introducció de Rubió i Balaguer a DE LA TORRE Y DEL CERRO, Antonio (1971). *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona*, Barcelona: Editat per Jordi Rubió i Balaguer, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres.

²⁹² Ídem, p. 134; LLOMPART MORAGUES, Gabriel (1975). "El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 48, p. 221.

²⁹³ BERTRAND, *Documenting the Everyday...*, cit.

un dels quals s'assignava al mestre de gramàtica²⁹⁴. Una escola, al capdavant, que venia a simbolitzar la institució educativa més important dins de la jerarquia que representaven les escoles patrocinaes per l'Església, com eren, en un nivell inferior, les escoles parroquials, a més de les escoles localitzades en els convents.

D'altra banda, la documentació arxivística mallorquina servada als arxius diocesà i capitular ens proporciona, ja per al segle XIV, algunes informacions d'interès en relació al funcionament de les escoles parroquials. En concret, en un document de l'Arxiu Diocesà de Mallorca, el bisbe va fixar, el 28 de gener de 1373, el nombre d'escolars que haurien d'assistir a cadascuna de les parròquies. En serien sis en el cas de la parròquia de Santa Eulàlia, quatre pel que fa a les parròquies de Santa Creu, Sant Miquel, Sant Jaume i Sant Nicolau, tot reduint-se a només dos els escolars que podrien rebre ensenyament en les parròquies de la part forana. A més, en aquest document es fixaven les obligacions dels escolars.²⁹⁵

Els mestres, per la seua part, també havien de complir certes obligacions, tal com queden reflectides, per exemple, als estatuts capitulars del 19 d'agost del 1376, pels quals, tant el mestre de la catedral com els mestres de les diferents parròquies, havien d'assistir als actes corals els dies festius.²⁹⁶ Uns docents que trobem a diferents poblacions de l'illa de Mallorca, com la pròpia ciutat de Mallorca, o en altres localitats com Inca, Sineu, Alcúdia, Pollença, Binissalem o Manacor i que apareixen en la documentació, en la majoria dels casos, com ja hem comentat anteriorment, per a reclamar diverses quantitats que se'ls deuen per ensenyar els fills de particulars.²⁹⁷

Com sabem, una de les modalitats mitjançant les quals s'establien contractes de treball entre particulars, coneguts també com a afermaments, per a l'ensenyament d'un ofici a l'aprenent per part del mestre artesà, incloïa, de vegades, l'obligació per part d'aquest darrer, d'ensenyar-li també de lletra al xiquet afermat. Per exemple, Pere Serralta, habitant de Petra, afermava el seu fill Pere, de només set anys, durant un període de quatre anys, al tapiner Jaume Andreu, amb la finalitat que aquest l'alimentés, vestís, calçés i *docere letras*.²⁹⁸

---

²⁹⁴ ROSSELLÓ LLITERAS, "Escuelas de gramática medievales...", *cit.*, p. 134.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 136. El document en qüestió és a ADM, *Reg. Comm.* 1364-1374.

²⁹⁶ *Ídem*. ACM, *Acta Capitularia* 1376-79, ff. 44-45.

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 141. A tall d'exemple, podem citar els casos del mestre Jordi Troter, d'Inca, *magister scolarium*, el qual demanava certes quantitats que se li devien pel seu salari. Per la seua banda, Bernat Puig, *olim magister scolarium Maioricarum*, també reclamava, entre d'altres, a Joan Font, fuster de Mallorca, una lliura, dos sous i sis diners per ensenyar de lletra al seu fill. Fins i tot, pel que sembla, aquest mestre va ensenyar al fill d'un pescador, al qual li demanava una lliura. ADM, *Reg. Litt. Ius.*, 1415-1416, f.30rv i f.35; ADM, *Reg. Litt. Ius.*, 1415-1416, ff.49v-50.

²⁹⁸ VAQUER BENNÀSSAR, Onofre (1989). "El contrato de trabajo en la Mallorca medieval: aprendices, criados y obreros en el siglo XV", *Mayurqa*, número 22, (2), p. 647.

Per altra banda, la documentació notarial ens informa de la presència de diferents llibres en els inventaris, escrits en diferents llengües, és a dir, en llatí i en vernacle, però també en toscà i en castellà —i fins i tot en hebreu i en àrab, trobant-se aquests darrers fonamentalment abans de 1391. Representen testimonis d'una creixent presència de la paraula escrita en la Mallorca baixmedieval. Aquest augment en la varietat dels llibres consignats als inventaris seria atribuïble, sens dubte, a les estretes relacions comercials i culturals que l'illa havia anat establint gràcies a la seua estratègica i privilegiada posició geogràfica, amb diferents territoris de la Mediterrània, com Occitània, el regne de Nàpols²⁹⁹, el nord d'Àfrica i, fins i tot, les illes Canàries, tal com els diferents estudis suggereixen³⁰⁰. D'aquesta manera es posaven en contacte diferents regions i cultures. D'altra banda, cal destacar també que el seu important dinamisme econòmic endogen es traduïa, al seu torn, en una veritable funció de cruïlla de l'illa, en què s'intercanviaven no només mercaderies sinó també diferents idees.³⁰¹

Significativament, doncs, en relació a aquests fluxos d'idees i intercanvis entre els diferents territoris amb els quals Mallorca mantenia estretes relacions comercials i culturals, Jocelyn Hillgarth afirma que

[...] Con el tiempo aumenta la proporción de poseedores de libros entre la gente de la cual tenemos inventarios. En 1501-1550, en la Ciudad, el 29% de tales personas poseían algún libro. Fuera de la Ciudad, el porcentaje correspondiente llegaba a 11 (en el siglo XV a nueve, o menos). Aunque estos porcentajes pueden parecernos muy bajos, para el período resultan relativamente elevados. En Inglaterra o el Norte de Francia (incluso París) hasta fines del siglo XVI, las cifras eran mucho más bajas. En la Valencia de 1474-1560, el cuadro se parece mucho más al de Mallorca en esta época. Nos pueden ser útiles el estudio de Bec sobre Florencia y sobre todo el de Henri Bresc sobre Sicilia, aunque este último solo llega hasta 1500. La comparación entre Sicilia y Mallorca demuestra que en Mallorca era más frecuente que en

---

²⁹⁹ BARCELÓ CRESPI, Maria (2016). “Aspectes de la relació de Mallorca amb el regne de Nàpols a la baixa Edat Mitjana”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, número 72, pp. 29-51.

³⁰⁰ Ídem, (1984). “Notas sueltas sobre viajes y viajeros mallorquines a Canarias (siglo XIV)”, *Anuario de Estudios Atlánticos*, número 30, pp. 383-391; a més, vegeu RUMEU de ARMAS, Antonio (1986). *El obispado de Telde. Misioneros mallorquines y catalanes en el Atlántico*, segona edició, Madrid: Teide, amb una reedició de l'any 2001, editada per l'Ajuntament de Telde; Ídem, (1988) “Misiones y transculturación en las Islas Canarias durante los siglos XIV y XV”, *Anuario de Estudios Atlánticos*, número 44, pp. 583-610; finalment, Cfr. ABULAFIA, David (2019). “Mallorquines y Canarias”, *Bierehite*, número 2, pp.155-174.

³⁰¹ Per la seua banda, Hillgarth centrà la seua atenció en la possessió de llibres per part de persones particulars que es poden trobar als inventaris notarials. Significativament, aquest autor constatà l'increment del nombre de posseïdors de llibres entre els individus dels que es tenen inventaris. Així, partint d'una migradesa documental per als segles XIII i primera meitat del segle XIV, s'hi observa un increment substancial en la quantitat d'inventaris mallorquins en els quals els seus titulars posseïen llibres, passant de 147 documents en els quals es testimonia l'existència de llibres pels particulars en qüestió abans del 1401, a 318 per al segle XV, arribant a la xifra de 498 per al període entre 1501 a 1550, és a dir, un increment d'un 36,4%. Cfr. HILLGARTH, Jocelyn Nigel (1989). “Mallorca como centro intelectual, 1229-1550”, *Anuario de Estudios Medievales*, número 19, pp. 206-211. Vegeu especialment les pp. 207 i 208; vegeu també, del mateix autor (1991). *Readers and Books in Majorca 1229-1550*, París: Centre National de la Recherche Scientifique, 2 volums, llibre en el qual l'autor desenvolupa en detall els postulats que esbossa en aquest article.

Sicilia encontrar libros en manos de gente que no había recibido una formación profesional o universitaria.³⁰² (El subratllat és meu)

Per tot plegat, podem afirmar que existia, a les darreries del segle XV a l'illa de Mallorca una marcada efervescència cultural. Així, en paraules de Gabriel Llompart

El fet que existís una inquietud intel·lectual a finals del segle XV a l'illa està fora de dubte. Tinguem present que la primera impremta mallorquina va ésser planejada i muntada sols per mallorquins, cas infreqüent a la península, on intervenen prevalentment els estrangers³⁰³.

En paral·lel, una especificitat que marcaria profundament l'evolució de la vida cultural mallorquina vindria representada per la influència que la figura de Ramon Llull, i la doctrina lul·lista que se'n derivaria, tindria en l'illa, i que arribaria a influir en altres espais amb els quals els mallorquins estaven en estret contacte, com acabem de comentar. Sobre la pregona influència del lul·lisme en l'illa a la segona meitat del segle XV, podem esmentar el testament redactat en 1481 per Agnès de Pacs i Segarra, coneguda popularment com la «vídua daurada», donat que era molt rica, ja que pertanyia a una família benestant i al fet d'haver sobreviscut molts anys el marit. Aquesta dona poderosa és citada gairebé sempre com a Agnès de Quint, ja que havia estat casada amb un mercader molt ric de la ciutat de Mallorca, anomenat Nicolau de Quint. De fet, Agnès contribuiria decisivament a la creació de l'Estudi General en 1485, influïda, al seu torn, per una altra dona, Beatriu de Pinós, amb la qual Agnès de Pacs instituïa una escola lul·liana a partir d'un conveni notarial amb el mestre Pere Daguí, prevere de Tarragona, pel qual aquest percebria una renda anual de 100 lliures. De fet, seran els jurats de la ciutat i regne de Mallorca els qui li demanaren al rei Ferran el Catòlic la conveniència de disposar de mestres que poguessen ensenyar l'art de Ramon Llull, així com

per instruhir-se en los arts liberals e altres scièncias e humanitats³⁰⁴

de manera que aconseguirien del rei Catòlic l'exempció de pagar cap dret reial de transmissió de domini, al ésser considerada com una intitució piadosa³⁰⁵.

---

³⁰² Ídem, p. 207.

³⁰³ LLOMPART MORAGUES, "El llibre català...", *cit.*, p. 217.

³⁰⁴ Vegeu l'apèndix documental, número 10, en el qual es reproduïx un document amablement referit pel doctor Javier Fajardo Paños.

³⁰⁵ BARCELÓ CRESPI, Maria (2000). "Agnès de Pacs i l'entorn humanista", *Memòries de la Reial Acadèmia*

Per un altre costat, pel que fa a l'ensenyament dins de la minoria jueva mallorquina baixmedieval, disposem d'alguns contractes de servei, relatius a l'ensenyament privat, que ens informen sobre les condicions en què s'impartia aquest. Almenys en aquests exemples contractuals, cap dels tres mestres, Vidal Samuel, Elias Jucef i Iacob Luqhal disposaven d'un local o cambra pròpia per a ensenyar, sinó que vivien en l'habitatge juntament amb els pares dels seus deixebles, i fins i tot, s'avenien a poder acollir altres alumnes, per a estudiar plegats, fins a un màxim de deu³⁰⁶. Curiosament, fins i tot, en un dels contractes el mestre es compromet a ajudar el pare del seu alumne, qui treballa com a pagès, en les tasques de recol·lecció de la collita.

Particularment significatives, per als objectius de la present tesi doctoral, la qual, recordem, pretén aproximar-se al món de l'ensenyament i l'alfabetització als espais rurals del regne de València, són les notícies que Gabriel Llompart referencia sobre vendes de productes relacionats amb l'escriptura que eren subministrats pels comerciants ambulants pels pobles mallorquins³⁰⁷. Així, diu Llompart que

Les botigues despatxaven material d'escriptori o d'escola. [...] Sens dubte els notaris es proveïen a la ciutat però els particulars i artesans van a cercar a la botiga el paper blanc d'escriure, els llibres per albarans, la tinta, l'adreç d'escriure "bainots" i també "cartes de ABC", "Cartes de pergamí d'ensenyar minyons" per als nins³⁰⁸.

En conclusió, podem afirmar, a partir de tots els indicis que els diferents investigadors han anat recopilant al llarg dels anys al voltant de l'ensenyament de lletra i la difusió de la paraula escrita al regne de Mallorca baixmedieval, que aquest territori es caracteritzava per un sistema escolar homologable a l'existent a la resta de territoris de la Corona d'Aragó. Així mateix, s'observa una difusió remarcable de l'alfabetització. Tanmateix, es detecta una mancança de treballs historiogràfics que estudien les escoles de gramàtica municipals com a tals, suggerint-se, a partir de la documentació analitzada, més aviat, que s'hi donava una prevalència dels mestres particulars que ensenyaven els seus alumnes, a partir de la contractació directa amb els pares o tutors. Bé podria ser, però, que, tal com s'esdevenia en

---

Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics, número 10, pp. 21-47.

³⁰⁶ LLOMPART MORAGUES, Gabriel (2011). "Retazos de vida medieval judía: documentos mallorquines (s. XIII-XV)", *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, número 21, pp. 21-44. Vegeu l'apèndix documental, números 2, 3 i 4, de la present tesi.

³⁰⁷ Ídem, (1996). "Botiguers i quincallaires a la pagesia de la Mallorca medieval", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, número 52, pp. 179-208.

³⁰⁸ Ídem, p. 183.

altres territoris, els mestres, en molts casos, cobraven una assignació del municipi i, alhora, dels seus estudiants. Allò cert és que, amb la informació disponible, no és possible afirmar ni desmentir cap de les dues possibilitats.

CAPÍTOL IV

EL MÓN DE LES ESCOLES MEDIEVALS AL REGNE DE VALÈNCIA: MESTRES I *SCOLANS*

4.1. Les escoles de Gramàtica: tipologies, diversitat i conflictes al si d'un col·lectiu docent fragmentat i inestable

Arran de la conquesta cristiana del territori del Sarq Al-Andalus en el segle XIII i la seua incorporació al món de la cristiandat medieval de l'Europa occidental, l'espai ocupat pel regne de València —amb unes fronteres fluctuants i inestables, i en una constant tensió amb els colonitzats musulmans³⁰⁹— esdevindrà un espai expedit per a la creació d'escoles³¹⁰, tal com la legislació foral del nou regne així estipulava: « Atorgam que tot clergue o altre hom pusque francament e sens tot servi et tribut tenir studi de gramàtica e de totes altres arts, e de física e de dret civil e canònich en tot loch per dita ciutat». ³¹¹

És, precisament, a la primera ordenació legal del regne creat per iniciativa de Jaume I representada pels Furs en la qual s'emmarcava el primigeni dret d'ensenyament. Aquesta

---

³⁰⁹ Vegeu, a tall d'exemple, per a copsar el grau d'inestabilitat de les recents conquestes dutes a terme per Jaume I al migjorn valencià, TORRÓ, Josep (2020). “La «guerra de Beniopa» i l'inici de la insurrecció musulmana del regne de València (1276)”, dins Garcia-Oliver, Ferran (ed.), *Una comunitat humana al llarg de la història: la Safor*; Catarroja-Barcelona: Afers.

³¹⁰ BURNS, Robert Ignatius (1967). *The Crusader Kingdom of Valencia: Reconstruction on a Thirteen-Century Frontier*; Volume 1, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. D'especial interès és el capítol VIè, sota el títol “The School System in Valencia”, pp. 101-110.

³¹¹ COLON, Germà i GARCIA, Arcadi (1999). *Furs de València*, Llibre IX, rúbrica XXXII: *De metges, apotecaris e speciers*, fur XVII, Barcelona: Barcino, pp. 140-141; vegeu també, *Furs e ordinacions fetes per los gloriosos reys de Aragó als regnicols del regne de València*, edició de Lambert PALMART, facsímil, València 1482/1977, Universitat de València, Biblioteca Històrica, BH Inc. 009(1), p.189. Cal recordar que, malgrat que aquest fur, en un primer moment només s'aplicava a la ciutat de València, aviat esdevindria la norma que es faria extensiva a la resta del regne de València.

legislació foral, en relació al món de les escoles, consagrava, doncs, la llibertat d'ensenyament, però, únicament, en un sentit exclusivament tributari, i sense, en cap cas, voler posar en qüestió la preponderància de l'Església en el camp de l'educació. A les autoritats eclesiàstiques els corresponia, consegüentment, la prerrogativa del control de l'aptitud dels mestres, així com el control ideològic i organitzatiu de les escoles³¹². De fet, recordem que era el bisbe la principal autoritat en matèria educativa i qui conferia la *licencia docendi*, és a dir, la facultat d'ensenyar, per delegació seua en un tercer.³¹³

D'aquesta manera, de mica en mica, i per iniciativa del bisbe de la capital, s'anaren obrint nous centres escolars en diferents viles del regne, tal com en el seu moment mossèn Sanchis Sivera va descriure al seu treball sobre el món de les escoles medievals valencianes.³¹⁴ En conseqüència, i des del 1317, per voluntat del prelat de la seu valentina anaren fundant-se escoles de gramàtica en moltes poblacions del jove regne de València, com és el cas de les escoles d'Albaida, Alzira, Gandia, Lliria, Morvedre, Sueca, Xàtiva i Xèrica, entre altres.³¹⁵ Certament, aquesta política de creació d'escoles s'emmarcava en una ofensiva de l'Església a favor de la millora de l'evangelització, la qual no podia dur-se a terme de manera satisfactòria sense una millora en el nivell educatiu dels fidels, i especialment dels clergues, raó per la qual va existir un ferri control de la competència dels mestres, la qual cosa implicava, fins i tot, sotmetre'ls a exàmens per a poder establir la seua idoneïtat per al treball docent.

En paral·lel, i de manera progressiva, es va anar produint un procés de laïcització de l'ensenyament, mitjançant el qual es donava resposta a les demandes que en matèria educativa anaven sorgint al si dels grups més actius de la societat urbana. De fet, aquests sectors socials contemplaven l'aprenentatge de lletra —la capacitat de saber llegir i escriure—, com un mecanisme ben eficaç de promoció social. No debades, el fur establert per Jaume I, malgrat no posar en dubte els pressupòsits de l'ensenyament eclesiàstic, estava clarament palesant aquestes noves necessitats educatives de la societat urbana. Així, en aquestes noves

---

³¹² CRUSELLES GÓMEZ, José María (1997). *Escuela y sociedad en la Valencia bajomedieval*, València: Diputació de València, p. 25.

³¹³ *Ibidem*, p. 26. En el cas de la poc abans conquerida ciutat de València, el bisbe i el capítol catedralici instituïren un tal mestre Domingo com a cap de l'escola de la ciutat, en la seua condició de *praesentor* o *chantre*, delegant en aquest la capacitat de lliurar la *licencia docendi*, de manera que a mestre Domingo li corresponia la tasca de control i supervisió de les escoles que estaven creant-se llavors a la ciutat. Tanmateix, en 1242, el metropolità de Tarragona va promulgar un estatut mitjançant el qual ja no era necessari obtenir el permís del *praesentor*, de manera que qualsevol mestre podria lliurement ensenyar salms, credo i gramàtica, depenent només de l'examen d'aptitud per part del bisbe.

³¹⁴ SANCHIS SIVERA, José (1936). "La enseñanza en Valencia en la época foral", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tomos: tomo 108, pp. 147-179; pp. 661-696/ tomo 109, pp. 7-80.

³¹⁵ En el cas d'Alzira, a tall d'exemple, la primera notícia de què es disposa sobre la seua escola es pot datar el 29 d'abril de 1351, quan el bisbe de València li va concedir llicència per un any al regent de l'escola d'Alzira, un beneficiat de la Seu, per a què es pogués absentar per un període d'un any, podent-se reincorporar a continuació.

circumstàncies, ni la gramàtica ni la resta de les arts liberals, malgrat la seua utilitat propedèutica, havien de conduir indefectiblement al coneixement de la teologia, sinó, més aviat, solia ocórrer que molts laics, i fins i tot, eclesiàstics, es mostraven gairebé més interessats per l'estudi del dret i la medicina, que per la pròpia instrucció teològica.³¹⁶

Tanmateix, aquesta tendència cap a una progressiva presència dels laics en l'ensenyament, que havia estat un monopoli de l'Església durant l'alta edat mitjana, així com també succeïa en el cas de la pràctica de la medicina, no volia dir que els clergues ja no estiguessen presents en les escoles, sinó que realment significava que ja no posseïen de manera monopolística la potestat absoluta en el seu exercici. De fet, el que es va donar sovint és un conflicte motivat pel desig de les autoritats municipals per promocionar una escola municipal front a l'hegemonia que en matèria educativa representava l'escola de titularitat eclesiàstica dirigida pel bisbe. Aquesta tensió entre els dos models escolars va implicar, en el cas de la ciutat de València, fins i tot, l'empresonament de mestres³¹⁷.

Sens dubte, un conflicte de competències com aquest quedava reflectit, a una escala territorial més ampla, per la ferma voluntat dels consells municipals de moltes viles per a fundar i mantenir escoles municipals³¹⁸, amb les quals poder subvenir a la creixent demanda d'educació que es congruïa al si dels grups formats pels menestrals i els llauradors benestants, així com també, pel paper que la creació d'una escola municipal representava com a mecanisme per a la promoció del prestigi del municipi. Alhora, i de manera ben significativa, permetia a les autoritats municipals lluitar contra els problemes que, previsiblement, una massa de joves desvagats poguessen crear en la convivència. De fet, en són molts els exemples que ens han

---

³¹⁶ De manera significativa, a l'escola de teologia de la catedral de València, durant la segona meitat del segle XIV, s'impartien lliçons de dret civil i canònic de manera més o menys subreptícia, una pràctica que, considerant-se inapropiada i indesitjable per part de les autoritats eclesiàstiques, seria proscriu a favor de l'exclusivitat de l'ensenyament de la teologia. TEIXIDOR i TRILLES, José (1976). *Estudios de Valencia (Historia de la Universidad hasta 1616)*, València: edició de Laureano Robles, p. 94.

³¹⁷ CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 43-63.

³¹⁸ No sempre, però, existia una pugna entre les autoritats eclesiàstiques i les municipals sobre l'ensenyament de lletres. De fet, en alguns casos hi havia una col·laboració entre ambdues institucions. Vegeu alguns exemples de centres escolars a la Corona d'Aragó i a Castella en els quals es va donar aquesta cooperació. Efectivament, així ocorria a Barbastro quan, en 1268, arran d'una reclamació contra el mestre local, els membres del consell municipal i els del capítol de l'església nomenaren procuradors comuns. Vegeu, Del ARCO y GARAY, Ricardo (1947-1948). "Un Estudio de Artes en Barbastro en el siglo XIII", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, volum 3, pp. 481-483; En el cas de Barcelona, en l'any 1431 les autoritats del Consell municipal i del capítol catedralici arribaren a un acord per a fusionar les seues respectives escoles en un únic centre. Cfr. TORRE y del CERRO, Antonio de la (1971). *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona*, volum I, Barcelona: Editat per Jordi Rubió i Balaguer, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, pp. 196-202.; en aquest sentit, recordem que, pel que fa a Castella, l'*Estudio de San Miguel* de Sevilla rebia una assignació anual en forma de subvenció per part del *Concejo* de la ciutat, la qual complementava la gestió que realitzava el capítol de la catedral. SÁNCHEZ HERRERO, José, (1983). "El estudio de San Miguel de Sevilla durante el siglo XV", *Historia, Instituciones, Documentos*, número 10, pp. 297-324.

arribat d'aquestes situacions provocades per un jovent ocios, el qual, fins i tot, protagonitzava episodis esporàdics de violència que implicaven l'alteració de la pau social del municipi.

Efectivament, en relació amb açò, trobem al·lusions a la conveniència de disposar d'escoles als municipis per a evitar que els joves restaren ociosos sense fer res. En aquests termes s'expressava, per exemple, el consell de la vila de Castelló de la Plana en l'any 1380, quan decidia contractar un mestre precisament perquè “los fadrins de la dita vila perden son temps”. Més endavant, en l'any 1403, els consellers mostraven una inquietud semblant, perseverant en la idea de la peremptòria necessitat que “los fills dels hòmens de aquesta vila no perden llur temps”.³¹⁹ Igualment, en la mateixa línia, es manifestaven els prohoms de la vila d'Alzira en 1468, quan, amoïnats, denunciaven el fet que

no y haja mestre de gramàtica en la dita vila, e los fadrins no aprenen, ans se van totalment a perdre, lo que és deservey de nostre Senyor Déu, *com la una abusió del món sia adolocens (adolescents) sine disciplina, e dan e vergonya de la dita vila e dels dits fadrins*.³²⁰ (La cursiva és meua).

De manera significativa, doncs, la funció de l'escola era ja, aleshores, un mitjà per a evitar en la mesura del possible previsibles problemes de convivència i desordres públics protagonitzats per aquests joves, els quals, a falta d'una escola en la que aprendre i formar-se, deambularien desvagats, sense res a fer en tot el dia, pels carrers de la vila.³²¹ Naturalment, hom pot suposar que la majoria dels xicons que havien de treballar en els tallers dels pares, o bé en els obradors on havien estat afermats com a mossos o aprenents, així com també els fills de la majoria dels llauradors, no gaudien del privilegi de l'oci. Eren els casos dels joves que havien de col·laborar, treballant, en companyia dels pares o els mestres. En definitiva, uns fadrins ociosos podien suposar un greu problema per al bon funcionament de la vida pública

---

³¹⁹ REVEST CORZO, Luis (1930). *La enseñanza en Castellón de 1374 a 1400*, Castelló: Societat Castellonenca de Cultura, Est. Tip. Hijo de J. Armengot. Cites extretes del document XIII, p. 58, i document LXIV, p. 81, respectivament.

³²⁰ AMA, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/58, (9-11-1468).

³²¹ Vegeu, en relació al paper de control social de la institució escolar, el llibre de FOUCAULT, Michel (1975/1992). *Vigilar y castigar: Nacimiento de la prisión*, Madrid: Siglo XXI, en el qual aquest autor reflexiona sobre els mecanismes punitius associats al funcionament del sistema educatiu que caracteritza a la Modernitat i que en el món escolar es tradueix en l'existència d'una sèrie de tècniques coercitives i de coacció, anomenades per Foucault sota l'expressió de “microfísica del poder”, que tenen la finalitat de disciplinar els escolars a partir d'un control dels espais i dels temps. Certament, podríem resseguir els orígens d'aquestes funcions associades a les institucions escolars ja en el període medieval. Control del temps —dels temps—, així com dels espais, les escoles, com un mecanisme de control social ben eficaç.

local —i, de fet, de vegades l'arribaven a representar, quan quedaven sense un mestre que regís l'escola, tal com les cites anteriors deixen entreveure. Precisament, aquells estudiants que assistien a les escoles de gramàtica pertanyien a les famílies dels sectors més dinàmics de la vida local. Eren els hereus dels botiguers i dels mercaders, així com d'altres professionals liberals, com ara advocats, notaris o metges, a més dels fills dels mestres artesans i dels llauradors rics³²². Al capdavant, en última instància, els seus pares constituïen el cercle del poder municipal, conformat pels prohoms de la vila³²³.

Així les coses, doncs, a les ciutats més importants del regne de València, com era el cas de la seua capital, València i a la seua segona ciutat, Xàtiva, a més de a nombroses viles i, fins i tot, altres nuclis rurals amb funcions semiurbanes, es començaren a crear escoles municipals de gramàtica. La seua creació es remunta, almenys, a partir de la segona meitat del segle XIV —què és quan a les fonts documentals apareixen les primeres mencions a escoles i mestres—, les quals serien gestionades i finançades pels respectius consells municipals. En alguns casos, com s'esdevingué a Gandia, el naixement de l'escola responia a la col·laboració entre les autoritats municipals i el poder eclesiàstic. En aquest cas concret, el bisbe de València, des d'una posició de preeminència sobre els prohoms del Consell —una situació, per altra banda, gens estranya, donat que era del bisbe de qui partia la iniciativa de creació de noves institucions escolars—, li va atorgar en l'any 1373 al prevere Felip d'Erbach la regència de les escoles municipals en règim de monopoli³²⁴. En altres casos, tanmateix, la reacció del bisbe front a les propostes de les autoritats locals va resultar més autoritària. Així, per exemple, a Sueca, en l'any 1345, es va traduir en el nomenament d'un clergue, Antic Caybalós, com a regent de l'escola local, prohibint cap ingerència aliena, en aquest cas, ni del vicari ni dels jurats suecans³²⁵. Sorprenentment, en una altra situació, és, fins i tot, el propi bisbe, qui intervingué

---

³²² FURIÓ i DIEGO, Antoni, MIRA JÓDAR, Antonio José i VICIANO, Pau, (1994). “L'entrada en la vida dels joves en el món rural valencià a finals de l'edat mitjana”, *Revista d'Història Medieval*, número 5, pp. 75-106. A la pàgina 78 es parla d'un cas ben significatiu: el del xiquet orfe Peret Reguart, fill d'un llaurador de Sueca, al qual “li compraren les seues primeres beceroles en l'any 1415, quan, devia tenir sis o set anys, i un any després acudia ja regularment a la classe d'un mestre de Gramàtica.”

³²³ APARISI ROMERO, Frederic (2015). *Del camp a la ciutat. Les elits rurals valencianes a la Baixa Edat Mitjana*, tesi doctoral, dirigida pel doctor Ferran Garcia-Oliver, Universitat de València, p. 269. En efecte, tal com s'esmenta a aquesta tesi, els canals de mobilitat social dels prohoms rurals es limitaven a la formació lletrada i a l'entrada en l'Església.

³²⁴ En aquest cas, curiosament, la iniciativa partí dels jurats del consell municipal, tenint, malgrat això, una posició subalterna en la decisió final. Per altra part, aquest mateix mestre havia estat nomenat un any abans, també en règim de monopoli, com a mestre de les *scolas litterarum* d'Albaida. Pere Dezquer, un prevere de la localitat que també pretenia esdevenir mestre a Albaida, va arribar a ésser amenaçat d'excomunió, així com qualssevol altre mestre *tam clericos quam laicos* qui gossassen contravenir aquest manament del bisbe. Vegeu CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, *cit.*, pp. 37-38.

³²⁵ SANCHIS SIVERA, “La enseñanza...”, *cit.*, pp. 681-682, així com p. 24, document número 7. Vegeu apèndix documental propi, número 6.

a favor del mestre de les escoles, en aquest cas en un conflicte d'interessos plantejat a la vila d'Alzira. Els jurats i el consell de la vila subvencionaven com a regent de les escoles municipals al mestre Elizario Brunio, un llicenciat en arts. En aquesta ocasió, doncs, va ser el bisbe qui va disposar que aquest mestre contractat pel consell municipal no hagués de patir la competència que representaven certs eclesiàstics que es dedicaven a ensenyar els estudiants. Per tal d'aconseguir alliberar de qualsevol competidor al mestre de les escoles municipals, el bisbe, fins i tot, va comminar al rector de l'església d'Alzira per a què impedís que alguns preveres i clergues ensenyassen *de partibus et regulis et de Catone et aliis principibus ad gramaticam et logicam pertinentibus*, manant-li al rector, així mateix, que llegís un diumenge aquesta ordre seua des de la trona de l'església.³²⁶

En altres casos, però, la competència educativa venia representada per mestres laics que exercien la docència de manera lliure, la presència dels quals a la documentació primària comença a detectar-se, en general, a partir del segon terç del segle XIV. Aquests darrers podien aduir, front a les vel·leïtats monopolístiques de les autoritats eclesiàstiques, el marc legislatiu foral que consagrava la llibertat d'ensenyament. Així doncs, en aquest context de creixent competència docent, com a conseqüència de l'augment de la demanda de formació lletrada, en què tant mestres eclesiàstics com laics proliferaven en les viles, els capellans que feien de mestres incorrien sovint en la simonia. De fet, cobraven els seus escolars per ensenyar-los, quan segons la doctrina de l'Església, la gratuïtat de l'ensenyament era un principi bàsic de la seua ortodòxia. Malgrat açò, a poc a poc va anar permeant una nova mentalitat laica, la qual aniria modificant substancialment aquest principi de la ideologia cristiana del treball.³²⁷

Aquesta crisi del monopoli eclesiàstic en l'ensenyament seria, probablement, una de les raons que explicarien que les autoritats municipals començassen a mostrar un intervencionisme més decidit en el foment actiu de les escoles municipals mitjançant la contractació de mestres assalariats per la municipalitat. Així, en 1319, per iniciativa dels jurats de la ciutat de Xàtiva, aquests obtenien el vistiplau del rei per a poder establir ensenyaments gramaticals en la ciutat, un permís regi que venia a posar en qüestió, *de facto*, el monopoli de què gaudia la Universitat de Lleida, fundada dinou anys enrere.³²⁸ En altres llocs de la geografia valenciana, com ara Morvedre, era també l'*agency* del consell municipal, el qual havia contractat un mestre de gramàtica en 1336, qui li demanava al bisbe de València la seua intervenció. En aquesta ocasió,

---

³²⁶ *Ibidem*, p. 682. Arxiu de la Cúria Eclesiàstica, Colaciones, F. 199, fol. 31.

³²⁷ Vegeu en aquest sentit LE GOFF, Jacques (1983). "Oficios lícitos y oficios ilícitos en el Occidente medieval", dins *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente medieval*, Madrid: Taurus, pp. 86-102.

³²⁸ SANCHIS SIVERA, "La enseñanza...", *cit.*, pp. 160-161.

per a lluitar contra la competència de mestres *tam clerici quam layci* que havien proliferat en la vila, de tal manera que aquests darrers posaven en perill l'arribada d'un nombre mínim d'escolars a l'escola municipal, tot fent inviable, des del punt de vista financer, la seua existència. Concretament, l'acusació específica contra aquests mestres, els quals competien amb el mestre contractat pels jurats de Morvedre per a regir l'escola municipal, era la manca de suficient formació, per la qual cosa restaven teòricament incapacitats per a la docència. En aquestes circumstàncies, doncs, el bisbe optà per comissionar dos metges de la vila per a què avaluessen la competència d'aquests mestres lliures, els quals no podrien exercir la docència en cas de rebre un dictamen desfavorable³²⁹. Al remat, divuit anys després, en 1354, era la iniciativa del bisbe la que requeria que tots els mestres que treballaven a Morvedre, tant aquells de condició clerical com laics, s'examinassen, per tal de determinar la seua idoneïtat i aptitud per a ensenyar els escolars.³³⁰

---

³²⁹ *Ibidem*, pp. 20-21, document número 2. Vegeu apèndix documental, número 7.

³³⁰ *Ibidem*, pp. 20-23, especialment document número 3 (vegeu apèndix documental número 8, p. 21 i pp. 26-27; El cas de Morvedre exemplifica, segons Cruselles, una relació més ambigua entre l'intervencionisme en matèria educativa per part de les autoritats eclesiàstiques, és a dir, del bisbe de València, i els jurats de la vila. Així, en 1338, seria necessària la mediació del bisbe en un conflicte entre dos mestres. Un d'ells, de nom Joan, llegia gramàtica en la localitat des de feia temps, essent segurament el mestre contractat per la vila. L'altre docent, anomenat Pere, era un mestre novell a la vila. En aquest cas, el bisbe resoldria el litigi de manera salomònica: ambdós podrien continuar exercint el seu treball magisterial a la vila, podent els escolars triar amb total llibertat a quina de les dues escoles assistirien. Cfr. CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, *cit.*, pp. 38-39.

4.2. Les condicions contractuals dels mestres de gramàtica en el món rural

A les grans ciutats de la Corona d'Aragó, com València, l'abundant demanda de formació gramatical, i consegüentment, de mestres, s'associava a una abundant clientela, tant d'extracció nobiliària com pertanyent a uns bigarrats grups de comerciants i de menestrals, per als quals les inquietuds en formació de lletra per als seus descendents eren cada vegada més conspícues. Aquest fet, a més, afavoria la proliferació de mestres, els quals s'establien en règim de lliure competència, tot creant unes circumstàncies que facilitaven, a la llarga, l'erosió del control que les autoritats eclesiàstiques venien exercint en el món educatiu a través de les escoles patrocinades pel capítol catedralici. Alhora, contribuïen, igualment, al fracàs de les autoritats municipals en els seus intents per tal de poder intervenir eficaçment en la seua gestió.

Per oposició, en les ciutats més petites i en les viles que estructuraven l'espai rural valencià baixmedieval, les possibilitats laborals dels mestres depenien en gran mesura de les estratègies de contractació, decididament intervencionistes, de la iniciativa pública en aquestes poblacions. Per tal d'assolir aquest propòsit, aquests contractes de mestres eren plantejats des dels respectius consells municipals, els quals maldaven per pal·liar una demanda quantitativament menor de formació lletrada mitjançant la concessió d'un subsidi. Aquesta prestació, en forma de pensió anual al mestre de l'escola de gramàtica municipal, pretenia assegurar el seu monopoli educatiu en la vila front a la competència existent, a la qual ja hem fet al·lusió anteriorment. Tanmateix, açò no volia dir que aquests mestres rebessin únicament aquesta retribució pel seu treball, ja que els docents que treballaven a les escoles de les viles rurals cobraven, al seu torn, dels seus alumnes, de manera que, en cap cas, s'estava davant d'una educació completament subvencionada i gratuïta³³¹.

Consegüentment, allí on les necessitats dels mestres i dels consells de les viles s'intersecaven, es podia establir una relació contractual entre un mestre i el consell municipal en qüestió. En alguns casos, fins i tot, alguns mestres que tenien també el títol de medicina

---

³³¹ CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 86-87; de cara a poder realitzar una anàlisi comparada, resulta adient conèixer un altre exemple d'espai rural, en aquest cas, italià, com era el Piemont medieval. Aquest territori estava estructurat per una xarxa urbana conformada per nuclis rurals, en els quals l'escola comunal subvencionada esdevenia imprescindible per a proveir d'ensenyament els escolars d'aquestes contrades. Per contra, en altres regions més urbanitzades del nord i del centre d'Itàlia, aquests espais es caracteritzaven per un feble contribució, o per la pràctica inexistència, d'aquest intervencionisme educatiu per part de les autoritats municipals. NADA PATRONE, Anna Maria, (1996). *Vivere nella scuola. Insegnare e apprendere nel Piemonte del tardo Medioevo*, Torino-Cavallermaggiore: Gribaudo; Ídem, (1990). "«Super providendo bonum et sufficientem magistrum scholarum»: l'organizzazione scolastica delle città nel tardo medioevo", a CRISTIANI, Emilio i SALVATORI, Enrica (eds.), *Città e servizi sociali nell'Italia dei secoli XII-XV: dodicesimo Convegno di studi (Pistoia, 9-12 ottobre 1987)*, Pistoia, Centro italiano di studi di storia e d'arte, Pistoia: Viella, pp. 21-48.

podien realitzar sengles funcions alhora, una possibilitat que venia facilitada per l'estreta relació acadèmica que durant l'edat mitjana existia entre els estudis de medicina i d'arts. En efecte, de vegades, els mestres que eren contractats per a regir l'escola eren individus que posseïen, ensems, els títols de mestre en arts i en medicina, una circumstància gens inhabitual en el nostre camp d'observació, tal com queda testimoniada en la documentació conservada als arxius valencians.³³² Recordem que, en altres poblacions de la Corona d'Aragó, com Terol o Cervera, no eren infreqüents els contractes que asseguraven un salari-pensió per al mestre-metge, el qual havia d'encarregar-se, lògicament, no només de l'educació dels joves escolars, sinó que havia de guarir els malalts sempre que fos necessari³³³.

---

³³² A tall d'exemple, el consell de la vila de Castelló li pagava en 1389 al mestre Domingo Rodrigo 50 florins, és a dir, 550 sous, per l'encàrrec de compaginar l'ensenyament gramatical en la vila amb la pràctica de la medicina. Vegeu REVEST CORZO, *La enseñanza...*, cit., p.72; FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2002). *Els professionals de la medicina (físics, cirurgians, apotecaris, barbers i menescals) a la Corona d'Aragó després de la Pesta Negra (1350-1410): activitat econòmica, política i social*, tesi doctoral, dirigida pels doctors Jon Arrizabalaga Valbuena, membre del Departament d'Història de la Ciència, Institució "Milà i Fontanals" CSIC, Barcelona i Ferran Garcia-Oliver Garcia, Facultat de Geografia i Història, Departament d'Història Medieval, Universitat de València, Estudi General. Vegeu, especialment, les pp. 59-65. Significativament, Carmel Ferragud assevera a la pàgina 60 de la seua tesi doctoral el següent: "Crec que és possible afirmar el protagonisme dels metges en aquesta extraordinària difusió, organització i consolidació d'escoles municipals que van donar-se en aquesta època i, a més a més, cal remarcar la seua participació com a docents al llarg de tota la geografia catalano-aragonesa"; Per exemple, en l'any 1401 el consell municipal d'Elx va contractar Guillem Miravet, batxiller en arts i en medicina com a mestre per a ensenyar gramàtica i lògica a la vila. Cfr. HINOJOSA MONTALVO, José (1990). *Textos para la historia de Alicante. Historia medieval*, Alacant: Instituto de Cultura Juan Gil Albert, Diputación de Alicante, p. 456; En aquesta línia, gràcies a la present investigació doctoral ha estat possible identificar, per a l'any 1490, un altre mestre en Elx: Joan Pastor, *bachelor en medecina*. AHMElX, *Llibre de dates e rebudes feytes per lonrat e discret hon Anthoni de Malla, not, clavari del magniffich consell de la vila*, Sign. B-108, f.20r (4-12-1490). En efecte, el mestre Joan Pastor es comprometia contractualment "[...] de salari per temps de hun any de practicar de medecina en la dita vila e mostrar de gramàtica als vehins de la dita vila". Vegeu apèndix documental, n. 16. Finalment, José María Cruselles refereix la contractació d'un mestre en l'any de 1492 per part del Consell municipal de Dènia, anomenat Malet, *mestre en arts i cirurgia*, per a exercir, ensems, la docència de la gramàtica i la pràctica de la medicina. Arxiu Municipal de Dènia, *Llibre de Consells dels anys 1492 a 1494*, f.1. CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 87 i 88.

³³³ A Terol, el càrrec de regent de l'Estudi de Gramàtica s'associava, tradicionalment, al del metge municipal. VEGA y de LUQUE, Carlos Luis de la (1974). "Un centro medieval de enseñanza: el estudio de Artes de Teruel", *Teruel*, número 51, pp. 95-114; per la seua banda, el municipi de Cervera subvencionava en 1355 a un metge per a què tingués allotjament i escola en la localitat. Cfr. DURÁN i SANPERE, Agustí i GÓMEZ GABERNET, Frederic (1944). "Las escuelas de Gramática de Cervera", Barcelona: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 17, p. 10.

4.2.1. Els salaris docents: entre l'exigüitat i la inseguretat

La viabilitat econòmica de l'escola municipal, raïa, al capdavant, darrere de la majoria dels conflictes que es donaven amb altres mestres, tant de condició clerical com laica, els quals pugnaven entre si per atraure's estudiants a les seues respectives escoles. Com és sabut, el mestre contractat pel municipi rebia un salari, una retribució que el consell municipal pagava anualment, generalment satisfeta en dos o tres terminis³³⁴. En realitat, aquests pagaments s'han de considerar, més aviat, com una pensió que, en forma de subvenció, equivalia a un complement salarial que calia afegir als altres emoluments que el mestre regent de les escoles municipals rebia dels seus estudiants. En conseqüència, doncs, les autoritats municipals maldaven per intentar assegurar-los el monopoli de l'ensenyament a les seues viles, front a la competència de la resta dels mestres eclesiàstics i laics. Un exemple d'aquest interès —almenys explicitat formalment als llibres d'actes del Consell municipal d'Alzira—, il·lustra aquesta pràctica envers el foment de l'escola patrocinada per la vila. Tot va començar arran de la queixa d'un mestre, pel baix salari que rebia. Malauradament, el seu nom no apareix en les sessions del consell alzireny, però que hom suposa que podria correspondre al mestre Joan de Llosa. Pel que sembla, el greuge respecte als anteriors mestres era evident, ja que cobrava una tercera part dels emoluments que havien rebut els seus antecessors. Per tal de dirimir aquest greuge, el justícia i els jurats de la vila declaraven, tal com es reproduïx a continuació, que

Et més fonch proposat que, com lo mestre de les scoles de gramàtica d'esta vila està en punt de anar-se'n, és la causa que diu que los magnífichs justícia e jurats qui l conduhiren li feren moltes ofertes, ço és, que los fadrins vespralistes qui van a les cases de capellans a scola, que ells los farien anar a la dita scola de gramàtica, e li farien franquea de la sisa de les carns e altres coses, e res no u han fet. Demanen de consell què faran³³⁵. (El subratllat és meu).

Certament, hom troba que són precisament les fluctuacions en les condicions salarials les que expliquen que el col·lectiu docent medieval valencià es caracteritzés per una marcada inestabilitat laboral, i, en conseqüència, per un alt grau d'itinerància, cercant noves poblacions

---

³³⁴ Cfr. Apèndix documental, n. 9 i següents, en el qual es transcriuen, en forma de mostra, alguns dels contractes de mestres que s'han localitzat durant el procés de buidatge arxivístic en la present investigació doctoral.

³³⁵ Vegeu FURIÓ i DIEGO, Antoni (2015). "Música i músics a la Ribera del Xúquer en la baixa edat mitjana", en Pau Armengol Machí (ed.), *Estudis històrics sobre la Ribera del Xúquer. XV Assemblea D'Història de la Ribera (Benimodo, novembre de 2012)*, Benimodo: Ajuntament de Benimodo, p.123. AMA, *Llibre d'actes dels jurats i consell* de l'any 1494-1495, 03/83, f. 94v (27 d'agost de 1494).

en les quals les retribucions que oferís el consell fossen més generoses. No debades, el poder d'atracció de ciutats com València, on existia una elevada demanda d'ensenyants, com de la resta de viles, expliquen l'elevada mobilitat geogràfica dels mestres en aquest període³³⁶.

D'altra banda, els contractes en les escoles de gramàtica valencianes solien durar entre un i tres anys de mitjana, atenent a les dades que ofereixen les fonts primàries de la documentació municipal consultada, en forma de manuals de consells o llibres d'actes, així com en els volums corresponents als llibres de comptabilitat o de clavaria de les diferents viles analitzades, de manera que, en general, els mestres no es perpetuaven en una determinada escola.³³⁷ La conseqüència de tot plegat era, en moltes ocasions, un perfil de mestre amb una mobilitat geogràfica remarcable, podent-se desplaçar grans distàncies des de les seues poblacions d'origen, tot cercant unes millors condicions salarials.³³⁸

En general, les retribucions percebudes pels mestres de les escoles de gramàtica subvencionades pels municipis varen anar minvant entre els segles XIV i XV. Aquesta davallada en la pensió que, en forma de subvenció, rebien els mestres contractats pels consells municipals per a regir les escoles de gramàtica municipals, es deu, sens dubte, a les conseqüències econòmiques que se'n derivaven del sotrac demogràfic que va caracteritzar la coneguda com a crisi de la baixa edat mitjana i que va tenir un clar impacte en les finances locals. Uns comptes municipals que se'n ressentien, ofegats, alhora, per la combinació de

---

³³⁶ Una mobilitat geogràfica que podia implicar, fins i tot, la contractació de mestres forasters, originaris de països llunyans, com ja ha estat mencionat en algun exemple citat en capítols anteriors. No debades, durant la present investigació doctoral hem localitzat a la documentació de caire municipal servada a l'Arxiu Històric Municipal de Cocentaina (AHMC), la contractació d'un mestre per part dels "honrats justícia e jurats de Cocentayna" anomenat Paulo Toscano. ¿Procedia, llavors, aquest mestre de la regió italiana de la Toscana? Cfr. apèndix documental, n. 19, *Manual de Consells 1495-1496*, n. 2, f.1r.

³³⁷ No era el cas del mestre alzireny Antich Garrigues, el qual va romandre com a mestre de la vila des que en 1436 va ésser contractat per primera vegada per un període de tres anys, acumulant contractes fins a la seua mort en 1468. En concret, el seu primer contracte es va signar en desembre de 1436 per tres anys (1436-1438), rebent els 900 sous del salari total al maig de 1442. AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/33, f. 103r (15 de maig de 1442). Posteriorment, va anar essent contractat en diverses anualitats, com ara, a l'any 1438, AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/30, f. 73 (17 de desembre de 1438); en 1449, AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/40 (2 de juliol de 1450); així mateix, se'n conserven evidències d'haver estat contractat pel consell municipal de la vila d'Alzira també per un any els anys 1454, 1458 i 1461. Vegeu AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/44, f. 185v (13 de setembre de 1454), 03/49, f. 253v (20 d'octubre de 1459) i 03/51 (18 de desembre de 1461), respectivament. Per altra banda, significativament aquest mestre cobrava tot just la meitat del salari que percebia el metge Pere Salelles, contractat per aquelles dates pel consell d'Alzira.

³³⁸ Un altre exemple d'aquest elevat grau d'itinerància que caracteritzava el col·lectiu docent vindria representat pel mestre de l'escola d'Alzira Lluís de Pax, el qual era originari de la ciutat de Mallorca: "mestre Lois de Paix, natural de la Ciutat de Mallorca". AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/58, ff. 101v-102r-v (16 de desembre de 1468) i AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/60, ff. 35r-v (1 de juliol de 1471) Així mateix, a Vila-real, era contractat al 1496 Pero Márquez com a mestre, un individu, probablement, d'origen foraster, una pràctica prou estesa arreu del territori valencià. AMVr *Manual de Consells de la vila de Vila-real*, Sign. 0044/1495.

l'endeutament censalista i una reducció dràstica dels seus ingressos fiscals.³³⁹ D'aquesta manera, al llarg d'aquest període, en moltes viles valencianes es va reduir dràsticament el seu volum poblacional, que en alguns casos va arribar a suposar unes pèrdues d'aproximadament dos terços de la seua població a l'inici del segle XIV, una davallada abrupta que va obligar les hisendes locals a haver de reduir, consegüentment, les retribucions que els pagaven als mestres que contractaven per a regir les escoles municipals de gramàtica.³⁴⁰ Com a conseqüència, s'observa una tendència generalitzada en les viles estudiades a una reducció en la quantia dels salaris que rebien els mestres. Per exemple, en el cas de les escoles castellonenques, ja en el seu estudi de les escoles medievals de gramàtica de Castelló, Lluís Revest Corzo va constatar una reducció a la meitat de les retribucions percebudes pels mestres, davallant dels 600 sous, en l'any 1375, als 300 sous, a inicis del segle XV.³⁴¹ En realitat, aquesta tendència descendent en els emoluments que rebien els mestres es pot detectar també a altres indrets dels territoris que constituïen la Corona d'Aragó. Així, per exemple, a Cervera —en un cas particular, donat que els dos mestres els salaris dels quals es comparen són també metges—, el salari del metge P. Disovals ascendia a 500 sous en 1355, reduint-se la quantitat pagada a un altre metge o *físic*

---

³³⁹ Vegeu FURIÓ i DIEGO, Antoni (2016-2017). “La gran depressió baixmedieval. Una mirada des dels Països Catalans/*The Great Late-Medieval Depression as seen from the Catalan-speaking lands*”, *Recerques* 72-73, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, Associació Recerques. Història, Economia, Cultura.

³⁴⁰ A tall d'exemple, a una vila com Alzira, la reducció del seu volum demogràfic al llarg del segle XV va superar el 70% dels seus efectius poblacionals, tal com testimonien els valors que, en forma de focs, es reduïren des de 1.794 focs en 1399 a 550 en 1499. Com a conseqüència de tot plegat, en aquesta vila, el salari-pensió del mestre regent de l'escola de gramàtica municipal es va reduir a la meitat, reduint-se, d'un valor de 600 sous a finals del segle XIV, concretament en 1380, a un valor de 300 sous en 1436. De fet, aquesta xifra esdevindria una constant durant la resta de la centúria, i que, com explicarem més endavant, venia a representar la xifra mitjana arreu. Vegeu, FURIÓ i DIEGO, Antoni (1995). *Història del País Valencià*, València: Alfons el Magnànim. Reeditat l'any 2001, València: Tres i Quatre, número 41 de la biblioteca d'estudis i investigacions.

³⁴¹ Efectivament, el mestre de gramàtica n'Arnau Peralta fou afermat pel consell de la vila de Castelló en 1375 per 600 sous: “En lo qual consell fon proposat per n'Arnau Peralta, mestre de gramàtica, que com ell fos afermat ab lo consell de la dita vila a anys certs et per soldada sua li fossen constituïts .DC. sous, pagadors la meytat en la festa de Nadal et l'altra meytat en la festa de la Pascua de la Resurrecció de Nostre Senyor [...]”. *Llibre de Consells de la Vila de Castelló*, (1374-1383), f.58v (1375-01-3), publicat a RABASSA VAQUER, Carles i SÁNCHEZ ALMELA, Elena (eds.) (2017). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló I, (1374-1383)*, Fonts Històriques Valencianes, 66, Castelló: Ajuntament de Castelló i Universitat Jaume I. Tanmateix, aproximadament un quart de segle després, a causa de les estretors econòmiques associades a l'endeutament d'origen censalista que patia la vila de Castelló, les retribucions que, en forma de pensió, rebria el mateix mestre Arnau de Peralta com a salari, si s'avenia a regir l'escola municipal de gramàtica, davallaria, àdhuc, per baix del nivell dels tres-cents sous, situant-se en els dos-cents sous: “ Ítem, lo honrat consell, sobre lo feyt que·s haja mestre de gramàtica com sie profitós a la dita vila e als singulars de aquella, del·liberà e acordà que·ls honrats jurats parlen ab mestre Arnau de Peralta, si ell vol legir de gramàtic, e de lògica, si·s convendrà, en la dita vila, e que haja un bon jove apte per bachiller que repensque als fadrins, que·ls dits jurats li diguen que la vila li darà per pensió o salari de un any docents sous, \e per los dits .CC. sous finen ab ell [...] ”. *Llibre de Consells de la Vila de Castelló*, (1415-1416), f.27r (1415-09-11), publicat a BAYDAL SALA, VICENT i RUIZ DOMINGO, Lledó (2019). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló V, (1411-1417)*, Fonts Històriques Valencianes, 76, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV); Vegeu també, REVEST CORZO, *La enseñanza... cit.*, pp. 27-30.

que feia de mestre, Berenguer Çabater, a només 300 sous en 1372.³⁴²

En realitat, el lliard de 300 sous era, si més no, esquifit, essent, en realitat, totalment insuficient per a alimentar a una família mitjana, d'entre quatre i cinc membres, els quals consumien, en termes mitjans al voltant de nou cafissos de forment, els quals podien arribar a costar uns 270 sous. Aquestes remuneracions de 300 sous, pagades pels prohoms que conformaven el consell municipal com a pensió al mestre que havia d'encarregar-se de la regència de les escoles de gramàtica de la vila, equivalien, per altra part, a 120 jornals agrícoles o a 75 jornals d'un mestre artesà. De fet, el salari del mestre equivalia, en molts casos, a la remuneració que cobrava un mosso agrícola, és a dir, un bracer sense formació, el qual era contractat per uns 200 sous a l'any³⁴³. Al capdavant, no s'ha d'oblidar que aquesta quantitat pagada pel consell era una subvenció, una ajuda en definitiva, que complementava les quantitats que el mestre cobrava dels seus alumnes, les quals li permetien, fins i tot, contractar alguns ajudants, coneguts com a cambrers, per a poder atendre l'elevat nombre d'escolars matriculats³⁴⁴.

Conseqüentment, doncs, els mestres havien de cobrar els seus alumnes per a poder subsistir. Aquesta era una pràctica que, en el cas dels mestres que pertanyien per la seua condició de clergues a l'Església, no deixava d'implicar certes dificultats teològiques, donat que, segons la doctrina de l'Església, i com ja s'ha comentat anteriorment, la transmissió del coneixement no podia ésser objecte de compravenda, una pràctica contrària als principis religiosos i que era considerada llavors com a simonia. Tanmateix, de seguida les autoritats religioses varen saber contemporitzar, enmig d'una situació en què s'havia generalitzat el costum del cobrament als alumnes per part dels mestres eclesiàstics. De resultes de tot plegat, esdevenia llavors una quimera, a ulls de les autoritats eclesiàstiques, maldar per controlar aquesta pràctica, de manera que la interpretació que l'Església va fer d'aquesta mala praxis docent va consistir en considerar que el mestre-clergue no cobrava per la transmissió del saber, sinó que, més aviat, rebia un salari com a compensació pel treball i el desgast que, en forma

---

³⁴² DURÁN SANPERE i GÓMEZ GABERNET, "Las escuelas...", *cit.* pp. 10-11; per la seua banda, Carmel Ferragud i Pau Viciano, a partir de les dades proporcionades per Durán Sanpere i Gómez Gabernet, han calculat que la pensió mitjana que probablement pagarien els paers de la vila de Cervera als mestres encarregats de regir l'escola de gramàtica municipal ascendiria, de mitjana, a uns 325 sous anuals. Dades amablement proporcionades per Carmel Ferragud i extretes del seu treball inèdit, conjuntament amb Pau Viciano, "L'escola de gramàtica d'Alzira en temps medievals".

³⁴³ FURIÓ i DIEGO, Antoni (2000). "Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la península ibèrica a la baixa edat mitjana", en Maria Teresa Ferrer Mallol (ed.), *De l'esclavitud a la llibertat: esclaus i lliberts a l'edat mitjana*, Barcelona, CSIC, pp. 19-38.

³⁴⁴ A les acaballes del segle XV, mossèn Antoni Pasqual, oriünd de la vila de Bocairent, era contractat per un any pel consell de la vila d'Alcoi per només cent sous. Vegeu l'apèndix documental, n. 15, AMAlc, *Llibres de Consells: de l'any 1484 fins l'any 1496*, signatura I.1.1., n. 4, f. 85r. (1489-02-16).

d'esforç físic, suposava la tasca docent.³⁴⁵ Nogensmenys, es mantenia l'obligació per part dels mestres pertanyents a l'estament clerical d'ensenyar de manera gratuïta tant els altres clergues com els escolars pobres, els anomenats en llatí com a *scolares pauperes*. Aquests, fins i tot, podien col·laborar en el finançament del seu aprenentatge a través d'un mecanisme ben curiós: les anomenades *licències d'acapte*, mitjançant les quals els estudiants necessitats acudien a les parròquies dels voltants per a demanar almoïna amb la qual poder sobreviure i, a més, pagar al mestre.³⁴⁶

Normalment, els contractes que signaven els mestres de gramàtica amb els consells municipals solien incloure algunes informacions sobre el salari convingut, les dates quan tradicionalment es cobraven els emoluments —la meitat, el dia de Nadal, i l'altra meitat, el dia de la festa de la Pasqua de Resurrecció—, el termini del contracte —normalment d'un any de durada— i, finalment, i en alguns casos, alguna referència complementària sobre els continguts curriculars que s'impartirien. Malgrat aquesta relativa migradesa d'informació, en alguns casos esparsos hom disposa d'altres informacions suplementàries. Així, a més d'aquestes dades comunes a tots els convenis anteriorment esmentats, s'hi afegien algunes informacions sobre les quantitats que els mestres rebien dels escolars, depenent, en general, de dues circumstàncies. Per una banda, si l'alumne romania en règim d'internat en l'escola, de manera que dormia a les seues instal·lacions, el mestre cobrava, lògicament, una xifra superior que si l'alumne tornava al final de la jornada escolar a la casa dels seus progenitors. Cal recordar que el local que albergava l'escola coincidía sovint amb la casa on habitava el mestre, algunes vegades de la seua propietat, i en altres, llogada pel consell municipal per a tal efecte³⁴⁷. En el primer cas,

---

³⁴⁵ Significativament, comenta Cruselles, a la pàgina 31, que “[...] ¿Era posible mantenerse fiel a los principios eclesiásticos en medio de un mundo donde todo, prácticamente todo, estaba en venta? Cada vez eran más los que querían aprender, los que enviaban a sus hijos a la escuela, no solo para que recibieran formación clerical e hicieran carrera eclesiástica, sino para que pudieran beneficiarse en la vida diaria de los conocimientos adquiridos, utilizándolos para comerciar, administrar la tienda o llevar las cuentas del taller. En la segunda mitad del siglo XIV, Valencia crecía rápidamente y los maestros eclesiásticos no pudieron por menos que experimentar las consecuencias de la expansión económica que, en su caso, se traducían en una fuerte presión en favor de su profesionalización en un sentido completamente laico.” CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 28-31.

³⁴⁶ *Ibidem*, pp.33-34. En efecte, aquesta pràctica, conseqüència de la comercialització de l'ensenyament, referida ja per Sanchis Sivera al seu estudi pioner sobre les escoles medievals valencianes, consistia en el dret que el bisbe els concedia als estudiants pobres per tal que anassen a demanar almoïna els dissabtes i diumenges per les cases de les parròquies que els eren assignades, proveïts d'una carta del mestre, d'un salpasser i un bací, per a espargir aigua beneïda per les cases, de manera que els estudiants pobres esmerçarien els diners que pogueren arregar “*pro sustentatione vite sue et sciencia adiscende*”, és a dir, per al seu manteniment, però també, per a pagar al mestre de gramàtica.

³⁴⁷ De vegades, el salari que, en forma de pensió, percebia el mestre per part de les autoritats municipals es fraccionava en tres pagaments, realitzats els dies de Sant Joan, la festa de Nadal i el dia de Pasqua Florida. Vegeu, a mode d'exemple, el contracte que signa el metge Joan Ferrandiç amb els jurats de la vila de Castelló en set de juny de 1382, arreglat a REVEST CORZO, *La enseñanza...*, cit., pp. 60-61, document número XX.

consegüentment, es parla dels escolars *cubants*, és a dir, dels estudiants interns, per als quals l'escola havia de plantejar activitats addicionals per a quan els altres estudiants, coneguts com a *diürns*, els quals constituïen, generalment, el grup més nombrós, abandonaven l'escola per a tornar a les seues cases.³⁴⁸ En relació amb açò, un exemple d'aquesta modalitat contractual en la que s'especifiquen les quantitats que cobraria el mestre als seus alumnes, depenent de si dormien a l'escola, o, per contra, hi anaven cada dia des de casa, el tenim en el cas del contracte, signat en 1480, pel mestre de l'escola de gramàtica d'Alzira Joan de la Porta, en el qual es consigna el seu salari o pensió assignada pel consell municipal, que ascendia a 300 sous. A més a més, però, s'hi especificava que els escolars que dormissen a les dependències escolars haurien de pagar 10 sous més que aquells alumnes que només assistissen a les seues classes durant el dia. En concret, els alumnes que la documentació municipal arreplega com "*de pueribus dormientibus in dictas scholas*" haurien de satisfer al mestre 24 sous, mentre que els alumnes *non dormientibus*, és a dir, no interns, únicament n'haurien de pagar 14. No disposem, en aquest contracte, però, de cap esment o especificació, en relació als alumnes més petits, els quals encara rebien els continguts propis de les beceroles³⁴⁹.

Per una altra banda, en alguns casos, en els contractes signats pels mestres amb els consells municipals s'especificaven els continguts, que corresponien als diferents nivells i materials curriculars que s'ensenyarien i les diferents tarifes que s'aplicarien. Així s'esdevé, per exemple, en un contracte signat pels jurats de la vila de Castelló amb el metge Joan Ferrandiç, qui el set de juny de 1382 signaria un contracte amb aquests, mitjançant el qual es comprometia a encarregar-se durant un any de regir l'escola de gramàtica municipal per un salari de 400 sous, pagats fraccionadament, com era d'habitud, en tres dates convingudes de bestreta, és a dir, el dia de Sant Joan, la festa de Nadal i el dia de Pasqua de Resurrecció. A més, una de les clàusules especificava les quantitats que rebria dels seus alumnes en funció del seu nivell en l'escala de l'aprenentatge. Així, rebria dels estudiants que estudiassen lògica 26 sous, dels alumnes *doctrinalistes*, 22 sous, dels *partistes*, 12 sous i, finalment, els *catonistes* — els quals representaven l'esglaió elemental en els estudis de gramàtica, podent-los assimilar als estudiants de les beceroles—, només haurien de pagar 11 sous.³⁵⁰

Malauradament, hom no pot saber la xifra total d'alumnes que tenia cadascun dels

---

³⁴⁸ *Ibidem*, p. 128. En el cas de la societat constituïda en l'any 1413 pels mestres Sohiça i Morell a la ciutat de València, els escolars interns o *cubants* de l'escola de Sant Llorenç pagaven 16 sous i 6 diners anualment, mentre que els escolars externs o *diürns* només en pagaven 13 sous. APPV, número 16382/Dionís Cervera (1412-07-8)

³⁴⁹ AMAIz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 3/69, f. 121r-v (4 de febrer de 1480).

³⁵⁰ REVEST CORZO, *La enseñanza...cit.*, pp. 24-25 i pp. 60-61; ROCA TRAVER, Francisco A. (1983). *El tono de vida en la Valencia medieval*, Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura, p. 141.

mestres, donat que no se n'han conservat —si és que alguna vegada arribaren a existir—, llistats dels alumnes que acudien a rebre instrucció a l'escola, de manera que desconeixem quina quantitat final podria cobrar anualment el mestre encarregat de regir-la en un moment concret³⁵¹. Tanmateix, en alguns casos aïllats, els contractes enregistrats a la documentació municipal permeten aproximar-se al volum d'alumnes que podria tenir un mestre de gramàtica. Així, els jurats de la vila d'Alzira, arran de les queixes d'un mestre pel baix salari que percebia, en part degut al baix nombre d'alumnes que tenia, i del qual en desconeixem el nom, li prometeren, per a evitar que se n'anés, que aquest tindria “XXV gramàtics, XXX partistes e alguns legistes”³⁵², és a dir, al voltant de més de mig centenar d'alumnes. D'altra banda, cal considerar que, aproximadament un poc més de mig segle abans, el mestre Francesc Calbó, procedent de Sant Mateu, cobrava, a més dels 400 sous que rebia en concepte de pensió de part dels jurats del consell municipal per a què regís l'escola de gramàtica, uns emoluments que oscil·laven entre els 10 i els 24 sous per cada alumne. Aquesta variació depenia del nivell curricular en què aquests se situassen. Així, podem calcular uns ingressos addicionals en concepte de pagament individual de cada escolar al mestre que ascendirien a uns 900 sous. Aquests emoluments representarien, per tant, més del doble de la pensió que se li assignava³⁵³.

Siga com siga, i a banda dels incompliments o els endarreriments en els pagaments als mestres, aquests havien de fer front, en alguns casos, al pagament del lloguer de les cases de les escoles, així com s'havien de fer càrrec de la retribució al repetidor o cambrer, el qual era un ajudant, normalment amb el títol de batxiller, que repetia les lliçons³⁵⁴. En altres situacions, fins i tot, calia recórrer a la justícia quan el mestre no trobava una altra alternativa per a poder cobrar d'algun alumne³⁵⁵. Sovint, era el propi mestre qui no pagava el lloguer de l'escola,

---

³⁵¹ CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., p. 131; d'altra banda, en el cas de l'escola de gramàtica de València del mestre convers Antoni Tristany, afirma Cruselles que “no podemos saber cuántos estudiantes frecuentaban la escuela durante un curso escolar. Según afirmaba la defensa, en los años previos a la detención de Tristany había *de continu* unos cuarenta jóvenes, pero es probable que esa expresión haga referencia solamente a los que comían y dormían en ella, viéndose incrementado su número por los que cada día se desplazaban desde sus propias casas”. Ídem, (2024). “Prisión, muerte y condena de Antoni Tristany, maestro de escuela, por la Inquisición de Valencia (1486-1489)”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 25, p. 139.

³⁵² *Vide supra*, nota 335. Al mestre se li prometia, a més a més, que “tendria franquea de la sisa de les carns [...]”.

³⁵³ Càlcul propi, considerant que els estudiants *gramàtics* pagassen 20 sous, dos sous només per baix del preu que cobrava el mestre Joan Ferrandiç en l'any 1382 a Castelló de la Plana per a ensenyar els *doctrinalistes*, segons els documents adés ressenyats que va publicar Lluís Revest Corzo, i que els estudiants *partistes* assistents a l'escola de gramàtica d'Alzira satisfessen la mateixa taxa que els seus homònims castellanencs.

³⁵⁴ A partir d'un contracte de societat establert entre dos mestres de la ciutat de València, Remírez i Soler, a finals del segle XIV, aquest autor assenyala que, en aquest cas els dos cambrers o repetidors contractats en l'escola cobrarien 275 sous anualment en concepte de prendre la lliçó als escolars i ajudar-los en lectures elementals, podent cobrar addicionalment per fer altres activitats de reforç als mestres, a més d'acompanyar a certs alumnes a casa o per altres tasques docents de repàs individual amb certs xiquets. CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., p. 132.

³⁵⁵ *Ibidem*, pp.134-135. José María Cruselles refereix un conflicte en l'any 1431, originat per un impagament entre

podent, per eixa raó, acabar empresonat per les autoritats municipals.

Al capdavant, podem afirmar que el col·lectiu dels mestres de gramàtica es caracteritzava per un alt grau d'itinerància, fruit de les dificultats i inseguretats en el cobrament o simplement per a intentar millorar les seues retribucions, i, en paral·lel, per un nivell retributiu modest. La importància creixent que l'escola com a institució tenia a les diferents viles, no només en termes exclusivament de transmissió de coneixements de lletra, sinó, fins i tot, d'institucions que podien col·laborar a millorar la vida en comú, afegit al creixent prestigi de les universitats, va augmentar, en definitiva, la demanda de mestres capacitats per a ensenyar.

<i>data</i>	<i>nom</i>	<i>procedència</i>
1380	Miquel de Moya	Torres Torres
1380	Antoni Godes/Vicent Soler	Desconeguda
1399	Miquel Guitard	Guadassuar
1401	Francesc Montblanc	Sogorb
1425	Pere Ribelles	Xàtiva
1432-34	Francesc Calbó	Sant Mateu
1468-71	Lluís de Pax	Mallorca
1477	Antoni Serra	València
1488	Joan de la Porta	València
1492	Miquel Martí	València

Quadre 1. Procedència d'alguns dels mestres de gramàtica contractats per la vila d'Alzira en el període baixmedieval.

---

el mestre de la ciutat de València Ramon de Monçó —qualificat a la documentació com a professor d'arts i medicina— i un dels seus alumnes, que es va resoldre mitjançant un arbitratge privat entre els notaris Dionís d'Olit i Bernat Estellés, els quals condemnaren a l'estudiant en qüestió, de nom Miquel Munyós, a pagar-li al seu mestre les 20 lliures que li devia.

Mapa 2. Localitats de procedència d'alguns dels mestres de gramàtica contractats per la vila d'Alzira durant la baixa edat mitjana.

4.3. Els espais de les escoles: mancances i provisionalitat dels locals escolars

Hom troba, al llarg de la documentació, algunes notícies esparses —ací i allà— sobre els locals on es localitzaven les escoles, la seua ubicació³⁵⁶ o, fins i tot, els problemes que s'hi generaven en aquestes instal·lacions escolars degut a diverses circumstàncies. En alguns casos, s'havien de fer front a unes despeses extraordinàries provocades per causes climatològiques, fonamentalment per pluges torrencials³⁵⁷ —característiques del clima de la conca mediterrània en la qual s'inscriu el territori del regne de València—, i que lògicament obligaven a realitzar tota una sèrie de reparacions necessàries per tal de reprendre la tasca docent.³⁵⁸ En altres casos, tanmateix, era impracticable poder mamprendre cap obra que pogués restaurar les instal·lacions malmeses, havent de cercar altres localitzacions on poder reubicar l'escola.

En altres casos, probablement, les incidències devien respondre a una manca de manteniment de la casa on s'ubicava l'escola, que a la llarga es traduïa en seriosos problemes estructurals que obligaven a realitzar tasques d'enderroc o renovació dels locals escolars³⁵⁹. De ben segur, altres factors hi incidirien, en altres ocasions, en la marxa normal de les escoles de gramàtica, dels quals malauradament no hem pogut trobar cap evidència documental, com ara incendis o altres pertorbacions, les quals implicaven, indefectiblement, una tasca de reconstrucció posterior. En qualsevol cas, allò ben cert és que la ubicació de les escoles de vegades implicava una sèrie de conflictes amb els veïns, donades les característiques d'uns joves estudiants, que tendien a provocar baralles o aldarulls i altres incomoditats que pertorbaven la vida comunitària³⁶⁰.

---

³⁵⁶ Així, a tall d'exemple, podem esmentar la notícia que hem trobat sobre la localització intramurs de la “Casa de les Escoles” de la vila d'Alzira. AMAlz, *Llibre dels actes dels jurats e concell*, Sign. 003/006, f. 23r (1399-8-28); pel que fa a la València medieval, José Maria Cruselles va localitzar la ubicació de les escoles de gramàtica existents en la ciutat de València durant els segles XIV i XV. En alguns casos, ha estat possible localitzar el carrer concret on se situava l'escola, mentre que, en d'altres, només s'ha pogut identificar la parròquia en què es localitzava l'escola. CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 97-98.

³⁵⁷ Trobem, així mateix, un document que testimonia el caràcter torrencial de les pluges al nostre camp d'observació, concretament en la vila d'Alzira, i les afeccions que va provocar en l'escola, a saber: “Cabirons i troços de fusta caiguts en les moltes pluges del present any en la scola [...]” Uns desperfectes que calia reparar abans de reprendre el curs escolar, i que, ben probablement, implicaven unes despeses considerables. AMAlz, *Llibre dels actes dels jurats e concell*, Sign. 03/065, ff. 124r-v i ff. 125r (1475-12-13).

³⁵⁸ AMAlz, *Llibre dels actes dels jurats e concell*, Sign. 03/009, f. 49r (1404-5-17) “Per a obs de les escoles[...]”

³⁵⁹ AMAlz, *Llibre dels actes dels jurats e concell*, Sign. 03/058, ff. 115v-116r (1469-1-11) “Per a la obra de la scola de la dita vila, la qual és enderroquada[...]”

³⁶⁰ Cruselles comenta que els jurats de la ciutat de València comunicaven en 1440 a la reina Maria que la pràctica de la prostitució s'estava estenent fora del perímetre del lupanar de la ciutat, un dels més grans d'Europa, conegut com a la “Pobla de les fembres pecadrius”. Segons sembla, els jurats assabentaren la reina de l'existència de cases on s'exercia la prostitució “en moltes parts de la dita ciutat no acostumades”, una de les quals es trobava als encontorns de l'escola del mestre Miravet. Aquest mestre, oriünd d'Alcoi, havia heretat de son pare l'escribania de la vila d'Alcoi, però li l'havia venut al notari Bartomeu Langer. Així, els jurats es mostraven amoïnats per les

Per altra banda, ja ha estat dit que els mestres que treballaven per lliure acostumaven a oferir els seus serveis als nuclis poblacionals més grans, com ara la ciutat de València. En aquests casos, habitualment empraven la seua llar com a escola, o bé llogaven cases en cas de necessitat³⁶¹. Tanmateix, sembla ser que, en general, en el cas de les escoles subvencionades pels municipis en les viles de mida més modesta que estem analitzant, els consells municipals s'encarregaven també de la compra i manteniment del local que hauria d'allotjar l'escola de gramàtica de la vila. En relació amb açò, la pràctica consuetudinària en els casos en què el mestre no disposava de cap habitatge propi consistia en l'antuència dels jurats del consell municipal per tal que aquest es fes càrrec de les despeses del lloguer de la casa que es considerés adient en cada moment per a complir les funcions d'escola municipal de gramàtica. A més de subvenir a les despeses del lloguer, el consell també se n'encarregava de les que anaven generant-se, algunes de les quals s'esmerçaven en pagar les obres per a realitzar les pertinents reparacions que calia anar fent en el local dedicat a l'escola. Aquest era el cas del mestre Lluís de Pax, qui, provinent de la ciutat de Mallorca, mancava, en un primer moment, lògicament, d'una llar pròpia per a viure en la vila d'Alzira. Segons sembla, el consell de la vila d'Alzira es comprometé, en l'any 1473, arran d'una queixa de mestre Lluís, a finançar-li un habitatge, que feia servir també com a escola, donat que, tal com palesa la documentació servada a l'Arxiu Municipal d'Alzira³⁶²,

---

conseqüències indesitjables que se'n podien derivar de la presència d'aquest bordell en les immediacions de l'escola "on van per apendre e estudiar molts fills de honrats hòmens de aquesta ciutat e altres", la qual cosa es traduïa en què "[...] han que se'n desvien per causa de les dites males fembres, e altres que cessen anar a la dita escola per no pendre mal exemple". Sens dubte, la concentració d'estudiants s'associava a una sèrie de problemàtiques d'ordre públic, i per aquesta raó, les autoritats locals desconfiaven sovint dels beneficis globals de la instal·lació d'escoles i universitats, front als problemes que podien causar. Cfr. CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 67 i 83; En aquest sentit, les autoritats d'algunes ciutats del nord i del centre d'Itàlia, per tal d'evitar els problemes recurrents associats a les concentracions estudiantils, optaren per instal·lar —en aquest cas, les seues universitàries— a nuclis de població menors, però dins dels seu territori d'influència política. Vegeu, per a conèixer millor aquest aspecte relatiu a la política espacial de localització dels centres educatius d'ensenyament superior en el cas florentí, GARFAGNINI, Gian Carlo (1989). "Città e Studio a Firenze nel XIV secolo: una difficile convivenza", en *Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia medioevale (s. XII-XIV)*, Galatina, pp. 101-120.

³⁶¹ En concret, cal recordar que "*Los maestros que, en busca de clientelas nutridas y adineradas, se instalaron en la capital del reino, apenas encontraron trabas administrativas a la hora de ejercer su profesión. Bastaba con alquilar una casa y conseguirse un puñado de estudiantes. Cualquier estancia (cambra) medianamente grande podía servir como aula, cualquier estudiante mínimamente avisado podía servir como repetidor (cambrer)*". (El subratllat és meu). En relació amb açò, servirà l'exemple, citat per Cruselles, del mestre en arts i en medicina Joan de Vesach, el qual era oriünd dels territoris més al nord dels Pirineus, qui, en l'any 1432 va llogar una casa en el carrer de mossèn Joan Fabra, en la parròquia de Sant Martí de la ciutat de València *pro tenendo scolas*, essent avalat en aquest contracte pel metge Ramon Porter i el cirurgià Gabriel Garcia. APPV, número 23200/Andreu Polgar, (1432-07-14). CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, cit., pp. 88-89.

³⁶² Vegeu, per a obtenir tenir una visió sintètica de les condicions i característiques de l'ensenyament a l'Alzira medieval, FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2020). "Serveis públics i professions liberals: l'assistència mèdica i l'ensenyament escolar", dins de ALBA PAGÁN, Ester i LAIRÓN PLA, Aureliano J. (directors), *Història d'Alzira, des de la Prehistòria fins a l'actualitat*, pp. 370-376, València: Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València. D'altra banda, en relació a l'existència o no d'un local propi pertanyent al consell de la

com la universitat de la dita vila de present no tinga casa principal en la qual aquell puxa mostrar a llurs escolans e per la dita rahó ell (referint-se a mestre mallorquí Lluís de Pax) haja a tenir en llur pròpia casa los dits scolans³⁶³.

En efecte, i aquest era el greuge del que es planyia mestre Lluís,

[...] ultra lo ordinal salari que la dita universitat caschun any li dona li devia ésser feyta alguna remuneració e de donació de peccúnia en resaysó del dan e destruch que aquell sosté [...] dita lur cassa per la dita rahó.

De manera que la decisió dels jurats del consell pretenia rescabalar de les despeses addicionals a què el mestre Lluís de Pax havia hagut de fer front. Així, el justícia, ensems amb els jurats de la vila d'Alzira, convenien fer-se càrrec de les despeses originades pels desperfectes que els estudiants poguessen haver provocat

[...] de peccúnia de la dita vila, donassen e pagassen a aquell tanta quantitat com a aquells ben vist serà.³⁶⁴

---

vila d'Alzira que servís d'escola de gramàtica municipal, Carmel Ferragud afirma taxativament a la pàgina 374 que "El consell municipal no disposava d'un immoble a l'efecte, sinó que era la casa mateixa del mestre on s'acollien els alumnes", per a, més endavant, matisar que, a la vista de les evidències existents a la documentació, sí que es disposava normalment d'un local propi per a allotjar l'escola de titularitat municipal. Per altra banda, Ferragud es fa ressò d'altres circumstàncies en què, degut precisament a la manca d'un local on poder establir l'escola, els jurats del consell de la vila optaven per llogar un immoble de titularitat privada, com va ser el cas del lloguer, en 1492, de la casa del donzell Joan de Martorell en concepte de cessió temporal durant un any. AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/81, f. 7r-v (22 de juny de 1492). Cinc anys després, el consell municipal llogava, per també 80 sous, algunes cambres de la casa de Joan Canyamar "per a tenir la scola de gramàtica per los studians de la dita vila per ésser derroquada la casa de la scola de la dita vila". AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, 03/87, f. 61v (16 d'octubre de 1497); D'altra banda, comparativament amb la mitjana dels lloguers a la ciutat de València cap a les darreries del segle XIV, quantificats de mitjana en uns 200 sous, aquestes despeses pel lloguer no semblen ser massa oneroses. Vegeu, IRADIEL MURUGARREN, Paulino (2007). "Mercado inmobiliario, crédito y crecimiento urbano medieval en Valencia", dins de *Mercado inmobiliario, y paisajes urbanos en el occidente europeo (siglos XI-XV)*, Estella, Gobierno de Navarra-Institución Príncipe de Viana, pp. 377-416.

³⁶³ AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell*, Signatura 03/63 (11 de setembre de 1473). Efectivament, "de present", és a dir, en eixos moments, la vila d'Alzira no disposava de cap local on es poguessen impartir les lliçons pròpies de l'escola de gramàtica municipal, expressió que suggereix que sí que en poguésser haver existit amb anterioritat.

³⁶⁴ Ídem.

En tot cas, sembla que, en general, les condicions dels espais destinats a allotjar l'escola presentaven unes característiques físiques que provocaven que aquests immobles mancaren de les condicions adients d'il·luminació, i en moltes ocasions també de salubritat. Per a fer front a la insuficient claredat dins de les cambres on s'impartien les lliçons, s'havia de pal·liar aquesta mancança recorrent a l'ús de llànties d'oli, especialment durant els mesos hivernals. De fet, els escolars es feien sovint càrrec de les despeses de l'oli que calia cremar per a il·luminar unes cambres³⁶⁵ moltes vegades fosques. Nogensmenys, podem imaginar que la llum tènue que aquestes llànties produïen no fos de suficient intensitat com per a aconseguir una mínima lluminositat, insuficient, en tot cas, per a evitar haver de forçar la vista, de manera que, consegüentment, llegir a la claror d'un ciri o d'un cresol durant molt de temps repercutia, sens dubte, en un empitjorament progressiu de la visió. No debades, està ben documentada la presència d'ulleres a la València baixmedieval³⁶⁶.

Curiosament, coneixem aquest costum mitjançant el testimoni d'un llaurador de València, que en el seu testament de l'any 1448 lleixava al seu net, Miquelet Guillem, entre altres béns —amb la finalitat que aquest llegat li servís per a què el net “aprenega de litre e de arts gramaticals”—, “miga rova d'oli, huns anys ab altres, per a cremar en la scola”³⁶⁷. Tanmateix, l'oposició dels hereus a aquesta provisió testamentària, la qual clarament consideraven excessiva, ens permet conèixer alguns detalls interessants en relació al mode com s'empraven aquestes llànties, i, de manera indirecta, ens permeten copsar alguns trets característics de la pedagogia escolàstica medieval. Aquesta metodologia d'ensenyament, recordem-ho, es caracteritzava, a banda de pel valor central que tenia la repetició i la memorització, per la importància que tenia el treball en grup en l'educació dels infants i dels joves. Per aquesta raó, doncs, estudiaven plegats, de manera que els alumnes avantatjats, o bé els de major edat, ensenyaven els més menuts³⁶⁸. De fet, i pel que sembla, els estudiants solien disposar-se en grups, estudiant al voltant d'un mateix llum en grups de quatre o cinc.

En efecte, etzibaven els hereus que

---

³⁶⁵ FERRAGUD i VICIANO “L'escola de gramàtica...”, *cit.*

³⁶⁶ FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2005). *Medicina i promoció social a la Baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-CSIC.

³⁶⁷ Recordem que una “rova” o arroba és una unitat de pes equivalent a la quarta part d'un quintar, és a dir, 10,4 quilograms o 26 lliures.

³⁶⁸ CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y sociedad...*, *cit.*, p. 75.

en les escoles acostumen de estudiar a una lum quatre o cinch scolans e entre tots no han mester tres lliures d'oli lo mes.

Encara més, el testimoni d'aquests hereus afirmava que

los scolars en la present ciutat no cremen llum sinó de Sent Luch a Pasqua de Resurrecció.³⁶⁹

És a dir, que l'inici de l'ús de la il·luminació amb les llànties s'iniciava en la data d'inici de les classes, el 18 d'octubre, dia de Sant Lluc. En l'altre extrem temporal, ja entrada la primavera, no calia fer ús de la il·luminació artificial que proporcionaven les llànties. En definitiva, aquestes es feien servir, com és lògic, majoritàriament als mesos tardorencs i hivernals, quan la durada del dia és menor i la llum natural disminueix.

Disposem, d'altra banda, d'algunes informacions que ens assabenten de com eren els interiors d'algunes escoles. En relació amb açò, i malgrat les mancances que acabem de descriure, coneixem, a través de les notícies que ens proporciona un procés incoat contra un mestre convers de la ciutat de València, Antoni Tristany, que en algunes escoles, com la seua, era abundant l'art religiós. Podem localitzar aquestes manifestacions pictòriques de la pietat cristiana dins dels propis locals escolars, amb una profusió d'obres d'art sacre en forma de retaules, en els que es representaven escenes característiques de la iconografia cristiana com, per exemple, el descendiment de la creu. En alguns casos, fins i tot, presidien alguns espais de caire clarament religiós com eren els oratoris, ubicats als espais interiors d'almenys algunes escoles.³⁷⁰

---

³⁶⁹ ARV, JC, Núm. 914, mà 14, f. 42 i mà 16, f. 3v.

³⁷⁰ En aquest cas, l'oratori es localitzava a l'entrada de l'escola, just enfront de la càtedra des d'on Tristany impartia les seues lliçons. Coneixem aquests detalls gràcies, paradoxalment, al procés incoat contra Antoni Tristany pel tribunal de la Inquisició de València, el qual es conserva a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid. Hom pot recrear, mercès a la profusió de detalls amb què es redactaven aquests documents, alguns aspectes de l'interior de les escoles tardomedievals. Antoni Tristany era acusat de criptojudaisme, és a dir, per practicar en secret la religió mosaica. CRUSELLES GÓMEZ, "Prisión, muerte y condena...", *cit.*, pp. 138-139; Per altra banda, ¿es podrien relacionar aquestes manifestacions de fervor religiós, materialitzades en la presència de retaules de temàtica religiosa en algunes escoles, com la de mestre Tristany, amb la progressiva incorporació de mestres especialistes en teologia en algunes viles del regne de València com Alzira, a partir del tombant del segle XV al XVI, fruit de les tendències d'intolerància religiosa que caracteritzaren aquell període?; en relació amb açò, en el cas de la vila d'Alzira destaca la figura del mestre Joan Carbonell, qui va traduir del llatí al valencià un tractat contra l'Islam. Vegeu DURAN, Eulàlia (1998). "Una refutació valenciana de l'Islam (segle XV)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74/1-2, pp. 141-160; per la seua banda, el mestre Joan Carbonell participaria durant el conflicte de les Germanies en una processó per la moreria d'Alzira amb la intenció de

Certament, com sabem, l'escola medieval estava profundament imbuïda per un fort component religiós, el qual implicava que la vida escolàstica s'estructurés al voltant d'un conjunt de pràctiques religioses, com les misses i les visites a la capella— a les quals estaven obligats, per descomptat, tots els mestres, fossen clergues o seglars—, i que marcaven, amb la seua regularitat, un cert ritme temporal en la vida escolar³⁷¹. En aquest sentit, no podem oblidar l'origen de les escoles de gramàtica medievals com a centres educatius creats sota la iniciativa dels capítols catedralicis i dels bisbes de les diferents diòcesis. No debades constituïen, si més no, per a una part dels seus alumnes, el primer estadi formatiu com a pas previ per a emprendre una futura carrera eclesiàstica³⁷².

En definitiva, podem concloure que els locals destinats a allotjar les escoles en general, i les escoles de gramàtica, en particular, eren generalment habitatges convencionals que molt sovint eren les pròpies cases dels mestres. Tanmateix, en altres ocasions eren propietat de les autoritats municipals, les quals s'encarregaven també del seu manteniment, responsabilitzant-se de les despeses generades per les obres de reparació que fossen necessàries en cada cas. Aquestes esdevenien obligacions ineluctables quan s'havia de fer front a les destrosses provocades per les pluges de caràcter torrencial, tan recurrents i destructives en el territori valencià. En altres circumstàncies, contingències diverses podien afectar el normal funcionament de l'escola. En altres casos, senzillament, la degradació de les instal·lacions provocada pel mer pas del temps deixaven impracticables els locals per a la pràctica escolar³⁷³,

---

convertir els seus habitants, tal com ens recorden Carmel Ferragud i Pau Viciano. Cfr. POUTRIN, Isabelle (2012). *Convertir les musulmans. Espagne, 1491-1609*, París: Presses Universitaires de France, p. 99.

³⁷¹ De fet, el currículum escolar no se cenyia a la impartició de les lliçons de “gramàtica e d'altres arts”, sinó que incloïa, a més a més, la lectura dels evangelis, del llibre del salteri —com ha estat descrit ja en les pàgines precedents—, el parenostre, el credo, és a dir, l'oració instituïda pels apòstols en què es proclamen els principals articles de fe cristiana, a més d'altres oracions. De fet, algunes d'aquestes pregàries, escrites en llatí, es traduïen a la llengua romanç vernacla de manera sistemàtica, esdevenint, d'aquesta manera, un mode de practicar la traducció de textos. Per altra banda, l'assistència a missa dels estudiants allotjats a l'escola del mestre Antoni Tristany era obligatòria els dissabtes i els diumenges, els quals acudien al convent de la Mercè, quan el centre es localitzava en la parròquia de Sant Joan, per a, posteriorment, després del trasllat de l'escola a la parròquia de Sant Martí, acudir als serveis religiosos de la missa a l'església homònima. A més a més, el mestre els acompanyava personalment, encarregant-se de la imposició de multes econòmiques a aquells que no hi anaven, les quals s'esmerçaven en obres piadoses. Concretament, els quatre diners de multa es destinaven per a l'abastiment d'oli de la làmpada de la Verge de la Mercè i, posteriorment, després del trasllat de l'escola a la parròquia de Sant Martí, “per a pa beneyt”. CRUSELLES GÓMEZ, “Prisión, muerte y condena...”, *cit.*, pp. 137-138.

³⁷² CRUSELLES GÓMEZ, José María (1997). “Los estudiantes de la Valencia preuniversitaria: entre la carrera eclesiástica y la sociedad civil”. *Estudis. Revista de historia moderna*, (23), pp. 11-40. <http://hdl.handle.net/10550/34282>

³⁷³ Cfr. la troballa pròpia, descoberta durant la present tasca de buidatge documental per a la present tesi doctoral localitzada a l'AHMC, *Comptes del Clavari de 1399*, f.15r. En aquest albarà de manament o d'atorgament expedit per part del notari Bertomeu Martí en nom de les autoritats del Consell Municipal de la Vila de Cocentaina per valor d'onze sous al mestre Joan Eximènez, “[...] maestre de las squolas de la dita vila per ops de comprar teula per recórrer e adobar la teulada de la torra del portal de la font on aquell stà a present e té scola, la qual se [...]per què no y podien aturar sens adobar aquella”.. (El subratllat és meu).

tot implicant, lògicament, unes despeses addicionals per a les viles, que les assumien, de grat o per força, per les importants funcions que les escoles de gramàtica municipals proporcionaven a la comunitat local. Els serveis que les escoles subministraven en les poblacions en què es localitzaven, no es circumscriuien únicament a la transmissió dels coneixements gramaticals llatins i a la docència de les diferents arts liberals —del trivi fonamentalment, és a dir, de les disciplines de la gramàtica, la retòrica i la dialèctica, però que sovint incloïa, a més, l'estudi de la lògica. A banda d'això, remarcablement, exercien un paper cabdal en el manteniment de la pau social comunitària a través del control que representaven com a espais on els joves estudiants, en lloc de vagarejar pels carrers sense cap obligació, sotmesos a les temptacions que menen cap a l'anomia social, rebien una imprescindible formació en valors. A més a més, no cal dir-ho, aprofitaven llur temps per a formar-se acadèmicament i adquirir, d'aquesta manera, uns coneixements que necessitarien en la seua vida futura com a clergues, metges o notaris³⁷⁴. Uns coneixements de lletra que, com veurem en el proper capítol, no només s'assolien únicament assistint a les classes de l'escola, sinó que els xiquets i joves podien aprendre al taller del mestre artesà amb el qual eren afermats.

Comptat i debatut, és significatiu que al si d'una societat medieval en un jove regne de la perifèria meridional de l'Europa occidental, com era el regne de València, existissen diferents vies d'accés per a l'assoliment d'unes mínimes destreses en lectura i de coneixements escripturaris, les quals resultaven necessàries des d'un punt de vista pragmàtic. Aquesta demanda creixent per a l'aprenentatge de lletra també caracteritzava els espais rurals localitzats fora de la influència directa de la capital, València. En definitiva, manifestacions, tot plegat, d'una societat dinàmica en què la importància de la paraula escrita i un mínim nivell d'alfabetització pràctica havien esdevingut claus en la majoria d'àmbits de la vida.³⁷⁵

---

³⁷⁴ Vegeu, per al cas dels estudiants de gramàtica que s'orientarien cap a la pràctica de l'activitat notarial CABANES PECOURT, María de los Desamparados (1998). "Las escuelas de gramática en la formación de los notarios valencianos del siglo XIV", *Instituciones de enseñanza y archivos de la Iglesia*, pp. 515-526.

³⁷⁵ ¿Què explica, si no, que en una vila com Morella, situada a l'extrem septentrional del territori valencià i inserida en un territori de característiques clarament rurals llavors — i encara hui en dia—, arran dels estralls provocats per la pesta negra de l'any 1348, del devessall de testaments de molts dels seus veïns que es varen redactar, en molts casos s'incloguessen, en les darreres voluntats, deixes testamentàries que els difunts llegaven "*pro litteras addiscendum*"? Vegeu l'article de Manuel GRAU MONTSERRAT, (1970). "La pesta negra a Morella", *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, número 46, pp. 148-160.

CAPÍTOL V

MÉS ENLLÀ DE L'ESCOLA: APRENENT DE LLETRA AL TALLER

5.1. A la cerca de les “escoles-taller” medievals: els contractes d’afermament, una via alternativa d’accés al coneixement de lletra

Com hem vist al capítol anterior, l’aprenentatge literari tenia lloc prioritàriament a les escoles de gramàtica. Algunes d’aquestes escoles, com ja s’ha vist també, estaven patrocinades i finançades per les autoritats municipals que regien els consells de les viles, en un intent per assegurar una formació gramatical llatina de base adreçada als fills mascles dels grups més dinàmics dins de la societat urbana baixmedieval. Tanmateix, aquesta demanda d’instrucció literària també es feia sentir als espais rurals, representats, dins del camp d’observació de la present investigació, per les principals viles valencianes. En aquest darrer cas, la iniciativa venia representada, majoritàriament, pels quadres benestants d’aquestes poblacions, els quals mostraven un manifest interès envers la formació de lletra dels seus fills. Així s’esdevenia, per exemple, entre el segment social dels llauradors enriquits³⁷⁶. Per la seua banda, altres professionals liberals, com era el cas dels notaris rurals mostraven, naturalment, un indefugible afany per la formació gramatical de llurs fills, com a *conditio sine qua non* per a la consecució i l’acompliment, amb un mínim d’èxit, de la seua futura activitat laboral.³⁷⁷ També ocorria en

---

³⁷⁶ GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i FURIÓ i DIEGO, Antoni (1980). “Un exemple d’economia domèstica de principis del XVè. L’administració d’una tutela. Sueca 1412-1427”, *Quaderns de cultura de Sueca*, vol. 2 , pp. 11-46.

³⁷⁷ Així, per exemple, en el cas del notari edetà d’adopció Jaume Garcia —ja que era originari de la vila d’Alzira—, coneixem, a partir de les dades que sobre els seus béns ens proporciona un inventari *post mortem*, que posseïa una biblioteca jurídica constituïda per vint-i-dos volums. La particularitat d’aquesta col·lecció de llibres consistia en què tots els exemplars eren de caràcter completament instrumental, en la qual, doncs, la totalitat dels exemplars tenien un ús pragmàtic, ja que tots els llibres eren obres de dret, tant canònic com civil. Fins i tot, el dret valencià

el cas dels mercaders, o, fins i tot, entre els membres de l'artesanat. Sens dubte, per a aquests grups socioprofessionals, l'aprenentatge de lletra representava, cada vegada amb més puixança, una eina essencial per a poder gestionar l'empresa i el patrimoni familiar, i també resultava clau en les seues estratègies de promoció social.³⁷⁸

Tanmateix, no cal dir-ho, amb l'escola de gramàtica patrocinada pel municipi no s'exhaurien el conjunt d'itineraris formatius amb els quals hom podia aprendre a llegir i a escriure en aquest període en el regne de València. No debades, a la disponibilitat d'instrucció literària oferida per aquestes escoles de gramàtica municipals, s'havia de sumar l'oferta educativa que venia representada pels mestres que treballaven a títol individual. Aquests exercien les seues funcions docents —enteses en un sentit ampli, la qual incloïa la formació no només literària sinó, àdhuc, moral dels seu deixebles— com a preceptors dels fills dels membres de la noblesa o, en general, de les oligarquies urbanes. En altres casos, nogensmenys, els mestres treballaven de manera completament independent. Així mateix, la documentació notarial ens assabenta, principalment als ambients urbans, d'un manera addicional d'ensenyament literari que era impartida, en aquest darrera modalitat, per grups de docents que es constituïen en societats de mestres. Aquestes companyies oferien els seus serveis de manera col·legiada i mitjançant unes clàusules de funcionament regulades notarialment.³⁷⁹

---

quedava representat mitjançant la presència de dos volums dels *Furs*. Tot plegat, doncs, representa un exemple de la importància creixent que la possessió de llibres i l'escriptura tenien per als sectors laics arran de la progressiva burocratització de les institucions esdevinguda durant els segles baixmedievals arreu d'Europa. CAMPOS PERALES, Agustí (2018). "Llibres, alfabetització i ascensió social a la Llúria baixmedieval: a propòsit de la biblioteca de Jaume Garcia († 1420)", Llúria: *Lauro, Quaderns d'Història i Societat*, número 11, pp. 28-39.

³⁷⁸ Vegeu APARISI ROMERO, Frederic (2014). "The notarial profession as a means of social promotion amongst rural elites in the midlands of the Kingdom of Valencia during the later Middle Ages", *Beyond lords and peasants: rural elites and economic differentiation in pre-modern Europe*, a Aparisi, Frederic i Royo, Vicent (eds.) València: Publicacions de la Universitat de València, PUV, pp. 139-162.

³⁷⁹ Segons ens recorda José María Cruselles, al llarg del segle XV, els mestres independents varen conformar, a la ciutat de València, una part fonamental de l'oferta educativa, originant-se aquesta ja des dels moments immediatament posteriors a la conquesta cristiana, i essent la seua presència probablement anterior, fins i tot, a la creació de l'escola capitular de gramàtica patrocinada per la seu valentina; *Idem*, per al cas de la constitució de societats de mestres en la ciutat de València, llegiu l'apartat titulat "*Sociedades de maestros*", pp. 117-123. Significativament, els mecanismes legals que regulaven les empreses escolars constituïdes per l'associació de diversos mestres poden sobtar, per la complexitat de les seues clàusules, als lectors actuals. Uns contractes de companyia entre mestres que, en definitiva, adoptaven les diferents tipologies associatives comunes aleshores entre menestrals i mercaders; tot plegat, en un context de quasi completa desregulació del sector educatiu, caracteritzat per la manca d'un veritable marc institucional d'enquadrament professional de la pràctica docent. Llavors, en aquest context de pràcticament completa llibertat de concurrència, aquestes pràctiques associatives maldaven per solucionar alguns dels problemes més importants als quals els mestres havien de fer front en la ciutat, fonamentalment, el relatiu a l'adquisició dels locals escolars, els quals es caracteritzaven, precisament, pels seus elevats preus. D'aquesta manera, aquestes companyies de mestres, creades generalment a partir d'una repartició equitativa dels ingressos i de les despeses entre els seus membres, es finançaven amb les dues col·lectes a l'any que, normalment, pagaven els seus estudiants, uns ingressos que s'integraven en una caixa comuna destinada a subvenir les despeses ordinàries en concepte de lloguer i pels salaris dels ajudants o cambrers que es poguessen haver contractat, així com, en ocasions extraordinàries, per a fer front a despeses relatives a reparacions de les pròpies instal·lacions escolars. Cfr. CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y Sociedad...*, cit., p. 91; vegeu,

Paral·lelament, existia en l'edat mitjana, a banda de l'ensenyament escolàstic gramatical que s'acaba d'esmentar, un aprenentatge laboral per a aprendre un ofici determinat, que s'adreçava fonamentalment als individus joves, en la seua gran majoria de sexe masculí, pertanyents a les classes més modestes de la societat baixmedieval valenciana.³⁸⁰ Sens dubte, aquesta modalitat formativa representava, alhora, un mecanisme ben eficaç, tant d'inserció com d'instrucció laboral per als joves enviats pels seus progenitors a aprendre a un obrador amb un mestre artesà. Però, a més a més, aquest sistema de contractació contribuïa a l'alleugeriment de la pressió de sustentació material —representada per una boca menys que nodrir—, a unes unitats familiars amb moltes necessitats³⁸¹. Per un altre costat, permetia a l'artesà obtenir mà d'obra barata i que havia d'adaptar-se al patró submisament³⁸², i que, al mateix temps, resultava

---

finalment, per al cas de la ciutat de Barcelona, com els mestres eclesiàstics barcelonins també adoptaren aquesta modalitat associativa en GARCIA i SANZ, Arcadi i MADURELL i MARIMON, Josep Maria (1986). *Societats mercantils medievals a Barcelona*, Col·lecció Textos i Documents, números 11-12, Volum II, Barcelona: Fundació Noguera.

³⁸⁰ Vegeu, per al cas català, HERNANDO i DELGADO, Josep (2005). ««Instruere in litteris, servire et docere officium»: contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la Barcelona del s. XV», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, , número 26, Homenatge a la Professora Dra. Carme Batlle i Gallart, pp. 945-984; per altra banda, consulteu, per a Saragossa, DEL CAMPO GUTIÉRREZ, Ana (2006). “Mozas y mozos sirvientes en la Zaragoza de la segunda mitad del siglo XIV”, *Aragón en la Edad Media*, número 19, Saragossa: Universidad de Zaragoza, pp. 97-111; respecte a la situació de la contractació laboral a la Mallorca del segle XV, vegeu VAQUER BENNÀSSAR, Onofre (1989). “El contrato de trabajo en la Mallorca medieval: aprendices, criados y obreros en el siglo XV”, *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, número 22, (2), pp. 645-654; finalment, el següent treball pot resultar clarificador, en aquest cas referit a l'àmbit de diverses ciutats castellanès, CÓRDOBA de la LLAVE, Ricardo (2016). “El acceso de los jóvenes al mundo laboral en las ciudades hispanas a fines de la Edad Media”, dins *La formació de la personalitat a l'Edat Mitjana*, Lleida: Pagès Editors, Sèries Aurembiaix d'Urgell, número 19, Universitat de Lleida, pp. 93-109.

³⁸¹ REYERSON, Kathryn L. (1992). “The Adolescent Apprentice/Worker in Medieval Montpellier”, *Journal of Family History*, volum 17, número 4, pp. 353-370, especialment la pàgina 364; No s'ha d'oblidar que els contractes d'aferment representaven un mecanisme ben eficaç d'integració social i econòmica en el cas dels fills que resultaven perjudicats en els repartiments testamentaris, ajudant-los a aprendre un ofici, o en el cas de les filles, facilitant-los la constitució d'una dot amb la qual poder garantir el seu futur. En definitiva, aquesta modalitat formativa els permetria crear, en un futur, noves unitats familiars. Vegeu TORTOSA QUIRÓS, Jaime (2022). “El tamaño y el modelo familiar bajomedieval a partir de los testamentos de Valencia”, *Studia Historica. Historia Medieval*, número 40 (2), pp. 213-240, especialment a la pàgina 218.

³⁸² Malgrat l'obligació de l'afermat de romandre durant tot el període de vigència del contracte a la casa del seu patró, incorrent en pena de presó si gosaven contravindre aquesta pràctica, no eren estranys, tanmateix, els casos en què els joves aprenents s'escapolien de la casa del mestre, a vegades justificadament, fugint dels maltractaments físics a què eren sotmesos. A tall d'exemple, a la vila de Castelló de la Plana, el jove Miquel Aragonès, afermat per un període d'un any amb el seu patró Jaume Serra, va ésser empresonat en la presó de la vila per no voler-lo servir com calia i perquè “aquell se n'anat sense el seu permís”. Per consegüent, seria denunciat per Jaume Serra per a què, en aplicació de les ordenances de la vila, li pagués les 15 lliures que, en concepte de calònia, li havia d'abonar per haver fugit —en aquest cas infructuosament— del seu patró. AHMCs, *Justícia*, caixa número 29, act. com (1509, abril 21). En un altre exemple semblant, esdevingut en aquest cas a Sogorb, la mossa Úrsula Garcia, afermada per un temps de 10 anys de durada, serà denunciada pel ciutadà sogorbí Sancho López per haver complert només un any i deu mesos, “com se'n sia fogida de la casa sua per dues vegades, e la primera a prechs de algunes bones persones fonch content de tornar a receptor e cobrar aquella, e ara darrerament se'n sia anada de sa casa lo tercer dia del corrent mes de juny...”. AMS, *Justícia*, número 129, assignacions (1497, juny 5). (El subratllat és meu); per altra banda, respecte a la problemàtica dels maltractaments físics als joves afermats, pot resultar d'interès la següent afirmació: “Recordem que al contracte, el pare o tutor legal permet que el contractant pugui utilitzar determinats mitjans per a què l'afermat treballe i li faça cas, de vegades amb maltractaments físics. Però, paral·lelament, també existeix una certa concepció mental que mostra aquests menuts i menudes com a

imprescindible per a la transmissió d'uns coneixements sense els quals la baula de la substitució generacional dins dels ambients de l'activitat artesanal podia quedar interrompuda³⁸³.

Com tractarem de mostrar, els tallers artesans representaven, en el món baixmedieval valencià, uns espais on l'aprenentatge tenia essencialment un caràcter pràctic. La regulació d'aquest aprenentatge venia determinada i es precisava des del punt de vista legal mitjançant els anomenats contractes d'afermament, els quals hom localitza a la documentació notarial.³⁸⁴ Així doncs, a les clàusules contingudes a aquests contractes s'especificaven les obligacions a què se sotmetien ambdues parts. De manera prefixada, doncs, aquests contractes regulaven que, durant el temps que el contracte estigués en vigor, a canvi de la força de treball oferta al patró pel jove macip, aquest darrer rebria aixopluc, roba i menjar, a més d'una formació tècnica en l'obrador familiar. D'aquesta manera, els joves aprenents que eren afermats amb un mestre artesà aprenien de llur mestre, a partir de l'observació diària que possibilitava la feina compartida, tot col·laborant amb el patró i brindant-li una ajuda durant el treball quotidià dins del taller al llarg del temps convingut al contracte. Un aprenentatge caracteritzat —insistim— per una metodologia de natura eminentment pràctica, i que incloïa també, en alguns casos, l'ensenyament de lletra.³⁸⁵

---

ignorants, de poc enteniment i, per tant, molt manipulables". (El subratllat també és meu). APARICI MARTÍ, Joaquín i RABASSA i VAQUER, Carles (2019), "Ensenyar i aprendre. La formació professional a través dels contractes d'afermament dels segles XIV i XV al Maestrat i els Ports de Morella", Castelló: *Millars XLVI*, p. 87.

³⁸³ En efecte, tal com diu Kathryn Reyerson, "Medieval society through the apprenticeship system arranged for the transfer of power and economic responsibility from one generation to the next. These provisions are not to be undervalued as we contemplate in our own society the difficulties posed for the baby bust generation in supporting the baby boom generation in old age". REYERSON "The Adolescent Apprentice/Worker...", *cit.*, p. 364; d'altra banda, significativament, en el cas dels aprenents mascles quasi mai coincidia l'ofici del pare natural amb l'ofici que aprenien, segurament —segons conjectura Joaquín Aparici Martí— perquè d'aquesta manera es pretenia que el jove aprenent fos capaç d'establir-se pel seu compte, probablement, potser, en un sector més demandat i amb més projecció econòmica. APARICI MARTÍ, Joaquín (1995). "El trabajo de los jóvenes en la Edad Media. Contratos de afermament de Vila-real", *Millars, Espai i Història*, número 18, p. 101.

³⁸⁴ Els contractes d'aprenentatge, arreu de l'Europa de l'edat mitjana i la modernitat, es caracteritzaven per posseir una extraordinària homogeneïtat entre ells. De fet, com comenta Carlos Laliena en aquest sentit "[...] Recorrer las descripciones de los formularios que se encuentran en la mayoría de los estudios lleva a comprobar que las diferencias entre los tipos de contratos que se aplicaban en las distintas regiones y ciudades del espacio europeo son mínimas desde al menos el siglo XIII. Lo son en el aspecto legal, pero también en el vocabulario que utilizan, y por supuesto, en las connotaciones ideológicas que subyacen a ese repertorio de palabras y expresiones inscritas en los documentos". LALIENA CORBERA, Carlos (2023). "Negociar desde la pobreza. Aprendizajes e inserción laboral en Zaragoza al final de la Edad Media", en *Économies de la Pauvreté au Moyen Âge*, BENITO, Pere, CAROCCI, Sandro i FELLER, Laurent (ed.), Madrid: Casa de Velázquez, École française de Rome, Col·lecció de la Casa de Velázquez, 194, pp. 165-179, especialment a les pàgines 166 i 167.

³⁸⁵ Josepa Cortés ens proporciona un bon resum, al nostre parer, del sistema educatiu baixmedieval, tot destacant que: "[...] La educación en los primeros años de la Baja Edad Media estaba en manos de las autoridades eclesiásticas o se desarrollaba en el seno de la familia, quien decidía qué y cómo aprender, con un preceptor, en la intimidad del hogar, sistema utilizado por la nobleza o las oligarquías urbanas. Para las clases más modestas el sistema de formación, dirigido principalmente al aprendizaje profesional, se canalizaba a través del *afermament*, contrato que ligaba un menor a un patrón con obligaciones por ambas partes, durante la vigencia del cual el menor adquiriría las habilidades requeridas en un determinado oficio, y que en ocasiones incluía el aprendizaje de rudimentos de escritura y aritmética" (El subratllat és meu). CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (2021) "El consumo de

En relació amb açò, els contractes d'aprenentatge es diferenciaven de la resta dels afermaments per l'obligació que assumia el contractant d'ensenyar el seu ofici a l'afermat. Aquest deure del contractant s'especificava mitjançant una clàusula que, malgrat aparèixer a la documentació notarial amb diferents possibles formulacions, solia basar-se en la fórmula llatina “*ad discendum officium vestrum,*” o bé també “*docere officium vestrum*”. Consistia, al cap i a la fi, en l'acollida en la casa del patró del jove afermat, el qual, essent llavors encara un xiquet petit, o en altres ocasions ja un jove, hauria de romandre juntament amb el seu contractant fins al voltant dels vint anys d'edat, és a dir, al llarg del termini durant el qual estava en vigor el contracte, aprenent d'aquell el seu ofici i treballant també en altres quefers domèstics.

Pel que fa a l'edat aproximativa del jove afermat mitjançant un contracte d'aprenentatge, a partir de la qual se solia incorporar al nou nucli familiar constituït per la casa del patró, aquesta se situava —de mitjana— al voltant dels 12 anys, encara que també es poden trobar contractes en els quals l'edat podia oscil·lar molt en relació a aquesta xifra³⁸⁶. De fet, podem trobar contractes d'afermament enregistrats a alguns protocols notariaus valencians en què l'edat dels afermats era de només cinc anys, o fins i tot, s'enregistren afermaments de xiquets de només any i mig. D'altra banda, i a l'extrem cronològic oposat, l'edat quan solia acabar el contracte, i que marcava el moment de l'emancipació de l'afermat en complir la majoria d'edat, s'esdevenia al voltant dels dinou o vint anys. Aquest límit temporal pareix relacionar-se amb l'edat d'accés al matrimoni, una circumstància que, per assumida, fins i tot podia incloure's com una clàusula especial de remissió de contracte, en el cas que la jove afermada pogués trobar marit abans de finalitzar el termini de l'afermament.³⁸⁷

---

libros y el mercado de segunda mano en la Valencia bajomedieval”, Murcia, *De Scriptura et Scriptis: consumir, Actas de las XVII Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas*, p.140.; Vegeu, així mateix CRUSELLES GÓMEZ, José María (1997). *Escuela y sociedad en la Valencia bajomedieval*, Història local-20, València: Diputació de València, p. 128.

³⁸⁶ En el cas de la ciutat de Mallorca, Vaquer Bennàssar, a partir del buidatge, especialment dels protocols notariaus del notari Bernat Contestí (1448-1468), també palesa la precocitat manifesta en alguns dels afermats a través dels contractes d'aprenentatge, trobant-ne, per exemple, contractes de xiquets de només set anys, un de vuit o quatre de només deu anys d'edat. VAQUER BENNÀSSAR “El contrato de trabajo...”, *cit.*, p. 646.

³⁸⁷ Les fonts consultades per Joaquín Aparici per a trobar contractes d'afermament són, bàsicament, una sèrie de protocols notariaus servats a l'Arxiu del Regne de València (ARV) o a l'Arxiu Municipal de Vila-real (AMVlr), així com algunes sèries d'actes judicials conservades a l'Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMC). Per altra banda, pel que fa als afermaments a edats tan primerenques, refereix Aparici que els xiquets —de cinc anys d'edat, i d'any i mig, respectivament—, són dos germans de Vila-real que foren afermats, curiosament, amb la seua pròpia mare i el seu padastre. AMVlr, Protocol 1734 de Guillem Ocelló (1426, juliol 20) reproduït a l'apèndix-regesta dels contractes en la pàgina 109 del seu treball. Per altra banda, el cas que Aparici també refereix sobre la jove afermada amb una clàusula preventiva de remissió del contracte es troba a l'Arxiu del Regne de València (ARV). En concret, es tracta d'un contracte d'afermament d'una jove contestana de només 11 anys d'edat amb un *panniparator*, és a dir, amb un pare de la vila de Cocentaina, per un termini de vuit anys de durada, al qual s'especifica en una clàusula matrimonial que, en el cas que aquesta trobés marit durant el setè any de servei,

Atenent a la distribució per sexes dels afermats, com ja s'ha esmentat adés, la gran majoria dels contractes d'aprenentatge de menors fan referència a individus del sexe masculí.³⁸⁸ A més, s'hi especificaran condicions diferents en els respectius contractes segons el sexe de l'afermat o afermada, de tal manera que, en el cas de les xiquetes, aquestes aprenien freqüentment activitats laborals realitzades per dones, efectuades al si de l'espai domèstic, com eren les feines relacionades amb la neteja, així com cuinar, fer la bugada, etc. En algunes ocasions, tanmateix, a aquestes tasques pròpies del treball domèstic femení s'hi afegien els ensenyaments pràctics d'algun activitat manufacturera o ofici.³⁸⁹ Així mateix, seran dones les que, en la majoria dels casos, ensenyaran a les seues afermades. Exactament el contrari s'esdevindrà amb els afermats mascles. A més a més, es pot destacar una altra diferència contractual segons fos el sexe de l'afermat o afermada: mentre que en el cas dels xiquets o joves mascles s'estipulaven contractes d'afermament en sentit estricte, per contra, en el cas dels contractes d'afermament femenins, l'aprenentatge d'una activitat productiva es considerava un benefici suplementari que afegir a la remuneració percebuda de manera acostumada per les xiquetes contractades únicament com a servidores domèstiques.³⁹⁰

---

llavors, el contractant redimiria el darrer any de durada del contracte. ARV, Protocol 814, Bartomeu Escrivà (1461, agost 20). APARICI MARTÍ "El trabajo de los jóvenes...", *cit.*, p. 100.

³⁸⁸ Efectivament, per al cas de la ciutat de València, estudiat en aquest treball de recerca, d'un total de tres-cents dotze contractes d'aprenentatge localitzats per Sixto durant el quinquenni que abasten els anys de 1458 al 1462, només en vint-i-set casos, és a dir, en un exigü 8,65 %, aquests corresponen, significativament, a contractes d'aprenentatge de menors del sexe femení, enfront d'un aclaparador 91,35 % membres menors del sexe masculí. Vegeu SIXTO IGLESIAS, Ricardo (1993). *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*, tesi de llicenciatura inèdita, dirigida per Paulino Iradiel Murugarren, pp. 80-85.

³⁸⁹ Com palesen alguns investigadors, no eren gens inhabituals els casos en què els contractes de treball domèstic femení especificaven l'aprenentatge d'algun ofici artesanal, generalment diferent de l'ocupació laboral del pare. De fet, se'n poden trobar molts exemples en aquest sentit en els espais rurals valencians septentrionals, tal com Aparici i Rabassa palesen amb troballes documentals. A tall d'exemple, es pot comentar el cas de Francesca, la filla d'un sastre, qui el 1371 serà afermada amb un carder per a aprendre l'ofici de carderia. En un altre cas, la jove morellana Ramoneta serà afermada durant un període de quinze anys per al servei domèstic en casa d'un teixidor i la seua dona, comproment-se el matrimoni a "mostrar-li lo ofici de la lana." APARICI MARTÍ i RABASSA i VAQUER, "Ensenyar i aprendre...", *cit.*, p. 84.

³⁹⁰ Tanmateix, segons Ricardo Sixto, dels vint-i-set contractes d'afermament femenins que inclouen una clàusula d'aprenentatge, en cinc d'ells els contractants són homes i hauran d'ensenyar un ofici a la seua afermada del sexe femení. Significativament, en aquest cas quatre dels cinc contractes que s'acaben d'esmentar foren redactats pel *Pater Orphanorum* de la ciutat de València, Tomàs Oller. Per contra, en els casos excepcionals en els quals els contractants dels afermats masculins són dones, aquestes són vídues que continuen exercint l'ofici del marit difunt. A tall d'exemple, podem citar alguns contractes d'afermament, recopilats per Ricardo Sixto a la documentació notarial servada a l'Arxiu de Protocols del Col·legi del Patriarca de la ciutat de València APPV, com ara, l'afermament de l'orfe Constant Girbés amb Catalina, vídua del pare Bernat Torrella, realitzat pel Pare d'òrfens Dionís d'Olit: en efecte, serà una dona, Catalina, qui ensenyarà al jove Constant l'ofici del seu difunt espòs; en un altre contracte d'aprenentatge referit per aquest autor, el Pare d'òrfens, Tomàs Oller, aferma Martin Dergueres amb Isabel, la vídua —en aquest cas, d'un teixidor de llana, anomenat Andreu Gil—, per a què el jove Martin aprengué l'ofici; en un darrer exemple, Constança, la vídua del flequer Guillem Feltrer, contracta en l'any 1462 a Miquel Cantavella, un orfe afermat pel seu oncle, per a què aquell pogués aprendre l'ofici. SIXTO IGLESIAS, *La contratación laboral...*, *cit.*, pp. 80 i 81.

Per altra banda, un subtipus d'aquesta modalitat contractual general que implicava l'acollida del macip en la casa del seu mestre, venia representada pel cas específic dels afermaments que s'estipulaven —en aquest cas concret—, entre els mestres d'escola i els xiquets afermats amb aquests per les seues respectives famílies. En aquestes circumstàncies, en lloc de l'obligació que implicava una prestació d'un servei en forma de treball per part del jove aprenent, la família o el tutor legal de l'afermat pagava una quantitat anual per a subvenir a les despeses corresponents. Aquests diners s'esmerçaven tant per a fer front a les derivades de l'ensenyament pròpiament dit —amb un pagament específicament destinat a pagar totes les despeses en concepte de la docència escolar rebuda, *stricto sensu*, anomenat la “col·lecta”— com, a banda, per a fer-se càrrec de tota la resta de les necessitats ordinàries que tingués l'afermat, des de l'alimentació, el vestit i la resta de les despeses de manutenció de l'aprenent, el qual cohabitaria durant el període de vigència del contracte amb el seu mestre.³⁹¹

En un altre ordre de coses, en relació al paper que tradicionalment els estudis sobre aquests tipus de contractes venien representant dins del corpus del medievalisme, es pot afirmar que, des del punt de vista historiogràfic, s'hi observa una clara tendència pel que fa a l'evolució de la recerca històrica al voltant d'aquesta tipologia contractual, destinada a estudiar la inserció laboral dels i les joves al món medieval. En efecte, la historiografia pròpia dels estudis pioners sobre els afermaments, s'havia dedicat inicialment, a partir del segle XIX, a l'estudi, principalment, de l'activitat productiva artesanal, evolucionant llavors, des dels treballs incipients que se centraven fonamentalment en l'anàlisi de les ordenances corporatives que regulaven el funcionament de les organitzacions gremials³⁹², fins a uns altres tipus de recerques que partien —en aquest cas, d'una gamma més variada de fonts—, a partir de les quals els historiadors coetanis maldaven per aproximar-se al fenomen de la contractació laboral, mitjançant, bàsicament, l'estudi dels registres judicials i de la documentació notarial. Així

---

³⁹¹ Aquesta modalitat contractual ha estat identificada per Cruselles en la seua recerca dels protocols notariais servats a l'Arxiu del Regne de València. En un cas que pot exemplificar aquesta tipologia d'afermament en casa d'un mestre, refereix un contracte d'afermament subscrit en l'any 1430 en la ciutat de València entre la vídua del draper Bartomeu Roig i el mestre d'escola Joan d'Ordós, en el qual s'especificava i establia l'afermament del seu fill Nicolau amb aquest mestre durant un període de dos anys “*ad addiciendum scienciam et ad faciendum omnia que pertinet studentii*”, és a dir, per a què el jove Nicolau aprenqués a casa del seu mestre i duqués la vida pròpia d'un estudiant, tot comproment-se sa mare a subvenir a les seues necessitats amb un pagament anual de 280 sous “*pro sui provisione*”. Cfr. ARV, *Protocolos*, número 791/ Martí Doto (1430, desembre 29). CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y Sociedad...*, cit., p. 129; en un altre exemple, ens informa el preclar erudit valencià que, en l'any 1416, el blanquer Pere Esteve, en qualitat de tutor dels germans Jaume i Esteve Pérez, que havien estat afermats amb el prevere Domingo Mollà, el retribuï amb les quantitats de 280 i 240 sous respectivament. SANCHIS SIVERA, “La enseñanza en Valencia”, cit., p. 66.

³⁹² Sobre les ordenances gremials, podeu consultar NAVARRO ESPINACH, Germán (2011). “La tecnología sedera en Valencia a la luz de unas ordenanzas inéditas del siglo XV”, *Anuario de Estudios Medievales*, 41-2, pp. 577-591.

doncs, hom pot apreciar una clara evolució historiogràfica, entre les aportacions de caire més “ordenancista”, amb les quals els erudits decimonònics —imbuïts de l’esperit del romanticisme que idealitzava els valors medievals, reivindicaven el paper social de les corporacions medievals com a contrapunt exemplar a les tensions contemporànies del seu temps, provocades per les contradiccions de la societat industrial i l’emergència del moviment obrer—, als treballs de clara arrel marxista, que ja durant la segona meitat del segle XX, focalitzaven significativament la seua atenció en l’anàlisi quantitativa i qualitativa de la documentació notarial.

Tanmateix, les possibilitats d’estudi i interpretació del món de l’aprenentatge i el treball que ens ofereixen els contractes d’aprenentatge no es limiten únicament a investigacions de tipus economicista o legalista, sinó que, àdhuc, ens permeten copsar alguns aspectes relacionats amb les dimensions vivencials del treball i l’aprenentatge laboral medieval per al col·lectiu dels adolescents. Malgrat que tradicionalment els medievalistes havien mostrat interès per desvetllar les condicions en què es desenvolupava la vida dels infants i dels xiquets, la crucial etapa de l’adolescència no havia captat encara prou la seua atenció. Una fase vital, entre la infantesa i l’edat adulta, que resultava essencial per a la formació del caràcter dels joves i que, al mateix temps, possibilitava les condicions d’aprenentatge adients per a l’adquisició d’unes habilitats propedèutiques de cara al treball futur i la seua inserció en la vida laboral.

En qualsevol cas, l’estudi a partir dels contractes d’aprenentatge d’aquesta fase de transició en la vida dels joves medievals, també ens ajuda a apreciar alguns efectes que es derivaven del pas dels aprenents pels tallers artesanals dels seus mestres. En concret, un fenomen a destacar des del punt de vista demogràfic era l’endarreriment de l’edat en què es contraïa el matrimoni. D’altra banda, en altres instàncies, en aquest cas de natura estrictament afectiva, el sistema d’aprenentatge representat pels afermaments —en el qual el jove aprenent es formava mitjançant el treball i la pràctica diària guiada pel mestre artesà—, esdevenia quelcom més que un simple període de pràctiques, tot implicant, en alguns casos, una relació estreta, quasi de segon pare, entre l’aprenent i el seu mestre, qui l’orientava i assumia la responsabilitat de l’educació moral del seu deixeble, com si fora un fill més.³⁹³

---

³⁹³ En aquest sentit, l’autora considera que “The acquisition of skills in an apprenticeship situation became a very human process, not depersonalized as it might be in modern society. Discipline was undoubtedly strict, but the master’s control may have provided useful guidance in a city offering multiple temptations to the young and naive”. Tanmateix, sovint les relacions entre mestre i aprenent no eren, ni de bon tros, tan idíl·liques i, certament, podien implicar un cert nivell de conflicte entre ells, amb les consegüents cancel·lacions de contractes. A més, de vegades, el caràcter conflictiu del jove podia alterar la vida al taller; en altres ocasions, però, era l’aprenent qui patia el maltractament per part d’un mestre sense paciència amb un jove inexpert, essent amb ell cruel i tirànic. Cfr. REYERSON, “The Adolescent Apprentice/Worker...”, *cit.*, pp. 363 i 366.

En paral·lel i més recentment, s'han de destacar els interessants estudis sobre el paper de les dones en el món del treball —fins fa relativament poc de temps completament negligits— amb valuoses i interessants aportacions per a copsar l'“agency” de les dones, és a dir, el seu paper actiu i determinant, enfront de la seua tradicional invisibilitat en la historiografia tradicional, en concret, en una sèrie d'activitats de gestió i direcció en diferents oficis de caire artesanal. Inscrites dins del procés d'inserció social dels joves pertanyents als estrats populars de la població medieval, aquestes aportacions recents al voltant de la presència de les dones al món del treball palesen una participació femenina remarcable en la formació de les aprenents, obrint, d'aquesta manera, noves perspectives en l'estudi d'aquesta via alternativa i majoritària per a l'aprenentatge, representada per la contractació laboral estipulada mitjançant els contractes d'afermament.³⁹⁴

Al capdavant, es tractaria d'una via alternativa, i en tot cas addicional, que existia per a aprendre —ni que fora d'una manera rudimentària i bàsica— una sèrie de coneixements elementals. Unes habilitats que inclourien, almenys, assolir un nivell mínim de destresa en la lectura i en l'escriptura. Tanmateix, aquesta formació literària bàsica tenia un caire pragmàtic i es vehiculava en llengua vernacla, aplicant-se a les diferents tasques i necessitats peremptòries —utilitàries, si més no—, a les que s'enfrontaven els artesans i els mercaders respectivament als tallers i en les transaccions comercials en què hi participaven³⁹⁵. En definitiva, l'estudi sistemàtic de les diferents tipologies contractuals existents en aquell període al territori del regne de València, ens indueix a pensar en un pes molt més gran de l'assoliment de l'alfabetització elemental en el món del treball medieval valencià.³⁹⁶

---

³⁹⁴ En efecte, el paper de les dones als negocis familiars de caire artesanal ha estat sovint infravalorat. No debades, hi arriben a contractar aprenents i, per tant, tenen un paper actiu, una *agency* pròpia, no només en la gestió dels seus obradors i botigues, sinó en la formació dels seus aprenents. Vegeu, entre altres, el treball de COMAS VIA, Mireia, MUNTANER i ALSINA, Carme i VINYOLÉS VIDAL, Teresa Maria (2008). “Elles no només filaven: producció i comerç en mans de dones de la Catalunya baixmedieval”, *Recerques: Història, economia i cultura*, número 56, exemplar dedicat a *Negocis i identitat laboral de les dones*, pp. 19-45.

³⁹⁵ Per la seua banda, en el cas dels grans mercaders, aquests passaven gran part del seu temps escrivint i llegint, “actividades básicas para controlar lo que no estaba al alcance de sus manos, la evolución de los mercados de los que necesitaba información constante, la peligrosidad de las rutas y del destino de sus transportes, la liquidez de sus clientes y la gestión de sus corresponsales. Y el resultado de todo ello no fue solo la proliferación de libros contables, tanto de la contabilidad de síntesis llevada en los escritorios de las casas matrices como de la contabilidad analítica de costes exigida a los factores y corresponsales sino, sobre todo y a pesar de que no abundan ejemplos, la profusión de correspondencia, de circulación de información”. Per altra part, la conservació de la memòria escrita del patrimoni immobiliari i material de la família esdevenia crucial de cara a possibles plets judicials civils futurs. (El subratllat és meu). Cfr. CRUSELLES GÓMEZ, Enrique (2019-2020). “Formación profesional, educación escolar y diferenciación social en el grupo mercantil valenciano cuatrocentista”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, número 21, pp. 197 i 200.

³⁹⁶ Dins del món dels metges extrauniversitaris, constituït majoritàriament pel col·lectiu dels barbers-cirurgians —aclaparadorament presents en les pràctiques mèdiques de l'època, juntament amb els apotecaris i una minoria de metges jueus i musulmans—, es va anar estenent un interès creixent per la possessió de textos escrits. A més, la comanda i, fins i tot, l'autoconfecció de llibres en vulgar era una pràctica habitual en aquest col·lectiu laboral,

5.2. Evidències de l'ensenyament de lletra a les fonts notarial i municipals valencianes

Com s'ha comentat amb anterioritat, les diferents fonts que han vingut emprant-se per a l'estudi dels sistemes educatius medievals en l'àmbit de la Corona d'Aragó, i de manera específica en l'espai sociopolític representat pel regne de València, ens assabenten —a vegades, això sí, mitjançant un garbuix de notícies esparses i indicis espigolats en la documentació— d'un veritable interès envers l'ensenyament de lletra, gramatical o d'arts durant el període baixmedieval. Per una banda, aquests aprenentatges es podien adquirir tant a les diferents escoles existents, bé fossen aquelles patrocinades per les institucions públiques, o bé en aquelles de caire privat, i que tenien lloc a les cases dels discents —assimilant-se aquestes darreres, per tant, a les classes particulars—; per altra banda, i ben significativament, aquesta formació literària i aritmètica elemental també tenia lloc quan un jove aprenent era afermat al servei del seu contractant per a treballar i/o aprendre un ofici manual, com testimonien, en aquest cas, els registres provinents de la documentació notarial.³⁹⁷

Centrant-nos ara en el nostre camp d'observació, és a dir, el regne de València, encara que restringint l'estudi del fenomen de la contractació laboral a la capital del regne, cal palesar la importància del pioner treball de recerca al que ja s'ha fet al·lusió abans, el qual, en forma de tesi de llicenciatura, dirigida pel doctor Paulino Iradiel Murugarren, va realitzar Ricardo Sixto Iglesias. Aquest historiador va esmerçar els seus esforços en la investigació de la situació de la contractació laboral en la ciutat de València durant el quinquenni comprés entre els anys del 1458 al 1462. A tal fi, va procedir a l'anàlisi quantitativa i qualitativa dels contractes de treball, coneguts també com a contractes d'afermament. La seua conservació, sortosament, entre l'abundant documentació notarial servada a l'Arxiu del Regne de València (ARV) i a l'Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APPV) possibilita l'estudi d'aquesta tipologia

---

unes pràctiques d'aprenentatge, en definitiva, mitjançant les quals complementaven el sistema obert en què es basava la seua formació. CIFUENTES COMAMALA, Lluís (2023). "Els recursos escrits de l'assistència mèdica extrauniversitària a la Barcelona medieval", dins de ZARZOSO ORELLANA, Alfons i BARCELÓ-PRATS, Josep (eds.) *Barcelona hospitalària: la ciutat i els seus hospitals, segles XIV-XX*, Barcelona: Museu d'Història de Barcelona-Ajuntament de Barcelona, pp. 147-168. Vegeu també, per al cas de l'aprenentatge de la pràctica mèdica a l'àmbit valencià GARCIA BALLESTER, Luis, McVAUGH, Michael R. i RUBIO, Agustín (1989). *Medical Licensing and Learning in Fourteenth-Century Valencia*, Filadèlfia: The American Philosophical Society, Transactions of the American Philosophical Society, Volum 79, número 6.

³⁹⁷ Efectivament, el buidatge de la documentació notarial existent per al segle XV realitzada als diferents arxius barcelonins per Josep Hernando li va permetre identificar més de cent documents en forma de contractes laborals, diferenciats, per un costat, entre contractes de treball, en què el treballador, servent o fàmul havia de rebre instrucció de lletra; i per altre costat, per contractes per a l'aprenentatge d'un ofici. Aquests palesen, al remat, un "desideratum" envers l'ensenyament de lletra en el si de la societat barcelonina tardomedieval. HERNANDO i DELGADO, "«Instruere in litteris,...", *cit.*, p. 949.

que caracteritzava el aprenentatge medieval.³⁹⁸ En definitiva, la investigació de Ricardo Sixto ens ajuda a entendre millor alguns aspectes dels contractes laborals medievals valencians, tot destacant-ne la seua rellevant relació amb l'aprenentatge literari.³⁹⁹

Certament, la ciutat de València era un centre urbà dinàmic i reeixit als segles XIV i, especialment, durant el XV, i el seu dinamisme econòmic i social exercia un poderós magnetisme centrípet sobre una gens desdenyable massa de treballadors immigrants. Aquests eren d'extracció generalment modesta,⁴⁰⁰ i provenien, tant d'altres regnes peninsulars com també d'altres espais més propers, especialment de la seua àrea d'influència immediata.⁴⁰¹ Concretament, i atenent específicament a la tipologia contractual que incloïa l'aprenentatge del jove afermat per al cas de València, es poden destacar algunes idees. En primer lloc, que alguns d'aquests contractes d'afermament —mitjançant els quals s'establí una relació contractual entre els pares del jove macip o aprenent, per una banda; i el mestre artesà, de l'altra— especificaven, de manera explícita, l'obligació, per part del contractant, és a dir, per part del mestre artesà, d'encarregar-se de l'ensenyament de la lectura i de l'escriptura del seu deixeble. Aquesta tasca derivava del literal de la fórmula contractual emprada. Tanmateix, cal recordar que en alguns casos podia encarregar-se d'aquesta tasca personalment, i en d'altres ocasions, en canvi, el mestre o contractant la podia delegar en terceres persones.⁴⁰² Així, i a tall

---

³⁹⁸ SIXTO IGLESIAS, *La contratación laboral...*, cit.

³⁹⁹ No és, però, naturalment, l'únic historiador que ha estudiat els contractes d'afermament a la València medieval. Vegeu també CRUSELLES GÓMEZ, *Escuela y Sociedad...*, cit., pp. 176-186. A l'apartat significativament titulat *Aprendiendo letras con el patrón*.

⁴⁰⁰ Tal com recorda Laliena en aquest article recent, en la majoria dels estudis sobre l'aprenentatge laboral medieval queda implícita la idea que lliga, o si més no, relaciona estretament, la condició modesta de la majoria dels aprenents i aquesta modalitat contractual i d'aprenentatge. En efecte, *la procedencia rural de muchos aprendices, que por tanto eran inmigrantes sin demasiados medios, la condición de huérfanos de otros, colocados por sus tutores o por los oficiales de la ciudad, y la percepción general de que trabajar a cambio de la comida y el vestido es indicio de carencia de bienes o de otros posibles recursos sociales y culturales, bastan para avalar esta percepción*". Tanmateix, afegeix, significativament que "*Está claro, sin embargo, que había aprendices que provenían de familias acomodadas y se orientaban hacia profesiones como la pañería o la actividad mercantil, la medicina o el derecho, que exigían una larga formación, desarrollada en condiciones especiales. También sabemos que, en determinadas coyunturas, los parientes de los aprendices pagaban a los maestros en contraprestación por la enseñanza del oficio, una circunstancia que impide calificar de «pobres» a las familias que realizaban ese esfuerzo económico*". Al remat, l'autor destaca que, tradicionalment, la historiografia havia vingut defugint de considerar l'*agency* dels propis aprenents, els quals, en el cas saragossà eren bàsicament treballadors pobres, però, al mateix temps, eren capaços de negociar els termes dels seus contractes, clarament en els anys posteriors a les successives epidèmies pestíferes. LALIENA CORBERA, "Negociar desde la pobreza...", cit., pp. 167-168.

⁴⁰¹ Vegeu TORTOSA QUIRÓS, Jaime (2023). "La movilidad geográfica hacia la ciudad de Valencia a finales de la Edad Media (1416-1470)", *Edad Media. Revista de Historia*, número 24, pp. 619-661.

⁴⁰² En aquest sentit, comenta Laliena, tot referint-se al cas de Saragossa, que "[...] Un detalle algo distinto consiste en incluir en la formación la enseñanza de la lectura y la escritura. Es posible que la alfabetización fuera parte del aprendizaje del oficio notarial, pero también podía ser un complemento útil para otras actividades profesionales y artesanales. Así, el huérfano de padre Eximeno Pérex Gil firmó un contrato por dos años con el notario Johan de Anento para que le enseñase estas destrezas en 1381, sin que en el documento parezca que estaba aprendiendo el resto de los contenidos del trabajo de notario, los relativos a los formularios y al trabajo con los clientes". (El

d'exemple, el jove Bernat va ser contractat en 1458 a la ciutat de València per son pare, Alfons Malonda, amb el barber Bernat Guerau, qui hauria, si volia complir les clàusules estipulades al contracte, a més d'ensenyar-li el seu ofici de barber, instruir-lo per a què aprengué a llegir i escriure.⁴⁰³

En relació amb aquest darrer exemple, cal fer esment a l'important paper que tingueren els professionals de la salut medieval, és a dir, el col·lectiu dels metges o físics, cirurgians o barbers en l'ensenyament i la difusió de les habilitats de la lectura i l'escriptura. Com hom sap, alguns metges eren contractats —de vegades— pels consells municipals per a exercir simultàniament el càrrec de metge de la vila i de mestre de l'escola municipal. Concretament, i pel que fa al darrer dels grups citats, el dels barbers rurals, sembla ser que es caracteritzaven per posseir un cert grau d'alfabetització, i que aquesta capacitat no es restringia als individus residents en les grans urbs, com ara la capital del regne, sinó que, ben probablement, pel que ens assabenten algunes evidències documentals, el col·lectiu dels barbers posseiria uns mínims coneixements de lletra, la qual cosa explicaria per què alguns barbers ensenyaven a llegir els infants.

Aquest seria el cas del barber xatívi Joan Guitart, segons informa un procés inquisitorial de l'any 1484, servat a l'Arxiu Històric de la Universitat de València (AUV), el qual va ésser estudiat per Juan Antonio Barrios Barrios. D'altra banda, cal recordar que molts dels metges que exercien la medicina a Xàtiva durant la baixa edat mitjana eren jueus conversos. ¿S'esdevindria el mateix amb el col·lectiu dels barbers, encarregats aleshores també de realitzar intervencions quirúrgiques per a, si més no, en teoria, millorar la salut dels seus pacients-clients? Llavors, i en general ¿caldria relacionar l'elevada alfabetització d'aquest col·lectiu professional amb la seua predominant pertinença a la minoria hebrea, o, més aviat, aquesta familiaritat amb l'ensenyament i la pràctica de l'escriptura seria en realitat una destresa bàsica atribuïble únicament a la seua importància per tal de desenvolupar-se eficientment en aquest ofici?⁴⁰⁴ Siga com siga, amb la informació que apareix en la deposició inquisitorial que acabem d'esmentar, motivada arran d'una denúncia presentada pel blanquer Joan Rodrigo Osorio contra l'argenter xatívi Jaume Torregrossa, sospitós de criptojudaisme, sembla ser que a l'escola regentada per Guitart acudien alumnes de diferents confessions, tant cristians com conversos de jueus⁴⁰⁵.

---

subratllat és meu). LALIENA CORBERA, "Negociar desde la pobreza...", *cit.*, pp. 173.

⁴⁰³ SIXTO IGLESIAS, *La contratación laboral...*, *cit.*, p. 82.

⁴⁰⁴ Cfr. FURIÓ i DIEGO, Antoni, Editor (2020). *Quinze dones valencianes*, Catarroja: Editorial Afers.

⁴⁰⁵ Efectivament, a casa de Joan Guitart, qui exercia de barber quan regentava l'escola al carrer d'En Bona —dedicant-se en el moment de la deposició inquisitorial referida a la feina de corredor d'orella—, segons relata el

Amb posterioritat, Carmel Ferragud s'ha fet ressò de la troballa de Barrios al seu llibre sobre el col·lectiu dels professionals de la salut a Xàtiva, en el qual comenta, al voltant d'aquest exemple de docència impartida per un professional de la salut medieval, que al procés de la Inquisició referit

s'explicita que anys abans molts infants anaven a aprendre a llegir a la casa del barber Joan Guitart (...) al carrer d'En Bona. El detall és significatiu, ja que ens parla sobre l'educació i els serveis oferts, malgrat que d'aquest centre no en tinguem cap més informació que ens aporte més detalls. Amb tot, és significatiu que en temps medievals un barber pogués esdevenir mestre del que sembla una escola privada; un signe més de prestigi i promoció social a través del coneixement⁴⁰⁶.

Per altre costat, cal recordar, pel que fa a l'aprenentatge de la professió mercantil, que, a diferència del que ocorria amb els contractes d'afermament anteriorment citats, en els quals hom explicita en el contracte l'obligació de l'ensenyament literari per part del mestre de l'ofici, aquest deure que tenia el patró d'ensenyar el seu deixeble o aprenent a llegir i escriure —a més de comptabilitat, és a dir, aritmètica o *numeracy* en la terminologia en llengua anglesa—, podia romandre implícita als contractes d'afermament. No debades, en alguns oficis, com, per exemple, en el cas dels mercaders, l'aprenentatge de lletra i d'aritmètica esdevenien unes ferramentes clau per a una correcta gestió dels seus afers⁴⁰⁷. Cal recordar, en aquest sentit, que la caracterització de la pràctica de l'activitat comercial i de l'ofici de mercader com un art que exigia el domini de l'escriptura i el càlcul matemàtic, a més del domini de la gramàtica per a poder comunicar-se eficaçment amb els agents implicats en les diferents transaccions

---

denunciant de Jaume Torregrossa, és a dir, Joan Rodrigo Osorio, “*en casa de Guitart muchos niños aprendían a leer*”. Segons rememora el denunciador dels seus temps d'escola, molts dels xiquets que hi assistien es burlaven de Jaume per ésser un “retallat”. Allò més significatiu per a nosaltres, però, és que cita tres noms addicionals més, d'antics alumnes de l'escola del barber Joan Guitart, d'extracció menestral, com ara, el paraire Francesc Romeu o el blanquer Ausiàs Sancho i, fins i tot, un frare. Vegeu BARRIO BARRIO, Juan Antonio (2013). “Los conversos de judío en la ciudad de Xàtiva: creencias y prácticas religiosas (1439-1490) a través de la visión del otro”, *Medievalismo: revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, número 23, p. 81.

⁴⁰⁶ FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2019). *Una ciutat medieval en cerca de la salut (Xàtiva, 1250-1500)*, Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, p. 80.

⁴⁰⁷ Pel que fa a la Corona de Castella, a partir d'algunes notícies contingudes a la documentació notarial de la ciutat de Màlaga en el trànsit entre el període baixmedieval i inicis de l'edat moderna que ens assabenten de les passes o fases que caracteritzaven l'educació de caràcter bàsic o elemental entre el grup dels mercaders malagueños, sabem que aquests podien recórrer a la contractació de mestres per tal d'ensenyar els seus fills, i fins i tot, els seus criats, en les destreses de la lectura i l'escriptura. A més a més, de vegades, els ensenyaven les operacions bàsiques de sumar i restar, habilitats matemàtiques conegudes en llengua castellana amb l'expressió de *faser cuenta llana*. Davant de la migradesa de les fonts d'aquest tipus que s'han conservat fins als nostres dies, hom suposa que les famílies dels comerciants es decantarien, més aviat, per contractar tutors particulars en lloc d'enviar els seus fills a les escoles de la ciutat. LÓPEZ BELTRÁN, María Teresa (1997). *Educación, instrucción y alfabetización en la sociedad urbana malagueña a finales de la Edad Media y principios de la Edad Moderna*, Màlaga: Universidad de Màlaga, pp. 43-44, p.58 i pp. 68-69.

comercials, s'hauria de basar en una formació adient mitjançant un procés formatiu continu al llarg de la vida del mercader. Aquest itinerari formatiu vindria dominat, en realitat, pel predomini de l'oralitat i l'aprenentatge a través de la pràctica, complementats pels coneixements que al voltant d'una correcta pràctica de l'ofici s'explicaven als manuals específics de mercaderia⁴⁰⁸.

En el cas valencià, i per extensió en els territoris de la Corona catalanoaragonesa, com ara la ciutat de Barcelona, l'aprenentatge mercantil pivotava al voltant dels nuclis familiars, o bé tenia lloc, si el pare no era comerciant, a partir dels mecanismes de col·locació laboral i formativa representats pels contractes d'afermament que estem analitzant en aquest capítol⁴⁰⁹. De fet, en el cas de la capital principatina no es va arribar a poder establir una institució docent especialitzada en la formació específica requerida per a la professió mercantil, malgrat els diferents intents que, en forma d'iniciatives auspiciades per les autoritats municipals fins a l'any 1450, intentarien emular les escoles d'àbac florentines. Així doncs, en els regnes hispànics, a diferència del que s'esdevenia als territoris norditalians —representats pels casos de Florència i Gènova—, els escenaris per a l'ensenyament professional dels futurs mercaders tenia lloc essencialment en la casa familiar, així com també en la casa i/o botiga del mercader amb qui s'afermaven els joves aprenents, mitjançant els contractes d'aprenentatge. Els joves aprenents de l'art de la mercaderia no disposaven, pel que sembla, d'altres mecanismes per a la seua formació professional més enllà d'aquests espais formatius: per una banda, la casa paterna i, de l'altra, l'afermament a la casa i botiga del mercader, qui actuava com a contractant. Així, d'aquesta manera, aquests joves anaven aprenent les especificitats de l'ofici, habituant-se al maneig de les tècniques de comptabilitat. Al remat, esdevenia fonamental l'ensinistrament previ en els rudiments de la lectura i l'escriptura llatina —i també en vulgar— d'aquests candidats a exercir en un futur l'ofici de la pràctica mercantil, abans que encetessen l'etapa superior dins del seu itinerari formatiu, la qual es produïa en els àmbits familiars, efectuat a

---

⁴⁰⁸ Vegeu, així mateix, per al cas de l'aprenentatge de l'art de *mercaduria* al regne de Castella CAUNEDO del POTRO, Betsabé (2011a). “Algunos aspectos de los manuales de *mercaduria*. El valor del aprendizaje. *La pereza es llave de la pobreza*”, *Anuario de estudios medievales*, número 41, 2, ejemplar dedicado a la Tecnología Medieval en el Mediterráneo Occidental, pp. 803-817; Ídem, (2011b). “La aritmética mercantil castellana y la historia del comercio medieval”, *Medievalismo: revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, 21, ejemplar dedicado a la Ciencia en la Edad Media, pp. 11-27.

⁴⁰⁹ CRUSELLES GÓMEZ, “Formación profesional...”, *cit.*, p.181. En efecte, com comenta Cruselles, la formació professional intrafamiliar era el mecanisme d'aprenentatge preferent i més estès de les elits mercantils de la ciutat de València, el qual deixava, lògicament, poques traces en la documentació pública., La formació professional extrafamiliar de tipus mercantil quedaria regulada, doncs, pels contractes d'afermament. En relació al caràcter residual dels afermaments en el cas dels mercaders valencians, vegeu CRUSELLES GÓMEZ *Escuela y Sociedad...*, *cit.*, pp. 183-184; per al cas català, vegeu, entre altres CARRÈRE, C. (1977). *Barcelona 1380-1463. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Curial, Vol. I, pp. 142-143.

partir de l'ensenyament matern o per part de preceptors privats, així com, a més a més, l'aprenentatge esdevingut als centres escolars.⁴¹⁰

Per altra banda, centrant ara l'atenció en l'àmbit rural medieval valencià, un mecanisme de promoció social a través del coneixement literari vindria representat per l'administració de les tuteles dels infants orfes. A diferència del mecanisme de contractació representat pels contractes d'aprenentatge o afermaments, adreçats fonamentalment als segments més modestes dels treballadors medievals, en aquests casos es tractava, més aviat, d'individus pertanyents a famílies que havien assolit un cert grau de riquesa. En aquest cas, la documentació privada estava constituïda per les diferents anotacions realitzades pel tutor designat per a gestionar els béns d'un xiquet orfe en cas de defunció dels pares. Aquest era el cas dels fills d'alguns camperols benestants. En definitiva, aquests documents ens il·lustren sobre l'*iter* educatiu mitjançant el qual el fill orfe d'un matrimoni de llauradors amb certs recursos prioritzaven el futur del xiquet a través de la formació de lletra. Aquesta eina, els permetria, en un futur, ascendir socialment.

Un exemple d'aquest tipus de font per a l'estudi de l'ensenyament i l'aprenentatge dels xiquets als pobles rurals el representa el cas de Peret Reguart, natural de Sueca i fill de Pere Reguart, un llaurador benestant de la localitat. Gràcies a la comptabilitat i registre de les diferents fonts d'ingressos i les consegüents despeses consignades pel seu tutor per tal de mantenir el xiquet i subvenir a les diferents despeses en matèria educativa, el notari de la cort local Francesc Benet, designat per la cort local del Consell municipal suecà per tal de gestionar el patrimoni del petit Peret al seu llibre de rebudes i dates per a la correcta administració dels béns de l'orfe, hom pot conèixer com era l'evolució formativa d'un jove d'extracció camperola benestant⁴¹¹.

---

⁴¹⁰ Vegeu, per a entendre millor la formació dels joves mercaders, a la revista *Millars* l'article de CUADRADA, Coral (2019). "Ensenyar l'art de mercaderia medieval", *Millars XLVI*, pp. 41-72; Ídem, (1994). "Volèn instroyr e informar los mercaders, aquells qui d'aquest art de mercaderia volen ussar", *Dossier: fer-se grans: els joves i el seu futur al món medieval, Revista d'Història Medieval*, 5, pp. 107-130; IGUAL LUIS, David (1992). "L'escriptura del comerç a la baixa Edat Mitjana. Una font material d'estudi", en *Llansol de Romaní: Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 12, pp. 67-76; Ídem, (2016). "La formació de los mercaderes cristianos en el Mediterráneo occidental (siglos XIV-XV)" en *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge. II: Savoirs, écritures, pratiques*, (en línia), Madrid: Casa de Velázquez, pp. 85-100; En aquest darrer treball és especialment remarcable una frase de l'autora a la pàgina 743 que sintetitza prou bé la visió que els mercaders baixmedievals tenien de la importància del registre escrit, a saber: "Els mercaders coneixen el valor de l'escriptura, la seguretat de la memòria escrita, el caràcter durable del document". Cfr. VARELA-RODRÍGUEZ, María Elisa, (2003). "Escriure i mercadejar a la baixa edat mitjana" *Navigare necesse [est]...*, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 25, pp. 727-743.

⁴¹¹ Aquest treball representa, fins el moment present (*Vide supra*, nota número 354), l'única tutela camperola conservada, almenys en el domini de la Corona d'Aragó, fruit, sens dubte, del caràcter extremadament rar d'aquesta tipologia documental. Per altra banda, cal recordar que una de les atribucions dels consells municipals de les viles del Regne de València, segons les disposicions forals, era la de controlar i vetllar per una correcta gestió dels béns dels xiquets orfes de la localitat. De fet, corresponia als membres del consell triar un dels dos o

En relació amb açò, podem destacar com el seu periple formatiu començava, als cinc o sis anys d'edat, amb l'aprenentatge elemental de les primeres lletres, mitjançant les conegudes beceroles, el primer llibre de lectura amb el qual els xiquets aprenien a llegir l'alfabet, tot confegint, si més no de manera rudimentària, les seues primeres paraules: és a dir, representaven l'estadi inicial de l'ensenyament de lletra a partir d'unes taules de l'abecedari. Posteriorment rebria la formació per part d'un mestre de gramàtica, com testimonia la documentació de la tutela de Peret quan es consigna el pagament del seu salari. A més a més, altres materials pedagògics, a banda de les beceroles ja citades, eren els vesprals, és a dir, uns manuals composts amb les oracions vespertines amb els quals els xiquets practicaven la lectura, a més de representar, en el seu vessant moral, un exercici de la pietat cristiana quotidiana.

Més endavant, superada aquesta primera etapa en l'educació del jove Peret, un capellà s'encarregarà de la seua formació entre els anys 1419 i 1423, i amb el qual Peret s'ensenyarà a escriure millor i també aprendrà a llegir en llatí, comprant-se-li a tal efecte paper, tinta i uns *bahinots* on poder guardar les plomes⁴¹², a més d'un manual molt comú en l'aprenentatge medieval com era el *Doctrinal* d'Alexandre de Villedieu i amb el qual s'estudiaven els rudiments, en forma de regles i dels preceptes gramaticals de la llengua llatina. Més endavant, Peret rebria formació, després de l'any 1423, d'un mestre procedent de Cullera, anomenat mestre Çalom, el qual percebria un salari prou més elevat que els anterior mestres, quaranta sous, molt més que els nou o deu que venien cobrant els seus predecessors. Finalment, en l'any 1427 el jove Peret marxarà cap a València, per a prosseguir amb el seu camí formatiu i ampliar els seus coneixements: al remat, el periple educatiu que ens és descrit gràcies a les anotacions del notari Benet ens permeten aproximar-nos, ni que siga de manera qualitativa i fragmentària, a una trajectòria educativa traçada de bestreta i de caire propedèutic, basada en l'assoliment de les capacitats lectoescripturàries elementals amb l'esperança d'ascendir, en un futur, en l'escala social.⁴¹³

---

tres candidats proposats pels familiars del difunt. No sempre, però, li corresponia aquesta tasca a algun parent del menor, ja que, en moltes ocasions, l'administració de la tutela se li adjudicava a un funcionari del consell o a un notari, com en l'exemple que ara estem descrivint. GUINOT i FURIÓ "Un exemple d'economia domèstica...", *cit.*, pp. 11-12.; per altra banda, un altre exemple de tutela, però, en aquest cas, en un àmbit artesà, vegeu APARICI MARTÍ, Joaquín i NAVARRO ESPINACH, Germán (1996-1997). "El libro memorial de la tutela del tejedor Joan Fretero: Segorbe 1432-1440", *Estudis Castellonencs*, 7, , pp. 231-264; *Ídem*, (2019). "La herencia de un tejedor valenciano en el siglo XV. Nueva edición del manuscrito de Segorbe", *Aragón en la Edad Media*, 30, pp. 243-293.

⁴¹² Segons la definició proposada pel Diccionari català-valencià-balear, un "bainot" era un estoig per a guardar les plomes d'escriure.

⁴¹³ En aquest treball, l'autor s'aproxima a les vicissituds d'una altra família camperola benestant, en aquest cas resident en una alqueria situada en l'horta de València, molt prop de la ciutat. En aquest cas, a partir de la sortosa

Finalment, i sense eixir de l'espai geogràfic rural en el qual se centra la nostra recerca, recordem la troballa documental que, en forma d'afermament hem localitzat a l'Arxiu Municipal d'Alzira durant la tasca de buidatge arxivístic desenvolupada en aquesta recerca⁴¹⁴, i que ha estat citada a la introducció d'aquest treball juntament amb un altre testimoni de la rellevància de la cultura escrita a la vila d'Alcoi. Aleshores, amb ambdues fonts primàries palesàvem la importància que l'aprenentatge de lletra havia assolit als espais rurals del regne de València.

Tanmateix, ¿com interpretar la palesa exigüitat que caracteritza el corpus de contractes d'afermament en aquests espais rurals conformats per un sistema de viles mitjanes i mercats vilatans? Aquesta migradesa, segons autors com Josep Antoni Llibrer Escrig, que ha centrat també les seues investigacions en el camp d'observació dels espais rurals, es podria explicar per la preeminència dels acords de caire oral per a tancar moltes transaccions. en aquestes viles mitjanes i petites. De fet, la freqüent contractació d'assalariats, mossos i joves aprenents a viles amb importants comunitats d'artesans, com ara, Cocentaina, Elda, Peter o Asp —per citar només unes quantes poblacions del sud del regne estudiades per Escrig, en les quals s'estava congriant un dinàmic col·lectiu artesanal draper—, passava en poques ocasions per la taula del notari. En paral·lel, i mitjançant una font diferent, com són els registres judicials, com, per exemple, els llibres del Justícia de Cocentaina, podem copsar el dinamisme de l'actiu mercat laboral en viles com la suara citada⁴¹⁵. Així, i a diferència del que s'esdevenia a ciutats de grans dimensions com València, en la qual la regulació contractual era exigida per ambdues parts, el

---

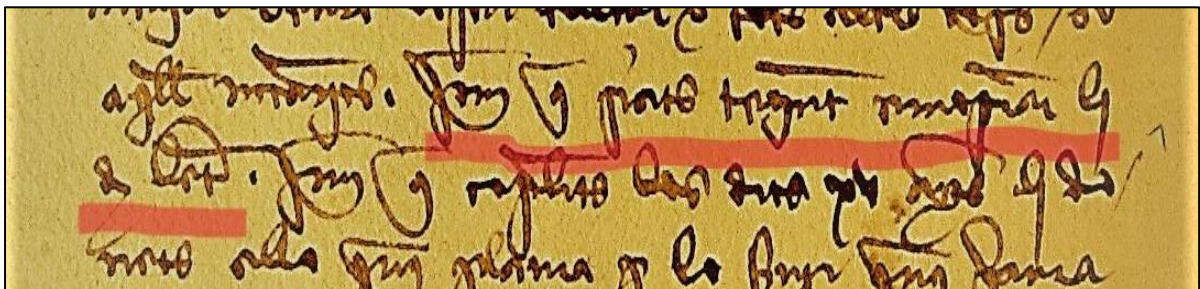
conservació del llibre *memorial de les dates e rebudes*, redactat pel notari Joan Amalric. Aquest va ser l'encarregat de compondre-lo durant nou anys, concretament entre 1414 i 1425, per a administrar els comptes de dos germans orfes de pare, Pere i Jaumeta. D'aquesta manera, hom pot apropar-se a alguns detalls indiciaris i ben interessants al voltant de l'educació diferenciada dels dos germans: així, mentre Jaumeta aprèn a cosir amb una costurera, el seu germà Pere assisteix a classe amb un mestre qui li *mostraba de lletra* per un salari de vint-i-dos sous a l'any. Encara més, en consonància amb tot això, afegeix Garcia-Oliver que "*El chico consigue dominar los números y la escritura con una caligrafía excelente, clara y vigorosa, sin vacilaciones de las notas manuscritas que se han conservado de sus contemporáneos de los oficios urbanos y, por supuesto, de los campesinos. Como su padre, está preparado para dirigir una pequeña empresa agraria, que va mucho más allá del trabajo del campo.*" Cfr. GARCIA-OLIVER GARCIA, Ferran (2017). "Élites campesinas en el entorno de la ciudad de Valencia: los Castellenes", *Studia Historica. Historia Medieval*, 35, 2, pp. 119-144.; GUINOT i FURIÓ "Un exemple d'economia domèstica..." *cit*, p. 22. En el cas del Peret de Sueca, el conjunt de les terres que rep en herència dels pares li proporcionen uns exigus rendiments i l'impulsen, per consegüent, a seguir la seua formació ulterior a València, per a dedicar-se a una professió liberal, com ara la d'advocat o notari, segons les hipòtesis de Guinot i Furió —o la carrera eclesiàstica, potser, gosem a conjecturar—. Tanmateix, el Pere de l'alqueria situada a la partida de l'Olleria, al nord de la ciutat de València, invertirà, per contra, en ensenyament de lletra per a poder gestionar eficaçment l'empresa familiar i donar-li, així, continuïtat en el temps.

⁴¹⁴ Imatge. Tot amb tot, no es tracta d'una troballa inèdita, ja que també ha estat localitzada, amb anterioritat, per altres investigadors, com ara, Carmel Ferragud.

⁴¹⁵ Vegeu LLIBRER ESCRIG, Josep Antoni (2013). "Artesanos ante la justicia. La organización de la industria textil medieval a través de la documentación judicial: el ejemplo contestano (1470-1492)", Sevilla: *Historia. Instituciones. Documentos*, 40, pp. 127-155.

registre escrit a l'oficina del notari vilatà no resultava necessari. Per tant, doncs, hom ha de considerar aquesta més que probable infrarepresentació dels contractes d'afermament en uns nuclis de població més petits. En aquestes poblacions, les fluides relacions veïnals, i fins i tot, en altres situacions, la pròpia propinquïtat entre contractants i contractats, feia supèrflua la intermediació de la figura del notari en nombroses transaccions privades de tipus laboral⁴¹⁶.

Reprenent el fil deixat més amunt, sobre l'exemple d'afermament que hem localitzat a la documentació municipal alzirenya, recordem que en aquest cas es tractava de l'afermament d'un xiquet de cinc anys, orfe i criat a l'hospital de Santa Llúcia d'Alzira.⁴¹⁷ Coincideix amb l'exemple anterior que hem descrit sobre la tutela del petit Peret Reguart, estudiada per Enric Guinot i Antoni Furió a Sueca, en què també en aquesta ocasió el xiquet orfe, de nom Bernat, és objecte de la cura i protecció de les autoritats del consell municipal, ja que és afermat amb l'habitant en la ciutat de València Joan López d'Arinyó, per un termini de quinze anys. Precisament també a iniciativa també dels jurats de la vila. Per altra banda, i en relació al coneixement de lletra com a part indestriable del conjunt d'obligacions contractuals que se li exigien al mestre com a contractant en molts contractes d'afermament, en aquest cas el mestre Arinyó⁴¹⁸ havia de mostrar-li de lletra, tot estipulant-se contractualment el pagament —no especificat— que rebria el jove Bernat transcorreguts els quinze anys de durada del contracte.

Imatge número 1. Contracte d'AFERMAMENT, AMA Alzira, *Llibres dels actes dels jurats e concell*, Sign. 003_023, f. 6v, (21-6-1430), “*Item que siats tengut a mostrar-li de lletra*”.

Comptat i debatut, la proliferació del mecanisme d'inserció social i laboral representat pels contractes d'afermament, ens ajuda a valorar qualitativament aquesta veritable formació professional dels temps medievals. Així, en alguns d'aquests contractes, com hem vist,

⁴¹⁶ Ídem, (2013). “El notari Guillem Peris i la seua especialització artesanal: el reflex d'una societat en transformació al segle XV”, *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXXI, pp. 117-145.

⁴¹⁷ Cfr. APARISI i FERRAGUD “Hospitals rurals...”, *cit.*, p. 49.

⁴¹⁸ AMAlz, *Llibres dels Actes dels Jurats e Concell*, Sign. 003/023, f.6v (21 de juny de 1430).

s'especificaven mitjançant clàusules específiques les obligacions d'ensenyament literari dels mestres artesans. Hom pot apropar-se, d'aquesta manera, a una de les vies d'accés al coneixement de les destreses de la lectura, l'escriptura i el càlcul en el nostre camp d'observació. Aquest fenomen es reproduïa també en altres territoris de la Corona d'Aragó⁴¹⁹, així com en altres espais europeus, com ara, el nord de la península italiana, o a la veïna Castella.⁴²⁰

---

⁴¹⁹ A Mallorca, el 19 de novembre de 1473, Pere, fill de Pere Serralta de Petra, era afermat per un termini de quatre anys amb el tapiner Jaume Andreu, amb l'obligació per part del mestre artesà que aquest, a banda de subvenir a totes les necessitats vitals del jove, com ara l'alimentació, o la vestimenta, també s'encarregarà de "*docere letras*". Recordem que un tapiner era l'artesà que feia un tipus de calcer anomenat tapí, és a dir, una sandàlia de tela fina amb una sola de suro grossa posada entre altres dos de cuir. Al remat, un altre exemple, en aquest cas a Mallorca, de l'extensió de l'alfabetització entre els segments dels menestrals baixmedievals. VAQUER "El contrato de trabajo, *op. cit.*, p. 64; en aquesta mateixa línia, Segons diu Llompart "No perdem de vista que hi ha menestrals, alguns dels quals segurament aprenien llatí a l'escola. Els apressaments de pagaments fets per la cúria episcopal als pares dels infants perquè abonin els honoraris que deuen, i que ens mostren fills d'argenter, pescadors i teixidors calceters, a voltes no són molt explícits; altres precisen que es tracta d'aprendre de lletra[...]". LLOMPART MORAGUES, Gabriel (1975). "El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 48, p. 205.

⁴²⁰ Tal com comenta aquesta autora, "Knowing some basic subjects like reading, writing and calculus was presented often as a professional requirement, and familiarity with them was valued as possessing real working tools. [...] the resurgence of the towns and cities, the development of trades and commercial expansion generated requirements for education that affected what we would nowadays call primary education and which, in some cases, we must consider as genuine professional training. Many of the men of this "new city" who participated in the increasingly complex network of relations: merchants, artisans, tax collectors...clearly needed better education to carry out their activity, which was becoming increasingly complicated. From this necessity, a specific education arose, purely utilitarian, instrumental and practical aimed at these sectors and which I will refer to, as, during the Late Middle Ages, elementary instruction was a consequence of clear professional necessities." (El subratllat és meu). Vegeu CAUNEDO del POTRO, Betsabé (2019). "Primary Education in medieval Castile", *Imago Temporis. Medium Aevum*, pp. 239-255.

CAPÍTOL VI

LLIBRES EN LA CAMBRA: EVIDÈNCIES D'ALFABETITZACIÓ A TRAVÉS DE LES BIBLIOTEQUES PARTICULARS

Com és sabut, l'estudi de la cultura material, en el seu vessant més estrictament cultural, a partir dels inventaris de béns i, en general, dels diversos instruments notarials, com els inventaris *post mortem*⁴²¹, ens permeten endinsar-nos en l'espai domèstic de la llar medieval. Representen, sens dubte, una font molt rica i alhora interessant per a conèixer millor molts aspectes de la vida —i també de la mort—, dels diversos grups o estaments socials que conformaven la societat medieval⁴²². Tradicionalment, l'estudi de la cultura material no havia captat, en general, l'atenció dels historiadors —tampoc en el cas dels medievalistes—. Aquests consideraven que l'estudi i la descripció dels objectes quotidians que hom podia trobar en les prospeccions arqueològiques de les cases medievals era quelcom més adient per a altres professionals, com seria el cas, naturalment, dels arqueòlegs i museòlegs, que no tant una tasca

---

⁴²¹ Vegeu, sobre els inventaris *post mortem*, i les seues limitacions per a l'estudi de la cultura material, donat que, naturalment, no s'inventariaven en tots els casos la totalitat dels objectes propietat del difunt, tant per l'escàs valor dels mateixos, com, en altres ocasions, per una deliberada ocultació prèvia AURELL i CARDONA, Jaume (1994). "Els inventaris *post mortem* i la cultura dels mercaders medievals", *Medievalia*, 11, pp. 107-121; ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis (2017). "Los inventarios *post mortem* de la Valencia medieval. Una fuente para el estudio del consumo doméstico y los niveles de vida", *Anuario de Estudios Medievales* 47/2, pp. 533-566;

⁴²² A la pàgina 100 del seu treball, Antoni Furió esmenta la cèlebre obra de Guy BOIS (1976). *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle*, París: FNSP. En aquesta tesi —ens recorda Furió—, considerada per molts historiadors de renom com una de les millors obres historiogràfiques de la segona meitat del segle XX, el seu autor empra precisament els inventaris *post mortem* com a font documental. En concret, fa servir aquests inventaris per a confirmar la seua hipòtesi al voltant de la diferenciació dels pagesos en dos grups. Per una banda, estarien els llauradors, i, de l'altra, els jornalers o bracers, a partir de si posseïen o no arades i animals de tir, és a dir, d'uns determinats instruments de producció. D'aquesta manera, doncs, es podrien diferenciar aquestes dues capes socials suara esmentades al si del camperolat, com a conseqüència d'una divisió tècnica del treball. FURIÓ i DIEGO, Antoni (2022). "Mobles e semovents. Animals, estris agrícoles i reutilització al camp valencià tardomedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 52/1, pp. 99-147.

pròpia i específica dels historiadors. Tanmateix, en les darreres dècades aquesta actitud envers la recerca al voltant de la cultura material canviaria. Així, en la segona meitat del segle XX aniria agafant embranzida l'estudi i la catalogació dels diversos objectes que constituïen la base material de la vida en el passat, representats tant en forma de mobles, com d'eines de treball i d'altres objectes d'ús quotidià. També es va procedir a la seua difusió, mitjançant revistes especialitzades, vinculades bàsicament a museus, així com a partir de la progressiva formació de diferents societats d'estudis antropològics, arqueològics i d'història dels mobles.⁴²³

Com a conseqüència d'aquest incipient interès envers els elements materials que hom pot consignar en el registre moble a partir de les diferents fonts arqueològiques i documentals, recentment, en les darreres dècades, s'han multiplicat els treballs d'història social que s'han preocupat per traure a la llum diferents aspectes de la configuració social i material dels homes i les dones del passat medieval. Aquesta anàlisi s'ha fet a partir, precisament, de l'anàlisi i la descripció de les característiques dels objectes posseïts i utilitzats per la cèl·lula familiar. Fins i tot, s'ha considerat la seua distribució dins de les llars medievals. Aquests objectes —com a testimonis materials de la seua quotidianitat—, ens ajuden a aproximar-nos, per a comprendre'ls millor, a alguns aspectes fins ara prou desconeguts. Per exemple, la grandària i la constitució de la unitat familiar a partir de l'anàlisi quantitativa del nombre de llits que hi havia a una casa,⁴²⁴ o altres detalls de la cultura material ens donen moltes pistes per a entendre la dimensió social de l'home i la dona medievals imbricada en el seu context vital concret.⁴²⁵

---

⁴²³ FURIÓ i DIEGO, Antoni (2022). “Muebles y objetos cotidianos en las casas campesinas de la Valencia bajomedieval”, article inèdit, p. 193.

⁴²⁴ Vegeu, per a conèixer algunes recerques en aquesta línia d'estudi de la cultura material per a la ciutat de València i el seu territori circumdant TORTOSA QUIRÓS, Jaime (2022). “Hogar, distribución espacial, camas y familia en el siglo XV a partir de los inventarios de Valencia”, *Espacio, tiempo y forma, Serie III, Historia medieval*, número 35, pp. 621-650; CARDELLS MARTÍ, Francisco Abelardo (1997). *Cultura material baixmedieval dels llauradors de l'horta de València (mitjançant protocols notarial)*, tesi de llicenciatura, València: Universitat de València; Ídem, (2000). *Organització del territori i cultura material a l'horta de València (s.XV)*, tesi doctoral, dirigida per Paulino Iradiel Murugarren (dir.) i Mateu Rodrigo Lizondo, València: Universitat de València.

⁴²⁵ Vegeu els treballs pioners en la utilització dels inventaris *post mortem* com a font primària per a l'anàlisi de la cultura material del camperolat italià en època medieval i moderna i que han estat un referent per a investigacions posteriors en aquest camp de la cultura material d'un grup social que tradicionalment havia estat negligit en els estudis històrics com és el del camperolat, MAZZI, Maria Serena i RAVEGGI, Sergio (1983). *Gli uomini e le cose nelle campagne fiorentine del Quattrocento*, Florència: Leo O. Olschki, així com MALANIMA (1990). *Il lusso dei contadini. Consumi e industrie nelle campagne toscane del Sei e Settecento*, Bolonya: Il Mulino; pel que fa als territoris de la Corona d'Aragó, podeu consultar, a tall d'exemple, d'entre la profusió de treballs en aquesta línia de treball historiogràfic que han anat apareixent els darrers anys al voltant d'aquest tema, la tesi doctoral d'Inmaculada Sánchez Boira. Sens dubte, com comenta l'autora, els inventaris notarials ens proporcionen abundant informació sobre el moment temporal de la seua redacció, subministrant-nos un testimoni que, com una mena de foto fixa, ens permet entendre millor molts aspectes de la vida en el passat. Vegeu, SÁNCHEZ BOIRA, Inmaculada (2015). *Aproximació als espais i objectes a les cases urbanes de Lleida des del final del segle XIV fins al segle XVI: del món real a la representació de les imatges. Una mirada interdisciplinària des de les fonts documentals per a l'aprenentatge de la història*, tesi doctoral inèdita, Lleida: Universitat de Lleida.

Concretament, i pel que fa a l'estudi de la cultura escrita, i indirectament a l'estudi dels nivells d'alfabetització, aquest tipus de documentació notarial ha esdevingut una eina molt útil. Ens permet aproximar-nos, de manera indirecta i fonamentalment qualitativa, a la recerca de diferents tipus de registres escrits, com ara, llibres de diversa natura, bé siguen de caràcter pragmàtic, com ara llibres de comptes, o bé de natura didàctica i educacional, literària o devocional, per citar-ne només alguns exemples⁴²⁶. En definitiva, són testimonis materials de la importància creixent de l'alfabetització en el període tardomedieval, especialment en alguns espais europeus, com ara Itàlia o l'àrea dels Països Baixos⁴²⁷, però també en els territoris de la Corona d'Aragó i així mateix en el cas del regne de València, incloent-hi els espais rurals⁴²⁸.

Tanmateix, en relació amb l'ús de la tipologia documental suara esmentada, cal tenir present algunes limitacions que trobem als inventaris de béns medievals existents en l'espai

---

⁴²⁶ A tall d'exemple pot ésser il·lustratiu l'inventari de béns de la possessió de Talapi, una alqueria rural al municipi mallorquí de Sa Pobla, a Mallorca, pertanyent al ciutadà Domingo de Olesa. Aquest personatge era membre d'una distingida nissaga influïda per l'humanisme. Entre els objectes trobats a la cambra de l'entrada, s'inventarien "Item un caxó de scrts ab algunes escriptures"; "Item una libra de albarans de pagaments fets per lo deffunct contenint [...] LXXXVI cartes entre blanques e scrites cubert de pregamí. Item un Saltiri de pregamins de letra molt antiga e tot esquinçat. Item hun libret de stampa cubert de pregamins en que s hun tractat qui s diu Lum de la vida crestiana e lo Lunari de nostra [...]" Cfr. BARCELÓ CRESPI, Maria i MAS FORNERS, Antoni (2020). "Un inventari de 1518 i alguns documents del segle XV referits a l'alqueria o possessió de Talapi", *VI Jornades d'Estudis Locals de sa Pobla*, pp. 147-166, en concret, la p. 164; d'altra banda, vegeu, sobre la família Olesa i la seua importància des del punt de vista cultural, BARCELÓ CRESPI, Maria i ENSENYAT PUJOL, Gabriel (2000). *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana*, Palma: Documenta Balear, pp. 66-74.

⁴²⁷ En relació al territori dels Països Baixos "Another indication of literacy is the reading material available to the people. In what measure and on which subjects was there literature available to a wider public in the vernacular? There were chapbooks, devotional reading for both lay and religious (men and women), didactic works and moralizing tracts. Although we have no general overview of which vernacular manuscripts circulated among the people, we do know that there was a large supply [...]". Vegeu, De RIDDER-SYMOENS, Hilde (1995). "Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands", *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, XVI, p. 6.

⁴²⁸ Vegeu FURIÓ i DIEGO, Antoni (2021). "«Tanta es la pompa y vanidad hoy de todos los labradores y gente baja»: I nuovi consumi delle élites rural della penisola iberica nel tardo Medioevo", en *Una nuova cultura del consumo?: Paradigma italiano ed esperienze europee nel tardo Medioevo: ventisettesimo Convegno internazionale di studi: Pistoia, 17-19 maggio 2019*, Roma: Viella, pp. 153-182, especialment les pàgines 23 i 24; vegeu també, un exemple de la utilització dels inventaris com a font documental per a l'esbrinament d'aspectes de la cultura material a la Part Forana, és a dir, del territori rural mallorquí. En l'inventari es descriu la petita biblioteca de Pau Claret, un notable rural de Mallorca, qui en l'any 1515 posseïa algunes obres de temàtica religiosa, les quals hom associa al corrent característic de l'espiritualitat privada baixmedieval de la *Devotio Moderna*. Alguns d'aquests llibres, tant en llatí com en llengua vulgar, eren "un *Flor Santorum* de ploma, vell", "los *Evangelis* en vulgar, scrit de ploma en pergami, cubert de post e cuyro vermell", "hun altra libre de paper scrit de ploma, cobert de cuyro vermell", així com també "huns *Vesprals* de pergami". Aquests exemplars es localitzaven a l'estudi de sa casa, mentre que al "porxo major", és a dir, a l'entrada de la seua casa a Valldemossa s'hi trobava un exemplar del *Tirant lo Blanch*. BARCELÓ CRESPI, Maria (1994). *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval (Part forana)*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, especialment a les pàgines 178 i 180; en un altre cas referit a Mallorca, a l'inventari dels béns d'un canonge pertanyent a un llinatge d'origens pagesos efectuat per a una de les seues possessions o residències mallorquines no es consignen llibres, però sí "moltes scriptures e cartes". BARCELÓ CRESPI, Maria i CASSANYES ROIG, Albert (2017). "L'inventari dels béns de Gabriel Cerdà: aspectes de la vida quotidiana en una possessió de Santa Margalida (1491)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'Estudis Històrics*, número 73, pp. 243-263.

d'observació de la nostra recerca. Una d'elles és que, a diferència del que s'esdevé amb els inventaris d'altres períodes posteriors, com també ocorre en inventaris redactats a altres països, no s'enregistrava en el nostre cas cap valoració en termes econòmics dels béns descrits. Aquesta tipologia documental es limitava a enumerar el conjunt de les possessions mobles, i a vegades, també, immobles, del difunt en qüestió, sense haver-hi cap referència, per tant, al valor monetari dels objectes. Nogensmenys, en algunes ocasions, uns dies o setmanes amb posterioritat a la confecció de l'inventari *post mortem*, una part o la totalitat dels béns del difunt eren posats a la venda, de manera pública o privada, mitjançant unes subhastes conegudes com a *almonedes* o encants. A partir d'aquestes podem conèixer el preu, generalment a la baixa, donades les condicions en què es venien els objectes, els quals majoritàriament eren béns usats i, per tant, de segona mà. Conseqüentment, doncs, es trobaven en un estat de conservació no òptim, que reflectia un ús anterior, podent conèixer, a més a més, el nom de la persona que els adquiria⁴²⁹.

Malgrat les limitacions a què acabem de fer referència i que, lògicament, imposen limitacions a les possibilitats d'explotació de les fonts notarial, aquestes ens permeten conèixer detalls interessants per a esbrinar certs detalls en relació a l'alfabetització i la cultura escrita. En alguns casos —reprement la línia de l'estudi de la cultura escrita i, per extensió, de l'aprenentatge dels infants i els joves en les àrees rurals—, podem conèixer on, com i amb qui aprenien de lletra els xiquets. En aquest sentit, concretament a les petites viles de Catalunya, les parròquies locals jugaven un paper clau en la tasca educativa dels “escolans”, qui, com el seu propi nom suggereix, aprenien a llegir i escriure emprant els llibres litúrgics, com, per exemple, els missals o els saltiris. De fet, podem conèixer a partir dels inventaris de béns conservats en algunes petites parròquies rurals gironines quins llibres hi havia.⁴³⁰

En definitiva, la documentació notarial, siga en forma de testaments, inventaris *post mortem* o *almonedes*, representa una eina essencial per a poder estudiar el grau de difusió de la lectura i l'escriptura, a partir de les relacions de llibres i textos consignats en ells. Aquesta

---

⁴²⁹ Hom disposa de diferents fonts documentals per a conèixer la realitat material que posseïen els homes i les dones medievals, des de testaments, passant pels inventaris *post mortem* als quals s'ha fet adés al·lusió, així com, també a les *almonedes*, enregistrades aquestes als protocols notarial o als registres judicials, depenent de si estaven ordenades pels marmessors o els hereus del difunt, o bé si resultaven de l'embargament, la confiscació i la consegüent venda judicial a instància dels creditors en casos d'impagament d'un deute contret. En aquest darrer cas, doncs, mitjançant les vendes judicials, que no eren sinó un tipus especial d'acte jurídic, els tribunals podien ordenar als oficials judicials l'embargament en cas d'impagament per part del deutor de la suma deguda. FURIÓ i DIEGO “Muebles y objetos cotidianos...”, *cit.*, pp. 197-198; Ídem, (2022). “Mobles e semovents...”, *cit.*, pp. 102 i 115.

⁴³⁰ SAURA NADAL, Jordi (2022). “Morando in arte. Aprender en una notaría rural catalana en el siglo XIV”, *Sapere pedagogico e Pratiche educative*, número 8, p. 236.

difusió s'estenia entre uns segments socials més amples dels que tradicionalment i, per desconeixement i prejudicis, s'havia tendit a considerar⁴³¹. Una simplificació, al capdavall, que venia a assimilar el món rural medieval a un oceà d'analfabetisme. Veurem, a continuació, exemples que ens poden ajudar a matisar aquesta situació.

---

⁴³¹ Recentment, s'han publicat alguns treballs historiogràfics que malden per desmuntar el reguitzell de mites i prejudicis que envers el període medieval han anat creant una imatge simplificada i, sovint, distorsionada de l'edat mitjana en l'imaginari col·lectiu del gran públic. Així, la percepció general de l'home i la dona medievals redueix aquests a persones brutes i analfabetes, tal i com es palesa en moltes pel·lícules de l'època. Vegeu, a tall d'exemple, TRAITÉ, Javier i SANZ de BREMOND, Consuelo (2023). *El olor de la Edad Media. Salud e higiene en la Europa medieval*, Madrid: Ático de los libros.

6.1. Una posteritat de paper: resseguint el rastre dels llibres posseïts i/o llegits

Són molts els investigadors que des de diferents camps del coneixement, com ara la història de la cultura material⁴³², però també des de la història de la literatura, han centrat els seus esforços en il·luminar amb les seues investigacions el vast camp de la cultura escrita durant l'edat mitjana. Des dels llibres que es llegien i de les biblioteques que els reunien⁴³³, amb la intenció de trobar proves indiciàries dels nivells de lectura dels diferents sectors socials i dels seus gustos i preferències literaris. Limitades les possibilitats de trobar la majoria dels exemplars materialment per les vicissituds associades al pas del temps i la història i les pròpies característiques dels registres escrits en paper, els registres notariaus ens han ofert una font documental essencial per a poder estudiar aquests aspectes. Al capdavant, ens ajuden a saber qui llegia, què llegien aquells que posseïen tal competència, com llegien aquells capaços de fer-ho, i fins i tot, com s'abastien de llibres, els homes i les dones medievals⁴³⁴.

En paral·lel, en el món valencià tardomedieval, aquest camp d'investigació s'ha nodrit en les darreres dècades del segle XX i en les primeres del present, amb una sèrie d'aportacions originals. Gràcies a aquestes —en forma de recerques de diferent tipus: des de tesis doctorals fins a llibres i articles publicats en revistes especialitzades—, els diferents especialistes han contribuït, pacientment, i de mica en mica, a perfilar els contorns d'aquest camp d'estudi per tal d'obtenir una imatge més nítida de la cultura llibresca als segles XIV i XV. Com si es tractés

---

⁴³² Com ens recorda García Marsilla, l'interès dels historiadors de l'escola francesa dels *Annales* per l'estudi de la cultura material de «l'home comú», va actuar de catalitzador per a la recerca sistemàtica de les llars medievals i dels béns mobles que s'hi trobaven al seu si, tant a través de l'arqueologia medieval com, en gran mesura també, mitjançant els inventaris notariaus com a font essencial per tal de recrear uns interiors domèstics i uns béns mobles en molts casos desapareguts per a sempre. GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2001). «Imatges a la llar. Cultura material i cultura visual a la València dels segles XIV i XV», *Recerques*, 43, pp. 165-166.

⁴³³ Val a dir, però, que, «[...] en el período estudiado todavía no se puede hablar de bibliotecas aunque utilicemos dicho término para designar el conjunto de manuscritos registrados en los inventarios bajo el poder de cada uno de los propietarios estudiados. Los mismos inventarios describen los libros sin ningún referente que los englobe o como unos objetos o enseres más de la casa: «foren atrobats los llibres següents», «dins lo qual eren les coses següents», «dins lo qual havia los bens següents»». FERRER GIMENO, María Rosario (2011). «Presencia del ciclo artúrico en las bibliotecas bajomedievales de la ciudad de Valencia (1416-1474)», *Revista de Literatura Medieval*, número 23, pp. 144-145.

⁴³⁴ Vegeu, per al cas de Catalunya, els treballs d'IGLESIAS i FONSECA, Josep Antoni (1993). «El llibre a la Catalunya baixmedieval. Notes per a un estat de la qüestió», *Faventia*, número 15, fascicle 2, pp. 39-73. Ídem, (1996). *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, tesi doctoral inèdita, dirigida pel doctor Jesús Alturo i Perucho, Bellaterra, Àrea de Ciències i Tècniques Historiogràfiques, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona. Ídem, (2001). «El bibliòfil Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la ciutat», Barcelona: *Quaderns d'Història*, número 5, pp. 57-78; SABATÉ i MARÍN, Glòria (2016). «*Aquells qui ho voldran saber, lligen...*»: *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV*, tesi doctoral, dirigida pels doctors Dr. Anton M. Espadaler Poch i la Doctora Meritxell Simó Torres i sota la tutoria de la Doctora Elena Losada Soler, Barcelona: Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona.

de reconstruir un mosaic molt més gran, els investigadors han anat col·locant les diferents peces o tesselles que li donen forma, i que, vistes des d'una distància adient, ens proporcionen moltes claus sobre la vida intel·lectual de les minories completament alfabetitzades. Aquestes estaven constituïdes, com sabem, pels homes i les dones dels estaments privilegiats i amb una convicció ferma en el valor de l'aprenentatge com a ferramenta d'ascensió social⁴³⁵.

Per altra banda, alhora, aquestes recerques ens permeten contemplar altres aspectes fins ara negligits o, si més no, poc coneguts, referits a l'alfabetització dels grups populars. Des dels llauradors rics fins als mercaders, passant pels menestrals⁴³⁶, dels notaris rurals als metges i els barbers. A partir de l'esbrinament de les evidències documentals de natura notarial, ens assabenten de la presència de llibres en entorns socials que ens fan pensar en una major difusió de l'escriptura, i per extensió, de l'alfabetització, en la societat valenciana baixmedieval⁴³⁷. En aquest sentit, ¿com, si no, interpretar l'interès que mostrà Nicolau Moreno, llaurador de València, per a què establís al seu testament com a deixa al seu nebot Jaume Moreno, estudiant aleshores, el seu escriptori i els llibres de gramàtica que posseïa?:

---

⁴³⁵ BENAVENT, Júlia (2007). *Biblioteca dispersa. Manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, València: Diputació de València, Àrea de Cultura.

⁴³⁶ A partir de la constatació de les vicissituds de diversa índole que poden afectar a la conservació dels textos documentals medievals, alguns autors han plantejat algunes preguntes molt pertinents en relació a la seua representativitat, reflexionant concretament sobre els grups considerats tradicionalment com a no lletrats, com serien els casos dels menestrals o els llauradors. En efecte, segons Josepa Cortés, “No coneixem textos medievals escrits per menestrals o llauradors, perquè mai es van escriure o perquè no s’han conservat? Quina relació tenien les classes subalternes amb l’escriptura? Quin contacte tenien amb els textos escrits? Fins a quin punt un document escrit els era pròxim o estrany?”. En definitiva, no podem defugir aquestes qüestions a l’hora de valorar el pes de l’alfabetització entre les capes populars de la societat baixmedieval valenciana. CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (2020). “Escriure i conservar textos i arxius en l’àmbit privat a la València medieval”, en Garcia-Oliver, Ferran (ed.) *Una comunitat humana al llarg de la història: la Safor. Estudis dedicats a Vicent Olasso Cendra*, Catarroja/Barcelona: Afers, p. 458.

⁴³⁷ Vegeu, entre altres, per al cas de la ciutat de València BERGER, Philippe (1987). *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València: Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, 2 vols. Ídem, (1989). “Présence de livres italiens dans les bibliothèques valencianes de la Renaissance”, en *Échanges culturels dans le bassin occidental de la Méditerranée (France, Italie, Espagne)*, Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, pp. 199-204. Ídem, (1995). “Las bibliotecas nobiliarias de la parroquia de San Andrés de Valencia”, *Bulletin Hispanique*, 97-1, pp. 375-383. Ídem, (1997). “Las lecturas de las capas modestas en la Valencia renacentista”, *Bulletin Hispanique*, 99-1, pp. 161-170; FERRER GIMENO, María Rosario (1993). *La lectura en Valencia (1416-1474). Una aproximación histórica*, tesi doctoral inèdita, dirigida per Francisco Gimeno Blay, Departament d’Història Antiga i de la Cultura Escrita, València: Universitat de València; Ídem, (1994-1995). “Mujeres y libros en Valencia (1416-1474)”, *Estudios Castellonencs*, 6, pp. 515-523; Ídem, (2016). “La biblioteca del predicador Pere Dorchal (†1419)”, *En la España Medieval*, 29, pp. 277-297; Ídem, (2019) “El llibre de la Çuna e Xara en dos bibliotecas valencianas del siglo XV”, *Medievalia*, 22, pp. 89-126. A més a més, i a tall d’exemple, com una petita mostra d’alguns treballs més recents al voltant del tema, vegeu CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (2021). “El consumo de libros y el mercado de segunda mano en la Valencia bajomedieval”, Murcia, *De Scriptura et Scriptis: consumir, Actas de las XVII Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas*, pp.185-265. ; FURIÓ i DIEGO, Antoni (2013). « “Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers”. Escriptura, orgull de classe i autoria del *Tirant*», *Revista eHumanista/IVITRA*, 4, pp. 150-164; MANDINGORRA LLAVATA, María Luz (2022). “*De poca valor*. Consideraciones sobre la reutilización de libros en la Corona de Aragón en la Baja Edad Media”, *Anuario de Estudios Medievales*, Vol. 52/1, pp. 41-66.

“lexe al dit Jacme Moreno, student, nebot meu, lo studi e libres de gramàtica que tinc.”⁴³⁸

Com tractarem de mostrar a continuació amb alguns exemples, els nivells d’alfabetització als espais rurals del regne de València durant els segles XIV i XV, tot resseguint novament la hipòtesi plantejada a l’inici d’aquesta tesi, eren més elevats dels que tradicionalment s’ha acceptat. Aquestes proves provenen tant d’aportacions d’altres investigadors, com una evidència inèdita que aportem i que mostrem al següent subapartat, resultat del buidatge dut a terme durant la present recerca arxivística.

¿Com interpretar, si no, que un llaurador benestant de Xàtiva, de nom Bartomeu Miquel, conservés en la cambra major de sa casa una caixa de fusta de pi dins de la qual hi havia alguns llibres que llegava a un dels seus fills “per aprendre e estudiar”?⁴³⁹ ¿Els havia heretat Bartomeu, al seu torn, de son pare, o els havia adquirit a una almoneda a la pròpia ciutat de Xàtiva? Per altra banda, quins llibres serien? És més, ¿són precisament aquells els llibres amb què va aprendre a llegir i escriure? ¿Va assistir a alguna de les escoles privades de Xàtiva o del seu entorn? Qui hauria estat el seu mestre?

Precisament a instàncies d’un mestre d’escola, de nom Pere Gil, qui actuava com a tutor i curador dels fills menors d’un altre llaurador, Bernat Corberà —en aquest cas habitant a la ciutat de València— podem conèixer, a través de l’inventari dels béns mobles d’aquest darrer, realitzat el 25 d’agost de 1463, “un arsenal de documents insòlit en la casa d’un llaurador, més encara si tenim en compte el seu reduït patrimoni”. Ben significativament, doncs, aquest modest llaurador havia anat conformant un veritable arxiu, el qual conservà amb molta cura, segons es dedueix de la precisió amb què el notari de València encarregat d’inventariar els seus béns mobles, Jaume Albert, realitzà la seua descripció⁴⁴⁰. En concret, aquest notable fons arxivístic d’un llaurador, ens permet, fins i tot, reconstruir els esdeveniments més conspicus de

---

⁴³⁸ CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (2021). “El consumo de libros...”, *cit.*, p.195. APCCV. Tomàs Oller, 24.117. Publicat per FERRER GIMENO, María Rosario (1993). *La lectura en Valencia...*, i citat al primer article suara referit.

⁴³⁹ En efecte, aquest llaurador posseïa una quantitat tan gran de béns en sa casa que el notari encarregat d’inventariar-los a la seua mort, Bernat Lloret, ajudat dels tres tutors assignats per a la tutela dels seus sis fills, esmerçaren sis dies en dur a terme l’inventari. Fins i tot, Bartomeu Miquel tenia al seu servei alguns esclaus negres, així com diferents objectes de natura sumptuària, com ara, tapissos o un altar amb un retaule que representava “lo Davallament de la Creu”. ACCV, *Protocol del notari Bernat Lloret de l’any 1448*, reg. 21,173. FURIÓ i DIEGO “Muebles y objetos cotidianos...”, *cit.*, pp. 205 i 206.

⁴⁴⁰ Vegeu, per a informar-se sobre les característiques de la cultura material d’aquest col·lectiu CARDELLS MARTÍ, Francisco Abelardo (1997). *Cultura material baixmedieval dels llauradors de l’horta de València (mitjançant protocols notariais)*, tesi de llicenciatura, València: Universitat de València; Ídem, (2000). *Organització del territori i cultura material a l’horta de València (s.XV)*, tesi doctoral, dirigida per Paulino Iradiel Murugarren (dir.) i Mateu Rodrigo Lizondo, València: Universitat de València.

la seua biografia, els quals inclouen des dels documents amb què va anar bastint el seu patrimoni, com ara l'escriptura de compravenda de la casa on habitava la família, passant per les adquisicions dels diversos trossos de terra que va anar comprant al llarg del temps, fins als plets en què aquest llaurador es va veure involucrat.⁴⁴¹

En altres casos, la documentació notarial en forma d'inventaris ens assabenta de la importància que els registres escrits tenien en la gestió dels negocis particulars, com representa el cas del botiguer Francesc Gavarda. Com és natural, en el celler de la seua alqueria al terme de Morvedre emmagatzemava el vi, però també una sèrie de documents escrits que evidencien que aquest posseïa una alfabetització pragmàtica, per tal de gestionar el negoci particular. Així, a banda de la presència en diverses estances de l'alqueria —ací i allà— “de paper de scriure”, dins de “caxetes...ab son pany e clau”, s’hi inventariaven llibres per a dur la comptabilitat de la botiga, com ara,

hun libre de full ab cobertes de pergamí e ab senyal de Guavarda, intitulat *Manual de comptes de la botigua*, en les cubertes del qual havia hun boliquet de drap ab cinch reals falsos”, “alguns paperots de comptes de la botiga que solia tenir lo dit difunt”, “mig cofre enlandat, ab son pany e clau, dins lo qual havia cinch llibres fahents per la dita botigua”, “hun libre gran, de la forma major, ab cobertes de cuyro tenat, ben guarnit, quasi tot blanch, que scasament hi havia scrit.⁴⁴²

Fins i tot, s’hi trobaven altres estris per a l'escriptura, com ara “huns bahinots” esmerçats en la redacció de diversos documents, com, per exemple,

Ítem, hun qüern de paper scrit de mà del dit difunt, en lo qual havia trenta cartes [e] havia lo compte de les taverneres e altres coses, segons allí se conté⁴⁴³.

---

⁴⁴¹ Aquest arxiu vindria a representar, d'alguna manera, les funcions d'un dietari, tal com feien alguns contemporanis d'aquest individu. D'altra banda, l'interès manifest d'aquest llaurador per conservar curiosament tota la documentació de l'arxiu familiar al llarg de la seua vida evidencia un paper actiu o “agency” envers la conservació de la memòria escrita, també per part dels segments socials tradicionalment considerats com a il·lustrats. De fet, front a la tradicional concepció dels llauradors com a subjectes analfabets i passius, evidències documentals com l'exemple de Bernat Corberà permeten matisar una realitat ben allunyada del tòpic reduccionista que iguala llaurador a analfabet. CORTÉS ESCRIVÀ “Escriure i conservar textos i arxius...”, *cit.*, pp. 471-473. Vegeu també, en aquest sentit, ESCARTÍ, Vicent Josep (1998). *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València: Eliseu Climent.

⁴⁴² CORTÉS ESCRIVÀ “Escriure i conservar textos i arxius...”, *cit.*, pp. 467-468.

⁴⁴³ *Ibidem*, p. 483.

Per la seua banda, María Rosario Ferrer Gimeno estudià, en la seua tesi, titulada *La lectura en Valencia (1416-1474). Una aproximación histórica*, els llibres que posseïen els diferents col·lectius analitzats. A partir de les evidències de la presència de llibres arreplegades als inventaris notariais servats als arxius de la ciutat de València entre l'inici del regnat d'Alfons el Magnànim i l'aparició del primer llibre imprès a la península ibèrica, les conegudes *Trobes en lahors de la Verge Maria*, hi apareixen alguns testimonis de les biblioteques particulars entre els professionals de l'escriptura. Aquest era el cas dels notaris i els juristes, com podem conèixer a partir dels seus propis inventaris. A tall d'exemple, a l'inventari del notari de València Bernat de Gallach s'esmenten

un altre llibre escrit en paper, ab cobertes de pergami, lo qual llibre és de fets propis del dit en Bernat de Gallach, en lo qual ha escrits alguns deutes e fets d'aquell, lo qual és intitulat *Manual*"; "altre llibre, ab cobertes de pergami, lo qual és de fets propis del dit difunt, lo qual al principi és intitulat *Libre memorial de molts actes e afers de Bernat de Gallach*, e és molt profitós, etc.⁴⁴⁴

En el cas del jurista Joan de Castellsant, el seu inventari del 8 de desembre de 1431 ens assabenta que aquest posseïa una petita biblioteca formada per una dotzena de llibres, amb obres de l'Antiguitat Clàssica com la *Rethorica ad Herennium* de Ciceró o la *Metamorfosi* d'Ovidi⁴⁴⁵. Tanmateix, la possessió de llibres no es circumscriu únicament a aquests perfils laborals, ni els gèneres literaris es reduïen a les obres clàssiques. De fet, en l'inventari de Violant Argilagues, vídua del flequer Vicent Argilagues, s'hi arriba a trobar

Ítem, altre llibre en paper ab cobertes de perguami [*sic*] apel·lat: *Lo somni de Merli*.⁴⁴⁶

D'altra banda, i caracteritzades per un volum de llibres extraordinari, les biblioteques de membres del clergat, com ara, la del canonge Maties Mercader, amb un total de 202 volums inventariats⁴⁴⁷ o la del beneficiat de la catedral de València i rector de Castelló de Xàtiva,

---

⁴⁴⁴ FERRER GIMENO, *La lectura en Valencia...*, *cit.*, pp. 342-346.

⁴⁴⁵ *Ibidem*, pp. 352-354; CORTÉS ESCRIVÀ "Escriure i conservar textos i arxius...", *cit.*, pp. 464-465.

⁴⁴⁶ FERRER GIMENO "Presencia del ciclo artúrico...", *cit.*, p. 148.

⁴⁴⁷ FERRER GIMENO, María Rosario (1987-1988). "La biblioteca del Canónigo Maties Mercader († 1489)", *Estudis Castellonencs*, número 4, pp. 441-469.

Francesc Mestre, exemplifiquen uns tipus de biblioteques particulars amb una finalitat religiosa i adreçada, en el segon cas, específicament a la predicació⁴⁴⁸.

Per contra, front a l'exuberància i el vast volum de les biblioteques d'aquests destacats canonges i rectors, els inventaris *post-mortem* pertanyents a les dones anònimes casades amb representants dels segments corresponents a les professions liberals, com ara, metges, advocats o mercaders, així com també de menestrals, es caracteritzen pel seu caràcter modest. Això malgrat incloure-hi un repertori bibliogràfic amb una conspícua presència d'obres àmplia i rica. Així doncs, d'entre les obres consignades als inventaris estudiats per Josepa Cortés per a la ciutat de València durant el Quatre-cents i principis del Cinc-cents destaquen els llibres de temàtica religiosa, destinats a la meditació i l'oració. Llibres com el *Saltiri*, el *Breviari*, així com el *Llibre d'Hores* —conegut també com el *Diurnal*—, el *Flos Sanctorum*, el *Gamaliel*, la Vida de Jesucrist, a més del *Puniment d'amor*, traducció vernacla de l'obra d'inspiració franciscana coneguda en llatí com *Stimulus Amoris*, a banda d'*Evangelis* i *missals*. A més, i sense eixir d'aquesta agrupació de lectures edificants, destinades a la instrucció de les dones en les virtuts cristianes, trobem sovint les obres que descrivien les hagiografies dels sants més destacats. Per exemple, era el cas de sant Onofre, de sant Mateu, de sant Llàtzer o la *Vida de santa Paula*, en la línia proposada per personatges tan populars llavors a la València baixmedieval com Francesc Eiximenis. De fet, d'aquest darrer autor medieval se'n localitzen també als inventaris femenins moltes de les seues obres més pregones, com el *Vita Christi*, el *Regiment de la cosa pública*, la *Scala Dei*, *Lo Terç del cristià* o, fins i tot, la traducció castellana del conegut com a *Llibre dels àngels*, sota el suggeridor títol de *La natura angélica*; per la seua banda, apareixen títols d'altres autors medievals importants com Antoni Canals o Ramon Llull. Obres destacades d'ambdós escriptors són, respectivament, el *Tractat de Confessió* i la *Carta de Sant Bernat a la seva sor*, en el cas de Canals, o *El llibre de les bèsties*, pel que fa a Llull, trobant-se aquest darrer, significativament, en l'inventari de la vídua d'un teixidor, junt amb un exemplar de les *Faules* d'Esop⁴⁴⁹.

Tanmateix, no s'exhaureixen amb aquests títols les obres que es poden localitzar a aquests inventaris que descriuen les biblioteques propietat de dones: se'n troben obres

---

⁴⁴⁸ Ídem, (2019). “Francesc Mestre y su biblioteca (1450). Vida y obra de un predicador valenciano”, *eHumanista/IVITRA*, volum 16, pp. 181-229.

⁴⁴⁹ Destaca, també, una altra col·lecció de llibres inventariada en 1435, i constituïda en aquest cas per 36 volums, majoritàriament de gramàtica, retòrica, lògica, prosòdia i filosofia: es tracta, sorprenentment, de l'inventari de Marieta, la vídua del brodador Bartomeu Sànxez. Vegeu CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (2012). “Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l'edat mitjana i el renaixement”, *Dones i Literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol. II, València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 713-733, en concret, a les pàgines 722 a 725.

representatives de l'antiguitat clàssica, de Ciceró fins a Sèneca, a més de llibres d'Aristòtil. Àdhuc, en alguns casos, hom localitza tractats de medicina o de cirurgia, i en altres, fins i tot, llibres de dret, juntament amb compilacions de dret foral, com els Furs i Privilegis, i obres de dret canònic com les *Decretals*. Eren el resultat, en aquests darrers casos, de l'herència dels llibres professionals que eren utilitzats per llurs marits⁴⁵⁰.

Al capdavant, doncs, a partir d'indicis com els que es mostren als exemples que acabem d'esmentar, i a la llum de les pèrdues documentals al llarg dels segles probablement només representen una reduïda mostra del volum total bibliogràfic total inicial. Segurament, la quantitat dels llibres que van omplir els espais destinats a custodiar unes biblioteques sotmeses indefectiblement a les ineluctables contingències que han afectat la massa documental inicial era molt superior. Podem, doncs, aventurar-nos a repensar —a l'alça— uns valors d'alfabetització que necessàriament cal considerar i ponderar, tenint en compte el context històric concret. Cal evitar, en tot cas, pretendre establir comparacions amb els valors de l'alfabetització que caracteritzen l'època contemporània⁴⁵¹.

---

⁴⁵⁰ Ídem, p. 724.

⁴⁵¹ Com comenta Paul Bertrand "There is one last essential problem, which is difficult to solve in absolute terms, that of the role of destruction". BERTRAND, *Documenting the Everyday...*, cit., p. 21.

6.2. Buidant protocols notarial... i trobant una perla en un paller

Com sabem, l'abundància dels registres notarial conservats en el territori del regne de València ha permès els investigadors medievalistes poder explotar una font d'informació històrica d'un valor incalculable, i que, sortosament, és una via d'accés privilegiada al nostre passat⁴⁵². En concret, i pel que fa a la present tesi, la feixuga tasca de buidatge dels registres documentals en forma de protocols notarial realitzada, ens ha possibilitat trobar algun exemple ben interessant que ens ajuda a copsar millor el fenomen de l'alfabetització als espais rurals i la seua extensió.

Així, i tal com vàrem descriure a la introducció del present treball doctoral, citàvem la troballa d'una evidència de la possessió de llibres en un testament, per part de na Gostança, veïna de Benigànim, una petita població rural situada entre la ciutat de Xàtiva i la vila d'Alcoi. Recordem que, precisament, Gostança residia en el moment de redactar el seu testament en la vila d'Alcoi. També sabem que estava cega i a les portes de la mort; a més a més, s'havia casat dues vegades –en primeres núpcies amb un pedrapiquer, anomenat Nadal Castelló; més endavant, en segones núpcies, amb Antoni Penedés, un llaurador.

Significativament, a més a més, quan Gostança dicta el seu testament, “*dona e lexa de gràcia especial*” a un nebot seu que era estudiant aleshores, de nom Jaume Aznar, una sèrie de béns que posseïa perquè li'ls havia donat la seua germana Teresa, la qual havia marxat a Itàlia:

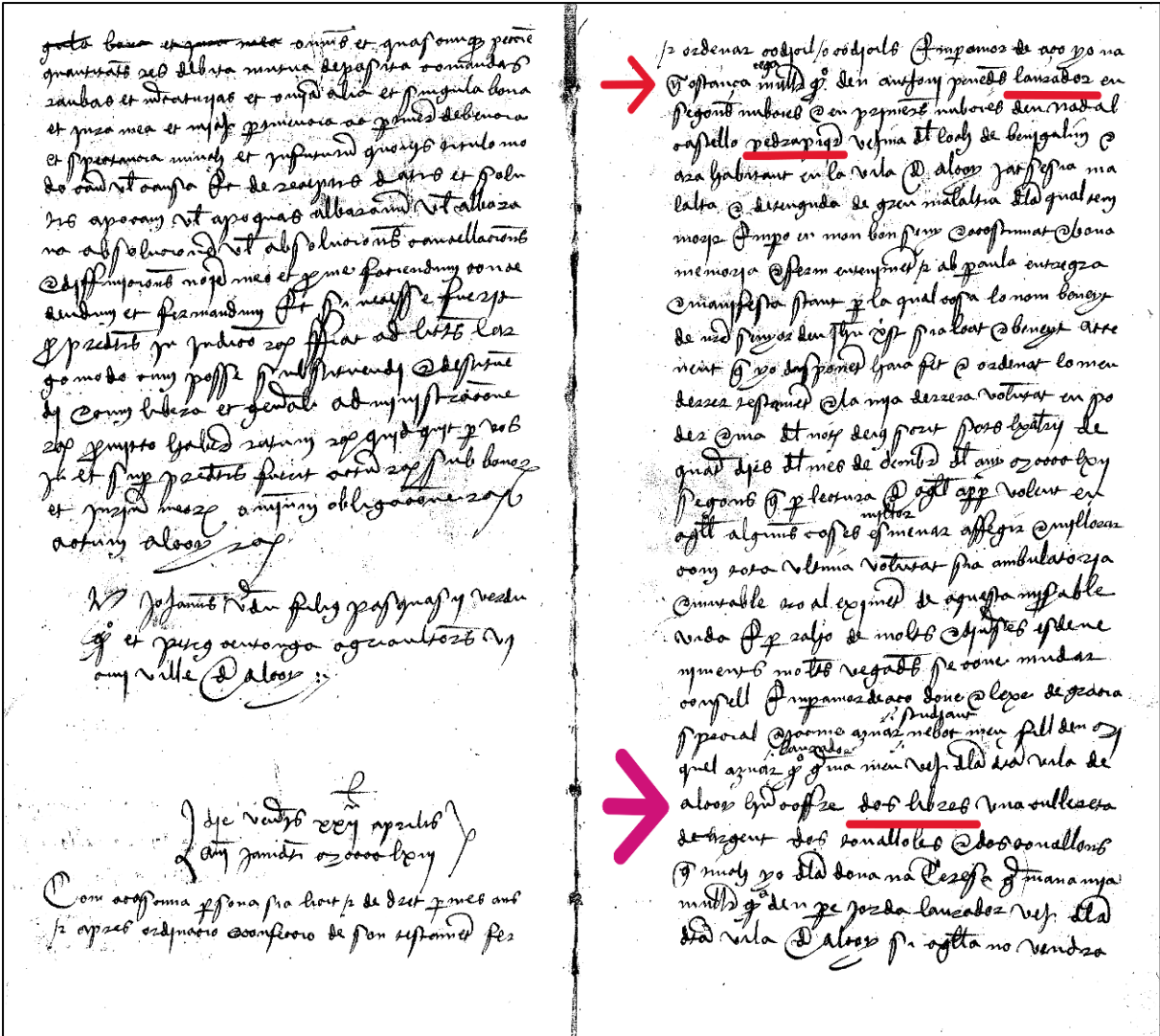
hun coffre, dos llibres, una cullereta de argent, dos tovalloles i dos tovallons, que tinch jo de la dona na Teresa, germana mia, muller quondam d'en Pere Jordà, llaurador, vehí de la dita vila d'Alcoi.

Gostança manifestava en el testament la seua voluntat de restituir-li els béns suara esmentats a la seua germana Teresa en cas que tornés d'Itàlia. Tanmateix, en cas que la seua germana Teresa no tornés mai més al regne de València, seria el seu nebot Jaume qui els heretaria, amb la condició que el jove Jaume esdevingués capellà: en cas contrari, però, els hauria de tornar a la seua tia⁴⁵³.

---

⁴⁵² En aquesta investigació, precisament, l'autor palesa que, degut a la “immensa riquesa dels arxius notarial valencians” va ser necessària una selecció dels inventaris *post mortem* localitzats a la vasta documentació notarial. GARCÍA MARSILLA “Imatges a la llar...”, *cit.*, p. 164.

⁴⁵³ AMAIc, Protocol Notarial, Signatura XV.1, notari Pere Martí.

Imatge número 2. AMAIc, Protocol Notarial, signatura XV.1, sn, notari Pere Martí. (22-4-1463).

Com a corol·lari de tot plegat, considerem que, com s'esdevé a aquest testament baixmedieval localitzat en el món rural, la possessió de dos llibres per part de la dona d'un llaurador en una vila rural com era el cas d'Alcoi representa una prova indiciària ben interessant i significativa, des del punt de vista qualitatiu, de la difusió de l'alfabetització entre sectors socials més variats del que tradicionalment s'ha considerat per a aquests espais rurals. És més, podríem referir-nos també al fet que la propietària d'aquests llibres siga una dona i que, al seu torn els hagués rebut d'una altra, en aquest cas la seua germana. En relació amb açò, ¿sabrien llegir aquestes germanes oriündes de Benigànim o només posseïen els llibres amb l'esperança que un dels seus descendents o familiars propers els poguessen aprofitar —com palesa el testament de na Gostança?

Per altra part, on els varen aconseguir? ¿seria el resultat d'una almoneda o encant per deutes no satisfets? ¿posseïen aquests llibres un valor especial que els feia aparèixer en un encant? En el següent subapartat, ens referirem a una altra troballa en què apareixen alguns llibres que hem localitzat durant la nostra tasca de buidatge documental. Aquesta representa un altre exemple de la difusió de la cultura llibresca al món valencià de la baixa edat mitjana. Ens ajuda a foragitar la idea prou estesa que associa aquest període amb una època en la qual la prevalença de l'analfabetisme dominava hegemònicament en la societat medieval valenciana.⁴⁵⁴ Contrasta, ben al contrari, amb una efervescència en la circulació de llibres, en especial en vernacle, tot engegant un procés de “democratització” del llibre gràcies a la seua redacció en valencià. En altres casos, però, era el resultat de la traducció sistemàtica a la llengua vulgar de llibres devocionals, associats al corrent de la *Devotio Moderna*, o bé llibres de caràcter científic o també d'entreteniment⁴⁵⁵.

---

⁴⁵⁴ Com comenta Josepa Cortés en relació a la difusió social dels llibres durant el segle XV, s'hi detecta un “augment progressiu de la demanda de textos per part de les classes menys acomodades”, la qual cosa va afavorir, per tal d'abastir la demanda existent entre amplis estrats socials, l'aparició d'un mercat de segona mà a la ciutat de València. Aquest assortia de llibres de diferents temàtiques, majoritàriament els que s'empraven com a textos habituals propis de la religiositat popular, com, per exemple, els Llibres d'Hores o els Saltiris, entre altres; a banda d'aquests, els llibres amb uns continguts de caire pràctic, com els manuals de manescalia o de cuina, fins als manuals amb consells mèdics; ben significativament també, les obres especialitzades en l'ensenyament i la instrucció literària, des de les beceroles amb què s'ensenyaven les primeres lletres fins als llibres de gramàtica, de lògica i de retòrica, fins aquells necessaris per a cursar estudis superiors universitaris. CORTÉS ESCRIVÀ “El consumo de libros...”, *cit.*, p. 238. Ídem, (2024). “Del manuscrit a l'imprès: el llibre acadèmic, escolar i professional (València, 1474-1500)”, *Recerques: història, economia, cultura*, 85, pp. 91-113.

⁴⁵⁵ Vegeu, per a conèixer les lectures de les classes “populars” en la València tardomedieval i renaixentista, a partir del buidatge d'inventaris que abasten un període emmarcat entre els anys 1474 i 1559, BERGER, “Las lecturas...”, *cit.*

6.3. Un exemple de cultura llibresca a partir de la documentació notarial. Les *scripcions* de béns per deutes no satisfets: el cas del *Breviari d'Amor* de Nicolau de Vich a Alzira

Significativament, si atenem als objectius enunciats a l'inici d'aquesta recerca doctoral, durant la tasca de buidatge documental de la sèrie anomenada *Llibres dels Actes dels Jurats e Consell* que es conserven a l'Arxiu Municipal d'Alzira (AMAlz), ens vàrem assabentar de l'existència de quatre llibres a una inscripció de béns per deutes no satisfets de Nicolau Vich⁴⁵⁶. En concret, dels quatre llibres referits, analitzarem en aquest apartat l'anomenat *Breviari d'amor*. Els altres tres llibres que l'acompanyen són una *Vita Christi*, les *Stòries Scolàstiques* i un llibre de *Confessions*.

El *Breviari d'amor* —datat a l'any 1288— és una de les obres literàries més cèlebres dins del panorama de la literatura occitana medieval. Tanmateix, malgrat que va ésser, en paraules d'Antoni Ferrando, «un dels textos de lectura predilecta a tot l'Europa occidental, especialment a les terres gal·les i a la Corona d'Aragó, durant el segle XIV i primera meitat del XV»⁴⁵⁷, són poques les dades biogràfiques de què disposem del seu autor per a traçar la que no arriba a ser més que una exigua biografia del menoret de Besiers. No debades, les úniques dades que tenim de Maftre Ermengaud es limiten a les que ell mateix ens va indicar a la seua obra. Nascut al si d'una família d'extracció burgesa devers l'any 1250 a la població occitana de Besiers (Erau), i mort aproximadament el 1322 o 1323, se'ns presenta al mateix pròleg del

---

⁴⁵⁶ AMAlz, *Scripcions de béns per deutes no satisfets* de Nicolau Vich *Llibre dels actes dels jurats e concell*, Signatura 003_066, ff. 255r-v; f. 256r, (26-3-1477), en la qual es mencionen els llibres *Breviari d'amor*, una *Vita Christi* i unes *Ystòries Scolàstiques*; més avant, als ff. 257r-v i f.258r, es consigna la venda dels béns mobles de la casa de l'honrat *En Nicolau de Vich*; concretament, al foli 256r abans esmentat i amb data de (26-3-1477) apareix la següent descripció, a saber: “*Item, un llibre apellat Breviari d'amor, un Vita Christi amb cubertes de fusta i altre llibre apellat les Ystòries scolàstiques amb cubertes verdes i un llibre de confessions*”; finalment, al f.258r trobem la darrera menció dels llibres esmentats: “*Item, un llibre apellat Breviari d(e) amor e una Vita Christi e un llibre apellat stòries scolàstiques e un de confessions*”; per altra banda, per a copsar la utilitat de les fonts documentals anomenades inventaris de béns, vegeu, entre altres, APARICI MARTÍ, Joaquín (2008-2010) “Bienes muebles de mudéjares castellanenses. Siglo XV”, *Sharq al-Andalus*, 19, pp. 69-90; per a l'enquadrament social d'aquest personatge, vegeu la comunicació presentada en la darrera edició de l'Assemblea d'Història de la Ribera per la professora Sandra Bernabeu, en la qual apareix un personatge homònim, Nicolau de Vich, qui apareix a la capsa de justícia d'homes de vila en la insaculació a partir de 1469, així com en el llistat d'insaculats en les capses de jurat en cap i consellers majors, així com en la del mostassaf, de l'any referit. En conseqüència, podem aventurar-nos, tant per la coincidència del nom com per les dates de la troballa (1477) d'estar davant d'un prohòme de la vila d'Alzira del segle XV, amb un nivell cultural elevat, que no hauriem d'estimar com una dada anecdòtica, sinó més bé com una característica compartida pels membres d'aquest segment social, que cercarà en la possessió de llibres —i la seua lectura— una via per a l'ascens social mitjançant el prestigi que proporcionava la conformació de biblioteques particulars, o, com és el cas, la possessió d'un nombre reduït de llibres. BERNABEU BORJA, Sandra (2022). “La ceda reial a Alzira en època de Joan II (1458-1479)” *Estudios De Historia Local*, (1), 261-278.

⁴⁵⁷ FERRANDO, Antoni (1984). “El *Breviari d'amor* en llengua catalana”, *Quaderns de filologia*, Miscel·lània Sanchis Guarner I, Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner: Estudis de llengua i literatura catalanes, València, Universitat de València.

Breviari d'amor com un especialista en lleis —possiblement, hauria estat un advocat o estudiós del dret— a banda d'un servidor d'amor, concepte que ens remet a la *fin'amors* i a la seua condició d'amant, siga aquesta real o tòpica. Per altra banda, tal com consta a la rúbrica de l'epístola que li dedica a la seua germana Suau, s'hi especifica que pertanyia a l'orde mendicant dels franciscans, fundada al segle XIII per Sant Francesc d'Assís.

Com és sabut, i segons la classificació proposada pel filòleg anglès Peter T. Ricketts — un dels editors de la versió en occità del *Breviari d'amor*, juntament amb el professor Cyril P. Hershon— existeixen set manuscrits hispànics, dels quals sis són en llengua catalana i un en castellà. En el seu dia, als inicis de la dècada dels anys vuitanta del segle passat, Antoni Ferrando va editar el manuscrit P. Madrid, Res, 253, que es conserva a la Biblioteca Nacional d'Espanya, a Madrid, juntament amb el facsímil de l'obra⁴⁵⁸. Darrerament, l'any 2007, es varen descobrir, en forma de *membra disiecta*, uns fragments belgues que contenen els capítols finals de l'obra. A més, no se'n conserva cap testimoni imprès, constituint-hi únicament una tradició textual manuscrita. Pel que fa a la seua difusió, podem afirmar, tot basant-nos en criteris codicològics, que els manuscrits hispànics conservats, i que per raons òbvies no podem descriure amb detall en aquest treball, poden vincular-se amb la cort reial dels reis Joan I i Martí l'*Humà*. Siga com siga, i especialment a partir de les referències documentals que trobem als inventaris baixmedievals que han anat recopilant-se, podem afirmar que ens trobem davant d'un llibre que va gaudir d'una considerable fama, ja que apareix citat com a propietat de membres de la noblesa i del clergat, però també de notaris i mercaders.

Certament, aquesta enciclopèdia medieval, originalment escrita en occità i traduïda a la nostra llengua i al castellà, va ésser, en la seua versió en català, una de les obres més llegides de la literatura catalana vulgar durant els segles XIV i XV en l'àmbit de la Corona d'Aragó. Especialment per part de membres del patriciat urbà, de la noblesa, però també de la burgesia, la qual anava consolidant el seu poder ciutadà a partir del seu èxit econòmic; fins i tot, entre sectors de menestrals acostumats als texts escrits per les pràctiques de lectura i escriptura associades a les seues feines. Els membres dels grups socials suara citats, se sentien atrets per la lectura d'una obra que s'inscriu en un marc ideològic franciscà, d'arrel lul·lista, en un context cultural burgés, associat al corrent europeu de la *Devotio Moderna*. En aquest corrent, el llibre i la lectura, bé devocional, bé per a l'entreteniment, esdevingueren peces essencials en les estratègies de promoció i diferenciació social de les elits rurals⁴⁵⁹.

---

⁴⁵⁸ FERRANDO, Antoni (1980), *Breviari d'Amor. Manuscrit valencià del segle XV (Biblioteca Nacional de Madrid)*, Vicent García Editores, Paterna (València).

⁴⁵⁹ APARISI ROMERO, Frederic (2014). "The notarial profession as a means of social promotion amongst rural

Com tractem de mostrar amb aquesta troballa documental, doncs, la presència de llibres en els inventaris de béns, com n'és un exemple la inscripció de béns que aportem mitjançant la present investigació doctoral, palesa, ben clarament, un interès creixent dels seus propietaris pel saber del seu temps. La referència a aquesta obra de caràcter enciclopèdic⁴⁶⁰ en la documentació coetània ens informa del desig per llegir i posseir llibres entre els membres de l'oligarquia de les viles del regne de València. Una de les viles més importants del regne era Alzira, la qual, amb una població estimada en uns 1.600 focs als inicis del segle XV, se situava, atenent al seu volum poblacional, entre la capital del regne i la ciutat de Xàtiva. A més, la seua localització estratègica entre ambdues poblacions, li atorgava el caràcter de nucli fonamental en l'estructuració del territori valencià. Es caracteritzava, alhora, per la seua importància com a epicentre d'un mercat rural comarcal, la qual cosa li conferia un gran dinamisme socioeconòmic. Una conseqüència indirecta d'aquest dinamisme, i que palesa la importància que la formació en la lectura i l'escriptura tenia entre sectors cada vegada majors de la societat alzirenya baixmedieval va ser l'establiment d'una escola de gramàtica a la vila i el pagament a mestres per part del Consell municipal de la vila d'Alzira.

En qualsevol cas, hom podria suggerir, a partir de l'acumulació d'evidències qualitatives en aquest sentit, com de fet ja han fet alguns estudiosos del tema, que l'aparició de la impremta no seria tant l'origen de la revolució renaixentista, amb el seu consegüent increment dels nivells d'alfabetització, sinó, més bé conseqüència d'una conjuntura cultural anterior. Aquesta eclosió l'observem, més aviat, a la tardor de l'edat mitjana, i testimonia un interès per l'adquisició de destreses lectoescripturàries entre sectors cada vegada més amples de la societat. En definitiva, el pas de l'oralitat a l'alfabetització va tenir unes conseqüències molt destacables en molts camps de la vida social, com ara la cultura i l'educació, tot transformant la mentalitat general envers una major individuació.⁴⁶¹

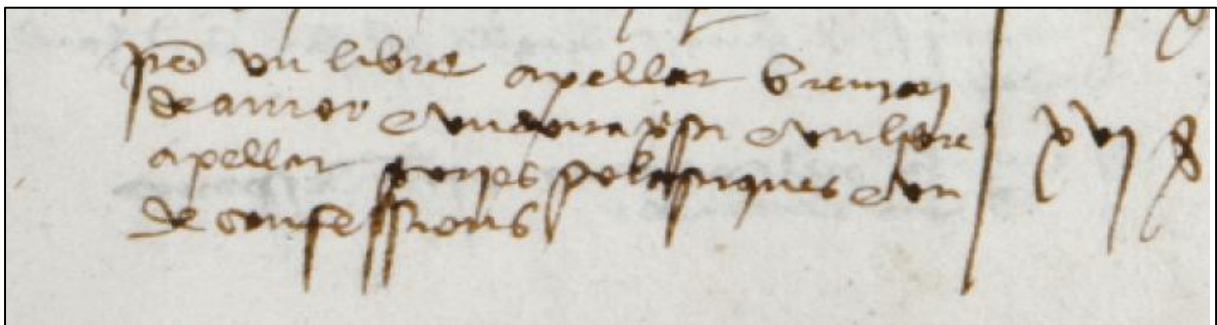
---

elites in the midlands of the Kingdom of Valencia during the Middle Ages”, a F. Aparisi i V. Royo (eds): *Beyond lords and peasants. Rural elites and economic differentiation in Pre-Modern Europe*, PUV, València, pp. 137-162.

⁴⁶⁰ En efecte, el segle XIII es caracteritza per ser un període en el qual té lloc una veritable revolució del saber; no debades, Le Goff el defineix com el “*siècle d'encyclopédisme*”. És en aquest context més general, en el que hem d'inscriure aquesta obra. Le GOFF, Jacques (1994). “Pourquoi le xiiiè siècle a-t-il été plus particulièrement un siècle d'encyclopédisme?”, *L'enciclopedia medievale*, M. Picone ed., Ravenna, Longo, pp. 23–40.

⁴⁶¹ La relació entre l'alfabetització i el desenvolupament d'una imatge auto-conscient de l'individu ha estat un dels temes estudiats recentment per diversos investigadors en el camp de l'alfabetització medieval. Així, aquesta concepció es manifesta en una sèrie de tipologies escrites, com ara cartes, com és el cas del corpus epistolar de Hildegard von Bingen i la seua relació amb la seua imatge pública; cròniques, com, per exemple, la crònica del bisbe Thietmar von Merseburg, o, fins i tot, en el llibre de vestits —*Schwarzsches Trachtenbuch*, en el seu títol original— d'un comptable dels Fugger, Matthäus Schwarz, mitjançant el qual aquest personatge reivindica la seua individualitat. Aquesta concepció està inextricablement unida, com sabem, a la doctrina cristiana de la salvació, basada en el concepte de la redempció individual. Vegeu, ARLINGHAUS, Franz-Josef Ed. (2015). *Forms of Individuality and literacy in the medieval and early modern periods*, Utrecht Studies in Medieval Literacy, 31, Turnhout, Brepols.; per altra banda, un altre article del mateix autor ens ofereix un bon resum de les diferents

En definitiva, el *Breviari d'amor* de Maestre Ermengaud (S.XIII) és un exemple d'enciclopèdia medieval amb una finalitat originària de difusió de la fe cristiana entre els laics, per a lluitar contra les desviacions herètiques del seu temps, com va ser el cas de l'heretgia albigesa a Occitània. Aquesta obra va gaudir d'una gran difusió i repercussió a nivell peninsular, i especialment en els diferents territoris de la Corona d'Aragó. Una circulació testimoniada tant a partir dels deu manuscrits conservats en la nostra llengua com en l'única còpia que existeix en castellà, a banda dels inventaris de llibres de finals del segle XIV i del segle XV, que en donen notícia de la seua presència a les biblioteques de la noblesa i també dels sectors burgesos i mercantils. Així, podem palesar que també els mercaders maldaven per adquirir aquests tipus de llibres⁴⁶². Al capdavall, i per a concloure, podem afirmar que la troballa del *Breviari d'amor* ens remet a una Alzira baixmedieval en la qual es llegia; si més no, els representants de les elits urbanes i tots aquells que veien la lectura com un mecanisme de prestigi i d'ascens social.

Imatge número 3. Fragment de la “SCRIPCIÓ DE BÉNS” de Nicolau de Vich, AMAlz (Alzira), Sign. 003_066, f. 258r, (26-3-1477).

Item, un llibre apellat breviari de amor e una Vita Christi e un llibre apellat stòries escolàstiques e un de confessions.

---

aportacions teòriques al voltant de l'evolució i l'extensió de l'alfabetització i les seues implicacions en els canvis en la manera de pensar que hi va comportar. Ídem, (2020) “Practices of Communication. Literacy, Gestures and Words: Research on Late Medieval Communication,” en *The Routledge Companion to Cultural History in The Western World*, Routledge, Oxon, pp. 96-110.

⁴⁶² El *Breviari d'amor* en català representaria «una de les obres més llegides de tota la literatura catalana vulgar del segle XIV i XV» AURELL i CARDONA, Jaume (1996) *Els mercaders catalans al quatre-cents. Mutació de valors i procés d'artístocratització a Barcelona (1370-1470)*, Lleida, Pagès, p.172. També resulta particularment il·lustrativa de la gran difusió del *Breviari d'amor* el treball de BATLLE GALLART, Carme (1994/1995) “Notícies sobre les biblioteques dels ciutadans honrats de Barcelona, segles XIV-XV”, *Estudis castellanencs*, vol. 6 pp.177-187. Vegeu també, d'HERNANDO DELGADO, Josep (1994) “Escrivans, il·luminadors, lligadors, argenters i el llibre a Barcelona. Segle XIV. Documents dels protocols notariais”, *Miscel·lània de textos medievals*, vol. 7, pp. 189-258; Ídem, (1994) “Lectores y libros en los protocolos barceloneses en el siglo XV: la formación básica posible de un lector barcelonés”, *Napoli nobilissima*, vol. 33, pp.147-156; Ídem, (1995) *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV* (Vol. 1-2), Barcelona, Col·lecció Textos i Documents 30-31, Fundació Noguera.

Per al cas mallorquí, vegeu, de LLOMPART MORAGUES “El llibre català...”, *cit*; Ídem, (1981) “Libreros y maestros en la Mallorca medieval: nombres y hombres de una mediación cultural”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: revista d'estudis històrics*, N° 38, pp. 261-278.

6.4. De Bíblies i salteris: els jueus, els conversos, una minoria alfabetitzada al regne de València

Com a conseqüència del sotrac que representaren els pogroms del 1391 per a les comunitats jueves dels regnes peninsulars cristians⁴⁶³ i, en particular, del regne de València, amb el resultat d'una conversió massiva mitjançant bateigs forçosos dels seus membres i la consegüent creació d'una comunitat conversa, es va donar un procés d'integració d'aquesta minoria religiosa. Aquesta es va produir a través de la dissolució de la seua identitat dins de la societat cristiana⁴⁶⁴. De fet, els judeoconversos i llurs descendents pogueren, gràcies a aquesta integració, exercir lliurement els seus oficis i, en alguns casos, fins i tot, aprofitaren les diferents vies de promoció que se'ls presentaven, possibilitant-los embarcar-se, en un procés d'ascens social i enriquiment personal⁴⁶⁵.

Tanmateix, arran de l'establiment del tribunal de la Inquisició de València per part del rei Ferran II el 1481⁴⁶⁶—la coneguda com a Inquisició dels Reis Catòlics, front a la Inquisició Pontificia anterior, el qual fou un dels primers tribunals inquisitorials establerts per ordre del rei a la Corona d'Aragó—, s'encetà una obstinada i cruel persecució contra els membres

---

⁴⁶³ Consulteu, per tal de tindre una visió contextualitzada d'aquest col·lectiu religiós en els regnes cristians peninsulars, el subapartat sota el títol “Christian Spain”, pp. 90-115, dins del capítol 3, titulat “The older Jewries of the south”. Cfr. CHAZAN, Robert (2006). *The Jews of Medieval Western Christendom, 1000-1500*, Cambridge Medieval Textbooks, Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁶⁴ Vegeu una detallada descripció del pogrom contra l'aljama o juevia de la ciutat de València en GAMPEL, Benjamin R. (2016). *Anti-Jewish Riots in the Crown of Aragon and the Royal Response, 1391-1392*, New York: Cambridge University Press, pp. 24-55; vegeu, entre altres, sobre el col·lectiu convers valencià HINOJOSA MONTALVO, José (1993). *The Jews of the Kingdom of Valencia: from persecution to expulsion, 1391-1492*, Jerusalem: Magnes Press. Ídem, (2013). “Conversos, Inquisición y cultura en el Reino de Valencia”, en Fine, R., Guillemont, M. i Vila, J. (Ed.) *Lo converso: Orden imaginario y realidad en la cultura española (siglos XIV-XVII)*, pp. 55-92. Frankfurt am Main, Madrid: Vervuert Verlagsgesellschaft; LÓPEZ JUAN, Guillermo (2021a). “Els conversos en la Diputació del General del regne de València (1404-1423)”, en Furió, Antoni i García Marsilla, Juan Vicente (eds.) *La Generalitat Valenciana. Dels orígens a l'abolició*, València: Publicacions de la Universitat de València-PUV, pp. 143-168; Ídem, (2021b). “The Conversos of Valencia: Prosopography of a Socio-Religious Community (1391-1420)”, *Jewish History*, 34, pp. 273-303. Ídem, (2024a). “De la expulsión de los judíos a la integración de los conversos: un proyecto fallido de evangelización durante la disputa de Tortosa”, *Espacio, tiempo y forma. Serie III, Historia medieval*, número 37, pp. 723-746; Ídem, (2024b). *Viure entre dues fes. Conversos i religió a València abans de la Inquisició (1391-1450)*, València: Institució Alfons el Magnànim, centre valencià d'estudis i d'investigació, estudis universitaris. Aquest darrer llibre ha rebut enguany el premi València Nova d'Assaig, atorgat per la Institució Alfons el Magnànim.

⁴⁶⁵ CRUSELLES GÓMEZ, Enrique i BARRIO BARRIO, Juan Antonio (2024). “Los destinos de los conversos en la Sociedad cristiana tardomedieval: integración, criminalización, fuga. Introducción y presentación”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, número 25, pp. 9-12.

⁴⁶⁶ CRUSELLES GÓMEZ, José María (2014). “Llegan los inquisidores. Los primeros momentos del tribunal valenciano del santo oficio”, *Joan Rois de Corella i el seu món*, pp. 109-136. Ídem, (2023). “De Morillo a Torquemada. Inquisidores fernandinos, dominicos observantes y razón de estado (1478-1484)”, *Estudis: Revista de historia moderna*, 49, pp. 15-68.

d'aquest col·lectiu fins a ben entrat el segle XVI⁴⁶⁷. Aquesta veritable cacera als membres de la comunitat conversa del regne de València pel simple fet de professar secretament els preceptes de la religió jueva, havia estat atjada, d'una banda, i en part, per les soflames dels predicadors dels ordes menors des de les troncs de les esglésies. De l'altra, també, mitjançant la difusió d'invectives antijueves a través de pamflets difamatoris que s'empraven com a un mitjà de difusió d'un discurs amarat d'intolerància religiosa. Tanmateix, allò que s'amagava subreptíciament era el desig de la monarquia per apropiarse dels béns d'aquest afluent col·lectiu judeoconvers. Així, amb la instauració d'uns tribunals inquisitorials que podríem titllar d'excepció, aquests s'utilitzarien com a instruments per a la repressió judicial dels seus membres més conspicus. La intenció final, en darrera instància, no era una altra que la d'embargar-los els seus patrimonis⁴⁶⁸. Certament, aquest va ser el cas dels dos personatges amb què exemplificarem, breument, aquesta persecució inquisitorial. A través de les seues biografies maldarem per acostar-nos, per una banda, a copsar la dimensió humana de les seues peripècies vitals. De l'altra, tractarem d'inferir, a través de les seues biografies, que posseïen un alt nivell d'alfabetització, en consonància amb els valors elevats que caracteritzaven, segons tots els indicis, al grup convers⁴⁶⁹.

Com és sabut, els conversos valencians estaven molt alfabetitzats, a tenor de les nombroses notícies amb què ens forneixen les riques i detallades fonts documentals inquisitorials. De fet, aquest elevat grau d'alfabetització incloïa tant els homes com les dones

---

⁴⁶⁷ Per a una breu referència al mestre de Russafa Gaietà Ripoll i Pla, qui va ser el darrer executat acusat d'heretgia a Espanya per part de l'anomenada Junta de Fe, hereva del tribunal del Sant Ofici, el vint-i-sis de juliol del 1826, vegeu, HALICZER, Stephen (1990). *Inquisition and Society in the Kingdom of Valencia, 1478-1834*, Berkeley, California: University of California Press, p. 357; vegeu, també, una síntesi corpredora de la biografia del conegut popularment com "el mestre polserut", el qual destacà per ensenyar les primeres lletres els xiquets menesterosos de l'horta de Russafa, aleshores encara als afores de la ciutat de València a FONTANA i LÁZARO (2006). *De en medio del tiempo. La segunda restauración española, 1823-1834*, pp. 208-210.

⁴⁶⁸ Un exemple paradigmàtic d'aquesta incautació per part del Patrimoni Regi d'un volum substancial del patrimoni i dels actius financers dels propietaris del banc més recixit de València a finals del segle XV, pertanyent a la família Rois de València va ser possible per la condició conversa dels seus components. CRUSELLES GÓMEZ, Enrique (2019). *Fortuna y expolio de una banca medieval. La familia Rois de Valencia (1417-1487)*, València: Publicacions de la Universitat de València.

⁴⁶⁹ Es tracta, del cas de Beatriu Guimerà, una jove conversa de la ciutat de València, qui va patir en carn pròpia la persecució inquisitorial, la vida de la qual podem conèixer paradoxalment gràcies al zel amb què les autoritats del Sant Ofici confeccionaven els dossiers inculpatoris de les seues víctimes. FURIÓ i DIEGO, Antoni, Editor (2020). *Quinze dones valencianes*, Catarroja: Editorial Afers, pp. 91-122.; per la seua banda, el mestre d'escola convers Antoni Tristany, propietari i director d'una de les escoles de gramàtica i arts liberals més importants i d'èxit a la ciutat de València, seria, també, víctima de la persecució inquisitorial CRUSELLES GÓMEZ, José María (2024). "Prisión, muerte y condena de Antoni Tristany, maestro de escuela, por la Inquisición de Valencia (1486-1489)", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 25, pp. 121-158.; vegeu, finalment, com a exemple, per al cas de Mallorca, de les vicissituds patides, en aquest cas, per part d'un metge convers mallorquí, arran de ser incoat en un procés sota l'acusació de judaïtzant, amb la seua consegüent fugida cap a Nàpols, BARCELÓ CRESPI, Maria i ENSENYAT PUJOL, Ensenyat (2002). "Notes sobre Joan Alexandre Adrets, metge convers de Mallorca (segle XV)", *Gimbernat*, 37, pp. 131-137.

d'aquesta minoria, els membres de la qual també posseïen biblioteques particulars constituïdes amb llibres de temàtica ben diversa, d'entre els quals destacaven els llibres bíblics, especialment en les seues traduccions al vernacle, és a dir, en català⁴⁷⁰. Igualment, en la mateixa línia, els membres de la comunitat judeoconversa feien un ús quotidià de l'escriptura, tant per a la gestió dels seus negocis i dels diversos assumptes de caire econòmic en què estaven implicats, com també per a la comunicació epistolar a través de la correspondència privada⁴⁷¹.

Certament, entre els individus d'aquest col·lectiu convers era ben evident la pràctica quotidiana de la lectura d'aquests textos bíblics, a més d'altres escrits hebraics, tal com testimonien els processos incoats contra els judaïzants arreu dels territoris dels regnes hispànics⁴⁷². Així, en efecte, es consigna a les notícies que ens proporcionen les incautacions inquisitorials fetes pels receptors encarregats de la seua eliminació. En aquest sentit, hem d'interpretar l'entrada feta en els seus comptes pel receptor inquisitorial del tribunal de València Joan Ram Escrivà quan anotava l'entrada

de una Bíblia escrita de empremta, atrobada e continuada en lo inventari d'en Felip Salvador.⁴⁷³

---

⁴⁷⁰ Recordem que la traducció valenciana completa de la Bíblia, la qual va ésser publicada l'any 1478, seria emprada probablement per la minoria conversa per a llegir la Bíblia, per les dificultats i entrebancs amb què es trobaven per tal de poder llegir la versió en hebreu de la mateixa. En efecte, aquestes fonts documentals de caire judicial, conservades a l'*Archivo Histórico Nacional (AHN), Inquisició*, ens informen de l'existència d'una traducció sencera de la Bíblia en llengua catalana, la qual esdevindria la quarta llengua del món a què es va traduir el text sagrat, després de la versió alemanya del 1466, la italiana del 1471 i la neerlandesa del 1477. Fet i fet, aquest interès per les traduccions de temàtica religiosa *en pla*, apuntarien a una elevada demanda de lectures per part dels segments laics. *Vide supra*, nota 33, capítol I, VENTURA i SUBIRATS, Jordi (1993). *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d'un incunable en català*, Biblioteca Torres Amat, 12, Barcelona: Curial-Edicions Catalanes; d'altra banda, arran de l'interrogatori dels inquisidors de Beatriu Guimerà, per tal d'indagar específicament en les lectures que havia fet, aquesta afirma, significativament, que "mai ligí altre libre sinó la Bíblia en pla", a més del "Saltiri sens *Gloria Patri*". Cfr. FURIÓ i DIEGO *Quinze dones...*, *cit.*, pp. 115 i 116.

⁴⁷¹ A més a més, els conversos posseïen, igualment, uns elevats coneixements aritmètics, "numeracy" en anglès, tal com palesen els resultats d'aquest estudi, fet a partir d'una mostra de 13.000 individus que prengueren part en processos inquisitorials. JUIF, Dacil, BATEN, Jörg i PÉREZ ARTÉS, Mari Carmen (2020). "Numeracy of Religious Minorities in Spain and Portugal during the Inquisition Era", *Revista de Historia Económica*, tomo 38, número 1, pp. 147-184.

⁴⁷² Sens dubte, la possessió de llibres bíblics en vulgar era prou habitual, segons es desprèn del decret per a la batuda en cerca de llibres en hebreu estatuit per l'inquisidor de Barcelona Fernando de Montemayor en 1497, a saber: "Havem sabut e trobam, e sm stats informats, com moltes persones cristianes [...] tenen bíblies e altres llibres, tant de medecina, cirurgia, com de altres arts, en letre e lengua ebrayca scrits; e de dites bíblies tenen scrites, en tot o en part, en la llengua vulgada e en roman transferides e transladades". Vegeu CAMPS, Guiu (1978). "Cinc-cents anys de la primera edició catalana de la Bíblia", *Revista Catalana de Teologia*, número 3, pp. 3-16.

⁴⁷³ Felip Salvador, el propietari de la Bíblia en qüestió, era un botiguer valencià, qui seria condemnat ràpidament pels inquisidors encarregats de la incautació i posterior destrucció, de totes les Bíblies trobades. Per aquesta raó, doncs, el receptor inquisitorial Joan Ram Escrivà escrivia que "no faç reebuda alguna (de la Bíblia requisada a Felip Salvador) com no haia venut aquella per causa de l'edicte fet per mestre Gualbes, que manava que totes les Bíblies en romanç fossen cremades [...]". (El subratllat és meu). ARV, Mestre Racional, c. 8323, 3a part. VENTURA i SUBIRATS, *La Bíblia valenciana...*, *cit.*, pp. 86 i 87.

Sens dubte, la lectura i l'exegesi, en el sentit judaic, de les lectures bíbliques practicada pels conversos esdevingué una pràctica comuna arreu dels territoris de parla catalana, segons hom pot deduir de les nombroses evidències de què disposem gràcies al zel de les autoritats inquisitorials. A més a més, podem conèixer, fins i tot, que la pràctica de la lectura dels llibres sagrats per part dels membres de la minoria conversa es realitzava sovint d'una manera específica: en grup. La pràctica de la lectura grupal, en efecte, era la manera com els lectors d'aquest col·lectiu realitzaven una activitat que reunia al seu voltant els membres de la comunitat i reforçava els vincles interns entre ells⁴⁷⁴.

Així les coses, trobem nombroses referències en relació a aquesta pràctica de lectura en grup en l'abundant documentació que ens proporcionen les fonts arxivístiques inquisitorials⁴⁷⁵. Un exemple el trobem en la declaració del mercader de la ciutat de València Francesc Gilabert, efectuada el dissabte dos de març del 1482, referida a un aplec organitzat per a la lectura col·lectiva de la *Bíblia*. Efectivament,

dos anys ha, poc més o menys, véu en casa de Francesch Salvador ajustar-se Joanot Ferrer e Johan Vicent, seder, qui està davant Sancta Catherina, en la ca[n]tonada de la carniceria e hu qui's diu Vives, qui està prop lo forn de l'argenter. E entrant ell en casa de Francesch Salvador, trobà tots los desús dits, ajustats entorn de una taula redona, los quals estaven dins un retret prop de una ximenea asseguts e ab ells era un jueu, home petit, lo qual té un ull visch, qui és ara en terra de moros, al qual al parer de ell dien Vidal, lo qual juheu legia la Bíblia als desús dits⁴⁷⁶. (El subratllat és meu).

Fins i tot, un altre testimoni posterior, Úrsula, la dona del sabater Joan Arnau, testificarà en contra l'esmentat Francesc Salvador:

Véu moltes vegades venir dos jueus a la casa del dit Salvador, e specialment hu, lo qual és home baxet, blanch, garcho de l'hun ull; e veÿa ella que se n'entrava Francès Salvador en una cambra ab los jueus, ab llibres que tenien, specialment dos bíblies". (El subratllat és meu)⁴⁷⁷.

---

⁴⁷⁴ La lectura en veu alta de textos a diferents audiències, sovint en entorn públics o semipúblics, va configurar la cultura literària medieval, així com la seua relació amb les dinàmiques socials i l'accessibilitat de la literatura llavors, tot centrant-se en la interacció entre les tradicions orals i les escrites durant el període referit. Vegeu COLEMAN, Joyce (1996). *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*, Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁷⁵ Cfr. CORTÉS ESCRIVÀ, "Què llegien les dones?...", *cit.*, pp. 730-733, l'interessant subapartat intitulat "La lectura en solitari i la lectura comunitària".

⁴⁷⁶ VENTURA i SUBIRATS, *La Bíblia valenciana...*, *cit.*, p. 104.

⁴⁷⁷ Ídem.

Fins i tot, trobem referències a la lectura femenina de la *Bíblia*.⁴⁷⁸ De fet, per exemple, tenim notícia, a partir de la delació feta per Isabel, la muller del calceter mestre Domingo Collado, de la pràctica habitual de la lectura per part de la germana del traductor de la *Bíblia* al vulgar, el convers Daniel Vives. Efectivament, Isabel, la dona de Lluís Amorós de Vera era denunciada per Isabel, qui havia estat criada a casa seua,

Dix que véu moltes vegades legir a la dita Isabel de Vera, legir hun libre gran, colorat, lo qual deya sa senyora era la *Bíblia*.⁴⁷⁹

La constatació de la pràctica de lectura femenina dels llibres sagrats, com la *Bíblia* i el *Saltiri*, queda confirmada en una altra part de la anterior delació. En efecte,

E per semblant, véu legir a sa senyora, n'Amorosa, en hun libre que deya la dita sa senyora que era lo *Saltiri*, scrit en pergamí; e la dita *Bíblia* moltes vegades aportava ella, testimoni, a la casa de Ursola Corella, per a legir en aquella la dita Ursula Corella".⁴⁸⁰

Tenim un altre testimoni de la lectura del *Saltiri* per part d'una dona⁴⁸¹. En efecte, Aldonça Rossell, la dona del mercader Gabriel Moncada, confessava que

E en aquests dies e en molt[s] altres oya que ma jermana, la muller d'Artés, legia en hun libre en què nomenava moltes voltes lo nom d'Adonay; y yo la escoltava y legia yo ab ell.⁴⁸²

---

⁴⁷⁸ *Ibidem*, p. 114. En alguns casos, fins i tot, sabem que era precisament amb la lectura de la *Bíblia* que certes dones aprenien a llegir, com era el cas d'Isabel Fenollosa, filla del mestre Pere Pintor i dona del mercader Gabriel Fenollosa. En efecte, aquesta confessà que "aprenia de legir en la *Bíblia*".

⁴⁷⁹ *Ibidem*, p. 105.

⁴⁸⁰ *Ibidem*, p. 106. AHN, Madrid, *Inq.*, ll. 568, ff. 33u i 105u.

⁴⁸¹ Sens dubte, el *Saltiri* era un llibre molt utilitzat per a la lectura femenina en general. Efectivament, a la majoria dels inventaris *post-mortem* de dones anònimes n'apareixen, siga en pla o en llatí. Aquesta obra s'inclouïa dins de les lectures pietoses destinades a l'oració, la meditació i, en definitiva, a la instrucció de les dones en les virtuts cristianes — o jueves, en aquests casos de converses amb una palesa devoció per la llei mosaica—. Cfr. CORTÉS ESCRIVÀ "Què llegien les dones?...", *cit.*, p. 723.

⁴⁸² *Ibidem*, p. 119.

No només això, sinó que, inclús, s'arriben a trobar, entre les nombroses informacions arrellegades a les deposicions inquisitorials, obtingudes sovint mercès als terribles interrogatoris a què eren sotmesos els sospitosos d'heretgia, mencions a la utilització del *Saltiri* com a l'eina emprada per a l'aprenentatge de la lectura per part d'una dona del col·lectiu convers⁴⁸³. De fet, ho sabem per la confessió, el 1486, de Brianda Monrós, l'esposa de l'escrivà de manament reial, Joan Cervelló, en la qual al·ludia, en el seu descàrrec, que

a inducció de mestre Salvador Serrano, q^o, que li mostrava de legir, legia en un saltiri en pla un salm.⁴⁸⁴ (El subratllat és meu)

Encara més, en consonància amb tot això, fins i tot tenim indicis de la pràctica de la lectura grupal, en la qual eren precisament les dones de la comunitat les que llegien els passatges bíblics a una audiència de parents i amics. Efectivament, així es constata en alguna de les declaracions realitzades durant l'edecte de gràcia promulgat en 1491, en què els propis conversos es delataven entre ells, almenys en una dotzena de declaracions, entre maig i principis de juny d'eixe any, tot acusant-se mútuament de la lectura de la *Biblia*. En concret, en una de les declaracions, feta el 30 de maig de 1491, Aldonça, la vídua del jurista misser Francesc Maçana, narrava que

tos los que·ns trobàvem en casa nos ajustàvem ensemps e legíem en la *Biblia* moltes oracions”. “A voltes legia ma germana, a voltes son marit, e a voltes Aldonça, filla sua. E tots los altres, escoltàvem. E alguns amichs e o parents venien a oyr les oracions, dels quals a present no tinch recort, sinó que só certa s'i trobà algunes voltes na Yolant, vídua, e sa germana Clara, muller de Manuel de Bonvehí, corredor, cosines germanes mies, e una

---

⁴⁸³ Certament, les dones converses aprenien a llegir amb el *Saltiri*. D'això no hi ha dubte. En aquest sentit, en consonància amb tot això, potser caldria plantejar-se la pregunta de si també algunes dones d'aquest col·lectiu convers s'encarregaven, així mateix, de l'ensenyament literari dels seus fills, i àdhuc, de l'ensenyament de lletra en algunes escoles. Significativament, per a Jordi Maíz, tot analitzant el cas mallorquí “[...] També tenim la prova, encara que de manera indirecta, de la presència femenina en els àmbits cultural i educatiu. Aquí tenim a Na Gracia, dona de Durent, qui mostrava à escolans, conjuntament amb set altres jueus, en la mateixa data. Malgrat la importància de la intervenció masculina en aquest àmbit, sembla que una part de l'educació dels més petits i dels nens era responsabilitat de la mare a la casa familiar; per tant, generalment es troba poc documentada en les fonts conservades. No ens ha de sorprendre si algunes dones exercien, amb una assiduïtat certa, com el 1392, la conversa Bartolomé, néta i hereva de Jucef ben Barahon, filla de Faraig Voient Mosse i de Na Perciola, que reclamava l'herència del rabí de l'escola jueva de l'aljama, el seu pare que havia mort en l'assalt de 1391. També disposem de fonts que ens mostren jueves versades en les ciències, des de principis del segle XIV. Aquí tenim finalment a Na Gog, que exercia l'ofici de *matjasa*, entre 1329 i 1337, un ofici jueu no excepcional a la Corona d'Aragó en aquella època”. (El subratllat és meu). MAÍZ CHACÓN, Jordi (2017). “Les travaux féminins de la minorité juive dans le royaume de Majorque au bas Moyen Âge”, *e-Spania* [en línia], número 28, p. 5.

⁴⁸⁴ VENTURA i SUBIRATS, *La Bíblia valenciana...*, cit., p.120.

muller d'en Luýs Draper, qui·ns stava devant, e Alfonso Torriges, seder, e sa muller Violant a voltes me sembla que s'i trobava en les oracions, e altres que al present no·m recorden.⁴⁸⁵

No debades, en una nova testificació davant del tribunal inquisitorial, un dels incriminats en la deposició anterior, el seder Alfons Torriges, venia a confirmar, poc de temps després, allò dit per Aldonça Maçana. En efecte,

Entrant et eixint, per ma negociació de la faena de tenir seda, en casa de Bernat Blanch, moltes e diverses vegades viu que en Blanch, sa muller Violant, e ses filles, Aldonça e Leonor, donzelles, absentes, e la viuda de micèr Maçana, apellada Aldonça, legien en una Bíblia e en hun altre libre de oracions judaiques; e yo, a vegades, ab delit me aturava a oyr les dites oracions.⁴⁸⁶ (El subratllat és meu).

En definitiva, era tan habitual la possessió de la *Bíblia* que, fins i tot, en alguns casos, no s'amagaven de posseir-ne. Àdhuc, alguns delators no conversos es vantaven de voler llegir-la i no es recaven d'admetre aquesta informació en la seua declaració. En efecte, en la deposició del corredor d'orella Pau Conesa delatant al teixidor de vels convers Pardo, el primer comentava que

Pot haver sis anys que, hun jorn, vench a casa hun qui ha nom Pardo, qui és tort o visch un poc, teixidor de vels. Y per quant aquell tenia una Bíblia en pla, ell, testimoni, li pregà que la pasàs a sa casa, perquè y volia legir. Y de fet, lo dit Pardo la y portà e li dix: «Dexau-me legir a mi».⁴⁸⁷ (El subratllat és meu).

Comptat i debatut, podem constatar, a partir d'aquestes evidències que acabem de comentar que els membres de la comunitat conversa valenciana estaven àmpliament alfabetitzats, incloent-hi les dones. Aquests indicis representen només una petita mostra del garbuix de notícies extretes dels registres de la Inquisició i mitjançant les quals ens assabentem de la pràctica quotidiana de la lectura per part dels conversos valencians. A més, sabem que les famílies d'aquest col·lectiu posseïen llibres diversos, especialment textos religiosos, com ara Bíblies i Salteris.

---

⁴⁸⁵ *Ibidem*, p. 108.

⁴⁸⁶ *Ibidem*, p. 109.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, p. 106.

6.4.1. Els processos inquisitorials com a font d'accés als alfabetitzats medievals valencians: els casos de Beatriu Guimerà i del mestre Antoni Tristany

En consonància amb tot això, doncs, i gràcies a la conservació del procés incoat per la Inquisició contra la jove Beatriu Guimerà, el qual es conserva a l'Archivo Histórico Nacional de Madrid, sabem que aquesta conversa de la ciutat de València estava perfectament alfabetitzada. Beatriu era filla d'un ric seder, de nom Bernat Guimerà —qui posseïa en el seu estudi una biblioteca amb molts llibres—. ¿Com podem conèixer aquests detalls de la seua biografia? Ho sabem, precisament, per les cartes que escrivia i rebia per a comunicar-se epistolament, tant amb els seus pares com amb el seu marit, qui havia fugit a Nàpols fugint de la persecució de la Inquisició, així com, també, amb diferents juristes i advocats: a aquests darrers els escrivia des de la presó. En efecte, aquesta dona, de la que Antoni Furió, en forma d'assaig, ha escrit una excel·lent semblança biogràfica, va aprendre a llegir amb un Psalteri en vulgar, d'entre els nombrosos exemplars que formaven part de la biblioteca paterna, tal i com es narra als extensos papers inquisitorials d'aquest procés, i que varen ser estudiats per Enrique Cruselles.

Certament, a partir de la detallada informació que elaboraven els tribunals de la Inquisició per a confegir els seus informes i dossiers incriminatoris, podem conèixer molts detalls de la composició de la biblioteca del pare de Beatriu Guimerà. Així, i a banda dels llibres de temàtica religiosa com la Bíblia o el Psalteri, se'n trobaven d'altres temàtiques, com ara, d'història, representats a la biblioteca citada per un “compendi de les històries troyanes”. Per altra banda, el detallisme amb què confeccionaven els seus dossiers les autoritats inquisitorials ens permeten conèixer detalls ben interessants. Per exemple, que el citat Psalteri amb el qual Beatriu havia après a llegir tenia 189 pàgines. A més a més, li mancava la fórmula del “Gloria Patri, Filii et Spiritu Sancto” que havia d'aparèixer al final de cadascun dels respectius psalms. En el seu lloc, hi apareixien paraules en hebreu⁴⁸⁸.

---

⁴⁸⁸ FURIÓ i DIEGO, *Quinze dones...*, cit., pp. 114 i 115; d'altra banda, sobre l'ensenyament de l'hebreu, i, en general, els coneixements de la llengua hebrea entre els conversos valencians. Especialment interessant és el testimoni, a la pàgina 26, de l'ensenyament de la llengua hebrea de manera sistemàtica, i adreçat a homes i dones indistintament. Aquest era el cas d'un altre seder, Joan Francés, de qui un altre neòfit deia l'any 1486, a saber: “Pot haver nou o deu anys, essent ell testimoni jueu, véu que Joan Francés, q^o., seder, que estava a la Cordoneria, feya mostrar a sos fills e filles de legir a (sic) scriure judaych a hun jueu que se apellava Robí Abraham, y ara és cristià y té nom mestre Luýs, que anà fent alquímia”. (El subratllat és meu). VENTURA i SUBIRATS, Jordi (1993). “El coneixement de l'hebreu entre els conversos valencians de la fi del segle XV”, *Revista de llengua i dret*, número 20, pp. 7-48. ISSN-e 2013-1453.; L'aprenentatge de la llengua hebrea per part dels conversos, però, no estava exenta d'un perill ben real, atès que “El fet de saber hebreu o, fins i tot, de posseir un llibre en aquesta llengua, era considerat una falta greu que els conversos havien de confessar”. Cfr. VENTURA i SUBIRATS, Jordi (1993). *La Bíblia valenciana*, op. cit., p. 23.

Sens dubte, doncs, el fàcil accés a la biblioteca paterna facilitava força l'exposició quotidiana de la menuda Beatriu al text escrit. A més a més, la pròpia Beatriu confessaria que havia après a llegir amb un dels dos mestres que havia contractat son pare per a ensenyar-li de lletra i formar el seu fill, el germà de Beatriu, Joan Guimerà. Efectivament, Beatriu sabia llegir, ja que, segons deia,

És ver que ella confessant, quant isqué de les vesprals essent chica, aprengué de ligir en hun Saltiri en pla, y li amostrava de ligir lo dit mestre Domingo.⁴⁸⁹

Segons sembla, doncs, el germà de Beatriu, Joan, va tenir almenys dos mestres encarregats de la seua formació. En un primer moment rebia classes particulars a càrrec del mestre Jeroni, una mena de preceptor privat, ja que vivia juntament amb la resta de la família i el servei, i que havia estat contractat per son pare, Bernat Guimerà, per a ensenyar-li les primeres lletres a l'únic fill de la casa. Per la seua banda, el substituiria posteriorment l'anomenat mestre Domingo, citat més amunt, qui mostrava de lletra també a Beatriu. Aquest mestre procedia, probablement, de Viver, on exercia el càrrec de vicari, "vicari de Bivel", però en desconexem més detalls addicionals. Amb tot, podem assabentar-nos d'alguns detalls que resulten interessants des del punt de vista prosopogràfic, de cara a caracteritzar el col·lectiu docent baixmedieval valencià. En aquest sentit, coneixem, per exemple, que el mestre Jeroni no menjava en la taula dels senyors de la casa, de manera que podem deduir a partir d'aquesta dada que era considerat i tractat com un servidor més, integrat, sense establir cap diferència, amb la resta del servei domèstic⁴⁹⁰.

Tanmateix, aquests no són els únics mestres que se citen, si més no, de manera indirecta, en la documentació inquisitorial que es recull al procés incoat contra Beatriu. Així, podem conèixer alguns detalls referents a la categoria socioprofessional de les dones d'alguns mestres. En aquest cas, a partir de la declaració de Caterina, que havia estat dida del fill de Beatriu durant catorze mesos —el qual, malauradament va morir de ben petit, segurament al finalitzar aquest període—. Caterina, en efecte, era la dona del mestre d'escola Jofré⁴⁹¹.

Certament, un bon indicador de l'elevada alfabetització que caracteritzava a Beatriu

---

⁴⁸⁹ Recordem que els vesprals eren els primers llibres amb què s'ensenyaven a llegir els xiquets més menuts. FURIÓ i DIEGO, *Quinze dones...*, cit., p. 116.

⁴⁹⁰ *Ibidem*, pp. 95 i 114.

⁴⁹¹ *Ibidem*, p. 103.

Guimerà el representen les nombroses cartes que redactà al llarg de la seua vida, tant als seus pares, Bernat i Violant, quan estaven empresonats —abans d'èsser cremats vius en la vila de Morvedre⁴⁹², acusats de judaïtzants—, com les que li enviaria al seu marit, cremat afortunadament només en efigie, i fugit a Nàpols, per a evitar el mateix destí que els seus sogres; i, finalment, les que aquesta enviaria als seus contactes exteriors des de la seua cel·la del Palau Reial de València, on es trobava la presó de la Inquisició de la ciutat de València, en un intent desesperat per evitar ésser cremada⁴⁹³. Al capdavant, Beatriu Guimerà, malgrat haver patit durant molts anys la persecució inquisitorial del Sant Ofici, acabaria evitant, sortosament, la condemna de mort.

A diferència del que li va ocórrer a Beatriu, el mestre d'escola Antoni Tristany —segons ens assabenta una altra peça documental en forma de procés incoat contra ell, servada, a l'igual que en el cas anterior, a la secció *Inquisición* de l'Archivo Histórico Nacional de Madrid (AHN)—, no podria eixir amb vida de la presó inquisitorial, en la qual moriria en la seua cel·la, com a conseqüència d'una vaga de fam. Aquest és l'única referència a una vaga de fam de la que tenim constància durant els primers anys de funcionament de la Inquisició espanyola⁴⁹⁴. Sens dubte, el tràgic destí d'aquest prestigiós mestre, acusat de practicar en secret el judaisme, contrasta, palesament, amb l'èxit que va assolir la seua escola. De fet, aquesta era una de les més concorregudes de tota València, essent incorporada, àdhuc, a la nova Universitat quan aquesta es creà el 1499, juntament amb les escoles patrocinades pel consell municipal i les pròpies del capítol catedralici de la Seu valentina.⁴⁹⁵

---

⁴⁹² Morvedre, és a dir, Sagunt, i Xàtiva havien esdevingut les dues principals aljames del regne de València després del pogrom de València del 1391. Vegeu, per al cas de Xàtiva, la segona ciutat del regne BARRIO BARRIO, “Los conversos de judío en la ciudad de Xàtiva...”, *cit.*, pp. 61-99; Ídem, (2016). “Saben moltes coses contra molts convessos de Xàtiva e de València!. Converted Jews in the Kingdom of Valencia: Denunciation and social Betrayal in Late 15th century Xàtiva”, Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, *Imago Temporis: Medium Aevum*, número 10, pp. 245-265; Ídem, (2019-2020). “La biografía social de los conversos de judíos valencianos. Una propuesta metodológica de investigación a partir de las fuentes inquisitoriales”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, vol. 21, pp. 25-50.

⁴⁹³ Sens dubte, són sorprenents, i dignes d'un guió cinematogràfic, els detalls que ens assabenten de com Beatriu era capaç de comunicar-se, per escrit, amb el món exterior, durant el seu captiveri a la presó de la Inquisició. Efectivament, ne són moltes les curiositats al voltant del procediment que Beatriu utilitzava, des de la manera com va aconseguir un intermediari per a què s'encarregara de lliurar les cartes que escrivia als seus destinataris, tot conxorxant-se amb l'hortolà del palau, Joan de León, a com es fabricava, en un primer moment, ella mateixa “la tinta amb el fum d'una candela mesclat amb vi”, passant per la introducció clandestina, amagats dins d'una granera, dels estris necessaris per a l'escriptura “e la seua dona o statgera li tramès dita granera, e dins aquella hi havia un canonet ab ploma, tinta e paper rollat”; fins i tot, era cridanera la manera com Joan de León i Beatriu enginyaren el pas final per tal que aquesta rebés les missives: “lo dit Johan de Leó ab una taronja li trametia” les cartes a través de la reixa de l'hort; altrament, li les donava “ab una canya”. FURIÓ i DIEGO (2020). *Quinze dones...*, *op. cit.*, p.116.

⁴⁹⁴ En efecte, el mestre Tristany moriria, probablement, la nit del 19 d'octubre o la del dia 20 de l'any 1486. CRUSELLES GÓMEZ “Prisión, muerte y condena de Antoni Tristany...”, *cit.*, p. 146.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, p. 125. No debades, José María Cruselles sospita que “el origen de su riqueza se encontraba en los beneficios generados por la escuela, pues entre sus deudores censalistas aparecen estudiantes que pagaban así las

D'altra banda, i per a finalitzar aquest breu recorregut pels dos exemples anteriorment descrits de víctimes de la Inquisició i, en relació al seu nivell d'alfabetització, cal ressaltar, per la seua rellevància a l'hora de poder interpretar els clars indicis d'una elevada alfabetització en ambdós casos, l'origen familiar del mestre Antoni Tristany. Aquest individu procedia d'una família d'artesans benestants. És prou significativa, doncs, la probable coincidència en la professió del pare del mestre Antoni Tristany, Gabriel Tristany, amb, si més no, una part de l'activitat laboral del pare de la Beatriu Guimerà, ja que el pare del primer era sastre, és a dir, i pertanyia, també, a l'estament urbà dels menestrals. Així mateix, per la seua banda, el pare de Beatriu Guimerà era seder. Tanmateix, cal considerar amb una certa cautela aquesta coincidència, a partir de la constatació del fet que els seders no eren solament menestrals, sinó que es dedicaven, indistintament, tant a la fabricació de teixits de seda com a l'ofici de mercaders de sedes, com s'esdevenia precisament en el cas de Bernat Guimerà, ja que així és designat en altres fonts documentals. No debades, la de seder era una professió prou estesa entre el col·lectiu dels judeoconvertos de la ciutat de València⁴⁹⁶.

Així doncs, i a tall de cloenda, podríem conjecturar que existirien dues possibles interpretacions en relació amb aquesta coincidència pel caràcter de la professió d'ambdós pares. El pare de Bernat era seder, i el pare del mestre Antoni, Gabriel, era de professió sastre. Ambdós compartirien, d'aquesta manera, dos oficis que podem inscriure, almenys parcialment en el cas del primer, en el sector de la menestralia, circumstància que podria explicar el seu elevat nivell d'alfabetització⁴⁹⁷. Llavors, ¿podem afirmar que dins del gremi dels seders només els membres que pertanyien al col·lectiu convers estaven més alfabetitzats que la resta? ¿O, precisament, aquest ofici estava majoritàriament ocupat per conversos?

Tanmateix, la segona possibilitat interpretativa ens obligaria a pensar que, en realitat, eren els gremis els que estaven molt alfabetitzats i, que, per tant, era lògic que els seders neòfits

---

lecciones y el alojamiento, ya que el número de escolares internos era considerable; pero la mayor parte de sus títulos de deuda recaía sobre artesanos de condición modesta a los que el maestro prestaba cantidades no muy elevadas, entre 25 y 40 libras". Cfr. CRUSELLES GÓMEZ, José María (1995). "El maestro Antoni Tristany y la supuesta primera escuela de Joan Lluís Vives". *Estudis. Revista de historia moderna*, (21), pp.11-17.

⁴⁹⁶ Com és sabut, els membres pertanyents a aquest ofici de la sederia vivien al carrer dels Seders o bé al carrer de la Cordoneria, als voltants de l'església de Santa Caterina. FURIÓ i DIEGO, *Quinze dones...*, op. cit., pp. 94 i 95.

⁴⁹⁷ Cifuentes esmenta, astorat, la poca atenció que fins fa poc de temps se li ha atorgat al fet de la presència "sensible" de menestrals al corpus del públic lector baixmedieval a l'àmbit dels Països Catalans apareguda als repertoris que sobre els lectors de literatura s'han venint confeccionant. Per contra, el focus d'atenció s'havia centrat tradicionalment en les elits socials, pertanyents a l'estament nobiliari, als "ciutadans" i els mercaders. Amb tot, en els darrers anys, s'han palesat les nombroses evidències documentals en què s'hi troben obres literàries medievals en les biblioteques de la menestralia. Vegeu CIFUENTES COMAMALA, Lluís (2021). "Literatura i promoció social: lectura i creació literàries entre els menestrals catalans medievals", *Magnificat: Cultura i Literatura Medievals*, 8, pp. 57-108, especialment la pàgina 59.

també compartissen aquest tret amb la resta del col·lectiu gremial de la sederia. Aquesta dada ens remetria, doncs, a uns nivells d'alfabetització en la població general més elevats, si més no, entre el sector de la menestralia en general, i concretament, en camps més específics, com ara, el del tenyit de panys i sedes. Respondrien, en darrera instància, a una necessitat d'adquirir coneixements de lectura i escriptura en un entorn professional que havia de recórrer, per força, a uns coneixements que haurien estat molt difícils de transmetre únicament mitjançant una via exclusivament oral⁴⁹⁸. Comptat i debatut, del que no hi ha cap dubte és que, a partir de les nombroses evidències que ens ofereix la documentació judicial inquisitorial, en general, i, en particular, la que ha servit de base per a il·luminar amb una profusió de dades les biografies suara descrites, ens remetent a un elevat nivell d'alfabetització entre els membres de la comunitat conversa.

---

⁴⁹⁸ En efecte, cal destacar, segons plantegen Cifuentes i Córdoba de la Calle, que “[...] debemos considerar estos manuales no solo como textos encargados de fijar y exponer los conocimientos técnicos de una época, sino como una literatura didáctica de apoyo al artesanado en el ejercicio de su labor. Normalmente se considera que los artesanos de la época forman una población mayoritariamente iletrada y analfabeta, que consigue su capacitación técnica mediante repetición de prácticas empíricas y transmisión oral de los conocimientos aprendidos. Sin embargo, hay muchos oficios donde dicha transmisión hubiera resultado muy difícil de haberse realizado por vía exclusivamente oral”. I continuen, afirmant que, “[...] En muchos campos hay que pensar que esa información escrita existió, en forma de los tratados de técnica que hemos enumerado, y probablemente fue usada en la práctica por los artesanos como una forma de enseñar y de aprender el oficio. Y que fueron los propios artesanos quienes los escribieron y copiaron, como ocurre en el caso del manual de Valero”. (El subratllat és meu). En aquest sentit, cal posar com a exemple paradigmàtic el propi manual de Joanot Valero, qui el va escriure precisament en la ciutat de València. Cfr. CIFUENTES i COMAMALA, Lluís i CÓRDOBA DE LA CALLE, Ricardo (2011). *Tintorería y medicina en la Valencia del siglo XV: el manual de Joanot Valero*, Madrid: Editorial CSIC- Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pp. 36 i 37; vegeu, així mateix, en relació a la necessitat, també, d'una mínima formació en aritmètica en el cas dels aprenents de mercaders, dels canvistes, i els fabricants de monedes o artesans, CAUNEDO del POTRO, Betsabé i CÓRDOBA de la CALLE, Ricardo (2004). “Oficios Urbanos y desarrollo de la Ciencia y de la Técnica en la Baja Edad Media: la Corona de Castilla”, *Norba, Revista de Historia*, ISSN 0213-375X, Vol. 17, pp. 41-68, especialment la pàgina 67; vegeu, en relació a la conformació, a partir de finals del segle XIII, d'una classe laica alfabetitzada, no només per raons professionals, sinó també, per causes de prestigi social i cultural, especialment en els àmbits urbans, així com sobre la progressiva importància de la transmissió en vernacle del coneixement, MÜLLER, Isabel i SAVELSBERG, Frank, editors (2021). *Sabers per als laics: Vernacularització, formació, transmissió (Corona d'Aragó, 1250–1600)*. Berlin, Boston: De Gruyter.

6.5. Llibres de cuina i d'escacs: el regne de València baixmedieval, potència llibresca

Com venim comentant al llarg d'aquest capítol, són nombrosos els exemples que, en forma de diferents registres documentals, siguen dins d'un protocol notarial, o bé a través de les pàgines d'un procés inquisitorial, ens assabenten de la existència de llibres i de biblioteques particulars. També ens informe, indirectament, de la capacitat de llegir dels protagonistes de la història de l'alfabetització al nostre camp d'observació, localitzat als espai rurals del regne de València durant els segles XIV i XV. En efecte, sabem que l'alfabetització no es circumscriu i limitava, com un privilegi elitista més, a una minoria restringida de la València del Cinc-cents, sinó que el seu abast s'estenia per tot l'espectre social, incloent-hi les classe mitjanes i baixes de la societat baixmedieval.⁴⁹⁹

Certament, en relació a la major producció de llibres, algunes dades ens poden ajudar a comprendre el paper de la ciutat de València i, per extensió, de la resta del regne, en la proliferació d'obres escrites. Aquestes evidències en forma de llibres —de temàtiques tan variades que van des dels llibres de cuina⁵⁰⁰ fins als manuals que descriuen el joc dels escacs— testimonien, indirectament, un cada vegada major consum llibrari. A més, podríem al·ludir ací també a l'efervescència literària de què gaudia la València del segle XV, de la qual foren testimonis fefaents, per exemple, ser la primera ciutat de la península ibèrica on es va imprimir un llibre de caràcter literari⁵⁰¹. La publicació el 1474, és a dir, fa justament cinc-cents cinquanta anys, de les *Obres e trobes en lahors de la Verge Maria*, representa un indicatiu ben palès de la creixent importància de la paraula escrita, i, consegüentment, d'uns elevats índexs d'alfabetització entre amplis segments de la societat valenciana baixmedieval.⁵⁰²

No és, ni de bon tros, l'únic testimoni de la rellevància de la cultura escrita en el regne de València, ja que, en aquest sentit, podem citar moltes obres importants, i de diversa temàtica, que s'escriviren en el territori objecte de la nostra recerca. De fet, podem citar, a tall d'exemple,

---

⁴⁹⁹ Clarament, doncs, “El creixent nombre de llibres que circulava a la València del Quatrecent reflectia—i al mateix temps n'era el resultat— del cada vegada major nivell d'alfabetització. Encara que és difícil mesurar aquest nivell, hi ha molts indicadors que ens el confirmen, des de la major producció de llibres a l'ús cada vegada més estès de l'escriptura”. FURIÓ i DIEGO, « “Car la retòrica...”, cit., pp. 151-152.

⁵⁰⁰ GIMENO BLAY, Francisco Miguel i GARCIA FEMENIA, Alfredo, (2019). *El llibre de Sent Soví Manuscrit 216 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València*, València: Taberna Libraria.

⁵⁰¹ BENAVENT, *Biblioteca dispersa...*, cit.; COLÓN DOMÈNECH, PENYARROJA TORREJÓN, Leopoldo, TARANCÓN, C. i HAUF, Albert G (1991). *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*, València: Consell Valencià de Cultura.

⁵⁰² Precisament, el director de la present tesi doctoral, Antoni Furió, ha estat un dels tres comissaris, juntament amb Rosa Gregori i Pau Viciano, de l'exposició que amb motiu d'aquesta efemèride, exposa l'exemplar original d'aquest incunable de les *Trobes*, juntament amb una selecció d'altres exemplars i traça un recorregut al voltant de l'aparició de la impremta a València i les seues circumstàncies.

una obra cabdal en la història dels escacs com és el poema escrit en valencià, *Scachs d'amor*; escrit pels volts del 1475 per la triada conformada pel capellà Bernat Fenollar, el cavaller Francesc de Castellví i el ciutadà Narcís Vinyoles. En aquest poema es representa per primera vegada en la història una partida d'escacs amb les regles modernes del joc, tot descrivint-se, alhora, el moviment de la reina. Igualment, en la mateixa línia, podem esmentar un altre llibre cabdal en la història d'aquest joc, el qual va ésser publicat el 15 de maig del 1495, amb el títol de *Llibre dels jochs partits dels scachs en nombre de 100*, i atribuït al convers segorbí Francesc Vicent⁵⁰³.

En conclusió, aquestes nombroses manifestacions d'una creixent circulació de llibres a la València del Quatrecent reflectien i alhora n'eren conseqüència d'un cada vegada més elevat nivell d'alfabetització de la població del regne de València. Així doncs, caldria incloure ensems, segons les nostres hipòtesis, uns segments gens negligibles dels grups més dinàmics dels espais rurals del territori regnicola. No debades, tots els exemples citats al llarg d'aquest capítol ens remeten a uns cada vegada majors nivells d'alfabetització. Com a corol·lari, doncs, d'aquesta idea, recordem, com comenta Antoni Furió, que

L'alfabetització no era, a la València del segle XV, un privilegi a l'abast només d'una minoria, sinó que estava prou estesa per tot l'espectre social, amb usos molt diferenciats. [...] En la València del final de l'edat mitjana, doncs, llegir i escriure no eren capacitats alienes a l'estament nobiliari ni, en general, a un segment important de la societat, que incloïa burgesos, artesans i llauradors⁵⁰⁴.

---

⁵⁰³ Vegeu, entre altres CALVO, Ricardo (1999). *El poema Scachs d'amor (siglo XV). Primer texto conservado sobre ajedrez moderno*, Madrid: Editorial Jaque XXI; GARZÓN ROGER, José Antonio (2006). *The return of Francesc Vicent: The history of the birth and expansion of modern chess*, València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Esport: Fundació Jaume II el Just, DL, especialment els capítols tres i quatre, pp. 327-472.

⁵⁰⁴ FURIÓ i DIEGO «“Car la retòrica...», *cit.*, pp. 151-152.

CAPÍTOL VII

LES DONES I LES LLETRES: L'APRENTATGE I L'ALFABETITZACIÓ FEMENINES AL REGNE DE VALÈNCIA DURANT LA BAIXA EDAT MIJTANA

“Muchos días, stando echada en la cama, quando todas dormían, stava la dicha Beatriz scriviendo”.⁵⁰⁵

7.1. Dones lectores i escriptores: de la possessió de llibres a les tertúlies literàries

Com hem vist al capítol precedent, coneixem, gràcies als processos inquisitorials conservats, que dones com la conversa Beatriu Guimerà, la filla d'un seder benestant de la ciutat de València, eren capaces de llegir i d'escriure. A nivell general, sabem que les dones medievals sabien llegir⁵⁰⁶. Ho podem deduir a partir de les nombroses evidències iconogràfiques de què disposem per al període baixmedieval i renaixentista, referides per autores com, entre altres, Pamela Sheingorn⁵⁰⁷, en les quals es mostra la imatge recurrent de la “dona amb llibre” en diversos formats. Aquestes escenes, des de les que apareixen a les miniatures dels còdexs, passant per les imatges femenines, generalment de Santa Anna, representada, bé a soles⁵⁰⁸ o ensenyant-li a llegir a la seua filla, la Mare de Déu, s'acompanyen

---

⁵⁰⁵ FURIÓ, *Quinze dones...*, cit., p. 117. Aquesta cita s'extrau d'un testimoni d'una denunciante en el procés contra la conversa de la ciutat de València Beatriu Guimerà.

⁵⁰⁶ CORTÉS, “Què llegien les dones?...” cit., p. 713. La professora Cortés és rotunda al respecte: les dones als segles XV i XVI sabien llegir: “D'això no hi ha cap dubte”. Vegeu també FROVA, Carla (2019). “Maestre e scolare. Tracce di percorsi scolastici di donne nell'Italia del tardo Medioevo en el primo Rinascimento”, a *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, volum 131, (2), pp. 285-295. Les dones també participaren en Itàlia, encara que a una escala molt reduïda, dins de l'extraordinària expansió de l'ensenyament bàsic que es desenvolupà a les ciutats italianes durant els segles XIV i XV, podent considerar-les, fins a un cert punt, com comenta Frova com a *mulieres literatae*.

⁵⁰⁷ Vegeu SHEINGORN, Pamela (1993). “*The Wise Mother: The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary*”, *Gesta*, Vol. 32, N.1, pp.69-80. Aquesta autora proposa una enginyosa interpretació de les imatges baixmedievales de Santa Anna amb la Mare de Déu com a una manifestació icònica de la tasca educadora que existia entre les mares medievals alfabetitzades i les seues filles.; Cfr. també FUENTE PÉREZ, María Jesús (2011). “Virgen con libro. Lecturas femeninas en la Baja Edad Media hispana”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, UNED tomo 24, pp. 91-108.

⁵⁰⁸ Vegeu MACIÁN FERRANDIS, Julio (2021). “Las prácticas de escritura de los pintores valencianos: los casos de Paolo de San Leocadio, Nicolau Falcó y Joan de Joanes”, *Erasmus: revista de historia bajomedieval y moderna*,

d'un llibre. Sovint apareixen subjectant-lo a la mà, altres vegades llegint-lo o, fins i tot, en alguns casos, fent-li-lo llegir a la Verge Maria. També podem localitzar pintures en les quals Santa Anna o la Verge Maria escolten llegir un llibre, una composició que trobem sovint en molts retaules de les esglésies⁵⁰⁹. A més a més, aquestes representacions femenines es troben també a molts quadres i tapissos que decoraven les residències dels nobles, situats aquests en les capelles i estances principals dels seus palaus, i fins i tot, a les cases dels burgesos, sempre amb aquest motiu: una dona amb un llibre a la mà⁵¹⁰.

Imatge número 4. Retaula major de l'església de Sant Feliu, mestre de Xàtiva, mestre d'Artés i mestre de Borbotó (1494-1505). (Fotografia de l'autor).

Valladolid: Ediciones de la Universidad de Valladolid. Ídem, (2022). *Studiosae Litteras...*, p. 79. A tall d'exemple, a la figura 28 de la pàgina referida es reproduïx la imatge de Santa Anna subjectant un llibre en la seua mà esquerra, que es representa al carrer lateral dret del retaule de la Puríssima Concepció, obra, entre d'altres, de Nicolau Falcó (1507-1515), i el qual es conserva al Museu de Belles Arts de la ciutat de València. Per la seua banda, a la figura 30 de la pàgina 84 d'aquesta tesi recent, trobem un altre exemple d'aquesta assídua representació de dones amb llibres: es tracta de l'escena de l'Anunciació, que apareix al retaule major de l'església de Sant Feliu de Xàtiva, obra del conegut com a Mestre de Xàtiva *et al.* (1494-1505), en la qual la Verge Maria està situada darrere d'un llibre situat damunt d'una taula, sobre un mantell morat. Vegeu imatge

⁵⁰⁹ CRUSELLES, "Prisión, muerte y condena de Antoni Tristany,...", *cit.*, pp. 138 i 139. El procés incoat contra el mestre convers Antoni Tristany ens assabenta de l'existència, o millor dit, de l'abundància d'obres d'art religioses en la seua escola. Concretament, a l'entrada, i justament enfront de la càtedra des d'on impartia aquest mestre les lliçons, es localitzava un oratori en el qual hi havia un retaule amb una representació del davallament de Jesús de la creu. A més, en la sala de l'escola, hi havia una altra capelleta en la qual s'hi ubicava un altre retaule de majors dimensions que l'anteriorment esmentat, en el qual s'hi representaven les imatges de la Mare de Déu de la Misericòrdia, a banda dels dos pares de l'Església, Sant Agustí i Sant Jeroni, els quals, com sabem, sovint apareixen, el primer amb un llibre a les mans, i, el segon, al seu escriptori, envoltat de llibres, escrivint en el seu treball de traducció de la Bíblia al llatí.

⁵¹⁰ CORTÉS, "Què llegien les dones?...", *cit.*, p. 713.

En paral·lel, i a banda de les notícies que sobre les pràctiques de lectura femenines ens proporcionen tant els processos inquisitorials com les fonts iconogràfiques suara esmentades, disposem d'una tercera via addicional que ens permet aproximar-nos, encara que de manera indirecta, a la faceta de les dones com a lectores⁵¹¹. Aquest tercer procediment ens el proporcionen les descripcions que sobre el particular apareixen en obres de la literatura medieval contemporània catalana, com, per exemple, *L'Espill* de Jaume Roig o *Lo Somni de Joan Joan*, del cavaller i poeta Jaume Gasull. Aquests poemes satírics ens permeten descobrir indirectament que, en el cas de les pràctiques literàries de les dones valencianes baixmedievals, aquestes es caracteritzaven —si més no, en els ambients burgesos refinats de la ciutat de València— per l'existència de tertúlies literàries femenines, en les quals es combinaven, alhora, les funcions d'esbargiment i les pròpies d'una conversa erudita.⁵¹²

Encara més, en consonància amb tot això, i tornant a la reflexió inicial amb què iniciàvem aquest capítol, cal esmentar que alguns autors, com ara el filòleg anglès Dennis Howard Green, palesaven ja en alguns dels seus treballs que, efectivament, al llarg de l'edat mitjana, les dones medievals no només llegien, sinó que el nombre d'aquelles qui sabien llegir seria probablement molt superior a aquell que les estimacions sobre la lectura atribuïdes a les dones tradicionalment han tendit a establir.⁵¹³ En aquesta línia, cal recordar, precisament, que una de les línies d'investigació amb més embranzida en els darrers temps per part de la

---

⁵¹¹ A banda d'ésser, de vegades, lectores i escriptores, les dones podien, fins i tot, encarregar-se de la pròpia confecció dels llibres, com ha estat documentat recentment en la Mallorca tardomedieval. Vegeu BARCELÓ i ENSENYAT, *Escriure i llegir a Mallorca...*, cit.

⁵¹² Ibidem, pp. 727 i 728. A través d'ambdues obres podem assabentar-nos dels gustos literaris de les dones del moment, unes preferències que, d'una altra manera, ens serien impossibles de conèixer, si disposàssem únicament de les informacions que ens proporcionen els, per altra banda, escassos inventaris de béns femenins que tenim a la nostra disposició per tal d'informar-nos de les obres que constituïen les seues biblioteques. D'aquesta manera, doncs, podem afegir al llistat proporcionat pels inventaris *post-mortem* els llibres que apareixen a aquestes obres literàries, algunes d'elles clars testimoniatges de la moda italianitzant llavors, com ara *Le cento novelle antiche* o *Novellino*, o el *Liber Facietiarum* de Poggio, a banda de llibres de filòsofs com Plató o, fins i tot, altres obres de Ciceró, Cató o del mateix Dante. Amb tot, les lectures no es restringien a les traduccions italianes, sinó que eren molt comuns també els llibres d'autors locals com els *Psalms* de Joan Roís de Corella o el "Tirant lo Blanch" de Joanot Martorell. D'altra banda, pel que fa a les tertúlies literàries femenines coetànies que existien a la València del Quatre-cents, vegeu, entre d'altres, CAHNER, Max (1977). "Debat epistolar entre Bernat Fenollar i Isabel Suaris", *Els Marges*, número 10, pp.71-75; FERRANDO FRANCÉS, Antoni (1979-1982). "Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, número 39, pp. 105-131.

⁵¹³ GREEN, Dennis Howard (2006). *A Room of Their Own? Women Readers in the Middle Ages*, H.M Chadwick Memorial Lectures, Cambridge: University of Cambridge, Department of Anglo-Saxon, Norse & Celtic. Ídem, (2007). *Women readers in the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press. Per a aquest autor, les dones medievals jugaren un paper important en la transmissió de la cultura escrita, tant per part de les dones religioses, com per les laiques. En el darrer cas, Green apunta a la seua transcendència en el procés d'expansió de l'alfabetització des de les institucions religioses a les llars, així com, paral·lelament, en el seu increment mitjançant la transició del llatí a les llengües vernacles. D'altra banda, cal destacar que també les dones escrivien. Per a conèixer a algunes exímies escriptores medievals, vegeu DRONKE, Peter (1984). *Women Writers of the Middle Ages: A Critical Study of Texts from Perpetua (+203) to Marguerite Porete (+1310)*, Cambridge-Nova York: Cambridge University Press.

historiografia especialitzada en els estudis sobre l'alfabetització medieval són les aproximacions a l'alfabetització femenina, amb una plèiade d'especialistes que tracten aspectes relacionats amb l'accés a la cultura escrita per part de les dones i les recerques que se n'han ocupat. Així, i a tall d'exemple, podríem citar, a nivell internacional, els treballs d'Eleanor Hubbard⁵¹⁴ —el ja esmentat de Pamela Sheingorn sobre el model iconogràfic de Santa Anna ensenyant a la Verge Maria—⁵¹⁵, a més de les investigacions d'autores com ara Linda Olson⁵¹⁶, Katherine Zieman⁵¹⁷ o Kathryn Kerby-Fulton⁵¹⁸, per citar-ne només alguns exemples dels tipus d'investigacions que tenen a les dones com a objecte d'interès en la seua relació amb la cultura escrita medieval.

Malauradament, no disposem per al nostre observatori de recerca, és a dir, ni per al regne de València, així com tampoc per a la resta dels territoris que constituïen la Corona d'Aragó, de dades quantitatives, com tampoc d'estimacions concloents que puguem adduir per a conèixer quantitativament quin percentatge de dones era capaç de llegir i d'escriure en el període analitzat en què s'enquadra cronològicament la present investigació⁵¹⁹. En conseqüència, l'única manera que tenim per a valorar el grau de l'alfabetització femenina en el nostre cas passa, necessàriament, per fer servir com a referència les dades proposades per a altres països. Aquestes informacions, al seu torn, també seran indirectes i sempre aproximatives, donades les limitacions intrínseques que es plantegen quan es vol valorar un aspecte tan difícil de mesurar com aquest. En aquest sentit, i considerant com a referència les dades que Heidi Brayman Hackel i Catherine Kelly proposaven en el seu moment per a l'Anglaterra d'inicis del segle XVI, pràcticament la totalitat de les dones angleses serien analfabetes, donat que aquestes havien d'enfrontar-se a grans entrebancs si volien accedir al desenvolupament de les habilitats lectoescripturàries, amb uns percentatges del 99% de les dones angleses incapaces de llegir, i molt menys, d'escriure⁵²⁰. Tanmateix, els progressos en

---

⁵¹⁴ HUBBARD, "Reading, Writing and Initialing:...", *cit.*, pp.553-577.

⁵¹⁵ SHEINGORN, Pamela (1993). "The Wise Mother: The Image of St. Anne Teaching the Virgin Mary", *op. cit.*

⁵¹⁶ OLSON, Linda (2003). "Did Medieval English Women Read Augustine's *Confessiones*? Constructing Feminine Interiority and Literacy in the Eleventh and Twelfth Centuries", a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 69-96.

⁵¹⁷ ZIEMAN, Katherine (2003). "Reading, Singing and Understanding: Constructions of the Literacy of Women Religious in Late Medieval England", a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 97-120.

⁵¹⁸ KERBY-FULTON, Kathryn (2003). "The Women Readers in Langland's Earliest Audience: Some Codicological Evidence", a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 121-134.

⁵¹⁹ CORTÉS, "Què llegien les dones?...", *cit.*, pp. 715 i 716.

⁵²⁰ BRAYMAN HACKEL, Heidi i KELLY, Catherine E. (eds.) (2008). *Reading Women: Literacy, Authorship and Culture in the Atlantic World, 1500-1800*, Filadèlfia: University of Pennsylvania Press; vegeu també BRAYMAN HACKEL, Heidi (2005). *Reading Material in Early Modern England: Print, Gender, and Literacy*, Cambridge: Cambridge University Press. Tanmateix, i pel que sembla, als Països Baixos els indicis vers una

l'alfabetització femenina serien destacables durant la resta del segle XVI, ja que, a finals del Cinc-cents, el percentatge de dones que eren capaces de llegir i d'escriure hauria augmentat significativament, assolint-se valors percentuals al voltant de l'11% de dones alfabetitzades, nivell que es mantindria durant el següent segle XVII⁵²¹.

Aquestes dades, però, cal matisar-les, ja que, depenent dels sectors socials al qual ens referim, els valors, òbviament, variaran. De fet, la totalitat dels eclesiàstics i dels professionals liberals anglesos eren capaços de llegir i escriure, davallant aquesta xifra al 98% dels membres de la noblesa. Per la seua banda, el percentatge de mercaders i artesans alfabetitzats arribaria al 56%, i només al 21% en el cas dels llauradors benestants. Pel que fa als treballadors, aquesta xifra es reduiria a només el 15% d'alfabetitzats en aquest grup i, pel que respecta a les dones alfabetitzades a l'Anglaterra de l'edat moderna, els valors se situarien, com s'ha dit, pels volts de l'11%.⁵²²

En aquesta línia de recerca al voltant de l'estudi dels nivells d'alfabetització de les dones a Anglaterra, cal destacar el treball d'Eleanor Hubbard, centrat en el Londres de finals del Cinc-cents, tant per la metodologia innovadora que va utilitzar per a inferir els nivells de l'alfabetització femenina, com per les conclusions a què hi arribava, a partir de l'estudi d'unes fonts documentals com són les deposicions judicials extretes del *London Consistory Court*. No debades, malgrat que les conclusions se circumscriuen, lògicament, al Londres de l'època moderna, entre finals del segle XVI i principis del XVII, nogensmenys, aquesta recerca permet aproximar-nos, amb aquestes noves eines metodològiques, a un tema tan problemàtic com el que representa el mesurament de l'alfabetització abans de l'època contemporània. D'altra banda, també permet abordar el procés d'institucionalització de l'ensenyament obligatori en els estats nació.

En relació al primer aspecte citat, hem de destacar la interessant innovació que aporta la professora Hubbard en aquest treball, ja que estudia una forma addicional que existia per a

---

escolarització també femenina farien pensar en unes barreres d'accés menors per a les dones en comparació a altres espais, ja que, en 1320, per exemple, Brussel·les tenia una escola per a l'aprenentatge del llatí exclusivament per a xiques, i, durant el segle XV es menciona la presència de xiques en escoles de gramàtica de localitats com Emmerich, Gouda, Hattem o Culemborg, i ja en el segle XVI, en la vila de Sittard, un important centre comercial, amb una important indústria tèxtil. Vegeu De RIDDER-SYMOENS, "Education and Literacy...", *cit.*, p. 10.

⁵²¹ Per a poder tindre una referència del nivell general de l'alfabetització a Anglaterra, cal recordar que, per al període baixmedieval anglès, "Conservative estimates suggest perhaps as little as 5 per cent of the overall population could read, but in urban locations perhaps as much as 50 per cent of the male population could read English". (El subratllat és meu). BLATT, Heather (2018). *Participatory Reading in Late-Medieval England*, Manchester Medieval Literature and Culture, Manchester: Manchester University Press, p. 9.

⁵²² CRESSY, David (1977). "Levels of Illiteracy in England, 1530-1730", *The Historical Journal*, 20-1, Cambridge, pp. 1-23. Ídem, *Literacy and the Social Order...*, *cit.*

certificar per escrit el vistiplau en una deposició judicial al Londres de l'època moderna. Aquest procediment se situava a mig camí entre “dibuixar” una marca —associada aquesta amb l'analfabetisme—, i la signatura, evidència de la capacitat per a escriure —i per descomptat, de llegir, segons Hubbard—, d'aquell qui la realitzava. A més, l'autora partia de la suposició que estableix que, normalment, s'aprèn abans a llegir que a escriure. Aquesta prova indiciària seria la d'escriure la inicial del nom, coneguda en anglès com a *initialing*, és a dir, ésser capaç de signar un document amb les inicials d'aquell que vol autoritzar-lo o validar-lo. D'aquesta manera, i partint de la hipòtesi que afirma que les dones que eren capaces d'escriure la primera inicial del seu nom, almenys sabrien llegir, es podrien establir unes anàlisis quantitatives del nivell d'alfabetització femenina en la Londres dels segles moderns, els quals se situarien —en la línia abans descrita per Dennis Howard Green—, en uns nivells considerablement majors dels que s'han considerat tradicionalment, encara que sempre clarament per baix dels nivells associats a la població masculina⁵²³.

A més a més, una altra interessant conclusió d'aquest treball en relació a l'alfabetització femenina fa referència a la relativa generalització de la capacitat de la lectura entre les dones londinenques, malgrat que, “naturalment”, el grau de competència lectora variava molt entre les dones dels sectors benestants situats en els barris occidentals de la capital anglesa, i els barris més humils de l'est de la mateixa —curiós exemple d'una pregona inèrcia històrica, ja que al Londres actual encara es palesen aquestes diferències de renda entre el *West* i l'*East End*. Tanmateix, allò interessant és la conclusió de Hubbard quan afirma que tant les dones benestants com les més humils compartien la capacitat de llegir, encara que amb uns graus de destresa molt diferents. Aquesta investigació corrobora també que els nivells d'alfabetització entre els menestrals londinencs eren elevats i que, fins i tot, entre les dones dels artesans més humils era prou comú aprendre a llegir⁵²⁴.

---

⁵²³ HUBBARD, “Reading, Writing and Initialing:...”, *cit.*, pp. 565 i 567. Certament, “Women who signed their names could almost certainly both read and write, at least on a basic level”. A més a més, cal no oblidar que, tal com l'autora comenta a la pàgina 567, “[...]women found reading to be a useful and meaningful skill, one that they improved with practice as adults. Reading, as measured by initials, was apparently more relevant to women's lives than writing, and it was also much more broadly distributed along the social hierarchy, as an analysis of married women's literacy and their husbands' status suggests”. (El subratllat és meu). No oblidem, tanmateix, les recents objeccions d'altres historiadors modernistes a les hipòtesis en què es basa aquesta autora. Vegeu, HAILWOOD, “Rethinking Literacy...”, *cit.*

⁵²⁴ HUBBARD, “Reading, Writing and Initialing:...”, *cit.*, p. 556. En efecte, “While some sorts of women were much more likely to have exposure to literacy than others, close examination of the distribution of reading and writing literacy among London women reveals that unlike writing, learning how to read was fairly common even among the humbler women of London's trade and craft communities”. (El subratllat és meu). Aquest elevat nivell d'alfabetització entre els menestrals també es constata en la València del Quatre-cents a partir de les evidències que sobre biblioteques i llibres es poden localitzar en els inventaris *post-mortem*. ¿Com interpretar, si no, que la vídua d'un teixidor posseís un exemplar del *Llibre de les bèsties*, de Ramon Llull i de les *Faules d'Esop*, o que la vídua d'un flequer en tingués catorze, amb una representació dels llibres més populars a les biblioteques

D'altra banda, Carla Frova es pregunta per quin va ser el paper que va jugar l'escola a Itàlia durant els segles finals de l'edat mitjana en el proveïment d'habilitats de lectura i escriptura per a les dones. En aquest sentit, aquesta autora palesa en un treball seu que —malgrat que a uns nivells molt petits en relació als nivells generals de l'expansió que va caracteritzar el sistema d'ensenyament de base a les ciutats italianes—, també les dones medievals italianes durant els segles XIV i XV s'havien vist beneficiades dins d'aquesta tendència general cap a un progressiu increment de les destreses lectoescripturàries. Frova fins i tot es qüestiona fins a quin punt es podria parlar de *mulieres literatae* en un context general caracteritzat als territoris italians per una difusió extraordinària de la capacitat de llegir i escriure.⁵²⁵

Certament, les notícies que ens arriben de xiquetes escolaritzades en el cas italià són ben minses. Tanmateix, s'han trobat evidències en relació a l'escolarització femenina en la documentació disponible per al cas de la Gènova de finals del segle XV, gràcies a una disposició de la república genovesa per la qual s'havien de redactar uns llistats amb els noms dels alumnes que aprenien la lectura, l'escriptura i la gramàtica a les escoles regides per mestres privats que caracteritzaven la ciutat lligur. Concretament, d'entre els més de cinc-cents noms enregistrats en aquest índex, només es pot destacar un de femení: es tracta de la filla d'un barber, de nom Caterinetta, la qual, juntament amb el seu germà Petrinus, es menciona que llegia el *Donat* sil·labejant⁵²⁶.

Per altra banda, i pel que fa a les al·lusions a dones treballant com a mestres, només se'n registren dos casos, trobant-se el primer exemple en el cadastre florentí de 1427, el qual sembla referir-se a una mestra. En aquest cas, la seua rellevància es relaciona amb el fet que aquesta educadora no treballava per a una família —a mode de preceptora privada—, sinó que, més aviat, gestionava la seua pròpia escola. Aquest detall el coneixem gràcies a la declaració del teixidor de llana Lorenzo di Fabiano, ja que sabem pel seu testimoni que aquest darrer vivia en una casa adjacent a una altre habitatge on una dona «ensenyava els xiquets a llegir»⁵²⁷. El mateix pot dir-se de la segona referència a una dona que estava exercint de mestra, segons

---

medievals, com ara el *Flos sanctorum*, el *Saltiri*, el *Llibre de vicis i virtuts* o el *Puniment d'amor*; entre altres? Vegeu CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (2012). “Què llegien les dones?...”, *cit.*, pp. 722-726. Sobre el darrer llibre esmentat, el conegut en llatí com a *Stimulus amoris*, atribuït tradicionalment a Sant Bonaventura, vegeu EISERMANN, Falk (2001). *'Stimulus Amoris': Inhalt, lateinische Überlieferung, Deutsche Übersetzungen, Rezeption*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

⁵²⁵ FROVA, Carla (2019). “Maestre e scolare. Tracce di percorsi scolastici di donne nell'Italia del tardo Medioevo e nel primo Rinascimento”, a *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, volum 131, (2), pp. 285-295.

⁵²⁶ Ídem. El cas d'aquesta xiqueta està datat el quatre de juny de 1500.

⁵²⁷ BLACK, Robert D. (2007). *Education and Society in Florentine Tuscany. Teachers, Pupils and Schools c.1250-1500*, a *Education and society in the Middle Ages and Renaissance*, 29, Leiden-Boston: Brill, p. 336.

comenta Carla Frova, citant, al seu torn, a Robert Black. En aquest cas, en concret, aquesta mestra és esmentada al cadastre de 1480 pel pare d'un xiquet de 5 anys: «Agnolo va a llegir amb mona Chosa»⁵²⁸.

En altres regions més perifèriques de la península italiana, destaca una notícia aïllada procedent del Piemont respecte al fenomen de l'ensenyament per part de dones exercint de mestres. En concret, a Moncalieri, una petita localitat propera a Torí, s'esmenta la presència d'una mestra a una deliberació en l'any 1347, en la qual s'establí que a la ciutat només pogués ensenyar un únic mestre. Tanmateix, el municipi va fer una excepció, tot permetent que precisament una dona estigués facultada per a continuar exercint de mestra a la població. *Domina Nicolina*, gràcies a aquesta gràcia, podria continuar instruint els xiquets *sicut est solita, és a dir*, tal com s'acostuma, derogant, d'aquesta manera, les prerrogatives monopolístiques assegurades al mestre⁵²⁹.

A més a més, un altre dels espais en els quals s'ha treballat el tema de l'alfabetització femenina ha estat el corresponent a les comunitats religioses i assistencials que acullen dones⁵³⁰. En aquestes institucions hospitalàries, es detecta sovint una presència significativa de dones *litteratae*, és a dir, alfabetitzades. En aquesta línia, Duccio Balestracci, estudiant per a Santa Maria della Scala de Siena no només les fonts escrites sinó també les iconogràfiques, cita el testimoni decisiu del memorial de Giovanni di Niccolò di Ranieri: el 1390, a l'interior d'aquest hospital, una *Monna Chaterina* «ensenya a llegir a les xiquetes»⁵³¹.

Tancarem aquest apartat amb una altra menció a una prova iconogràfica que mostra clarament a una xiqueta aprenent de lletra, en aquest cas a la Toscana. Efectivament, es tracta d'aquella bella imatge que mostra a una alumna llegint sota la guia i ajuda del seu mestre, en un detall d'un fresc anomenat *Acollida, educació i casament d'una filla de l'Hospital*, obra de Domenico di Bartolo, el qual es troba a l'Hospital de Santa Maria della Scala a Siena, datat entre els anys 1441 i 1442.

---

⁵²⁸ Ibidem, p. 350.

⁵²⁹ NADA PATRONE, Anna Maria (1996). *Vivere nella scuola. Insegnare e apprendere nel Piemonte del tardo Medioevo*, Torino-Cavallermaggiore: Gribaudo, pp. 62 i 74.

⁵³⁰ MARINO, Salvatore (2024). "Espais i formes d'educació i aprenentatge a la Barcelona baixmedieval", comunicació presentada per aquest historiador a la darrera edició del Curs d'Especialització en Història Medieval que es va celebrar a la Universitat d'Estiu de Gandia. En aquesta, Marino va parlar de l'hospital, com a espai d'educació, aprenentatge i inserció laboral. Ídem, (2024). "Infanzia, adolescenza e apprendistato a Barcellona. Le fonti notarili della Santa Creu (sec. XV)", *Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica*, n.s. VIII, pp. 189-209.

⁵³¹ BALESTRACCI, Duccio (2010). *Cilastro che sapeva leggere. Alfabetizzazione e istruzione nelle campagne toscane alla fine del Medioevo (XIV-XVI secolo)*, Pisa: Pacini Editore, pp. 59-60.

Hem vist fins ací alguns exemples de treballs historiogràfics que, aplicats en diversos contextos geogràfics de l'Europa medieval, malden per conèixer millor quina era la situació de les dones respecte a l'alfabetització i el seu accés a la cultura escrita⁵³². En general, tots els indicis apunten, tal com s'observa en les nombroses evidències disponibles al respecte, que existia un nivell molt més baix de dones alfabetitzades en comparació al percentatge de l'alfabetització masculina en tots els observatoris descrits. Tanmateix, malgrat la constatació d'aquest accés amb més entrebancs a l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura que caracteritzava l'ensenyament escolar femení —destinat, no ho oblidem, generalment a l'educació masculina—, hom pot detectar una tendència a l'alça en l'alfabetització femenina per al període baixmedieval i renaixentista.

---

⁵³² MIGLIO, Luisa (2008). *Governare l'alfabeto. Donne, scrittura e libri nel Medioevo*, Col·lecció Scritture e libri del medioevo, número 6, Roma: Viella.

7.2. La difusió de la lectura entre les dones valencianes baixmedievals: de reines, abadesses i dones de menestrals

Amb tot, en la línia que estem descrivint, i per al cas valencià, disposem d'alguns treballs sobre els nivells d'alfabetització femenins a la València d'inicis del segle XVI, com ara l'estudi de Francisco Gimeno Blay. Aquest historiador, a partir del buidatge dels *llibres d'albarans* de l'Hospital General de València entre el període que comprèn els anys 1512 i 1576, arribava a la conclusió —aparentment contradictòria amb allò que venim exposant fins ara—, que confirmaria un analfabetisme aclaparador entre les dides que treballaven per a l'hospital. Com és conegut, tot aquell que cobrava de l'hospital en concepte d'algun treball que realitzava en el mateix havia d'escriure un albarà confirmant el pagament consignat, el qual podia estar escrit de pròpia mà o per delega gràfica⁵³³. En concret, aquestes dones que prestaven els seus serveis a aquest hospital de la ciutat de València procedien de l'espai rural o es reclutaven entre les rengles dels sectors de l'artesanat urbà. A més, d'entre els albarans procedents d'altres institucions que Gimeno va emprar per a completar la seua recerca, només se'n trobaren 16 dones que sabien escriure, en uns casos redactant-los completament, o bé signant un albarà redactat per mà d'altri, i encara que la majoria són dones d'extracció nobiliària o burgesa⁵³⁴, la resta —i això ens interessa molt—, eren dones de menestrals⁵³⁵.

En relació amb açò, se n'han trobat alguns inventaris de béns o *post-mortem* que confirmen la possessió de llibres —en general d'uns pocs exemplars—, entre les dones de teixidors, brodadors o flequers⁵³⁶, entre altres, però també, com la troballa feta durant la present investigació, per part de la dona d'un llaurador i un pedrapiquer, respectivament, i, a més, procedent d'una àrea rural. Inequívocament, aquesta troballa confirma que també en els espais

---

⁵³³ GIMENO BLAY, Francisco Miguel (1993). “Analfabetismo y alfabetización femeninos en la Valencia del Quinientos”, *Estudis*, 19, pp. 59-102. Ídem, (1984). *La escritura en la diócesis de Segorbe: una aproximación al estudio del alfabetismo y la cultura escrita en el Alto Palancia (1383-1458)*, tesi doctoral inèdita, dirigida pel doctor José Trenchs Òdena, València: Universitat de València; vegeu també FERRER, *La lectura en Valencia...*, cit. Ídem, (1994-1995). “Mujeres y libros en Valencia (1416-1474)”, *Estudis Castellonencs*, 6, pp. 515-523. Ídem, (2011). “De entre los libros prohibidos: Gamaliel”, *e-Humanista*, 17, pp. 271-285.

⁵³⁴ Fins i tot, Francisco Gimeno va trobar a una impressora, Jerònima Galés, exemple de l'*agency* de les dones en aquest període. Vegeu, per a conèixer millor al personatge GREGORI ROIG, Rosa Maria (2008). *Creant modernitat: la impressora Jerònima Galés i els Mey (València, segle XVI)*, tesi doctoral inèdita, València: Universitat de València-Facultat de Geografia i Història. Ídem, (2020). “Jerònima Galés”, dins de FURIÓ i DIEGO, Antoni, Editor (2020). *Quinze dones valencianes*, Catarroja: Editorial Afers.

⁵³⁵ GARCIA FEMENIA, Alfred (2024). *Un país de lletrats i analfabets. Pràctiques d'escriptura en el llinar de la modernitat*, València: Universitat de València, Publicacions de la Universitat de València-PUV, pp.181-189. En l'apartat dos d'aquest llibre, sota el títol “Escriure en femení”, se'n poden consultar alguns exemples d'albarans escrits de manera autògrafa per diverses dones, des de monges rurals, com ara una monja de Carlet, fins a la impressora Jerònima Galés.

⁵³⁶ MAIZ, “Les travaux féminins...”, cit.

rurals valencians, les dones, si més no, eren posseïdors de llibres.⁵³⁷ Més enllà, doncs, de dones contemporànies poderoses i importants, les quals estaven molt alfabetitzades i valoraven la cultura escrita, com eren els casos de la reina Maria, posseïdora d'una important biblioteca⁵³⁸ o de Sor Isabel de Villena⁵³⁹—aquesta darrera, com sabem, abadessa del Convent de la Trinitat—, també els exemples descrits en aquesta recerca doctoral, com són els casos de Gostança, habitant del món rural, o de Beatriu Guimerà, resident a la ciutat de València, representen, per ells mateixos, i per les diferents proves que convergeixen en la mateixa línia, uns indicadors, almenys d'una certa circulació de llibres i unes mínimes destreses lectoescripturàries entre membres de segments socials sovint descartats com a posseïdors d'un mínim nivell d'alfabetització⁵⁴⁰.

En definitiva, tots aquests indicis esdevenen unes evidències significatives que ens parlen d'uns nivells més elevats d'alfabetització als considerats tradicionalment, i ens remetent, per extensió, a confirmar indirectament la hipòtesi plantejada a l'inici d'aquesta tesi: l'alfabetització als espais rurals del regne de València era superior a la habitualment considerada per al període baixmedieval.

---

⁵³⁷ *Vide supra*, pàgina 220, AMAIc, Protocol Notarial, signatura XV.1, sn, notari Pere Martí.

⁵³⁸ Vegeu, sobre la reina Maria de Castella, entre altres, RODRIGO LIZONDO, Mateu (2012). “Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó” en *Dones i Literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Vol. II, València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 471-526; RUIZ DOMINGO, Lledó (2020). “Maria de Castella”, dins de FURIÓ i DIEGO, Antoni, Editor *Quinze dones valencianes*, Catarroja: Editorial Afers, p. 60. L'autora reflexiona, molt encertadament, al voltant de la biblioteca personal de la reina Maria i els seus hàbits de lectura: efectivament, la possessió de llibres no implica haver-los llegit, però com diu Pedro M. Cátedra “la posesión es una categoría, siquiera primaria, de la pertenencia ‘intelectual’ de una biblioteca”. Cfr. CÁTEDRA, Pedro M. (2003). “Bibliotecas y libros de mujeres en el siglo XVI”, *Península. Revista de Estudios Ibéricos*, 0, pp. 13-27 (p.15). Ídem, (2019). *Reginalitat baixmedieval. La significació política, econòmica i cerimonial de la reina consort a la Corona d'Aragó durant els segles XIV i XV*, tesi doctoral amb menció internacional, dirigida pel doctor Antoni Furió i Diego, Universitat de València-Facultat de Geografia i Història. Tanmateix, en alguns casos s'explicitava que la dona que rebia en herència llibres era capaç de llegir-los. Aquest seria el cas de Fabiana, neboda de Bernat Fenollar, domer de la Seu de València, quan en el seu testament s'afirma que: “[...] Ítem, lexe a Fabiana, germana sua, neboda mia, lo primer del *Crestià* de mestre Francesch Eximènez, e lo *Boca de consolació* abduy en pla, per que·ls tinga e liga en memòria mia, pregant Déu per la mia ànima”. Heretava, però, molts menys llibres que el seu germà, Bernard Fenollar. (El subratllat és meu). Cfr. Apèndix documental, n. 20.

⁵³⁹ CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa, MANDINGORRA LLAVATA, Maria Luz, PONS ALÓS, Vicent, (2019). “«Aquestes són les obres que yo, Sor Isabel de Billena, é fetes en aquest monestir»», *Notes autògrafes de Sor Isabel de Villena*”, València: Col·lecció Recerca, 22, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

⁵⁴⁰ ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis (2023). “El trabajo femenino en la industria cerámica bajomedieval. Constança, mujer del maestro Nicolau Reiner y otras trabajadoras del sector en la Ciudad de Barcelona (1514-1519)”, *Cuadernos Medievales*, 35, pp. 100-120. Significativament, a la pàgina 106 d'aquest article comenta el seu autor que “Algunas mujeres del ámbito artesanal de la Barcelona del momento sabían escribir y registraban movimientos en los libros de contabilidad”. (El subratllat és meu).

EPÍLEG

LES ESCOLES VALENCIANES BAIXMEDIEVALS I ELS NIVELLS D'ALFABETITZACIÓ: UNA APROXIMACIÓ

Com hem vist, des dels anys seixanta del segle XX la historiografia es va anar nodrint amb les aportacions d'un grup d'historiadors que centraren la seua atenció en l'estudi de l'alfabetització, majoritàriament mitjançant la quantificació de les signatures localitzades en diferents tipus de fonts primàries, com ara documentació notarial o processos judicials. Malgrat les nombroses crítiques que des de l'inici dels estudis de les signatures s'han anat plantejant, fruit de les moltes limitacions amb què ens enfrontem quan utilitzem aquest mètode de mesurament del grau d'alfabetització, sens dubte aquest procediment de quantificació ens ha proporcionat unes dades valuoses per a poder inferir els seus nivells⁵⁴¹.

Amb tot, la quantificació de les signatures no és, ni de bon tros, l'única via per a aproximar-nos als nivells d'alfabetització d'una població. A partir dels treballs que han anat realitzant-se en la línia historiogràfica de la història social de l'escriptura, s'han estudiat fenòmens com la delega gràfica. Aquesta s'explica en el context baixmedieval per la conjunció d'una presència cada vegada major dels registres escrits i l'escriptura amb un analfabetisme encara prou elevat. En el cas del medievalisme valencià, disposem d'alguns treballs en aquesta línia de recerca que s'han centrat en l'estudi de la delega gràfica emprant com a font documental els albarans de les institucions assistencials com ara l'hospital general o el convent

---

⁵⁴¹ CRESSY, "Levels of Illiteracy...", *cit.* Ídem, *Literacy...cit.*; SCHOFIELD, "The Measurement of Literacy...", *cit.*; CHARTIER, Roger (1989). "Las prácticas de lo escrito", en ARIÈS, Philippe i DUBY, Georges, *Historia de la Vida Privada. Del Renacimiento a la Ilustración*, Vol. III, en particular, l'apartat "Medir la alfabetización", pp. 114-126. Cal recordar la necessitat, propugnada per influents especialistes, per tal de superar els reduccionismes massa simplistes que associen saber signar amb alfabetisme i no ésser capaç de signar amb analfabetisme. Vegeu, en aquest sentit, BARTOLI LANGELI, Attilio (1996). "Historia del alfabetismo y método cuantitativo", *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, número 3, Universidad de Alcalá de Henares, pp. 87-106; Fins i tot, una historiadora de l'alfabetització arriba a considerar l'estudi de les signatures com a "arguably useless". FERGUSON, (2003). *Dido's Daughters: Literacy,...*, *cit.*, p. 77;

del Carme de la ciutat de València.⁵⁴²

Emmarcada en els espais rurals que constitueixen l'observatori de referència de la present tesi, una recent aplicació d'aquest enfocament per a l'estudi de l'alfabetització ha estat l'aportació del medievalista Pau Viciano. En concret, s'ha interessat pel fenomen de la delega gràfica i la seua evolució per al període tardomedieval en una de les viles de trets clarament rurals —per la predominança del camperolat i de les activitats agràries— com és el cas de Vila-real.⁵⁴³ Partint de l'anàlisi de la documentació municipal de caire fiscal com són els registres dels comptes de claveria, en els quals s'han conservat els albarans o rebuts, coneguts com a “albarans de rebuda”, ha estudiat l'evolució de la delega gràfica entre els anys 1362 i 1508. Aquests albarans, amb què el beneficiari del pagament per part del clavari del consell municipal certificava amb la seua redacció —de vegades delegada en un altre—, la realització efectiva de la retribució per part del representant de l'administració, es troben adjunts en aquesta tipologia documental i servien per què aquest darrer manifestés la seua conformitat.

Considerant que l'estructura socioprofessional de Vila-real fos semblant a la de Castelló, per a la qual sí que es disposa d'informació desagregada per grups, l'autor comparava els valors absoluts i percentuals dels titulars dels albarans en el període comprès entre 1468 i 1508. Aquest interval temporal coincideix amb el moment en què els notaris deixaren de delegar cap albarà i, alhora, quan els escrivans del consell deixaren d'ésser els preferits pel costum administratiu, de manera que es pot relacionar més clarament la delega gràfica amb la manca d'habilitats escripturàries. Comparant els valors obtinguts amb les dades que existeixen per a poblacions rurals com la Valldigna o la vila d'Alzira, Viciano estima que a les darreries del segle XV aproximadament un 25 % dels homes —cristians i caps de família— veïns de Vila-real estarien alfabetitzats, encara que fos de manera rudimentària⁵⁴⁴.

Aquest valor, si incloïa les dones en la seua estimació, transformaria el percentatge de l'alfabetització general calculat per al Vila-real tardomedieval a una taxa que se situaria entre el 12 i 13 %, semblant als valors que Eugenio Ciscar Pallarés calcula per a les poblacions d'Alzira i del nucli rural de la Valldigna, amb unes taxes d'alfabetització per al període modern

---

⁵⁴² GIMENO BLAY, Francisco Miguel (1993). “Analfabetismo y alfabetización femeninos en la Valencia del Quinientos”, *Estudis*, 19, pp. 59-102; GARCIA FEMENIA, Alfred (2018). “Als hospitals de València: analfabetisme i alfabetització (1450-1518)”, a Villanueva Morte, Concepción, Conejo da Pena, Antoni i Villagrasa-Eliás, Ramón (eds.) *Redes hospitalarias: historia, economía y sociología de la sanidad*, Saragossa: Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza; MANDINGORRA LLAVATA, María Luz (1994-1995). “Alfabetismo y educación gráfica en la Valencia del Quinientos. El libro de albaranes del convento del Carmen (1517-1538)”, *Estudis Castellonencs* 6, pp. 785-798.

⁵⁴³ VICIANO, “Com yo no sàpia scriure: la delega gràfica...”, *cit.*

⁵⁴⁴ *Ibidem*, p. 964.

del 15 % i el 10-11 %, respectivament⁵⁴⁵.

En consonància amb tot això, podem preguntar-nos si també és possible inferir els valors aproximatius de l'alfabetització en poblacions del món rural situades en l'espai de la nostra recerca —com era el cas de Vila-real— basant-nos en les dades que ens subministren les fonts analitzades en el present treball sobre les escoles situades en els espais rurals valencians. Concretament, ¿seria possible aventurar-nos a calcular-la? ¿podem esbrinar els seus valors en relació amb el grup d'edat que enquadrava els xiquets en edat escolar? La resposta és afirmativa. De fet, podem partir de les dades que ens proporcionen les fonts primàries de natura municipal que estem investigant en aquesta tesi i de les informacions complementàries contingudes en les fonts secundàries historiogràfiques que han estudiat les escoles rurals del nostre àmbit. D'altra banda, sembla lògic relacionar la presència d'escoles en aquestes viles rurals i els valors de l'alfabetització extrapolats per a la població general. ¿És possible quantificar d'aquesta manera el fenomen que estudiem ara? ¿Quines són les limitacions que cal considerar?

En primer lloc, necessitem poder disposar d'algunes dades concretes, com ara el nombre dels escolars que assistien a l'escola municipal i, per altre costat, la xifra dels habitants de la vila de la qual volem conèixer el valor aproximat de l'alfabetització. La primera xifra és prou escassa en la documentació buidada, però comptem amb algunes referències documentals i historiogràfiques que ens poden ajudar a estimar aquest nivell. D'altra banda, coneixem, en alguns casos, el nombre de focs per a aproximar-nos al volum poblacional d'algunes de les localitats on hem localitzat una escola de gramàtica.

Per al primer cas, posseïm algunes dades que ens podem donar una referència sobre el nombre d'alumnes que assistien a l'escola, en concret en el cas de l'escola de la vila d'Alzira. Sabem que en 1495 les autoritats del consell municipal alzireny, davant de la imminent renúncia del mestre llavors com a conseqüència de l'escàs contingent d'escolars que tenia i, segons sembla, també per altres promeses que els primers havien incomplides, aquests li prometien, per a evitar que se n'anés, que tindria vint-i-cinc gramàtics, trenta partistes i alguns legistes⁵⁴⁶. És a dir, que estaríem parlant d'un grup d'uns aproximadament seixanta alumnes⁵⁴⁷.

---

⁵⁴⁵ CISCAR PALLARÉS, Eugenio (1998). "Cruz o firma en la práctica procesal (contribución a la medición de la alfabetización en el Reino de Valencia, siglos XVI-XVIII)", *Estudis: Revista de historia moderna*, 24, pp. 37-62.

⁵⁴⁶ AMAlz, *Llibres dels actes dels jurats e concell*, Sign. 03/83, f. 213v, (11-febrer-1495), que com lo mestre de les scoles està en punt de anar se'n. Vegeu apèndix documental, número

⁵⁴⁷ En l'escola de Cervera es preveia una assistència de com a mínim cinquanta escolars. Vegeu DURÁN i GÓMEZ, "Las escuelas de Gramática...", *cit.*, p. 45; Recordem que, malgrat que no es pot saber quants estudiants assistien a la cèlebre escola d'Antoni Tristany, "Según afirmaba la defensa, en los años previos a la detención de Tristany había *de continu* unos cuarenta jóvenes, pero es probable que esa expresión haga referencia solamente a los que comían y dormían en ella, viéndose incrementado su número por los que cada día se desplazaban desde

Al mateix temps, també podem estimar el volum demogràfic de la vila d'Alzira a partir de les dades de què disposem per a l'any 1499, quan la seua població s'havia reduït a uns 550 focs pel sotrac dels recurrents brots pestífers, raó per la qual es trobava en una fase demogràfica recessiva⁵⁴⁸. Si apliquem un coeficient de valor quatre, a raó de dos adults i dos menors per família, obtindríem una xifra de 2.200 habitants. Com que, estadísticament, la meitat dels menors havien d'ésser xiquets, que són els que assistien a l'escola, i si dividim els 550 xiquets per quatre, per a estimar de manera aproximada la cohort del grup d'edat que es correspondria amb les edats quan els escolars assistien a l'escola, les quals oscil·larien entre els set i els dotze anys, obtindríem una xifra d'uns aproximadament 138 alumnes potencials. Com que sabem que al mestre Antoni de Llosa se li adjudicaven uns seixanta alumnes, aquesta xifra representaria al voltant d'un 43,5 % del total del segment de xiquets susceptible d'assistir-hi, una xifra més elevada d'escolarització de la que s'assoliria en el segle XIX. Significativament, aquests valors no divergeixen molt dels calculats per Ciscar Pallarés per al període entre 1575 i 1705, amb una estimació d'un 29,5 % dels homes alzirenys capaços de signar en les deposicions judicials.⁵⁴⁹

Altres investigadors, com Ferragud i Viciano, plantegen extrapolar els valors percentuals de la població infantil en edat escolar a partir de les dades que ens proporcionen altres fonts, com ara el famós *catasto* florentí de 1427, que establia que els xiquets entre els sis i els quinze anys que vivien a Florència representaven el 11,82 % de la població total.⁵⁵⁰ Si aplicàvem aquest percentatge, el nombre de xiquets en Alzira seria de 260 i, en conseqüència, el percentatge dels xiquets escolaritzats a la vila ascendiria al 23,08 % del total de la cohort aproximadament, tampoc massa divergents amb els valors obtinguts per al període modern⁵⁵¹.

Tornant a Vila-real, i considerant que el seu consell municipal també li oferís un grup de seixanta alumnes, per a una població de 290 focs en 1499, o d'uns 1.160 habitants, el valor dels xiquets escolaritzats del total de la seua cohort ascendiria a un 20,7 %, una xifra prou similar al valor plantejat per Viciano.⁵⁵² Comptat i debatut, aquests percentatges ens remetent a

---

sus propias casas". Una xifra, per tant, prou similar a la proposada pel consell municipal alzireny. Vegeu CRUSELLES, "Prisión, muerte y condena de Antoni Tristany...", *cit.*, p. 139.

⁵⁴⁸ FURIÓ i DIEGO, Antoni (1986). *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, tesi doctoral, t. I, p. 194; Ídem, (1995). *Història del País Valencià*, València: Alfons el Magnànim. Reeditat l'any 2001, València: Tres i Quatre, número 41 de la biblioteca d'estudis i investigacions, p. 186.

⁵⁴⁹ CISCAR PALLARÉS, "Cruz o firma...", *cit.*, p. 47; FURIÓ, "L'escola de gramàtica de Sueca...", *cit.*

⁵⁵⁰ BLACK, Robert D. (2007). *Education and Society in Florentine Tuscany. Teachers, Pupils and Schools c.1250-1500, a Education and Society in the Middle Ages and Renaissance*, 29, Leiden-Boston: Brill.

⁵⁵¹ FERRAGUD i VICIANO, "L'escola de gramàtica d'Alzira...", *cit.*

⁵⁵² VICIANO, "Com yo no sàpia scriure: la delega gràfica...", *cit.*, p. 964.

uns valors de l'alfabetització prou elevats, en relació a altres períodes històrics i espais. Les escoles, sens dubte, varen contribuir decididament a l'augment de les habilitats escripturàries i del domini de la lectura, si més no, a un nivell elemental. I malgrat que el nombre dels escolars que accedien a estudis superiors, per a esdevenir notaris, advocats o metges o per a seguir la carrera eclesiàstica, no seria molt elevat⁵⁵³, els fills dels llauradors i artesans que esmerçaren uns cinc anys a l'escola per a reincorporar-se al món laboral en el camp o en el taller artesà, dominarien, encara que de manera elemental, els rudiments de la lectura i l'escriptura.

---

⁵⁵³ APARISI, "The notarial profession...", *cit.*; Ídem, *Del camp a la ciutat...*, *cit.*

CONCLUSIONS

Escoles i alfabetització al món rural: una aproximació al cas valencià (Segles XIV-XV)

Establir els nivells d'alfabetització en el món rural valencià a la baixa edat mitjana a partir de l'anàlisi de les evidències que hem trobat sobre l'existència d'escoles i mestres en aquests nuclis rurals representa una tasca feixuga, però imprescindible, per a aproximar-se a estimar el volum de la població rural que era capaç de llegir i/o escriure, encara que fos d'una manera elemental i adreçada bàsicament a unes finalitats pràctiques. Habitualment, les fonts historiogràfiques que han estudiat el sistema escolar medieval valencià no s'han plantejat com a objectiu prioritari la utilització de les dades que ens proporcionen les preuades fonts documentals que han estat analitzades en la present investigació per a tractar de calcular l'abast relatiu de l'alfabetització. Com hem demostrat en la present recerca, és possible inferir, ni que siga de manera aproximada, el grau de penetració de l'alfabetisme que caracteritzava els individus que habitaven en les viles rurals valencianes a partir de les fonts analitzades en el transcurs de la present investigació.

D'altra banda, l'existència de nombroses evidències de la presència de mestres en poblacions rurals del nostre marc geogràfic de recerca ens il·lumina sobre el grau d'extensió de l'ensenyament en aquests espais durant els segles XIV i XV, tot suggerint que —tal com s'esdevenia en altres regions de l'Europa del període—, el fenomen de l'alfabetització no es circumscribia als àmbits urbans, sinó que s'estenia també al llarg de l'espai rural. En el cas del regne de València, aquest espais s'estructuraven a partir d'una xarxa o sistema de viles, les escoles de gramàtica de les quals representaven uns centres d'ensenyament que els respectius consells municipals vilatans maldaven per finançar, subvencionant la contractació dels mestres de gramàtica. De fet, l'existència d'escoles en una sèrie de nuclis de poblament de dimensions mitjanes, però amb funcions urbanes⁵⁵⁴, com són les viles de Morella, Vila-real, Castelló, Alzira, Gandia, Cocentaina, Alcoi, Elx o Oriola, a més d'en altres poblacions més menudes, com ara Sueca, ens assabenten de l'interès que mostraven els grups socials més dinàmics que hi habitaven per invertir en l'educació literària dels seus fills. La proliferació d'escoles de gramàtica en moltes de les viles estudiades en aquesta recerca doctoral a partir de la segona meitat del segle XIV i durant el segle XV palesa, sens dubte, un afany de les autoritats representatives del poder municipal per tal d'incrementar el nivell formatiu dels joves, també en el món rural. Aquest foment de l'ensenyament per part de les institucions rectores de la vida

---

⁵⁵⁴ FURIÓ, *Història del País Valencià, cit.*, p. 90.

local s'interpreta com una clara estratègia per a facilitar la promoció i l'ascens social a través de l'adquisició de les eines bàsiques de l'alfabetització, imprescindibles cada vegada en més àmbits de la gestió pràctica dels afers quotidians. L'assoliment d'uns coneixements mínims de lectura i escriptura eren el primer pas en un recorregut educatiu que podia acabar en la carrera eclesiàstica o l'aprenentatge d'estudis superiors. Un fenomen, d'altra banda, que s'emmarcava en un context general europeu en el qual, des de mitjans del segle XIII, s'estava experimentant una veritable "revolució de l'escrit", i en el que el regne de València estava plenament inscrit.⁵⁵⁵

En paral·lel, en competència amb aquestes escoles municipals, molts mestres i els seus cambrers o ajudants s'afanyaven a cobrir aquesta creixent demanda per a l'aprenentatge literari, de vegades a títol particular i, en d'altres ocasions, constituint societats privades entre diversos mestres, mitjançant contractes societaris arranats notarialment. A partir del buidatge i de l'anàlisi de la documentació primària proporcionada pels registres de la comptabilitat dels consells municipals, s'han intentat documentar els pagaments realitzats per les autoritats vilatanes als mestres contractats en cada moment per a atendre les necessitats educatives dels joves. Així doncs, partint dels registres consignats en l'apartat de dates dels anomenats llibres de clavaria i de les diferents notícies que sobre els mestres municipals hem anat trobant en els manuals de consells de l'administració dels consells municipals de les viles estudiades, podem afirmar que el col·lectiu docent d'aquests nuclis de població es caracteritzava per cobrar uns salaris en general modestos, una contractació per períodes reduïts de temps i, per consegüent, un grau elevat de mobilitat dels mestres analitzats⁵⁵⁶, alguns dels quals podien venir de llocs molt allunyats.

Sens dubte, cal concloure també que un condicionant rellevant en la present investigació té a veure amb la pròpia definició del concepte d'alfabetització. Aquest ha estat objecte de revisió en els darrers anys per part dels especialistes que se n'han ocupat. En efecte, en el camp teòric de recerca al voltant del qual pivota la present tesi doctoral, el desenvolupament de l'anomenada alfabetització pragmàtica o *pragmatic literacy*, com és coneguda en l'àmbit acadèmic del medievalisme a nivell internacional, ha marcat una fecunda línia d'investigació. Aquesta prioritza fonamentalment l'estudi de les motivacions associades als processos d'alfabetització, dels mecanismes implicats per al seu assoliment i de les

---

⁵⁵⁵ Vegeu, entre altres BERTRAND, *Documenting the Everyday in Medieval Europe...*, *cit.*

⁵⁵⁶ Les actes dels consells i els llibres de comptes municipals han estat les fonts privilegiades en els estudis sobre l'educació primària en les zones rurals. Vegeu DEL TREDICI, "Maestri per il contado...", *cit.*, p. 275; NADA PATRONE, *Vivere nella scuola...*, *cit.*, capítol I.

conseqüències del seu ús. En definitiva, aquestes recerques al voltant dels factors que expliquen la necessitat d'una mínima formació de lletra durant la baixa edat mitjana s'han basat en una utilització de les habilitats de la lectura i l'escriptura aplicades en contextos concrets. Aquestes destreses elementals en la utilització de la lectura i l'escriptura servien per a afrontar problemes quotidians que requerien de l'ús del registre escrit per a tractar de solucionar-los. A més, l'alfabetització no es pot considerar un fenomen unívoc i estàtic, sinó que actualment hom parla d'alfabetitzacions, en plural. De fet, existeix un consens pel qual cal reconèixer-li a la capacitat de llegir i d'escriure el caràcter d'un coneixement que abasta un espectre de gradacions, un ventall de possibilitats d'aplicacions en la pràctica. Per exemple, un individu pot ésser capaç de llegir un tipus específic de lletra i no un altre. En altres casos, l'alfabetització es pot referir a la capacitat de reconèixer les lletres de l'abecedari i, en d'altres, pot equivaldre a llegir textos complexos. Fins i tot, podem estar parlant d'una variant del fenomen que se centra en un dels dos aspectes que s'associen al terme alfabetització: la lectura o l'escriptura. En definitiva, l'estudi del fenomen de l'alfabetització s'ha de plantejar dins d'un marc més integrador que s'ha designat com a "cultura gràfica" i que inclou totes les manifestacions de l'escriptura en diferents formats i finalitats⁵⁵⁷. Conseqüentment, doncs, també ha calgut esmenar algunes aproximacions massa mecanicistes i simplificadores a l'hora d'intentar quantificar els nivells d'alfabetització d'una població determinada, un col·lectiu o, fins i tot, un individu.

D'altra banda, pensem que amb el nostre treball de síntesi plantejat en aquesta tesi aportem una necessària visió de conjunt del fenomen de l'alfabetització a nivell europeu i ibèric. No debades considerem completament imprescindible, si es vol interpretar de manera significativa el progrés i l'abast de la difusió de la cultura escrita en el nostre camp de recerca, emmarcar-la en una escala d'anàlisi major. En aquest sentit, la combinació d'un enfocament general, reflexionant sobre processos similars observats en altres àrees del món medieval amb una anàlisi de detall, centrada en l'espai rural del regne de València, ha estat una de les nostres prioritats a l'hora d'estructurar els mecanismes que expliquen l'augment de l'ús dels registres escrits en el món rural. L'objectiu no era un altre que no perdre de vista que la proliferació dels documents escrits i l'augment de la penetració social del saber que constatem en la societat baixmedieval valenciana com una de les conclusions a les que arribem amb aquesta investigació s'han d'encabir en un marc europeu de referència.

En relació amb açò, un dels objectius que ens plantejàvem a l'inici de la tasca de recerca en els estadis inicials d'aquesta tesi era estudiar el sistema escolar valencià a partir de la seua

---

⁵⁵⁷ PETRUCCI, *Public Lettering...*, cit.

comparació amb d'altres sistemes existents als regnes cristians coetanis, encabint-lo, lògicament, dins del sistema més ample de la Corona d'Aragó, al qual pertanyia, de manera que poguéssim tenir, a partir de les semblances i de les diferències observades, una millor comprensió de les seues característiques més rellevants.

A més, a partir de les descripcions dels llibres i de les biblioteques esmentades a alguns instruments notariais, podem conèixer quines eren les obres que es llegien llavors, quants llibres, de mitjana, formaven la biblioteca d'un individu o d'un col·lectiu, etc. La troballa inèdita de diferents títols de llibres, entre els quals un *Breviari d'amor* que aportem en aquesta recerca, localitzats en un inventari de béns per deutes no satisfets a la vila d'Alzira en seria un exemple. En definitiva, constatem, mitjançant una sèrie d'evidències documentals de natura notarial que certs sectors socials habitants del món rural dels que es desconeixia la seua alfabetització, com ara els llauradors benestants, posseïen llibres, un clar indicatiu, si més no, indicatiu d'una extensió més ampla de la cultura escrita en l'àmbit espacial i humà de la nostra investigació.

Sense abandonar la tipologia documental representada pels protocols notariais, els contractes d'afermament ens il·lustren sobre una via complementària per a l'aprenentatge literari localitzada al taller del mestre artesà. Aquesta modalitat per a l'aprenentatge laboral en l'edat mitjana al nostre observatori de referència, incloïa, de vegades, en certs contractes, a banda de l'obligació per part del mestre artesà d'ensenyar-li al seu deixeble afermat el seu ofici, una clàusula que especificava que, a més, li hauria d'ensenyar a llegir i escriure. Aquesta modalitat d'ensenyament es basava en un aprenentatge pràctic al taller. Els xiquets aprenien mitjançant la pràctica diària, imitant el mestre i ajudant-lo en el treball de cada dia. Com hem demostrat amb la localització durant la tasca de buidatge documental d'un contracte d'afermament, aquest mecanisme d'enquadrament social tenia una vessant educativa, la qual incloïa, de vegades, l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura. Un indicatiu, al capdavant, d'una presència generalitzada en molts àmbits laborals de l'ús del registre escrit, també en el món rural, facilitat molt per l'aparició d'un nou tipus de llibre més assequible, de format més petit, confeccionat amb un material més barat i redactat en vernacle, que no només localitzem en possessió de notaris i mercaders a les ciutats, sinó que també trobem en mans d'artesans i llauradors benestants als espais on hem centrat la nostra atenció en aquesta tesi.

Per la seua part, la constatació de l'existència d'un col·lectiu molt alfabetitzat, representat per la minoria conversa, ens ha ajudat a incloure altres perspectives en l'estudi de

l'alfabetització i l'aprenentatge literari al regne de València durant la baixa edat mitjana. Partint dels registres procedents dels processos inquisitorials corresponents a la nova inquisició del Reis Catòlics, hem revisat les especificitats, però també les similituds —o més ben dit, les característiques compartides— entre aquest grup humà i la població valenciana en general. Àdhuc, ens ha permès plantejar-nos la pregunta de si realment l'alt nivell d'alfabetització observat, en general, entre els membres de la comunitat conversa responia a unes pràctiques de lectura inherents a aquest col·lectiu o bé si es podien interpretar, més aviat, com el resultat d'una elevada alfabetització entre els sectors dels menestrals en què s'inscrivien aquests individus. En aquest sentit, la constatació de l'existència d'una necessitat de manuals tècnics en vernacle en algunes professions artesanals en el període baixmedieval indiquen, a banda de l'exigència de recórrer a textos escrits a l'hora d'enfrontar-se amb procediments tècnics cada vegada més complexos, uns nivells d'alfabetització pragmàtica elevats, si més no, entre el sector dels menestrals⁵⁵⁸.

Per altra banda, una darrera via mitjançant la qual hom pot aproximar-se a l'estudi dels nivells d'alfabetització és la representada pels processos judicials. En efecte, una de les pràctiques tradicionalment emprades en els treballs sobre l'estimació del grau d'alfabetisme en una població donada és la que parteix de l'estudi dels registres constituïts pels llibres dels processos judicials per a cercar i tractar de quantificar el percentatge de signatures i o marques fetes en forma de “x” trobades al final de les deposicions judicials. La seua presència, respectivament, ens indica, per convenció, si la persona que és interrogada a la deposició judicial és capaç de signar per pròpia mà —síntoma d'una mínima alfabetització— o, per contra, no en sap, per ésser analfabeta. Malauradament, de cara als objectius de la present investigació, aquesta tasca de recerca de documentació primària, desenvolupada a partir del buidatge sistemàtic que férem de la sèrie anomenada processos “v.v”, servada a l'Arxiu Municipal de València (AMV), no ha donat resultats positius, al no trobar-se cap signatura ni marca en cap dels documents referits⁵⁵⁹.

En resum, hem tractat d'aproximar-nos, mitjançant quatre vies complementàries, a l'estudi qualitatiu dels nivells d'alfabetització dels homes i les dones de la baixa edat mitjana als espais rurals del regne de València. Efectivament, l'estudi de les escoles existents a través dels arxius municipals que hem realitzat en aquesta investigació doctoral ens ajuda a entendre

---

⁵⁵⁸ Cfr. CIFUENTES i CÓRDOBA DE LA CALLE, *Tintorería y medicina en la Valencia del siglo XV...*, cit.

⁵⁵⁹ Recents treballs qüestionen la simplicitat d'aquest model binari signatura-marca i proposen establir noves categories dins de les marques per tal d'incloure altres estadis de l'alfabetització que fins ara no s'havien considerat. Vegeu HAILWOOD, “Rethinking Literacy...”, cit.

millor com aprenien de lletra els xiquets, però també ens suggereix un interès cada vegada més gran envers la formació literària i, per extensió, pot associar-se a uns nivells més elevats d'alfabetització pel que respecta a la població general. A més, a través d'alguns indicis documentals, ens hem aproximat a l'estimació d'uns nivells d'alfabetització per al període baixmedieval que, en termes relatius, podria ser major que en èpoques posteriors. Comptat i debatut, el conjunt d'aquestes evidències ens confirma indirectament la hipòtesi de partida d'aquesta investigació. Podem afirmar, doncs, a partir de totes les evidències aportades en la present recerca doctoral, que existia un grau d'alfabetització superior al que tradicionalment s'ha vingut considerant en el nostre observatori de referència, és a dir, el món rural valencià en la baixa edat mitjana, al qual no eren aliens —en un grau diferent segons el nivell de formació respectiu, depenent de les estratègies diferencials de reproducció i d'ascens social de les famílies camperoles— segments cada vegada més amplis de la població rural valenciana. Tot plegat, explicaria l'augment de la importància social del coneixement de la lectura i l'escriptura i, per tant, de l'interès pel foment del seu ensenyament que hem constatat al llarg de la tesi que hem desenvolupat, unes habilitats lectoescripturàries que esdevindrien imprescindibles en molts processos socials en què la paraula escrita anà assolint una transcendència cada vegada major.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1.

Mestre jueu en Alcúdia (S. XIV)

ACM, Prot. 14541, f. 63v.

Edició: LLOMPART MORAGUES, Gabriel (2011). “Retazos de vida medieval judía: documentos mallorquines (s.XIII-XV)”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 21, p. 34.

Elies Jucef, iudeus Maioricarum, promitto et convenio sollempni stipulatione tibi, Iucef Perfet, coniudeo meo, conmoranti apud Alcudiam, quod, hinc ad unum annum proximi continue, docebo litteram ebraicam filios tuos et consuetum alium quem tu volueris, in dicto loco de Alcudia fideliter et legaliter. Et si facere me obligo etc. Haec immo etc. Tu vero dones mihi, per dictum tempus, comestionem et potum et pro labore meo et mercede quatuor libras monete etc. videlicet ad voluntatem meam viginti solidos et deinde de tribus in tribus menses alios viginti solidos et in finem dicti temporis totum residuum. Et si infra dictum tempus lusero ad aliquem ludum sine voluntate vestra non tenearis mihi in aliquo in dictis LXXX solidos nec in aliquo, ratione predicta. Et ego in omni casu tenear tibi complere omnia supradicta et docere ad scribendum dictos filios tuos et te coniuvare tempore vindemiarum et post anno dicte vindemie durabunt ad vindemiandum et ad faciendum mustum, quod tu feceris ex vindemia quam cureris.

Testes: Guillermus Sabaterii, Berenguer Meciani et Felicius de Gradu.

2.

1371, juliol, 17

Un altre mestre jueu de Mallorca

ACM, Prot. 14635, f. 18.

Edició: LLOMPART MORAGUES, Gabriel (2011). “Retazos de vida medieval judía: documentos mallorquines (s.XIII-XV)”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 21, p. 35.

Ego Iacob Luqhal, iudeus Maioricarum, magister scholarum, gratis etc. Promitto et convenio vobis Hacon Beniadde, iudeo, et vestris, presenti, per firmam et sollempnem stipulationem quod, a festo Sancti Michaelis proxime venturo ad unum annum ex tunc inmediate sequentem et infra ipsum unum annum, docebo Iahuda, filium vestrum, litteras et scientiam hebraycas et maldabo in domo vestra, de die et de nocte, horis licitis et consuetis, sedule omni dolo et fraude cessantibus, prout dictum filium vestrum melius addiscere poterit et dum dictum vestrum filium docebo per unum annum non debeam aliud facere quam docere ipsum filium vestrum cum omni illa diligentia quam possim, omnibus aliis negotiis postpositis, ita tamen et sub hac conditione, quod vos pro laboribus et salario meis pro dicto anno mihi detis et dare debetis et teneamini sex libras regalium Maioricarum minorum et postquam ego infra dictum unum annum possim docere novem infantes ultra dictum filium vestrum, sic quod sint numero decem dumtaxat quibus in domo vestra infantes quos unum annum maldare possim et eis docere litteras de die et nocte, horis licitis et solitis. Et quidque pro laboribus meis habere potero a dictis novem infantibus vel ab aliis pro ipsis solventibus sit meus et in eo vos nihil habeatis nec vos quidque aliud mihi dare debeatis nisi dictas sex libras, sub dicta conditione. Et haec predicta omnia et singula promitto vobis attendere, servare et complere et in nullo contravenire per me vel per interpositam personam aliquam, sub pena XXV librarum regalium Maioricarum minorum fisco regis applicandarum et sub pena [...]. Ad haec, ego, dictus Acon Beniadde, laudans et concedens predicta, promitto vobis, dicto Iacobo, dare et solvere dictas sex libras, pro dictis laboribus et salario vestris, etc.

Testes: Mahir de Monte Albo et Issach Naffussí, iudei Maioricarum.

3.

1371, juliol, 30

Mestre jueu en Mallorca

ACM, Prot. 14639, ff. 81-82.

Edició: LLOMPART MORAGUES, Gabriel (2011). “Retazos de vida medieval judía: documentos mallorquines (s.XIII-XV)”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 21, pp. 33-34.

Ego Vitalis Samuelis, iudeus, oriundus loci de Montealbo, termini Urgelli, gratis etc. convenio et promitto, per firmam et sollempnem stipulationem etc. vobis, Magaluf ben Abbe, iudeo Maioricarum, presenti, quod ego a XX die mensis septembris proximo venturo, in antea continue computando, docebo bene et diligenter litteras ebraicas Juceff et Maymo, filiis vestris, prout eis, iidem filii vestri, melius addiscere poterint, et durante ipso tempore, horis debitis et assuetis, tam de die quam de nocte, ipsis duabus filiis vestris, una cum sex aliis infantibus, de quibus vos et ego iam convenimus, maldabo et legam diligenter et curose, prout magister infantium iudeorum maldare et legere infantibus consueverunt, quos duo filios vestros, una cum dictis aliis sex, conventionem inter me et vos inhita, possim et debeo ipsas litteras docere in domo vestra propria quam diligenter et curose potero, vos vero, prout inter me et vos conventum extitit, teneamini dare mihi, infra dictum unum annum, habitationem congruentem in vestro hospicio necnon lectum, superlectilia sufficientem iuxta ei status qualitatem et quindecim libras, ultra totum hoc de quibus vos pro provisione mea, quamdiu eam semper voluero in vestro hospicio, possitis vobis retinere duodecim libras et residuas tres libras teneamini mihi dare, in casu vero quo ego alibi quam in domo vestra ipsam provisionem recipere et habere vellem, vel in casu quod uxor mea (...) et in alterum casum teneamini dare mihi viginti solidos ratione ipsius provisionis quodlibet mensem pro tempore quod restaverit ad complementum dicti unius anni et dictas tres libras, sic quod vos occasione promissorum dare teneamini nisi quam dictas XV libras et habitationem in domo vestra per modum predictum. Et haec predicta per modum predictum et sub conditionibus antedictis promitto servare etc.,

sub pena quinquaginta librarum etc. a parti etc. de qua pena, si commissa fuerit habeat fiscus domini regis medietatem etc. et altera medietas vobis adquiratur. Quae pena toties committatur etc. Qua etiam pena soluta seu non soluta etc. Obligo etc. Et notario infrascripto etc. Ad haec ego Magaluf Benabbe promitto etc. omnia et singula supradicta attendere etc. Obligo etc. Et nihilominus ego dictus Magaluf Benabbu et Issach Daviu scientes quod in numero dictorum sex infantium est quidam filius mei dicti Issach Daviu pro quo vestrum salarium vobis solvero promitto, sciens quod salarium quod habere debetis ex aliis quinque remanentibus infantibus ascendit ad decem et septem libras et mediam, et cum vos, Vitalis Samuelis, hesitaveritis eas posse habere, ideo nos volumus huiusmodi hesitationis materiam tollere, promittimus vobis quod, finito dicto anno, nisi vos dictas decem et septem libras et mediam infra tempus ipsius unius anni habueritis, tamen vos infra dictum tempus diligenter ipsam quantitatem competentem ab illis qui eas solvere debent, vos eam vel id quod ex eo restaverit, vobis de meo proprio solvemus vobis, tamen nobis facientem cessionem contra illos qui eam solvere debent.

Testes: Moxinus ben Haniri, Biona del Mestre, Salomonus Xulell et Vincentius Riera.

4.

1379, maig 27. Xàtiva.

AMXa, *Manual de Consells*, LB-2, f. 95r.

Edició: BOLUDA PERUCHO, Alfred (1999). *Els manuals de Consells medievals de Xàtiva (1376-1380)*, València: Diputació de València, pp. 141-142.

Die sabbati, .XXVIII. die madii, anno a Nativitate Domini millesimo .CCC°.LXX. nono.

Com en lo present dia fos cridat consell en la dita ciutat per veu de Sanxo Pastric, corredor públich, ab so de trompeta etc. E justat etc. Fon proposat en lo dit consell que com mestre Tomàs Biota, mestre de gramàtica, complís los tres anys que·s era affermat [per] legir gramàtica en la dita ciutat ara en lo mes d'agost primer vinent. E ara, si no era affermat, aquell se'n volia anar a estudi e la ciutat romadia sens mestre, no contrastant que·s dixés que hun frare menor legira gramàtica après que·l dit mestre Tomàs agués complit.

Et, en cars que·l consell volgués affermar lo dit mestre Tomàs altres tres anys, aquell aturaria e cessaria d'anar a estudi, per què notificaven les dites coses al dit consell. Per què lo dit consell, revocan la ordenació feta que hun frare menor legís gramàtica en la dita ciutat, e atnent que lo dit mestre Tomàs Biota és hom bo e de bona vida e honesta conversació e tal que instruir los scolans de sciència e bones costumes, ordena e tench per bé que los jurats affermassen per mestre de gramàtica al dit Tomàs Biota per altres tres anys, per aquell salari matex que li és stat donat en aquests tres primers anys.

Per què, de continent, los dits honrats jurats feren venir lo dit en Tomàs Biota e affermaren a aquell a tres anys en la forma següent:

Nós en Francesch Ferrer, en Rodrigo de Borja e en Guillem Fort, jurats en lo present any de la ciutat de Xàtiva, de certa sciència, del primer dia del mes de setembre.⁵⁶⁰

---

⁵⁶⁰ En blanc del foli 96 al 102.

Cursus p[er] un[um] de v[er]is
 m[er]it[is] d[omi]ni p[er] h[ab]it[us]

Item en lo p[ri]m[er] q[ue] p[er] red[uc]t[ur] p[er] ell en la d[omi]n[ia] Curia z
 ven[er]e o p[er]p[et]uo p[er]p[et]uo v[er]ider[er] p[er] ell al p[er] d[omi]n[us] p[er]p[et]ua
 id[em] q[ue] p[er] ell p[er]p[et]uo en lo d[omi]n[us] p[er] ell o v[er]is m[er]it[is]
 v[er]is h[ab]it[us] m[er]it[is] o gram[ma]t[ica] q[ue] m[er]it[is] h[ab]it[us] v[er]is
 q[ue] en p[ri]m[er] h[ab]it[us] gram[ma]t[ica] en la d[omi]n[ia] Curia ara
 en lo d[omi]n[us] d[omi]n[us] p[er] ell v[er]is v[er]is p[er] no v[er]is p[er] ell
 p[er] ell p[er] v[er]is m[er]it[is] p[er] ell d[omi]n[us] v[er]is p[er] ell
 m[er]it[is] no v[er]is p[er] ell p[er] ell p[er] ell m[er]it[is]
 h[ab]it[us] gram[ma]t[ica] p[er] ell d[omi]n[us] m[er]it[is] v[er]is
 m[er]it[is] p[er] ell p[er] ell p[er] ell p[er] ell d[omi]n[us]
 m[er]it[is] v[er]is v[er]is v[er]is m[er]it[is] p[er] ell v[er]is
 d[omi]n[us] p[er] ell p[er] ell m[er]it[is] v[er]is d[omi]n[us] v[er]is
 p[er] ell p[er] ell d[omi]n[us] p[er] ell v[er]is p[er] ell p[er] ell
 m[er]it[is] h[ab]it[us] gram[ma]t[ica] en la d[omi]n[ia] Curia v[er]is p[er] ell
 d[omi]n[us] m[er]it[is] h[ab]it[us] v[er]is v[er]is lo v[er]is h[ab]it[us] v[er]is
 p[er] ell v[er]is o p[er] ell v[er]is p[er] ell p[er] ell v[er]is
 ord[em] v[er]is p[er] ell h[ab]it[us] p[er] ell p[er] ell p[er] ell
 gram[ma]t[ica] al d[omi]n[us] m[er]it[is] h[ab]it[us] p[er] ell v[er]is v[er]is p[er] ell
 p[er] ell m[er]it[is] h[ab]it[us] p[er] ell d[omi]n[us] en p[er] ell v[er]is p[er] ell
 m[er]it[is]

20 d[omi]n[us] h[ab]it[us] v[er]is d[omi]n[us] p[er] ell v[er]is
 p[er] ell d[omi]n[us] m[er]it[is] h[ab]it[us] v[er]is p[er] ell v[er]is
 v[er]is p[er] ell

Item en p[ri]m[er] p[er] ell v[er]is p[er] ell v[er]is
 p[er] ell p[er] ell p[er] ell v[er]is p[er] ell
 d[omi]n[us] p[er] ell p[er] ell p[er] ell

Imatge 5. AMXa, Manual de Consells, LB-2, f. 95r. (27-5-1379) (Fotografia de l'autor)

5.

1389, juny, 13. Alzira

Pagament fet pel consell de la vila d'Alzira de la meitat de la pensió anual que rebia el mestre de gramàtica Bertomeu Urgellès, com a salari per estar a càrrec de l'estudi de gramàtica de la vila d'Alzira, per valor de 300 sous, d'un sou anual que ascendia a 600 sous.

AMAlz, *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira*, n. 1, signatura 03/1, f. 3v.

Edició: LAIRÓN, A. J. i VERCHER, S. (2017). *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira (1388-1397)*, València: Universitat de València i Ajuntament d'Alzira, p. 20.

Magister Bartholomeus Urgilles, regens studium gramaticarum ville Algezire, scienter, confiteor et recognosco vobis Bernardo Falquo, notario, procuratori et maiordomo iuratorum ville Algezire anni presentis, presenti et recipienti, quod \de mandato dictorum iuratorum/ dedistis et solvistis michi trescentos solidos regalium Valencie ex illis sexcentis solidis quos universsitas dicte ville michi tenetur dare anno \quolibet/ pro mea pensione regendi dictum studium, et qui sunt de⁵⁶¹ultima solucione anni proximi lapssi qui finivit in mense marcii proxime lapssi. Et quia etc., renuncio etc. in cuius etc⁵⁶².

Actum Algezire, XIII^a die iunii.

Testes Iohannes Serra⁵⁶³, filius quondam Arnaldi Serra, et Iacobus Poncii.

---

⁵⁶¹ Ratllat: *I*.

⁵⁶² Al marge esquerre: *Fuit facta*. El document resta cancel·lat amb una aspa.

⁵⁶³ Ratllat: *et Ia(cob)us*.

6.

1397, juny 4. Alcoi.

Albarà escrit pel mestre de gramàtica Pere Daries, confirmant el pagament que el clavari i majordom de la vila d'Alcoi li havia donat com a salari anual per un valor de set florins d'Aragó, equivalents a setanta-set sous.

AMAlc, *Llibre de clavaris: de l'any 1390 fins l'any 1396*, signatura 132, f. 99r.

Yo, Pere Daries, mestre de gramàtica en la vila d'Alcoy confés en veritat, regonech a mossèn en Jacme Piquó, clavari e majordom de la vila d'Alcoy que de manament dels honrats jurats de la dita vila me avets donats e pagats per raó de mon salari e soldada que la vila a mi promès per un any per raó de la scola que yo sostinguda en la vila d'Alcoy per tot un any tots aquells set florins d'or d'Aragó en los quals albarà vull perquè sien entesos e compresos tots e qualssevol albarans per mi fets a més per la dita raó. Et enaixí com lo fet de la universitat confés haver fet lo present albarà per la mà del que scriu, per haver memòria en l'esdevenidor. Scrit en Alcoy, .IIII°. die iunii anno a Nativitate Domini millesimo .CCC^o. .XC. septimo⁵⁶⁴. Senyal de mi Pasqual Margalit, notari⁵⁶⁵.

---

⁵⁶⁴ Al marge dret: XVIII

⁵⁶⁵ Al marge inferior dret: LX [X]

7.

1399. Cocentaina

Data redactada pel clavari de la vila de Cocentaina, el notari Bertomeu Martí que reflecteix el salari que cobrava el mestre que seria contractat per regir l'escola subvencionada pel consell municipal. A més, significativament s'especifica que a aquesta paga corresponent a la subvenció que el mestre rebia dels prohoms de la vila calia afegir els emoluments que cobrava als escolans. AHMC, Comptes del Clavari, n. 943, f. 8v.

Ítem pos en data los quals doní an Johan Eximenez, Maestre de les escolas de la dita vila, los quals la vila li dona ordinàriament cascun any per tenir squola en la dita vila, ultra lo salari que a dels scolans.⁵⁶⁶

E a mi albarà d'atorgament fet per mà d'en Berthomeu Martí, notari.⁵⁶⁷

---

⁵⁶⁶ Al marge esquerre: *va e axí appar per lo dit cappatró e per comptes passats e per lo albarà, lo qual liura.*

⁵⁶⁷ Al marge dret: *L sous.*

8.

1459, febrer 14. Alcoi.

Pagament del salari del mestre de gramàtica Vicent Gil, per un valor de cinquanta-sis sous, per tenir l'escola subvencionada pel Consell de la vila d'Alcoi.

AMAic, Llibre de clavaris: de l'any 1451 fins l'any 1459, signatura 137, f. 153v.

Ítem més possà en data lo dit honrat clavari que de manament del honrat e discret en Vicent Gil, notari Jurat. E com per acte de consell sia determinat, dona e paga al honorable en Bernat Martí, Mestre de gramàtica cinquanta cinc sous de Reals de València, los quals són per salari que la dita Vila li dona de tenir la escola. E són de la paga⁵⁶⁸ qui complirà lo dia de Sent Agostí primervinent e any corrent .LVIII. E los quals lo dit en Bernat Martí, present, mi, Johan Pérez, notari, los confessa haver hauts e rebuts a .XIII. de febrer any .LVIII⁵⁶⁹.⁵⁷⁰

---

⁵⁶⁸ Ratllat: *de Sent*.

⁵⁶⁹ Al marge esquerre: *[V]*.

⁵⁷⁰ Al marge dret: *LV sous*.

Jun meo possa en data lo dit Jomas clauari que de
 manament del Jomat e discret en Vicens per nos
 Just e com p acte de qsell sia determinat dona
 e paga al honorabile en Vicent mastre de
 gramatica cinquanta onces sols de Jheals de
 Valencia los quals son p salary e la dita Vila
 li dona de temps la escola e son de la paga de
 feyt que compleya lo dia de sant Jago pprimeny
 nent e any conent l'any e los quals lo dit
 en torn mastre pressent my Josa per nos los con
 fessa Jancs Jancs e rebuis e any de Jheals any
 l'any

Imatge 7. Data de confirmació del pagament efectuat pel clavari de la vila d'Alcoi al mestre de gramàtica subvencionat pel Consell municipal. AMAlc, *Llibre de clavaris: de l'any 1451 fins l'any 1459*, signatura 137, f. 153v. (14-II-1459)

9.

1468, desembre 16. Alzira.

Nomenament per part del Consell de la vila d'Alzira com a mestre de les escoles de Gramàtica de la vila al mestre mallorquí Lluís de Pax, per la mort del seu antecessor, el mestre Antoni Garrigues. AMAlz, Llibres dels actes dels jurats e concell, 3/58, ff. 101v-102r-v.

Dicta die veneris .XVI^a. decembri anno a Nativitate Domini millesimo .CCCCLX.

octavo

Los honorables en Johan Tolosa, notari, justícia, en Miquel Ramon, en Antich Garrigues e en Johan Guerau, notari, jurats de la vila de Algezira, scienter et gratis dictis nominibus omnes simul, enseguint la voluntat del honorable consell general de la dita vila celebrat a nou dies del mes de noembre proppassat, conduhiren e affermaren per mestre de les scoles de Gramàthica de la dita vila per temps de tres anys primers sdevenidors qui principiaren a .XXV. dies del proppassat mes de noembre per mort del venerable micer Anthoni Garriges, bachiler en decrets quondam mestre de les dites scoles⁵⁷¹, lo honorable mestre Lois de Pax, natural de la Ciutat de⁵⁷² Mallorca present e acceptant, lo qual sia tengut star e habitar en la dita vila per lo dit temps de tres anys e ensenyar e mostrar als fadrins scolans de la dita vila e de altres parts qui d'ell volrà apendre Gramàthica e lochicha e altres sciències e instruir, castigar e marginar aquells en tota virtut per bones costumes segons de bon mestre se pertany, prometent-li donar per salari cascun any de béns de la dita universitat Quinze lliures moneda real de València, segons és acostumat per la dita vila donar-se per salari al mestre de Gramàthica. Salvo emperò al dit honrat mestre Lois Paix los emoluments per salaris acostumats haver tempradament per los mestres dels escolans qui d'ell apendran, per les quals coses acomplir obligaren los béns de la dita vila. E lo dit honrat mestre Lois de Pax acceptant e promès fer e complir les dites coses e cascuna de aquella per lo dit salari. Obligant et cetera. Actum Algezire.⁵⁷³

Testimonis foren presents a les dites coses los honrats e discrets en Johan Salvador e en Lorenç Jordà, notaris de la vila de Algezira, vehins.

---

⁵⁷¹ Ratllat: *lo qual sia tengut.*

⁵⁷² Ratllat: *[Oriola...].*

⁵⁷³ Baix: *Xtos*

10.

1480, setembre, 9. Ciutat de Mallorca.

Els jurats de la ciutat i regne de Mallorca informen al rei de la necessitat d'ensenyar en arts i ciències als joves del regne de Mallorca per a instruir-los i formar-los correctament, especialment en l'obra de Ramon Llull, compatriota. També fan referència al conflicte dels censals de Barcelona i de l'enemistat dels barcelonins amb el regne de Mallorca per a donar suport al rei Joan II en la Guerra Civil.

Sèrie AH, ARM, 681, ff. 121v-123r.

[...] que los fills dels ciutedans e dels altres staments de aquesta república per instruhir-se en los arts liberals e altres scièncias e humanitats, per no haver en aquesta universitat mestres ab los quals posquessen exercir instruhir-se e apendre dels dits arts e scièncias los qui possibilitat havien los convenia anar en altrás parts fore lo dit regne e los altres restaven assí per no tenir manera de despendre e axí no podien atènyer lo que saber desijaven, ha deliberat per honor principalment de Déu, decoració de aquest vostre regne, de assignar certs censals per la sustentació de la vida de hun mestre o mestre qui ligen en aquesta vostra ciutat e instruheschan los fills de aquesta vostra universitat dels dits arts liberals e altres scièncias e humanitats e signantment del art de mestre Ramon Llüll, compatriota nostra, per la molta e special devoció la dita dona té en lo dit mestre Ramon e en la sciència e art de aquell. E axí per exequció de la dita obra tant pia e de tanta comoditat a aquesta república ha fet venir assí mestre Pera Deguí Prevera, home científich de molta virtut, bona vida e conversació honesta del qual indubítadament los fills de aquesta universitat ne aconseguiran bons exemplis e documents de virtuts ultra lo fruyt que reporterà de las arts e scièncias que aquell legirà e signantment del dit mestre Ramon Llüll, la art o sciència del qual és millor cosa e condecet se llige assí en aquesta pàtria sua que en altres parts del món e que los fills de aquesta universitat se aprofiten de aquella que altres personas fora de aquest regne a bé que per lo univers l'art e sciència de aquell sia scampada e de aquella se tenguen per molts parts del món, specials scoles e studis e fora stada cosa digna, sacra maiestat, que per aquesta comunitat se fos molt ya principada aquesta cosa de tanta comoditat [...] e si dita concòrdia fer no·s porà recorrerem a vostra clemència la qual confiam provehirà de tal modo que aquest vostre regne no restarà del tot destruyt la qual cosa desigen se seguís los dits barçalonins per la mala voluntat tenen vers nosaltres per haver fet nosaltres lo degut ab totas nostras forças en temps de llur rebel·lió en ajuda del senyor rey

nostre natural de indelible memòria pare e immediat predecessor de vostra maiestat e no és dubte senyor que de aquest vostre regne se seguirà la total destrucció so obtenien ço que ells contra tota justícia demanen, car nosaltres tenim la impossibilitat, inòpia e misèria per les quals no és factible fer lo que ells demanen...

Nota d'agraïment: dec el coneixement d'aquest document al recent doctor Javier Fajardo Paños, qui molt amablement me'l va donar a conèixer.

11.

1489, febrer 16. Alcoi.

El Consell de la vila d'Alcoi decideix contractar per a mestre de les escoles subvencionades per la vila al mestre de Bocairent Antoni Pasqual, el qual ja havia estat contractat amb anterioritat, per un preu de cent sous, per la gran utilitat que els seus serveis representaven per a l'educació dels "fadrins" alcoians.

AMAlc, *Llibres de Consells: de l'any 1484 fins l'any 1496*, signatura I.1.1., n. 4, f. 85r.

Die Lune .XVI. mensis februarii anno a Nativitate Domini .M^o.CCCC^o.LXXX°. nono

Los honrats en Bernat Valls, menor, justícia; en Garcia Margarit, en Pere Ferràndiz d'Ezparca, en Johan Bodí, notari; Jurats, en Pasqual Sempere, mustaçaf de la vila de Alcoy, en Pere Margarit, maior, Jacme Berenguer, Berenguer Cantó, Bernat Alçamora, Pere Abat, maior, Jacme Aznar, Johan Navarro, Johan Castelló, cambrer, Luys Sempere, Bernat Valls, maior, Johan Margarit, Joham Matarredona, maior, Luys Johan Dalmau, Berthomeu Moltó, Johan Valls, Johan Alçamora, Johan Ferràndiz, consellers e prohomens de la dita vila⁵⁷⁴.

Tots ajustats en la sala de la dita vila per los honrats jurats fonch proposat que pochs dies ha per ells ab consell de alguns prohomens de la dita vila fonch conduhit per a mestre de les scoles lo reverent mossèn Anthoni Pasqual de la vila de Bocayrent, al qual donaren e prometeren dar per causa de tenir les dites scoles, per çò com era molt útil per als fills de la dita vila, per a hun any Cent sous e que axí lo dit mossèn Anthoni Pasqual havia tengut les dites scoles e havia legit alguns dies als scolans de la dita vila e que lo dit mestre Anthoni Pasqual se'n era tornat a Bocayrent e havia lexat les dites scoles. E per çò que los dits fadrins estudiants no oblidassen lo que havien après e que era gran útil per als fills de la dita vila que conduhissen lo venerable bacheller Gil per lo dit preu de Cent sous per a tenir les dites scoles. E axí, concordantment, fonch delliberat e clos per lo dit consell que conduhissen lo dit bacheller per a mestre de les scoles e que li donassen de conducció Cent sou, axí com donen a mestre Anthoni Pasqual per a temps de hun any. E fonch donat càrech als dits oficials fessen la dita conducció ab lo dit bacheller per lo dit preu.

---

⁵⁷⁴ Al marge superior esquerre: *Consell sobre la conducció de bacheller per a mestre de les escoles.*

85

{
}

Quelques ^{ans} mesis february ano
 anys dny ¹⁴⁸⁴ ¹⁴⁸⁵ ¹⁴⁸⁶ ¹⁴⁸⁷ ¹⁴⁸⁸ ¹⁴⁸⁹ ¹⁴⁹⁰ ¹⁴⁹¹ ¹⁴⁹² ¹⁴⁹³ ¹⁴⁹⁴ ¹⁴⁹⁵ ¹⁴⁹⁶

Los hñs en bñs valls menoz jussna / en gñana / margarç / tenpe / ferradiz
 dez parca / en gñan / bñs noz / jussna / en cas / qual / tenpe / en gñana / de la vila
 de / alroy / en pe / margarç / maior / jussna / beugner / beregner / rans / bñs
 alamosa / gñe / abas / maior / jussna / auzar / johan / nanarç / joha / capello
 cambrez / Luy / tenpe / bñs / valls / maior / joha / margarç / joha / mora
 nedona / maior / luy / johan / salman / bessos / motis / johan / valls / joha / alamosa
 johan / ferrandiz / respectis / e / pro / somens / de / la / dita / vila

Lors apres en la Balas de la dita vila / los hñs jussna / fons / pro / posar / lo
 por / los / dies / ha / e / els / al / consell / de / alguns / pro / somens / de / la / dita / vila / fons / un /
 condhñm / e / mesme / des / poles / lo / rector / moss / an / sony / pro / qual / de / la
 vila / de / borayres / al / qual / donare / e / e / promes / se / dar / e / rans / de /
 tenpe / les / dies / poles / e / ro / rom / era / motis / un / e / als / fills / de / la / dita / vila / en / gñana /
 Cens / pñs / e / que / ay / lo / dir / moss / an / sony / pro / qual / hany / reingne /
 les / dies / poles / e / hany / de / legre / a / gñans / dies / als / poles / de / la / dita / vila / e / que /
 lo / dir / mesme / an / sony / pro / qual / se / era / to / mar / e / borayres / e / hany /
 le / un / les / dies / poles / E / ro / que / los / dies / fad / y / no / fud / y / no / no / ob / ed / as / te /
 lo / quel / any / d / op / e / que / era / man / un / e / als / fills / de / la / dita / vila / que /
 condhñm / lo / ven / e / barbelli / gñ / e / lo / dir / en / de / any / pñs / e / xny /
 les / dies / poles / E / e / ro / que / don / me / ch / fons / de / la / dita / vila / e / lo / dir /
 consell / que / condhñm / lo / dir / barbelli / e / mesme / des / poles / e / que /
 son / as / te / e / xny / no / Cens / pñs / ay / ro / no / danc / e / mesme / an / sony / pro / qual /
 e / e / ro / que / de / la / dita / vila / e / fons / don / ar / rurs / als / dies / off / als / e / fons /
 e / pa / rons / de / la / dita / vila / e / lo / dir / barbelli / e / lo / dir / pñs

Imatge 9. AMAlc, Llibres de Consells: de l'any 1484 fins l'any 1496, signatura I.1.1., n. 4, f. 85r. (16-II-1489)

12.

1490, desembre 4. Elx.

AHMElx, Clavaria, *Llibre de dates e rebudes*, signatura b-108, f. 20r.

Ítem pos en dates cent trenta-tres sous quatre diners, los quals doní e paguí a mestre Johan Pastor, bacheller en medecina, per rahó de dos terços pagadors qui feniran en lo vint e cinquè dia del mes de abril del any present .M^o. *quadricesimo* noranta de aquells docents sous quel magnífic consell de la dita vila a aquell dona de salari per temps de hun any de practicar de medecina en la dita vila e mostrar de gramàtica als vehins de la dita vila⁵⁷⁵, los quals dits cent trenta-tres sous quatre diners en lo dit capítol contenguts, lo dit mestre Johan Pastor, bacheller en medecina, vehí de la vila d'Elx en memòria auda *anno* a la sua volentat del dessús dit en Anthoni de Malla, notari, el dit nom de la vau qui oferir és en present de mi (falta) notari Ant⁵⁷⁶.

---

⁵⁷⁵ Al marge superior esquerre: [...] *app per la època e hordenació*.

⁵⁷⁶ Al marge dret: *.C.XXX.III. sous .IIII. [...]*.

Non per la pe
per aban aban
senara

ga ffamagra guallo nay aiont en ny aid anno exabim
ala nra belenra de los lanar ay ptae ay anhoay de
mulla nay rcaunay qny los pu sal magnifit qal dila
vyla de la rem noxana per ff los quido la die gre
any dona de galay wa los am py pa restra la
piana lre hbre de claugra a ebeie los apay may
de ayuei elms eoa py p rompra la ompra belado
veya de vbra manega rcaunay qny ant ay par del
die gre ano de ay los eate alre romay del die gre
del any del die ay vbra manega aforama qny de
py de hny any de ay pndre del die gre qny ay la
forma bannra die pny qny p de los qny noia
ta omle to ay queo luyra far los lo pny aban
pny de nra ma dmonero no dia del nro de
vembre del any oi quidemo noxana

CCCCIIII

Non per la
ayota aban
nara

ff pos en say rem noxana no qny quid anno looquido
dny ayany omene pny pny barcelon ay melle
ny pny de los terras qny qny pny ay la
vna ayany de la del mar se ayay del any pny
oi quidemo noxana de ayudo ayany qny que
magnifit qal de ayudo ayany de galay p
teraps de hny any de pny de melle ay la
dita ay ayany de pny ay aban de
ayabla

CCCCIIII

los quido die rem noxana no qny quid anno
ay la die ayany qny ay la die melle pny
ay barcelon ay melle ay ay ay ay ay ay
ay ay any any any any any any any any
de ay die ay any ay de melle nay ay any de la
vay qny pny ay ay pny de ay ay ay any any

plana / melle Com

Imatge 10. AHMEI, Clavaria, Llibre de dates e rebudes, signatura b-108, f. 20r.

13.

1493, setembre 27. Vila-real.

Albarà amb el qual el clavari de Vila-real Lluís Gil enregistra el pagament de la meitat restant del sou del mestre contractat pel Consell de la vila Pere Magent, per un valor de cinquanta sous, del cent sous que rebia anualment com a remuneració per ensenyar a llegir i escriure, a més d'encarregar-se de la docència de la gramàtica en l'escola subvencionada pel municipi.

AMVr, Clavaria, *Libre memorial de les rebudes e dates*, signatura 0278, f. 36r.

Nosaltres en Luys Gil, notari, menor, en Johan Rubert, en Jacme Oller e en Francesch Miravet, jurats de la vila de Vila Real manan a vos, honrat en Luys Gil, notari, maior, sindich de la dita vila que doneu e pagueu al discret mestre Pere Magent, mestre de la escola de la dita vila cinquanta sous, los quals la matexa vila li deu del salari que li dona de la miga anyada darrera del any proppassat, la qual fenirà lo darrer del⁵⁷⁷ \mes de octubre primervinent/ per mostrar de llegir e scriure e gramàtica. A mi notament del consell fet a .XV. del present mes de setembre. En testimoni de les quals coses manaren ésser per vos fet e lliurat lo present albarà de mà, escrit de mà de Pere Gil, notari e scrivà del dit honorable consell e segellat amb lo segell secret del dit consell a .XXVII. de setembre del any .M°.CCCC°. LXXXX°.III°.

---

⁵⁷⁷ Ratllat: *abril proppassat*.

14.

1495, març 28. Vila-real.

Albarà signat pel clavari de Vila-real Ferran de Calaceyt testimoniant el pagament al mestre Joan Armengol de la quantia de setze sous i vuit diners corresponent al salari de dos mesos per ensenyar els xiquets de la localitat. Aquest renunciava a continuar treballant per la inassistència de xiquets a l'escola.

AMVr, Clavaria, *Libre memorial de les rebudes e dates*, signatura 0279, f. 12r.

Nosaltres, en Vicent Aznar, en Ramon Porta, en Antoni Melià e en Janer Ten, jurats de la vila de Vila-real, mana'm a vós, honrat en Ferran de Calaceyt, sindich de la dita vila, que doneu e pagueu al honrat en Johan Armenguol, vehí de la dita vila setze sous e huit diners, los quals la dita vila li deu del salari que li donava de ésser mestre d'escola per a mostrar e adoctrinar los fadrins en la escola de la dita vila, ço és per dos mesos que servir ha, com haja renunciat al dit magisteri com digua non venen fadrins. A mi notament de consell fet a .XXII. del mes de dembre proppassat⁵⁷⁸. En testimoni de les quals coses mana'm ésser-vos fet e lliurat lo present albarà de mà escrit de mà de Pere Gil, notari escrivà del honrat consell e sagellat ab lo sagell secret del dit consell, a .XXVIII. del mes de març de l'any .M°.CCCC°.LXXXV°.V°.

---

⁵⁷⁸ Ratllat: [en pagament de aquell fet a XXVIII del mes de març de l'any .M°.CCCC°.LXXXV°. ...].

15.

1496, agost 10. Cocentaina.

Contractació (conducció) per un any de Paulo Toscano com a mestre de les escoles per un salari de seixanta sous.

AHMC, *Manual de Consells 1495-1496*, n. 2, f.1r.

Afermament de mestre d'escoles

A deu dies del mes de agost del any .M°. CCCC°.LXXXX°.VI°. los honrats Justícia i Jurats de Cocentaina conduhiren al honrat en paulo toscano, mestre d'escoles, per tenir les escoles e legir en mes davant dit, a rahó de sexanta sous l'any.

A firmament de mestres d'apotes
A dire d'el mes de agost de anye de mil e cecc e tres
e d'any de justina p' mes de Corintayna r'omulmen al h'ord' en
p'ante to'raue mesre d'apotes p' anye lo p'elo ass' leg' en
mes d'ant' dit p' la r'ada de separar p'lo l'any

Imatge 13. AHMC, Manual de Consells 1495-1496, n. 2, f.1r.

1499, desembre 16. València.

Testament de Bernat Fenollar, domer de la Seu de València.

ARV, *Protocols*, n.4.244.

Dicta die mercurii .XVI^a. decembris anno a Nativitate Domini .M^o.CCCC^o.LXXX°.

En nom de nostre Senyor Déu e de la glorióssima verge Maria, mare sua, advocada meua special e singular, e per mi devotament reclamada per tot lo temps de la mia vida. Com totes les coses de aquest món miserable sien transitòries e no y ha persona alguna que puxa acampar a la mort corporal, per tant, cascun feel cristià se deu aparellar per a quant a nostre senyor Déu plaurà apel·lar a la sua sancta glòria que'l trobe dispost per a reebre e possehir aquella. E, per ço, yo, en Bernad Fenollar, domer de la Seu de València, stant en sanitat e en mon bon seny, ferma memòria, paraula éntegra e manifesta, convocant e apparellant los notari e testimonis dejús nomenats, faç e ordene lo meu present e derrer testament e la mia última e darrera voluntat en e per la forma següent:

E, primerament, elegesch marmessor e del present meu derrer testament exequidor lo venerable e discret mossèn Johan Montesino, domer de la dita Seu, al qual vull per la hereva mia, dejús nomenada, li sien donades diuhit liures moneda reals de València, dich diuhit liures de les quals vull sien donats a la bossa que paga tots jorns les distribucions als capellans en lo cor setanta sous de la dita moneda. Ítem, cent sous de missses per ànima mia e de aquells a qui més sia obligat, celebradores per aquells preveres que al dit meu marmessor per caritat [e] en recompensa de sos treballs. La restant quantitat, que són 130 ss., sia repartida a voluntat del dit marmessor en lo peroliar e port del meu cors a la Seu après mia mort la hora [que] lo dit meu marmessor elegirà e no vull que·y vaya algun engramallat sinó sols preveres e per aquells sia portat. E, per lo semblant, de la Seu a la sepultura, si doncs lo reverent Capítol de la dita Seu no'm feya aquella de franch, segons antigament era acostumat, que llavors no cal pagar sinó los qui portaran lo cors. E lo sendemà, aniversari e capdany, cera, ofertes e pobres, les fosses e les altres misèries per manera que tot se compleixca de les dites diuhit lliures que la hereva mia, dejús escrita, pus no haja de pagar, elegint per sepultura lo vas de ma neboda Vernuça, muller de present d'en Pere Tarragó, en lo fossaret de la dita Seu, on jau e reposa ma mare e nebodes. E lexe a la obra de la dita Seu per obs de crèixer la libreria o altres necessitats aquelles nou lliures, nou sous que lo noble don Jordi Centelles me deu del cens de la sua casa, ço és .XXVII. sous cascun any, e són-me deguts, ço és, l'any huytanta, huytanta-hu, huytanta-

cinch, huytanta-sis; huytanta-set, huytanta-huit e huytanta-nou. Com no·ls haja reebuts e cascun any los me haja adossat en lo compte, los quals vull que sien col·lectats per lo sotsobrer, o per aquell o aquells que·l reverent Capítol elegirà. E lexe per a la dita libreria sis volums de libres, ço és, una Bíblia gran, hun mestre de Sentències, tot tocat de mà de mestre Francesch Eximènez, la última de sent Thomàs, e les obres de Sèneca, les Epístoles de Ceprià màrtir e los Sermons de Lleó, papa, los quals sis volums vull per lo dit marmessor sien presentats e donats als reverents senyors del Capítol per a dita libreria *ad bonum comunne*. Ítem, lexe a mon nebot, en Bernard Fenollar, lo *Manipulus clericorum*, part del *Racional*, hun volum, Petrarcha *De remediis utriusque fortunae*, *Stimulus Amoris*, de Bonaventura *ab alicet* tractats, lo *Vita Christi*, *eiusdem* e lo *Forma noviciorum* e hun volum de *Questions* ab molts tractats, après cobert ab plaçons en quatre cartes de full. E aquests reeba ab bona amor, pregant Déu per la mia ànima. Ítem, lexe a Fabiana, germana sua, neboda mia, lo primer del *Crestià* de mestre Francesch Eximènez, e lo *Boca de consolació* abduy en pla, per que·ls tinga e liga en memòria mia, pregant Déu per la mia ànima. Ítem, lexe a la reverendíssima senyoria cardenal e bisbe de València deu sous per qualsevol causa que·y sia obligat, lo qual vull que sia pagat de les dites diuhit lliures si res hi resta e, si no, faça y compliment la hereva de la herència. De tots los altres béns meus mobles e immobles que a mi pertanguen o pertànyer puxen ara o en sdevenidor per qualsevol dret, causa, manera o rahó done e lexe a la honrada na Margalida Fenollar, donzella, germana mia, de pare e de mare legítima e natural e aquella hereva mia pròpia e universal faç e instituesch per dret de institució a fer dels dits béns e drets meus a totes les sues planes voluntats perpetualment fahedores. Aquest és lo meu últim e derrer testament e la mia última e darrera voluntat, lo qual e la qual vull e man que vall per dret de testament e o de codicil e o per tots aquells furs, drets e leys del present regne de València que mils valer e tenir puxa . Lo qual fonch feyt en la ciutat de València, dimecres que comptàvem setze del mes de desembre del any de la Nativitat del nostre senyor Déu mil .CCCC. huytanta nou. Sig-[signe]-nyal de mi, en Bernad Fenollar, testador dessús dit, qui açò dich ésser lo meu derrer testament e la mia darrera voluntat, e vull ésser portat a deguda exequció.

Presentis testimonis foren a la ordinació del dit testament per lo dit testador pregats lo honorable e discret mossèn Anthoni Alfageri, prevere, habitant en la ciutat de València, qui de present serveix e canta en la ecclèssia de sent Lorenç de la dita ciutat, tots dients que conexien bé lo dit honorable testador, e aquell dix que conexia bé aquells, e per mi, Guillem Tovia, notari públich de la dita ciutat e reebedor del dit testament, al qual dit testador era bé [sic] conegut.

Mapa 3. Es mostra la localització d'algunes de les viles en les quals s'ha cercat l'existència d'escoles de gramàtica durant la present investigació.

BIBLIOGRAFIA

Fonts publicades

APARICI MARTÍ, Joaquim (ed.) (2021). *Els llibres de Consells de la vila de Vila-real .I. (1377-1394)*, Fonts Històriques Valencianes, 79, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV) i Acadèmia Valenciana de la Llengua.

BAYDAL SALA, VICENT i RUIZ DOMINGO, Lledó (2019). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló V, (1411-1417)*, Fonts Històriques Valencianes, 76, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV).

BOLUDA PERUCHO, Alfred (1999). *Els manuals de Consells medievals de Xàtiva (1376-1380)*, València: Diputació de València.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i VICIANO NAVARRO, Pau (eds.) (2018). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló II, (1384-1390)*, Fonts Històriques Valencianes, 70, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV).

LAIRÓN PLA, Aurelià J. i VERCHER LLETÍ, Salvador (2017). *Llibre d'actes del Consell i jurats de la vila d'Alzira (1388-1397)*, fonts històriques valencianes, València: Universitat de València.

NAVARRO ESPINACH, Germán i APARICI MARTÍ, Joaquín (eds.) (2017). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló III, (1391-1404)*, Fonts Històriques Valencianes, 71, Castelló: Ajuntament de Castelló i Universitat Jaume I.

RABASSA VAQUER, Carles i SÁNCHEZ ALMELA, Elena (eds.) (2017). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló I, (1374-1383)*, Fonts Històriques Valencianes, 66, Castelló: Ajuntament de Castelló i Universitat Jaume I.

ROYO PÉREZ, Vicent i GARCIA EDO, Vicent (2019). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló IV, (1404-1410)*, Fonts Històriques Valencianes, 75, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV).

VICIANO, Pau i GUINOT, Enric (eds.), (2018). *Els llibres de Consells de la vila de Castelló. II. (1384-1390)*, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV).

Bibliografia

ADAMSKA Anna i MOSTERT, Marco (eds.) (2004). *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 9, Turnhout: Brepols.

ADAMSKA Anna i MOSTERT, Marco (2010). “The literacies of medieval Town dwellers and Peasants: a Preliminary Investigation”, en Bartoszewicz, A. (ed.), *Swiat sredniowiecza. Studia ofiarowanw profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, pp. 317-330.

ADAMSKA Anna i MOSTERT, Marco (eds.) (2023). *Oral and Written Communication in the Medieval Countryside: Peasants, Clergy, and Noblemen*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 45, Turnhout: Brepols.

ALAIX i GIMBERT, Tània (2021). *La canònica de Santa Maria de Vilabertran en els seus orígens: estudi i diplomataris (969-1108)*, tesi doctoral, dirigida pel Doctor Ramon Martí Castelló, en dos volums.

ALANYÀ i ROIG, Josep, “Els estudis medievals de Morella”, *Butlletí d'Amics de Morella i Comarca*, en premsa.

ALEXANDRE-BIDON, Danièle (1989). “La Lettre volée: apprendre à lire à l'enfant au moyen âge”, *Annales*, 44, pp. 953-92.

——(1991). “Grandeur et renaissance du sentiment de l'enfance au Moyen Âge”, a *Educations médiévales. L'enfance, l'école, l'église en Occident (ve-xve siècles)*, número 50, especial, de la revista *Histoire de l'éducation*, París, pp. 39-63.

——(1993). “Quand les maîtres parlaient par proverbes”, a *Education, apprentissages, initiation au Moyen Âge: Actes du premier colloque international de Montpellier*, Pt. 1, pp. 23-43, Montpellier: Université Paul Valéry.

——(1995). “Les Livres d'éducation au XIIIe siècle”, a Guichard, Pierre i Alexandre-Bidon, Danièle (eds.), *Comprendre le XIII siècle: Mélanges offerts a M.-T. Lorcin*, Lyon.

——(2007). *L'école au Moyen Âge*, París.

——(2008). *Das Leben des Schüler im Mittelalter*, Weltgeschichte für junge Leser, München: Knesebeck.

ALEXANDRE-BIDON, Danièle i LETT, Didier (2013). *Les enfants au Moyen Âge: Ve-Xve siècle*, París: Pluriel.

ALEXANDRE-BIDON, Danièle i LORCIN, M.-T. (1998). *Système éducatif et cultures dans l'Occident medieval (XIIe-XVe siècle)*, París: Ophrys.

ALEXANDRE-BIDON, Danièle i RICÉ, Pierre (2007b). *Das Leben der Kinder im Mittelalter*, Weltgeschichte für junge Leser, München: Knesebeck.

ALIAGA, Sandra i ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis (2023). *Inventarios de bienes de la Ciudad de Zaragoza y de su entorno (1316-1360)*, Saragossa: Institución Fernando el Católico.

ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis (2017). “Los inventarios *post mortem* de la Valencia medieval. Una fuente para el estudio del consumo doméstico y los niveles de vida”, *Anuario de Estudios Medievales* 47/2, pp. 533-566.

—(2018a). *La cultura material de la alimentación campesina. Consumo y niveles de vida en la Valencia bajomedieval (1280-1460)*, tesi doctoral inèdita, dirigida pel doctor Antoni Furió i Diego, Universitat de València.

—(2018b). “Lo dret de l'inventari ben fet. El context normatiu dels inventaris valencians i les seues implicacions per a la història del consum a l'edat mitjana”, dins del llibre *Els Inventaris Post Mortem: una Font per a la Història Econòmica i Social*, Moreno Claverías, Belén (ed.), Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural, Institut de Recerca Històric de la Universitat de Girona, Documenta Universitària.

—(2022). “The Transformation of Private Space in the Later Middle Ages: Rooms and Living Standards in the Kingdom of Valencia (1280-1450)”, *Journal of Urban History*, 48 (4), pp. 782-806.

—(2023a). “El trabajo femenino en la industria ceràmica bajomedieval. Constança, mujer del maestro Nicolau Reiner y otras trabajadoras del sector en la Ciudad de Barcelona (1514-1519)”, *Cuadernos Medievales*, 35, pp. 100-120.

—(2023b). “La cultura material de los pobres en la Valencia bajomedieval”, en *Économies de la Pauvreté au Moyen Âge*, BENITO, Pere, CAROCCI, Sandro i FELLER, Laurent (ed.), Madrid: Casa de Velázquez, École française de Rome, Col·lecció de la Casa de Velázquez, 194, pp. 165-179.

ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis y ALIAGA UGENCIO, Sandra (2023). *Inventarios de bienes de la ciudad de Zaragoza y de su entorno (1316-1360)*, *Fuentes Históricas Aragonesas*, 99, Zaragoza: Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza.

ALMENAR FERNÁNDEZ, Luis y VILLANUEVA MORTE, Concepción (2023). “Agencia económica femenina. Mujeres y cambio social en la Baja Edad Media”, *Cuadernos Medievales*, 35, pp. 1-6.

ALTURO i PERUCHO, Jesús (1998). “El sistema educativo en la Cataluña altomedieval”, a Hevia Ballina, Agustín (ed.), *Instituciones de Enseñanza y Archivos de la Iglesia. Santoral Hispano-Mozárabe en las diócesis de España*, pp. 31-61. Madrid: Asociación de Archiveros de la Iglesia en España.

ÁLVAREZ MÁRQUEZ, María Carmen (1987). “La biblioteca de la catedral hispalense en el siglo XV”, *Archivo hispalense: Revista histórica, literaria y artística*, 213, vol. 70, pp. 3-68.

—(1995). “La enseñanza de las primeras letras y el aprendizaje de las artes del libro en el siglo XVI en Sevilla”, *Historia. Instituciones. Documentos*, 22, pp. 39-86.

—(2004). “Mujeres lectoras en el siglo XVI en Sevilla”, *Historia. Instituciones. Documentos*, 31, pp.19-40.

ANDERSEN, Kasper H., BÜCHERT NETTERSTRØM, Jeppe, IMER, Lisbet, POULSEN, Bjorn, STEENHOLT OLESEN, Rikke (eds.) (2021). *Urban Literacy in the Nordic Middle Ages*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 53, Turnhout: Brepols.

ANHEIM, Étienne i MENANT, François (2010). “Mobilité sociale et instruction: clercs et laïcs du milieu du XIIIe au milieu du XIVe siècle”, a Carocci, Sandro (ed.), *La mobilità sociale nel medioevo*, Roma: École française de Rome, Collection de l'École française de Rome, 436, pp. 341-379.

APARICI MARTÍ, Joaquín (1995). “El Trabajo de los jóvenes en la Edad Media. Contratos de afermament de Vila-real”, *Millars, Espai i Història*, 18, pp. 97-112.

—(1997). “Aprender un oficio y servir. Perspectivas laborales para los jóvenes del Alto Palancia en el siglo XV”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 73, pp. 485-505.

—(2008-2010). “bienes muebles de mudéjares castellonenses. Siglo XV”, *Sharq al-Andalus*, 19, pp. 69-90.

—(2017). “En el interior de la casa mudéjar castellonense. Nuevas inscripciones de bienes muebles en el siglo XV”, en *XIII Simposio Internacional de Mudejarismo. Actas*, Teruel: Instituto de Estudios Turolenses, pp. 223-236.

APARICI MARTÍ, Joaquín i NAVARRO ESPINACH, Germán (1996-1997). “El libro memorial de la tutela del tejedor Joan Fretero: Segorbe 1432-1440”, *Estudis Castellonencs*, 7, Diputació de Castelló, pp. 231-264.

—(2010). “*Considerada encara la pocha edat e ignocència...*Los primeros años de vida para los niños del siglo XV”, *Millars*, XXXIII, pp. 55-74.

—(2019). “La herencia de un tejedor valenciano en el siglo XV. Nueva edición del manuscrito de Segorbe”, *Aragón en la Edad Media*, 30, pp. 243-293.

APARICI MARTÍ, Joaquín i RABASSA i VAQUER, Carles (2019). “Ensenyar i aprendre. La formació professional a través dels contractes d’afermament dels segles XIV i XV al Maestrat i els Ports de Morella”, *Millars*, XLVI, pp. 73-113.

APARICI MARTÍ, Joaquín i VILLANUEVA MORTE, Concepción (2021). “Jóvenes huérfanos en el Maestrazgo medieval: aproximación a su vida a través de los documentos de tutela”, *Revista de Humanidades*, 42, pp. 107-132.

APARISI ROMERO, Frederic (2014). “The notarial profession as a means of social promotion amongst rural elites in the midlands of the Kingdom of Valencia during the later Middle Ages”, *Beyond lords and peasants: rural elites and economic differentiation in pre-modern Europe*, a Aparisi, F. i Royo, V. (eds.), *PUV*, València, pp. 139-162.

—(2015). *Del camp a la ciutat. Les elits rurals valencianes a la Baixa Edat Mitjana*, tesi doctoral, dirigida pel Doctor Ferran Garcia-Oliver, Universitat de València.

—(2020). “«Perquè·ls tinga e liga en memòria mia». El testament de Bernat Fenollar (1489)”, *Estudis Romànics* [Institut d’Estudis Catalans (IEC)], vol. 42, pp. 245-250.

—(2023). “Mapping the Hospitals of the Agro-towns and Villages of Medieval Valencia”, dins de Conejo da Pena i Bridgewater, Pol (eds.) *The Medieval and Early Modern Hospital, A Physical and Symbolic Space*, Roma: Viella.

APARISI ROMERO, Frederic i FERRAGUD DOMINGO, Carmel (2018). “Hospitals rurals a la València baixmedieval: el cas de l’hospital de Santa Llúcia d’Alzira”, dins de COMELLES, Josep M.; CONEJO, Antoni i BARCELÓ-PRATS, Josep (eds.), *imago civitatis. Hospitales y manicomios en Occidente*, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, pp. 33-55.

ARCHETTI, Gabriele (2016). “«Sub virga magistri». Custodia e disciplina nell’educazione carolingia dei pueri oblati”, *Studi Medievali*, LVII, pp. 527-582.

ARES LEGASPI, Adrián (2019). “La reconstrucción de los grupos sociales e identidades culturales de una ciudad del siglo XVI a través de la escritura: Santiago de Compostela (1500-1550)”, al II Congreso Histórico internacional as cidades na história: sociedade, V: Cidade Moderna, Guimarães: Câmara Municipal de Guimarães, pp. 25-48.

ARIÈS, Philippe (1987). *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*. Madrid: Taurus, (edició original, París, 1960 i 1973).

ARLINGHAUS, Franz-Josef (2002). “Die Bedeutung des Mediums ‘Schrift’ für die unterschiedliche Entwicklung deutscher und italienischer Rechnungsbücher”, a POHL, Walter i HEROLD, Paul (eds.) *Vom Nutzen des Schreibens. Soziales Gedächtnis, Herrschaft und Besitz im Mittelalter*; Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters), 5.

ARLINGHAUS, Franz-Josef (dir.), (2015). *Forms of individuality and literacy in the medieval and early modern periods*, Turnhout: Brepols.

ARLINGHAUS, Franz-Josef, OSTERMANN, Marcus, PLESSSOW Oliver, TSCHERPEL, Gudrun (eds.), (2006). *Transforming the Medieval World: Uses of Pragmatic Literacy in the Middle Ages*, Turnhout: Brepols.

ARNOLD, John Hugh (2003). “«A Man Takes an Ox by the Horn and a Peasant by the Tongue» Literacy, Orality and Inquisition in Medieval Languedoc”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 31-47.

ASTON, Margaret (1977). “Lollardy and literacy”, *History*, 62, pp. 347-371.

——(1984). *Lollards and Reformers: Images and Literacy in Late Medieval Religion*, London: Hambledon Press.

AURELL i CARDONA, Jaume (1994). “Els inventaris *post mortem* i la cultura dels mercaders medievals”, *Medievalia*, 11, pp. 107-121.

——(1996). *Els mercaders catalans al quatre-cents. Mutació de valors i procés d'aristocratització a Barcelona (1370-1470)*, Lleida: Pagès.

ÁVILA FERNÁNDEZ, Alejandro i COLLADO BRONCANO, Manuel (1984), “Las escuelas de Primeras Letras en el Noviciado de San Luis, de la Compañía de Jesús en Sevilla”, dins *Educación e Ilustración en España: III Coloquio de Historia de la Educación*, pp. 373-381.

BADIA, Lola, CIFUENTES COMAMALA, Lluís, MARTÍ, Sadurní i PUJOL i GÓMEZ, Josep (eds.), (2016). *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BAIGES JARDÍ, Ignasi Joaquim (1994). “El notariat català: origen i evolució”, a *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, coordinat per Josep Maria Sans i Travé Barcelona: Fundació Noguera, Estudis, 7, pp. 131-166.

BAILA HERRERA, Francisco (1983). *El aula de gramàtica de Vinaròs: síntesis histórico-pedagógica (1570-1846)*, Vinaròs: Arxiu Municipal de Vinaròs-Ajuntament de Vinaròs.

BALESTRACCI, Duccio (1984). *La zappa e la retorica. Memorie familiari di un contadino toscano del Quattrocento*, Firenze: Salimbeni Editore.

——(2010). *Cilastro che sapeva leggere. Alfabetizzazione e istruzione nelle campagne toscane alla fine del Medioevo (XIV-XVI secolo)*, Pisa: Pacini Editore.

BARCELÓ CRESPI, Maria (1994). *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval (Part forana)*, Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.

——(2000). “Agnès de Pacs i l'entorn humanista”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, ISSN 1885-8600, número 10, pp. 21-47.

——(2016). “Aspectes de la relació de Mallorca amb el regne de Nàpols a la baixa Edat Mitjana”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: revista d'estudis històrics*, 72, pp. 29-51.

BARCELÓ CRESPI, Maria i CASSANYES ROIG, Albert (2017). “L'inventari dels béns de Gabriel Cerdà: aspectes de la vida quotidiana en una possessió de Santa Margalida (1491)”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'Estudis Històrics*, 73, pp. 243-263.

BARCELÓ CRESPI, Maria i ENSENYAT PUJOL, Gabriel (2000). *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'Edat Mitjana*, Palma: Documenta Balear.

——(2002). “Notes sobre Joan Alexandre Adrets, metge convers de Mallorca (segle XV)”, *Gimbernat*, 37, pp. 131-137.

——(2024). *Escriure i llegir a Mallorca a l'edat mitjana*, Palma: Lleonard Muntaner.

BARCELÓ CRESPI, Maria i MAS FORNERS, Antoni (2020). “Un inventari de 1518 i alguns documents del segle XV referits a l'alqueria o possessió de Talapi”, *VI Jornades d'Estudis Locals de sa Pobra*, pp. 147-166.

BANÈRES, Patricia (2012). *Histoire d'une répression: les judéo-convers dans le royaume de Valence aux premiers temps de l'Inquisition (1461-1530)*, tesi doctoral inèdita, Université de Montpellier.

BARRIO BARRIO, Juan Antonio (2013). “Los conversos de judío en la ciudad de Xàtiva: creencias y prácticas religiosas (1439-1490) a través de la visión del otro”, *Medievalismo: revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, 23, pp. 61-99.

———(2016). “Saben moltes coses contra molts convessos de Xàtiva e de València'. Converted Jews in the Kingdom of Valencia: Denunciation and social Betrayal in Late 15th century Xàtiva”, Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, *Imago Temporis: Medium Aevum*, 10, pp. 245-265.

———(2019-2020). “La biografía social de los conversos de judíos valencianos. Una propuesta metodológica de investigación a partir de las fuentes inquisitoriales”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, vol. 21, pp. 25-50.

BARTOLI LANGELI, Attilio (1986). “Scrittura, libro, alfabetismo (e linguistica) nel Rinascimento italiano”, *Schifanoia. Notizie dell'istituto de studi rinascimentali di Ferrara*, 2, pp. 96-100.

———(1991). “Storia dell'alfabetismo e metodo quantitativo”, *Anuario de Estudios Medievales*, Vol. 21, pp. 347-367.

———(1996). “Historia del alfabetismo y método cuantitativo”, *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, número 3, Universidad de Alcalá de Henares, pp. 87-106.

BARTOLOMÉ MARTÍNEZ, Bernabé (1979). “Antiguas escuelas en la Catedral de Burgo de Osma”, *Celtiberia*, 58, pp. 253-264.

———(1988). “Los niños del coro en las catedrales españolas. Siglos XII-XVII”, *Burgense*, 29/1, pp. 139-193.

———(1991). “Enseñanza de la música en las catedrales”, *Anuario de Estudios Medievales*, 21, pp. 607-627.

———(1992a). “La educación en la España visigótica: cultura y educación entre los visigodos; pensamiento e instituciones”, a DELGADO CRIADO, Buenaventura (coord.), *Historia de la*

educación en España y América. La educación en la Hispania Antigua y Medieval, Vol. I, pp. 125-148.

—(1992b). “La educación entre los mozárabes”, a DELGADO CRIADO, Buenaventura (coord.), *Historia de la educación en España y América. La educación en la Hispania Antigua y Medieval*, Vol. I, pp. 205-228.

—(1992c). “Instituciones docentes: las escuelas monásticas, catedralicias y municipales”, a DELGADO CRIADO, Buenaventura (coord.), *Historia de la educación en España y América. La educación en la Hispania Antigua y Medieval*, Vol. I, pp. 527-554.

—(1995a). “La enseñanza no formal y recursos pedagógicos: el libro y las bibliotecas medievales como instrumento de educación”, dins de BARTOLOMÉ MARTÍNEZ, Bernabé (dir.), *Historia de la acción educadora de la Iglesia en España. Edades Antigua Media y Moderna*, vol. I, pp. 403-418.

—(1995b). “La actividad educadora, directa e institucional: las escuelas de primeras letras”, dins de BARTOLOMÉ MARTÍNEZ, Bernabé (dir.), *Historia de la acción educadora de la Iglesia en España. Edades Antigua Media y Moderna*, vol. I, pp. 612-630.

—(1995c). “La actividad educadora, directa e institucional: las escuelas de gramática”, dins de BARTOLOMÉ MARTÍNEZ, Bernabé (dir.), *Historia de la acción educadora de la Iglesia en España. Edades Antigua Media y Moderna*, vol. I, pp. 631-644.

BARTOSZEWICZ, Agnieszka (2014). “Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of ‘Modernisation’ in the Later Middle Ages”, en MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.) (2014) *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols, pp. 149-182.

—(2017). *Urban Literacy in Late Medieval Poland*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 39, Turnhout: Brepols.

BATLLE GALLART, Carme (1994/1995). “Notícies sobre les biblioteques dels ciutadans honrats de Barcelona, segles XIV-XV”, *Estudis castellonencs*, vol. 6, pp. 177-187.

—(2007). “El “Llibre del consell”, font de coneixement del municipi i de la societat de Barcelona del segle XIV” *El Llibre del consell de la ciutat de Barcelona, segle XIV. Les eleccions municipals*, pp. 11-48.

BATLLORI, Miquel (1989). “La cultura escrita”, dins BELENGUER, Ernest (dir.), *Història del País Valencià*, II, Barcelona: Edicions 62, pp. 433-434.

BAUCELLS I REIG, Josep (1978). “L’estament dels aprenents dels segles XIII i XIV segons els contractes notariais de Barcelona”, *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, VI, pp. 85-142.

BAUMANN, Gerd (ed.), (1986). *The Written Word: Literacy in Transition*, Oxford: Clarendon Press.

BÄUML, F.H. (1980). “Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy”, *Speculum*, Vol.55, N.2, pp. 237-265, Chicago: University of Chicago.

BEC, Charles (1967). *Les marchands écrivains. Affaires et humanisme à Florence, 1375-1434*, París-La Haia: Mouton.

BECEIRO PITA, Isabel (1990). “Bibliotecas y Humanismo en el reino de Castilla: un estado de la cuestión”, *Hispania*, número 175, pp. 827-839.

—(1991). “Educación y cultura en la nobleza (siglos XII-XV)”, *Anuario de Estudios Medievales*, 21, pp. 573-587.

—(1996). “Las vías de acceso a la instrucción en la Baja Edad Media”, dins de CASTILLO GÓMEZ, Antonio (coordinador), *Alcalá de Henares y el Estudio General*, Alcalá de Henares: Institución de Estudios Complutenses, pp. 25-58.

—(1998). “Entre el ámbito privado y las competencias públicas. La educación en el reino de Castilla (siglos XIII-XV)”, dins de SOTO RÁBANOS, José María (coordinador), *Pensamiento hispano medieval. Homenaje a Horacio Santiago-Otero*, Madrid, tom 1.

—(2000). “La educación: un derecho y un deber del cortesano”, dins de DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera.

—(2007). *Libros, lectores y bibliotecas en la España medieval*, Múrcia: Nausícaä.

BEDOS-REZAK, Brigitte Miriam i IOGNA-PRAT, Dominique (eds.), (2005). *L’individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, París: Aubier.

BELENGUER, Antonio (2013). *La vivienda y el taller del artesanado medieval (Valencia, siglo XV). Aproximación a su estudio*, Universitat de València, Treball de fi de Màster inèdit.

——(2017). “Aproximación al estudio de la vivienda popular en la Edad Media”, en Antonio Juanes et alii (eds.), *Teoría, metodología y casos de estudio*, Salamanca: Asociación de Jóvenes Historiadores, pp. 391-413.

BENAVENT, Júlia (2007). *Biblioteca dispersa. Manuscrits i incunables valencians dels segles XIV al XVII*, València: Diputació de València, Àrea de Cultura.

BENEYTO, Juan (1930). “De la Valencia del quinientos. Regulación del Trabajo doméstico”, *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, Vol. III, pp. 29-32.

BERGER, Philippe (1987). *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València: Edicions Alfons el Magnànim-IVEI, 2 vols.

——(1989). “Présence de livres italiens dans les bibliothèques valencianes de la Renaissance”, en *Échanges culturels dans le bassin occidental de la Méditerranée (France, Italie, Espagne)*, Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, pp. 199-204.

——(1995). “Las bibliotecas nobiliarias de la parroquia de San Andrés de Valencia”, *Bulletin Hispanique*, 97-1, pp. 375-383.

——(1997). “Las lecturas de las capas modestas en la Valencia renacentista”, *Bulletin Hispanique*, 99-1, pp. 161-170.

——(1998). “Las lecturas femeninas en la Valencia del Renacimiento”, *Bulletin Hispanique*, 100-2, pp. 383-399.

——(2000). “La culture de l’aristocratie à Valence dans la seconde moitié du XVe siècle”, *Annexes des Cahiers de linguistique hispaniques médiévale*, 14, pp. 41-51.

BERNABEU BORJA, Sandra (2015). “Llinatges i poder local a l’Alzira del segle XV”, *Aragón en la Edad Media*, 25, pp. 5-40.

——(2022). “La ceda reial a Alzira en època de Joan II (1458-1479)” *Estudios de Historia Local*, (1), pp. 261-278.

BERNABEU BORJA, Sandra i NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (eds.), (2023). *Manuales de Consells de la ciutat de València (1400-1406)*, fonts històriques valencianes 86, València: Universitat de València.

BERTRAND, Paul (2019). *Documenting the Everyday in Medieval Europe: The Social Dimensions of a Writing Revolution 1250-1350*, traducció de Graham Robert Edwards, Utrecht Studies in Medieval Literacy, 42, Turnhout, Brepols. L'obra original es va publicar en l'any 2015 sota el títol "*Les écrits ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (entre royaume de France et empire, 1250-1350)*".

BILLER, Peter (1995). "The Cathars of Languedoc and written materials", dins de *Heresy and Literacy 1000-1530*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 61-82.

BILLER, Peter i Anne HUDSON, Editors, (1994). *Heresy and Literacy, 1000-1530*, Cambridge: Cambridge University Press.

BISCHOFF, Bernhard (1966). "Elementarunterricht und Probationes Peannae in der ersten Hälfte des Mittelalters", a Bischoff, Bernhard (ed.) *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, vol. I, pp. 74-87, Stuttgart: Hiersemann.

BLACK, Robert D. (1996). *Studio e scuola in Arezzo durante il Medioevo e il Rinascimento. I documenti di archivio fino al 1530*, Arezzo: Accademia Petrarca di lettere arti e scienze.

——(2001). *Humanism and education in medieval and Renaissance Italy: tradition and innovation in Latin schools from the twelfth to the fifteenth century*, Cambridge: Cambridge University Press.

——(2007a). *Education and Society in Florentine Tuscany. Teachers, Pupils and Schools c.1250-1500*, a *Education and Society in the Middle Ages and Renaissance*, 29, Leiden-Boston: Brill.

——(2007b). "Le scuole e la circolazione del sapere", a Belloni, G. i Drusi, R., *Umanesimo ed educazione*, Costabissara (Vicenza), vol. 2, pp. 287-307. (El volum forma part del llibre *Il Rinascimento italiano e l'Europa*).

——(2009). "Education and Society in Tuscany from the 13th to the 15th Century", a PAOLI, Maria Pia, *Saperi a confronto nell'Europa dei secoli XIII-XIX*, Pisa, pp. 4-26.

——(2021). "Maestri e insegnamento della gramatica allo Studio fiorentino nel XIV e XV secolo", a Fabbri, Lorenzo (ed.), *Stadium florentinum. L'istruzione superiore a Firenze fra XIV e XVI secolo*, pp. 177-196.

BLATT, Heather (2018). *Participatory Reading in Late-Medieval England*, Manchester Medieval Literature and Culture, Manchester: Manchester University Press.

BLOCH, Marc (1939). *La société féodale. La formation des liens de dépendance*, Paris: Armand Colin; Ídem, (1961). *Feudal society, Vol. I, The Growth of Ties of Dependence*, traduït del francès per L.A. Manyon, Londres: Routledge and Kegan Paul.

BOIGUES ESCRIVÀ, Naomí (2020). “Encantes y almonedas. Ropavejeros y corredores de cuello en la Valencia foral moderna”, en Juan José Iglesias Rodríguez e Isabel María Melero Muñoz (coord.), *Hacer historia moderna: Líneas actuales y futuras de investigación*, Sevilla: Universidad de Sevilla, pp. 107-120.

BOIS, Guy (1976). *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du debut du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle*, París: FNSP.

BOLÓS, Jordi i SÀNCHEZ BOIRA, Imma (eds.), (2014). *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (segles XIV-XVI)*, Barcelona: Fundació Noguera, 3 volums.

BORDES GARCÍA, José (2012). “Els primers edictes de gràcia de la Inquisició valenciana (1482-1589)”, *Afers*, XXVII:73, pp. 645-652.

BOWEN, James (1984). *Historia de la educación occidental. Tomo II La civilización de Europa, siglos VI-XVI*, Barcelona: Herder.

BOYD, William i KING, Edmund J. (1977). *Historia de la educación*, Buenos Aires: Huemul.

BRAYMAN HACKEL, Heidi (2005). *Reading Material in Early Modern England: Print, Gender, and Literacy*, Cambridge: Cambridge University Press.

BRAYMAN HACKEL, Heidi i KELLY, Catherine E. (eds.), (2008). *Reading Women: Literacy, Authorship and Culture in the Atlantic World, 1500-1800*, Filadèlfia: University of Pennsylvania Press.

BREEN, Katherine (2010). *Imagining an English Reading Public, 1150-1400*, Cambridge Studies in Medieval Literature, 79, Cambridge: Cambridge University Press.

BRESC, Henri (1990). “Ecole et services sociaux dans les cités et les «terres» siciliennes (XIIIe-XVe siècles) a CRISTIANI, Emilio i SALVATORI, Enrica (eds.), *Città e servizi sociali nell'Italia dei secoli XII-XV: dodicesimo Convegno di studi (Pistoia, 9-12 ottobre 1987)*, Pistoia, Centro italiano di studi di storia e d'arte, Pistoia: Viella, pp. 21-48.

BRIGGS, Charles F. (2000). “Literacy, Reading and Writing in the Medieval West” *Journal of Medieval History*, 26, pp. 397-420.

BRITNELL, Richard H. (1997). “Pragmatic Literacy in Latin Christendom”, en *Pragmatic Literacy, East and West, 1200-1330*, BRITNELL, Richard H. (ed.), Woodbridge, The Boydell Press, pp. 3-24.

BROWN, George Hardin (1995). “The Dynamics of Literacy in Anglo-Saxon England”, *Bulletin of the John Rylands Library*, 77, pp. 109-42.

BUFFO, Paolo (2023). “«Pregando che ay se dibiaset scriver»: società, alfabetismo e mediazione grafica nelle Bergamo tardomedievale”, en *Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica*, n.s. VII, pp. 179-210.

BULTOT, Robert (1967). “La Chartula et l’enseignement du mépris du monde dans l’écoles et les universités médiévales”, *Studi Medievali*, sèrie 3, volum VIII, pp. 787-834.

—(1969). “Grammatica, ethica et contemptus mundi aux XIIe i XIIIe siècles”, a *Arts libéraux et philosophie au Moyen Âge*, pp. 815-827.

BÜNZ, Enno (2004). “Die Mitteldeutsche Bildungslandschaft am Ausgang des Mittelalters”, dins de FLÖTER, Jonas, WARTENBERG, Günther (eds.), *Die sächsischen Fürsten- und Landesschulen*, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, pp. 39-71.

BURCKHARDT, Julia (2020). *Von Bienen lernen. Das Bonum universale de apibus des Thomas von Cantimpré als Gemeinschaftsentwurf*, Melville, Gert i Schneidmüller, Bernd (eds.), dos volums, en la sèrie Klöster als Innovationslabore, número 7, Regensburg: Schnell & Steiner.

BURGOS, Javier (1993). *Imprenta y cultura del libro en la Barcelona del setecientos (1680-1808)*, tesi doctoral, dirigida per Ricardo García Cárcel, 2 vols., Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

—(1994). “Alfabetización y escuela en Cataluña en el Siglo de las Luces. Una hipòtesis interpretativa”, *Manuscripts*, 12, pp. 109-147.

BURNS, Robert Ignatius (1967). *The Crusader Kingdom of Valencia: Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*, Volume 1, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

BUSQUETA I RIU, Joan Josep (2019). “Sobre l’Estudi General de Lleida a l’Edat Mitjana: algunes qüestions”. *Millars. Espai i Història*, 46(1), pp.145-165.

BUYLAERT, Frederik i RAMANDT, André (2015). “The Transformation of Rural Elites in Late Medieval Flanders. Oligarchy, State Formation and Social Change in the Liberty of Bruges (ca. 1350- ca. 1525)”, *Continuity and Change*, pp. 39-70.

—(2016). “Record keeping and status performance in the early modern Low Countries”, *Past and Present*, 230, pp. 131-150.

CABANES PECOURT, María de los Desamparados (1998). “Las escuelas de gramática en la formación de los notarios valencianos del siglo XIV”, *Instituciones de enseñanza y archivos de la Iglesia*, pp. 515-526.

CAESAR, Mathieu (2011). “Écoles urbaines, pouvoir municipal et éducation civique à la fin du Moyen Âge. Quelques observations à partir du cas genevois aux XIVe-XVe siècles”, *Histoire Urbaine*, vol. 32 (3), pp. 53-72.

CAHNER, Max (1977). “Debat epistolar entre Bernat Fenollar i Isabel Suaris”, *Els Marges*, número 10, pp. 71-75.

CALVO, Ricardo (1999). *El poema Scachs d'amor (siglo XV). Primer texto conservado sobre ajedrez moderno*, Madrid: Editorial Jaque XXI.

CAMPOS PERALES, Agustí (2018). “Llibres, alfabetització i ascensió social a la Llúria baixmedieval: a propòsit de la biblioteca de Jaume Garcia († 1420)”, *Llúria: Lauro, Quaderns d'Història i Societat*, 11, pp. 28-39.

CAMPRUBÍ i PLA, Xevi (2021). “L'ensenyament públic als municipis del Vallès Oriental entre els segles XVI i XVIII”, *Ponències, Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, número 25, pp. 7-39.

—(2023a). “Els mestres de llegir i escriure de la ciutat de Girona a l'època Moderna”, *SCRIPTA, Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, número 21, pp. 143-160.

—(2023b). *Els mestres de minyons i l'ensenyament públic a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*, Col·lecció Estudis, número 92, Barcelona: Fundació Noguera.

CANNON, Christopher (2016). *From literacy to literature: England, 1300-1400*, Oxford: Oxford University Press.

CANNON, Debbie (2003). “London Pride: Citizenship and the Fourteenth-Century Customals of the City of London”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 179-198.

CAPDEVILA ARRIZABALAGA, Irene (2018a). “L’enciclopedisme a Occitània en temps de Ramon Llull”, a V. Beltran Pepió- T. Martínez Romero- I. Capdevila Arrizabalaga (ed.), *Ramon Llull, els trobadors i la cultura del segle XIII*, Firenze: Edizioni del Galluzzo per la Fondazione Ezio Franceschini, pp. 151-191.

——(2018b). “Un manuscrit perdut: el *Breviari d’amor* català de la Biblioteca del Palau”, *Mot so razo*, 17, pp. 38-51.

——(2019a). “El fragment z de la traducció catalana medieval del *Breviari d’amor*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 1486”, a María Jesús Lacarra Ducay (Coord.), *Literatura medieval hispánica. «Libros, lecturas y reescrituras»*, San Millán de la Cogolla: Cilengua, pp. 235-251.

——(2019b). “Estudi codicològic del *Breviari d’amor* català: els fragments de la Universiteitsbibliotheek de Gant”, a I. Tomassetti (Coord.), *Avatares y perspectivas del medievalismo ibérico*, San Millán de la Cogolla: Cilengua, pp. 735-748.

——(2020). “Una altra versió del *Breviari d’amor* català: estudi dels fragments de Gant (UbGent, BHSL.HS.3284) i del còdex de París (BnF, Espagnol 205)”, a M. Bellmunt Serrano- J. Mahiques Climent, *Literature, Science and Religion Textual Transmission and Translation in Medieval and Early Modern Europe*, Kassel: Reichenberger, pp. 103-119.

——(2022). *Breviari d’amor: text, còdex, obra*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral, dirigida per Vicenç Beltran Pepió i M. Lourdes Soriano Robles. <http://hdl.handle.net/10803/675653>

CAPDEVILA i FELIP, Sanç (1927). “L’escola de Gramàtica i Arts. Les antigues institucions escolars de la Tarragona restaurada”, *Estudis Universitaris Catalans*, XII, pp. 68-162; XIII (1928), pp. 13-92.

CÁRCELES LABORDE, Concepción (1993). *Humanismo y educación en España (1450-1650)*, Pamplona: EUNSA, Ediciones de la Universidad de Navarra.

CARDELLS MARTÍ, Francisco Abelardo (1997). *Cultura material baixmedieval dels llauradors de l’horta de València (mitjançant protocols notariais)*, tesi de llicenciatura, València: Universitat de València.

——(2000). *Organització del territori i cultura material a l’horta de València (s.XV)*, tesi doctoral inèdita, dirigida per Paulino Iradiel Murugarren (dir.) i Mateu Rodrigo Lizondo, València: Universitat de València.

CARDINI, Franco (1978). “Alfabetismo e livelli di cultura nell’età comunale”, *Quaderni Storici*, XIII, 38/2, pp. 488-522.

CARRÈRE, C. (1977). *Barcelona 1380-1463. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona: Curial, vol. I

CARRERES ZACARÉS, Salvador (1936). “L’afermamossos, institució valenciana del segle XV”, en homenatge a Antoni Rubió i Lluch, 1, Barcelona, pp. 255-266.

CARRUTHERS, Mary J. (1990). *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge Studies in Medieval Literature, 10, Cambridge: Cambridge University Press.

CAROCCI, Sandro (ed.), (2010). *La mobilità sociale nel medioevo*, Roma: École française de Rome, Collection de l’École française de Rome, número 436.

———(2019). *Le scritture delle donne in Europa. Pratiche quotidiane e ambizione letterari (secoli XIII-XX)*, Roma: Carocci editore.

CASTILLO GÓMEZ, Antonio (1997). *Escrituras y Escribientes. Práctica de la cultura escrita en una ciudad del Renacimiento*, Las Palmas de Gran Canaria: Gobierno de Canarias.

CASTILLO GÓMEZ, Antonio (ed.) (2001). *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*, Oiartzun: Sendoa.

———(2020). “Words on walls: An Approach to Exposed Writing in Early Modern Europe”, *Jems*, 9, pp. 57-82.

CASTILLO GÓMEZ, Antonio i MARTÍNEZ, Miguel (2024). “Writing, Memory and Subalternity in the Early Modern World”, *Jems*, 13, pp. 21-37.

CASTILLO GÓMEZ, Antonio i SÁEZ, Carlos (1994). “Paleografía versus alfabetización. Reflexiones sobre Historia Social de la Cultura Escrita”, *SIGNO. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, pp. 133-168.

CASTILLO SAINZ, Jaime (1993). “Asistencia, matrimonio e inserción social: *La loable confraria e almoina de les òrfenes a maridar*”, *Saitabi*, 43, pp. 135-145.

CÁTEDRA, Pedro M. (2003). “Bibliotecas y libros de mujeres en el siglo XVI”, *Península. Revista de Estudios Ibéricos*, 0, pp. 13-27.

CAUNEDO del POTRO, Betsabé (2007). “La aritmética mercantil castellana en la Edad Media: una breve aproximación”, *Llull, Revista de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas*, ISSN 0210-8615, Vol. 30, Núm. 65, pp. 5-19.

——(2009). “Three Castilian Manuscripts on Mercantile Arithmetic and their ‘problems of alloys’”, *Imago Temporis. Medium Aevum*, 3, pp. 171-188.

——(2010). “Una enseñanza no universitaria: la aritmética mercantil”, en homenaje al profesor Eloy Benito Ruano, vol. 1, pp. 209-222.

——(2011a). “Algunos aspectos de los manuales de *mercaduría*. El valor del aprendizaje. *La pereza es llave de la pobreza*”, *Anuario de estudios medievales*, número 41, 2, ejemplar dedicado a la Tecnología Medieval en el Mediterráneo Occidental, pp. 803-817.

——(2011b). “La aritmética mercantil castellana y la historia del comercio medieval”, *Medievalismo: revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, 21, ejemplar dedicado a la Ciencia en la Edad Media, pp. 11-27.

——(2019). “Primary Education in medieval Castile”, *Imago Temporis. Medium Aevum*, pp. 239-255.

CAUNEDO del POTRO, Betsabé i CÓRDOBA de la CALLE, Ricardo (2004). “Oficios Urbanos y desarrollo de la Ciencia y de la Técnica en la Baja Edad Media: la Corona de Castilla”, *Norba, Revista de Historia*, vol. 17, pp. 41-68.

CAVALLO, Guglielmo (1999). “De signo incompleto al signo negado”, València: Seminari Internacional d’Estudis sobre la Cultura Escrita (ed. Or. 1978).

CAVALLO, Guglielmo i CHARTIER, Roger (eds.), (1999) *A History of Reading in the West*, traduït a l’anglès per Lydia Cochrane, Amherst: University of Massachusetts Press.

CEBRIÁN i MOLINA, Josep Lluís i ÚBEDA i BATALLER, Francesc (2019). *El Palau del Genovés i el retaule d’En Guerau Sanç i Ripoll de Castellverd*, Xàtiva: Ulleye.

CHARTIER, Roger (1989). “Las prácticas de lo escrito”, en ARIÈS, Philippe i DUBY, Georges, *Historia de la Vida Privada. Del Renacimiento a la Ilustración*, vol. III, *Vid.*, en particular, l’apartat “Medir la alfabetización”, pp. 114-126.

——(2001). “Culture écrite et littérature à l’âge moderne”, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 56/4-5, pp. 783-802.

—(2002). “The Practical Impact of Writing”, dins de FINKELSTEIN, David i McCLEERY, Alistair (ed.), London & New York: Routledge.

—(2007). *Inscription and Erasure: Literature and Written Culture from the Eleventh to the Eighteenth Century*, traduït per GOLDHAMMER, Arthur, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

CHASTANG, Pierre (2013). *La ville, le gouvernement et l'écrit à Montpellier (XIIe-XIVe siècle)*. *Essai d'histoire sociale*, París: Publications de la Sorbonne.

CHAZAN, Robert (2006). *The Jews of Medieval Western Christendom, 1000-1500*, Cambridge Medieval Textbooks, Cambridge: Cambridge University Press.

CHERUBINI, Giovanni (1974). *Signori, contadini, borghesi. Ricerche sulla società italiana del basso medioevo*, Florència: La Nuova Italia.

CHIFFOLEAU, Jacques (1980). *La comptabilité de l'au-delà: les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (vers 1320-vers 1480)*, Roma: Ecole Française de Rome.

CHINER GIMENO, Jaume J. (2014). “Joan Roís de Corella, la seua vida i el seu entorn: noves dades per a la història de la cultura en la València del segle XV”, *Magnificat. Cultura i Literatura Medievals*, 1, pp. 111-377.

CHRISTALLER, Walter (1933). *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena: Gustav Fischer.

CIFUENTES COMAMALA, Lluís (2000). “La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval. L'obrador, la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)”, *Arxiu de textos catalans antics*, 19, pp. 429-479.

—(2006). *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona/Palma: Universitat de Barcelona /Universitat de les Illes Balears.

—(2010). “Estratègies de transició: pobres i versos en la transmissió extraacadèmica del saber a l'Europa llatina tardomedieval”, en Alberni, Anna, Badia, Lola i Cabré, Lluís (eds.), *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Santa Coloma de Queralt.

—(2013-2014). “Els sabers útils al món rural català medieval: agricultura, menescalia, medicina i conservació dels aliments”, *Savoirs des campagnes, Catalogne, Languedoc, Provence*, pp. 33-50.

—(2021). “Literatura i promoció social: lectura i creació literàries entre els menestrals catalans medievals”, *Magnificat: Cultura i Literatura Medievals*, 8, pp. 57-108.

—(2023). “Els recursos escrits de l’assistència mèdica extrauniversitària a la Barcelona medieval”, dins de ZARZOSO ORELLANA, Alfons i BARCELÓ- PRATS, Josep (eds.), *Barcelona hospitalària: la ciutat i els seus hospitals, segles XIV-XX*, Barcelona: Museu d’Història de Barcelona-Ajuntament de Barcelona, pp. 147-168.

CIFUENTES COMAMALA, Lluís i CÓRDOBA DE LA CALLE, Ricardo (2011). *Tintorería y medicina en la Valencia del siglo XV: el manual de Joanot Valero*, Madrid: Editorial CSIC-Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

CIFUENTES COMAMALA, Lluís i ESCRIBÀ, Gemma (1998). “El monopoli de la paraula: cura d’ànimes, educació i fe pública a la parròquia de Santa Maria de Piera durant la Baixa Edat Mitjana”, *Anuario de estudios medievales*, vol. 28, pp. 789-820.

CIPOLLA, Carlo Maria (1969). *Literacy and Development in the West*, Harmondsworth: Pelican.

—(1984). *¿Quién rompió las rejas de Monte Lupo?*, traducció castellana, Barcelona: Muchnik Editores.

CISCAR PALLARÉS, Eugenio (1998). “Cruz o firma en la práctica procesal (contribución a la medición de la alfabetización en el Reino de Valencia, siglos XVI-XVIII)”, *Estudis: Revista de historia moderna*, 24, pp. 37-62.

CLANCHY, Michael Thomas (1979). *From memory to written record. England, 1066-1307*, 1a edició, Cambridge, Massachusetts; 2a edició revisada, (1993), Oxford: Blackwell; 3a edició, (2012), Oxford: Wiley-Blackwell.

—(1985). “Literacy, law and the power of the State”, *Culture et idéologie dans la genèse de l’Etat moderne*, Roma: École française de Rome, pp. 24-35.

—(2018). *Looking Back from the Invention of Printing Mothers and the Teaching of Reading in the Middle Ages*, Utrecht Studies in Medieval Literacy, Volum 40, Turnhout: Brepols.

CODONYER SÒRIA, Pilar (2003). *Estudiants valencians al Studio Fiorentino (1473-1494)*, València: Col·lecció Cinc Segles, Servei de Publicacions de la Universitat de València.

COLEMAN, Joyce (1996). *Public Reading and the Reading Public in Late Medieval England and France*, Cambridge: Cambridge University Press.

COLLINS, Roger (1990). “Literacy and the laity in early mediaeval Spain”, a McKitterick, Rosamond (ed.), *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, pp. 109-133. Cambridge: Cambridge University Press.

COLÓN DOMÈNECH, PENYARROJA TORREJÓN, Leopoldo, TARANCÓN, C. i HAUF, Albert G. (1991). *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*, València: Consell Valencià de Cultura.

COMAS VIA, Mireia, MUNTANER i ALSINA, Carme i VINYOLES VIDAL, Teresa Maria (2008). “Elles no només filaven: producció i comerç en mans de dones de la Catalunya baixmedieval”, *Recerques: Història, economia i cultura*, 56, exemplar dedicat a *Negocis i identitat laboral de les dones*, pp. 19-45.

CONTRENI, John Joseph (1984). “The Carolingian Renaissance”, *Renaissances before the Renaissance: Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Treadgold, Warren T. (ed.), California: Stanford.

——(1995a). “The Carolingian Renaissance: Education and Literary Culture”, a Rosamond McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History, vol. II: c.700-c.900*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 709-757.

——(1995b). “The Pursuit of Knowledge in Carolingian Europe”, dins de SULLIVAN, Richard E. (1995). *“The gentle voices of teachers” Aspects of Learning in the Carolingian Age*, Columbus: Ohio State University Press, pp. 106-141.

CÓRDOBA de la LLAVE, Ricardo (2016). “El acceso de los jóvenes al mundo laboral en las ciudades hispanas a fines de la Edad Media”, *La formació de la personalitat a l’Edat Mitjana*, Lleida: Pagès Editors, Sèries Aurembiaix d’Urgell, Número 19, Universitat de Lleida, pp. 93-109.

CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa (1986). *Formularium diversorum instrumentorum. Un formulari notarial valencià del segle XV*, Sueca: Biblioteca del Xúquer, 5.

——(2012). “Què llegien les dones? Biblioteques i llibres en València entre l’edat mitjana i el renaixement”, *Dones i Literatura entre l’Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. II, València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 713-733.

——(2020). “Escriure i conservar textos i arxius en l’àmbit privat a la València medieval”, en Garcia-Oliver, Ferran (ed.) *Una comunitat humana al llarg de la història: la Safor. Estudis dedicats a Vicent Olasso Cendra*, Catarroja/Barcelona: Afers, pp. 455-489.

—(2021). “El consumo de libros y el mercado de segunda mano en la Valencia bajomedieval”, *De Scriptura et Scriptis: consumir, Actas de las XVII Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas*, pp.185-265.

—(2024). “Del manuscrit a l’impres: el llibre acadèmic, escolar i professional (València, 1474-1500)”, *Recerques: història, economia, cultura*, 85, pp. 91-113.

CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa i FURIÓ i DIEGO, Antoni (2012). “Books, Schooling, Literacy and Learning on the Shop Floor in Catalonia and Valencia in late Middle Ages” (comunicació). *XVI World Economic History Congress, Stellenbosch (South Africa)*.

CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa, MANDINGORRA LLAVATA, María Luz, PONS ALÓS, Vicent, (2019). “«Aquestes són les obres que yo, Sor Isabel de Billena, é fetes en aquest monestir», *Notes autògrafes de Sor Isabel de Villena*”, València: Col·lecció Recerca, 22, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

CORTÉS ESCRIVÀ, Josepa i PONS ALÓS, Vicent (1993). “La biblioteca jurídica de Jaume d’Eixarc (1479)”, *Saitabi*, 43, pp. 181-194.

COURTENAY, William J. (1987). *Schools and Scholars in Fourteenth Century England*, Princeton: Princeton University Press.

COUSSEMACKER, Sophie (2016). “Cómo la palabra viene a los niños”, *La formació de la personalitat a l’Edat Mitjana*, Lleida: Pagès Editors, *Sèries Aurembiaix d’Urgell*, Número 19, Universitat de Lleida, pp. 35-48.

CRAIN, Patricia (2020). “New Histories of Literacy”, capítol 10, en Eliot, Simon i Rose, Jonathan (eds.), *A Companion to the History of the Book*, vol. I, Wiley: Blackwell.

CRESSY, David (1977). “Levels of Illiteracy in England, 1530-1730”, *The Historical Journal*, 20-1, Cambridge, pp. 1-23.

—(1980). *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge: Cambridge University Press.

—(2020). “Literacy, Social Structure, and Local Social Dramas”, *Local Population Studies*, 105, 1.

CROSS, Claire (1978). “ ‘Great Reasoners in Scripture’: The Activities of Women Lollards 1380-1530”, *Studies in Church History, Subsidia 1*, pp. 359-380.

CRUSELLES GÓMEZ, Enrique (1994). “La intensificación de los intercambios bajomedievales y los protocolos notariales valencianos”, a *1490: En el umbral de la modernidad*, València, pp. 524-531.

——(2001). *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*, Lleida, Milenio.

——(2004). *Los comerciantes valencianos del siglo XV y sus libros de cuentas*, Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I, Col·lecció Humanitats, número 27.

——(2019). *Fortuna y expolio de una banca medieval. La familia Roís de Valencia (1417-1487)*, València: Universitat de València.

——(2019-2020). “Formación profesional, educación escolar y diferenciación social en el grupo mercantil valenciano cuatrocentista”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 21, pp. 177-224.

CRUSELLES GÓMEZ, Enrique i BARRIO BARRIO, Juan Antonio (2024). “Los destinos de los conversos en la Sociedad cristiana tardomedieval: integración, criminalización, fuga. Introducción y presentación”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 25, pp. 9-12.

CRUSELLES GÓMEZ, Enrique i BORDES GARCÍA, José (2016). *Conversos de la Ciudad de Valencia: el censo inquisitorial de 1506*, València: Institució Alfons el Magnànim.

CRUSELLES GÓMEZ, José María (1984). “Maestros, escuelas urbanas y clientela en la ciudad de Valencia a finales de la Edad Media”, *Estudis*, 23, pp. 11-40.

——(1985). *La familia de Antoni Lopiç, notario de la ciudad de Valencia (1433-1493): promoción social de un profesional de la escritura*. Tesis de Llicenciatura inédita, València.

——(1989). “Maestros, escuelas urbanas y clientela en la ciudad de Valencia a finales de la Edad Media”, *Estudis: Revista de historia moderna*, 15, pp. 9-44.

——(1990). “Movilidad social y estrategias familiares en el medio urbano bajomedieval”, *Millars*, 13, pp. 87-94.

——(1992). “Valencianos en la Universidad de Bolonia. Rentabilización social de los estudios superiores a finales del siglo XV”, a *Lluís de Santàngel i el seu temps*, València, pp. 387-400.

——(1993a). “Los juristas valencianos en la Italia renacentista. Estudiantes y cortesanos”, *Revista d’Història Medieval*, 3, pp. 143-160.

—(1993b). “La política educativa del Consell de València antes de la fundación de la Universidad”, *Pedralbes: Revista de història moderna*, 13/2, pp. 387-394.

—(1995a). “El maestro Antoni Tristany y la supuesta primera escuela de Joan Lluís Vives”. *Estudis. Revista de historia moderna*, 21, pp.7-22.

—(1995b). “Los precedentes de la Universidad de Valencia: guía para medievalistas en vísperas del quinto centenario”, *Revista d’Història Medieval*, 6, exemplar dedicat a *La Mediterrània i la idea d’Europa: espais, cultures, intercanvis i elits en el trànsit de l’edat mitjana a la moderna*, pp. 153-164.

—(1997a). *Escuela y sociedad en la Valencia bajomedieval*, Història local-20, València: Diputació de València.

—(1997b). “Los estudiantes de la Valencia preuniversitaria: entre la carrera eclesiástica y la sociedad civil”. *Estudis. Revista de historia moderna*, 23, pp. 11-40.
<http://hdl.handle.net/10550/34282>

—(1998). *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona: Fundació Noguera.

—(2004). “Las Fuentes notariales y la investigación histórica. Problemas de explotación de datos y análisis de la actividad notarial”, a *Aragón en la edad media. Perspectivas actuales sobre las fuentes notariales de la Edad Media*, Saragossa, pp. 7-82.

—(2008). “El maestro Joan de Miravet y la escuela municipal de Valencia en la primera mitad del siglo XV”, *Saitabi*, 58, pp. 93-108.

CRUSELLES GÓMEZ, José María (ed.), (2013). *En el primer siglo de la Inquisición española*, València: PUV.

—(2014). “Llegan los inquisidores. Los primeros momentos del tribunal valenciano del santo oficio”, *Joan Roís de Corella i el seu món*, pp. 109-136.

—(2015a). “Las escuelas de gramática”, *Ciudad y Reino. Claves del Siglo de Oro Valenciano*, pp. 61-63.

—(2015b). “Orígenes y fundación del Estudio General”, *Ciudad y Reino: claves del siglo de oro valenciano* / coord. por Rafael Narbona Vizcaíno, 2015, pp. 64-67.

—(2019). “El sistema escolar de la ciudad de Valencia en el siglo XV”, *Millars*, XLVI, pp. 115-143.

—(2021).“Estrategias matrimoniales y laborales en el mundo urbano bajomedieval. Un estudio prosopográfico”. A Solórzano Telechea, Jesús Ángel, Haemers, Jelle i Liddy, Christian (coords.), *La familia urbana: matrimonio, parentesco y linaje en la Edad Media*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 127-156.

—(2023).“De Morillo a Torquemada. Inquisidores fernandinos, dominicos observantes y razón de estado (1478-1484)”, *Estudis: Revista de historia moderna*, 49, pp. 15-68.

—(2024). “Prisión, muerte y condena de Antoni Tristany, maestro de escuela, por la Inquisición de Valencia (1486-1489)”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 25, pp. 121-158.

CUADRADA, Coral (2019). “Ensenyar l’art de mercaderia medieval”, Castelló, *Millars XLVI*, pp. 41-72.

—(1994). “Volèn instroyr e informar los mercaders, aquells qui d’aquest art de mercaderia volen ussar”, *Dossier: fer-se grans: els joves i el seu futur al món medieval*, València: *Revista d’Història Medieval*, 5, pp. 107-130.

CULLUM, Patricia H. (2003). “Learning to Be a Man, Learning to Be a Priest in Late Medieval England”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 135-153.

DADSON, Trevor John (2004). “Literacy and Education in Early Modern Rural Spain: the case of Villarrubia de los Ojos”, *Bulletin of Spanish Studies*, vol. 81, pp. 1011-1038.

De RIDDER-SYMOENS, Hilde (1995). “Education and Literacy in the Burgundian-Habsburg Netherlands”, *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, XVI.

DEKKER, Simeon (2016). *Old Russian birchbark letters: a pragmatic approach*, Leiden: Universiteit Leiden.

Del ARCO y GARAY, Ricardo (1951). “Los estatutos primitivos de la Universidad de Huesca. 1468-1487”, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, Volum IV, pp. 320-409.

—(1947-1948). “Un Estudio de Artes en Barbastro en el siglo XIII”, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, volum 3, pp. 481-483.

DEL CAMPO GUTIÉRREZ, Ana (2006). “Mozas y mozos sirvientes en la Zaragoza de la segunda mitad del siglo XIV”, *Aragón en la Edad Media*, número 19, Zaragoza: Universidad de Zaragoza, pp. 97-111.

DEL TREDICI, Federico (2012). “Maestri per il contado: istruzione primaria e società locale nelle campagne milanesi”, *Studio Giorgio Chittolini*, pp. 275-300.

DELGADO CRIADO, Buenaventura (coord.), (1992). *Historia de la educación en España y América. La educación en la Hispania Antigua y medieval*, Volum II, Fundación Santa María, Madrid: Morata.

DECLERCQ, Georges *et al.* (eds.), (2013). *New Approaches to Medieval Urban Literacy*, Brusel·les: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten: Contactforum.

DERVILLE, Alain (1984). “L’alphabétisation du peuple à la fin du Moyen Âge”, *Revue du nord*, 66, pp. 761-776.

DÍAZ y DÍAZ, Manuel Cecilio (1976). *De Isidoro al siglo XI. Ocho estudios sobre la vida literaria peninsular*, Barcelona: El Albir, pp. 141-202.

—(1979). *Libros y librerías en la Rioja altomedieval*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.

DIPPOLD, Günter (1996). “Der Humanismus im städtischen Schulwesen Schlesiens”, en EBERHARD, W. i STRNAD, A. A. (eds.) *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*, Köln: Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 26, pp. 229-244.

DRONKE, Peter (1984). *Women Writers of the Middle Ages: A Critical Study of Texts from Perpetua (+203) to Marguerite Porete (+1310)*, Cambridge-New York: Cambridge University Press.

DUBY, Georges (2009). *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea (500-1200)*, traducció castellana, Madrid: Siglo XXI de España Editores, SA.

—(1988). *Historia de la vida privada 2. De la Europa feudal al Renacimiento*, Madrid: Taurus.

DURÁN SANPERE, Agustí i GÓMEZ GABERNET, Frederic, (1944). “Las escuelas de Gramática de Cervera”, Barcelona: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 17, pp. 5-77.

DURAN, Eulàlia (1998). “Una refutació valenciana de l’Islam (segle XV)”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 74/1-2, pp. 141-160.

DYER, Christopher (2012). *A Country Merchant, 1495-1520, Trading and Farming at the End of the Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press.

EDWARDS, Kathleen (1967). *The English Secular Cathedrals in the Middle Ages: A Constitutional Study with Special Reference to the Fourteenth Century*, Manchester: Manchester University Press.

EISERMANN, Falk (2001). *'Stimulus Amoris': Inhalt, lateinische Überlieferung, Deutsche Übersetzungen, Rezeption*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

ENNEN, Edith (1957). "Stadt und Schule in ihrem wechselseitigen Verhältnis vornehmlich im Mittelalter", *Rheinische Vierteljahrsblätter* 22, pp.56-72.

ENSENYAT PUJOL, Gabriel i BARCELÓ CRESPI, Maria (2024). "Llibreters i impressors a la Mallorca del Renaixement", *Recerques: història, economia, cultura*, 85, pp. 147-168.

EPURESCU-PASCOVICI, Ionut (ed.), (2020). *Accounts and Accountability in Late Medieval Europe: Records, Procedures, and Socio-Political Impact*, Utrecht Studies in Medieval Literacy, 50, Turnhout: Brepols.

—(2021). *Human Agency in Medieval Society, 1100-1450*, Rochester: Boydell Press.

ESCARTÍ, Vicent Josep i BORRÀS, Marc J. (1984). "Albarans de commoure a la València del segle XV. Sobre els usos públics i criminals de l'escriptura", dins *Miscel·lània Joan Fuster IV*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 75-96.

ESCARTÍ, Vicent Josep (1991). "Un fragment de Bíblia Catalana a l'Arxiu del Regne de València", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, número 10, pp. 261-273.

—(1998). *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València: Eliseu Climent.

ESTEBAN ABAD, Rafael (1959). *Estudio histórico-político sobre la ciudad y Comunidad de Daroca*, Terol: Diputación Provincial de Teruel. Instituto de Estudios Turolenses.

ESTEBAN MATEO, León (1994). "Las fábulas esópicas, texto escolar en la alta y baja edad media", *Helmántica: Revista de Filología clásica y hebrea*, tom 45, 136-138, pp. 485-509.

EVERETT, Nicholas (2003). *Literacy in Lombard Italy, c. 568-774*, Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, número 53, Cambridge: Cambridge University Press.

EXPÓSITO AMAGAT, Ricard (2014). *Informació i persuasió. En els orígens de la premsa catalana (1500-1720)*, tesi dirigida per X. Torres, Universitat de Girona.

—(2015a). “Nivells d’alfabetització i pràctiques de cultura escrita a la Catalunya moderna urbana i rural. Aprendre i saber de llegir, escriure, comptar i altres arts”, *Revista de Llengua i Dret*, 63, pp. 113-143.

—(2015b). “«En un rincón del mundo»: lectores y oidores de prensa en la Cataluña rural de la época moderna (siglos XVI-XVIII)”, en Jorge GARCÍA LÓPEZ; BOADAS, Sònia. *Las relaciones de sucesos en los cambios políticos y sociales de la Europa Moderna*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, *Studia Aurea Monogràfica*, 6, pp. 382-395.

—(2016). *Nivells d’alfabetització i pràctiques culturals en la Catalunya moderna: aprendre de llegir, escriure i comptar*, Maçanet de la Selva: Editorial Gregal.

FERGUSON, Margaret W. (2003). *Dido’s Daughters: Literacy, Gender, and Empire in Early Modern England and France*, Chicago: University of Chicago Press.

FERNÁNDEZ GÓMEZ, Laura (2014). “La fábula esópica: de la tradición grecolatina al siglo XV”, *Atalaya. Revue d’Études Médiévales romanes* 14, <https://journals.openedition.org/atalaya/1403>.

FERRAGUD DOMINGO, Carmel, (1995). *Formació i desenvolupament d’una comunitat rural, Cocentaina (1245-1304)*, tesi de llicenciatura dirigida per Ferran Garcia-Oliver, València, Universitat de València, Departament d’Història Medieval.

—(2002). *Els professionals de la medicina (físics, cirurgians, apotecaris, barbers i menescals) a la Corona d’Aragó després de la Pesta Negra (1350-1410): activitat econòmica, política i social*, tesi doctoral, dirigida pels doctors Dr. Jon Arrizabalaga Valbuena, membre del Departament d’Història de la Ciència, Institució “Milà i Fontanals” CSIC, Barcelona i Dr. Ferran Garcia-Oliver Garcia, Facultat de Geografia i Història, Departament d’Història Medieval, Universitat de València, Estudi General.

—(2003). *El naixement d’una vila rural valenciana. Cocentaina, 1245-1304*, València, Universitat de València.

—(2005a). “Organització social i atenció mèdica a la Cocentaina baixmedieval: el procés a Abraham Abengalell (1318)”, Madrid, Asclepio, *Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, Vol. LVII-2, pp. 3-24.

—(2005b). *Medicina i promoció social a la Baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-CSIC.

—(2007). “Los oficios relacionados con la medicina durante la Baja Edad Media en la Corona de Aragón y su proyección social”, *Anuario de Estudios Medievales*, 37/1, pp. 107-137.

—(2015). “Barbers in the process of medicalization in the Crown of Aragon during the late Middle Ages”, dins Flocel Sabaté (ed.), *Medieval Urban Identity: Health, Economy and Regulation*, Newcastle: Cambridge Scholars, pp. 143-165.

—(2019). *Una ciutat medieval en cerca de la salut (Xàtiva, 1250-1500)*, Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, col·lecció recerca i pensament, 92.

—(2020). “Serveis públics i professions liberals: l'assistència mèdica i l'ensenyament escolar”, dins de ALBA PAGÁN, Ester i LAIRÓN PLA, Aureliano J. (directors), *Història d'Alzira, des de la Prehistòria fins a l'actualitat*, pp. 370-376, València: Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València.

FERRAGUD DOMINGO, Carmel i VICIANO NAVARRO, Pau (2019). “L'escola de gramàtica d'Alzira en temps medievals”, article inèdit.

FERRAND, Guilhem (2017). *Les inventaires après décès de la ville de Dijon à la fin de Moyen Âge (1390-1459), Tome I (1390-1408)*, Toulouse/Tolosa: Presses Universitaires du Midi (PUM).

FERRANDO FRANCÉS, Antoni (1979-1982). “Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, número 39, pp. 105-131.

—(1980). *Breviari d'Amor. Manuscrit valencià del segle XV (Biblioteca Nacional de Madrid)*, Paterna(València):Vicent García Editores.

—(1984). “El *Breviari d'amor* en llengua catalana”, *Quaderns de filologia*, València: Universitat de València, Miscel·lània Sanchis Guarner I, Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner: Estudis de llengua i literatura catalanes.

FERRANDO FRANCÉS, Antoni i SERRA ESTELLÉS, Xavier (2007). *Un Cànon de la missa del segle XIV en romanç. Estudi i Edició de la versió de Guillem Anglés (ACV- Ms. 169)*, València: Facultat de Teologia “San Vicente Ferrer”, Series *Monumenta Archivorum Valentina*, VIII.

FERRARI, Monica i PISERI, Federico (2013). “Scolarizzazione e alfabetizzazione nel Medioevo italiano”, *Reti Medievali Rivista*, 14 (1), Firenze University Press, pp. 315-350. ISSN 1593-2214

FERRER GIMENO, María Rosario (1987-1988). “La biblioteca del Canónigo Maties Mercader († 1489)”, *Estudis Castellonencs*, número 4, pp. 441-469.

——(1993). *La lectura en Valencia (1416-1474). Una aproximación histórica*, tesi doctoral inèdita, dirigida per Francisco Gimeno Blay, Departament d’Història Antiga i de la Cultura Escrita, València, Universitat de València.

——(1994-1995). “Mujeres y libros en Valencia (1416-1474)”, *Estudis Castellonencs*, 6, pp. 515-523.

——(2011a). “De entre los libros prohibidos: Gamaliel”, *e-Humanista*, 17, pp. 271-285.

——(2011b). “Presencia del ciclo artúrico en las bibliotecas bajomedievales de la ciudad de Valencia (1416-1474)”, *Revista de Literatura Medieval*, número 23, pp. 137-152.

——(2016). “La biblioteca del predicador Pere Dorchal (†1419)”, *En la España Medieval*, 29, pp. 277-297.

——(2019a). “El llibre de la Çuna e Xara en dos bibliotecas valencianas del siglo XV”, *Medievalia*, 22, pp. 89-126.

——(2019b). “Francesc Mestre y su biblioteca (1450). Vida y obra de un predicador valenciano”, *eHumanista/IVITRA*, volum 16, pp. 181-229.

FORD, Wyn (1993). “The Problem of Literacy in Early Modern England”, *History*, 78.

FOX, Adam (2000). *Oral and Literate Culture in England, 1500-1700*, Oxford: Oxford University Press.

——(2017). “Words, Words, Words: Education, Literacy and Print”, en WRIGHTSON, Keith (ed.), *A Social History of England, 1500-1750*, Cambridge: Cambridge University Press.

FOSSIER, Robert (2007). *Gentes de la Edad Media*, Barcelona: Taurus.

FRANKLIN, Simon, (1985). “Literacy and documentation in early medieval Russia”, *Speculum*, 60-1, pp. 1-38.

——(2002). *Writing, Society and Culture in Early Rus, c. 950-1300*, Cambridge, Cambridge University Press.

FROVA, Carla (1981). *Istruzione e educazione nel Medioevo*, Torí: Loescher Editore.

—(1985). “Processi formativi istituzionalizzati nelle città comunali e signorili italiane: una política scolastica?”, dins de *Culture et idéologie dans la genèse de l'État moderne*, Roma: École française de Rome, pp. 117-131.

—(1992). “Le scuole municipali all'epoca delle università, en *Vocabulaire des écoles et des méthodes d'enseignement au Moyen Âge*, Brepols: Turnhout.

—(2019). “Maestre e scolare Tracce di percorsi scolastici di donne nell'Italia del tardo Medioevo en el primo Rinascimento”, a *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge*, volum 131, (2), pp. 285-295.

FUENTE PÉREZ, María Jesús (2011). “Virgen con el libro. Lecturas femeninas en la Baja Edad Media hispana”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie III, Historia Medieval*, 24, pp. 91-108.

FURIÓ i DIEGO, Antoni (1982). *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, València, IVEI- Edicions Alfons el Magnànim.

—(1985). *València, un mercat medieval*, València: Diputació Provincial de València.

—(1986). *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, tesi doctoral, t. I, p. 194.

—(1993). “Diners i crèdit. Els jueus d'Alzira en la segona meitat del segle XIV”, *Revista d'Història Medieval*, 4, pp. 127-160.

—(1995). *Història del País Valencià*, València: Alfons el Magnànim. Reeditat l'any 2001, València: Tres i Quatre, número 41 de la biblioteca d'estudis i investigacions.

—(2000). “Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la península ibèrica a la baixa edat mitjana”, en Maria Teresa Ferrer Mallol (ed.), *De l'esclavitud a la llibertat: esclaus i lliberts a l'edat mitjana*, Barcelona, CSIC, pp. 19-38.

—(2013). “«Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers». Escriptura, orgull de classe i autoria del *Tirant*”, *Revista eHumanista/IVITRA*, 4, pp. 150-164.

—(2015). “Música i músics a la Ribera del Xúquer en la baixa edat mitjana”, en Pau Armengol Machí (ed.), *Estudis històrics sobre la Ribera del Xúquer. XV Assemblea D'Història de la Ribera (Benimodo, novembre de 2012)*, Benimodo: Ajuntament de Benimodo, pp. 91-126.

—(2016-2017). “La gran depressió baixmedieval. Una mirada des dels Països Catalans/*The Great Late-Medieval Depression as seen from the Catalan-speaking lands*”, *Recerques* 72-73, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, Associació Recerques. Història, Economia, Cultura.

—(2018). “L’escola de gramàtica de Sueca: l’ensenyament primari al món rural en la baixa edat mitjana”, text inèdit de la comunicació presentada a la 18ena Assemblea d’Història de la Ribera, Castelló de la Ribera.

FURIÓ i DIEGO, Antoni, Editor (2020). *Quinze dones valencianes*, Catarroja: Editorial Afers.

—(2021). “«Tanta es la pompa y vanidad hoy de todos los labradores y gente baja»: I nuovi consumi delle élites rural della penisola iberica nel tardo Medioevo”, en *Una nuova cultura del consumo?: Paradigma italiano ed esperienze europee nel tardo Medioevo: ventisettesimo Convegno internazionale di studi: Pistoia, 17-19 maggio 2019*, Roma: Viella, pp. 153-182.

—(2022a). “*Mobles e semovents. Animals, estris agrícoles i reutilització al camp valencià tardomedieval*”, *Anuario de Estudios Medievales*, 52/1, pp. 99-147.

—(2022b). “Muebles y objetos cotidianos en las casas campesinas de la Valencia bajomedieval”, article inèdit.

—(2024). “L’arribada de la impremta als Països Catalans. 550 anys de les *Trobes*”, *Recerques: història, economia, cultura* 85, pp. 5-7.

FURIÓ i DIEGO, Antoni i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2024). “A la recerca dels orígens d’un llibre emblemàtic: el promotor i l’impressor de les *Trobes* i el negoci editorial a la València del segle XV”, *Recerques: història, economia, cultura*, 85, pp. 47-89.

FURIÓ i DIEGO, Antoni i GARCIA-OLIVER, Ferran (2010). “The horizons of the city: rural mobility in a frontier land (the Valencian Country, 1250-1350)”, a Carocci, Sandro (ed.), *La mobilità sociale nel medioevo*, Roma: École française de Rome, Collection de l’École française de Rome, número 436, pp. 513-554.

FURIÓ i DIEGO, Antoni, MIRA JÓDAR, Antonio José i VICIANO, Pau (1994). “L’entrada en la vida dels joves en el món rural valencià a finals de l’edat mitjana”, *Revista d’Història Medieval*, número 5, pp. 75-106.

FUSTER i ORTELLS, Joan (1962). *Poetes, moriscos i capellans*, València, Tres i Quatre, L’Estel, 1a edició dins de la col·lecció «La unitat», juliol, 1986.

— (1968). *Heretgies, revoltes i sermons Tres assaigs d’història cultural*, primera edició catalana, Barcelona: Editorial Selecta; (2008) segona edició catalana revisada, Catarroja: Editorial Afers.

GALENDE DÍAZ, Juan Carlos i ESPINAR GIL, David (2022). “Escuelas y enseñanza en la catedral de Segovia a finales de la Edad Media: una revisión y nuevas aportaciones”, *De Medio Aevo*, vol. 11, 2, pp. 193-209.

GALINO CARRILLO, María Ángeles (1982). *Historia de la educación. Edades Antigua y Media*, Madrid: Gredos.

GAMPEL, Benjamin R. (2016). *Anti-Jewish Riots in the Crown of Aragon and the Royal Response, 1391-1392*, New York: Cambridge University Press.

GARCÍA ANDREVA, Fernando (2000). “La enseñanza en la Edad Media. Aproximación bibliográfica”, dins de DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera.

GARCIA BALLESTER, Luis, McVAUGH, Michael R. i RUBIO, Agustín (1989). *Medical Licensing and Learning in Fourteenth-Century Valencia*, Filadèlfia: The American Philosophical Society, Transactions of the American Philosophical Society, Volum 79, número 6.

GARCÍA de CORTÁZAR, José Ángel (1994). “El ritmo del individuo: del nacimiento a la muerte”, a *Historia de España Menéndez Pidal*, Madrid: Espasa-Calpe.

GARCÍA DÍAZ, Isabel (1999). *La escritura en Cartagena en el siglo XV*, Cartagena: Ayuntamiento de Cartagena-Real Academia Alfonso X el Sabio.

—(2001). “Escritura y clases populares en Murcia en el tránsito de la Edad Media a la Moderna”, a Castillo Gómez, Antonio (coord.), *Cultura escrita y clases subalternas: una mirada española*, Oiartzun: Sendoa, pp. 57-85.

—(2015). “De escribano de concejo a escribano mayor. La formación de las cancellerías urbanas”, a Pueyo Colomina, Pilar (coord.), *Lugares de escritura: la ciudad*, Saragossa, Institución “Fernando el Católico”, pp. 285-300.

GARCIA EDO, Vicent (1994). “El procés d'exàmens dels notaris de València de 1350-1351”, dins de les *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, pp. 579-589.

GARCIA FEMENIA, Alfred (2016) “*Scrit per mà de mi, Jacme Roig*”. *Autògrafs d'un metge valencià del Quatre-cents*”, Treball de fi de màster inèdit, València: Universitat de València.

—(2018). “Als hospitals de València: analfabetisme i alfabetització (1450-1518)”, a Villanueva Morte, Concepción, Conejo da Pena, Antoni i Villagrasa-Elías, Ramón (eds.) *Redes hospitalarias: historia, economía y sociología de la sanidad*, Saragossa: Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza.

—(2020). *Pràctiques d'escriptura en la família Roig: alfabetització i educació gràfica en el llindar de la modernitat (València, 1450-1518)*, tesi doctoral, dirigida per Francisco Miguel Gimeno Blay, Universitat de València.

—(2022). *La memòria escrita de les muntanyes*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.

—(2024). *Un país de lletrats i analfabets. Pràctiques d'escriptura en el llindar de la modernitat*, València: Universitat de València, Publicacions de la Universitat de València-PUV.

GARCIA i SANZ, Arcadi i MADURELL i MARIMON, Josep Maria (1986). “Societats mercantils medievals a Barcelona”, Col·lecció Textos i Documents, números 11-12, Volum II, Barcelona: Fundació Noguera.

GARCÍA y GARCÍA, Antonio (1992). “Vocabulario de las escuelas en la Península Ibérica, dins de *Vocabulaire des écoles et des méthodes d'enseignement Moyen Âge. Actes du colloque*, Roma: Brepols.

—(2000). “De las escuelas visigóticas a las bajomedievales. Punto de vista histórico-jurídico”, dins de DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen (2004). “Las etapas de la vida”, *Medievalismo*, volums 13 i 14, pp. 29-48.

—(2011) “Elementos para una historia de la infancia y la juventud a fines de la Edad Media”, dins de *La vida cotidiana en la Edad Media*, Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, pp. 223-252.

GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2001). “Imatges a la llar. Cultura material i cultura visual a la València dels segles XIV i XV”, *Recerques*, 43, pp. 163-194.

GARCIA-OLIVER, Ferran (1991). “«Desafrenades i incorregibles dones». Els monestirs femenins a la ciutat valenciana medieval”, *Revista d'història medieval*, número 2, pp. 133-158.

—(1998). *Cistercencs del País Valencià. El monestir de Valldigna, (1298-1530)*, València: Tres i Quatre, número 38 de la biblioteca d'estudis i investigacions.

—(2017). “Élites campesinas en el entorno de la ciudad de Valencia: los Castellenes”, *Studia Historica. Historia Medieval*, Volum 35, número 2, pp. 119-144.

—(2019). *Els murs fràgils dels calls. Jueus i jueves dels Països Catalans*, Catarroja-Barcelona: Afers.

—(2021). “Els batiats, o musulmans convertits: una altra seqüela de la conquesta i la colonització valenciana”, *Anuario de Estudios Medievales*, 51(2), pp. 687-711.

GARFAGNINI, Gian Carlo (1989). “Città e Studio a Firenze nel XIV secolo: una difficile convivenza”, en *Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia medioevale (s. XII-XIV)*, Galatina, pp. 101-120.

GARIN, Eugenio (1987). *La educación en Europa. 1400-1600*, Barcelona: Crítica.

GARZÓN ROGER, José Antonio (2006). *The return of Francesc Vicent: The history of the birth and expansion of modern chess*, València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Esport: Fundació Jaume II el Just, DL.

GAZZINI, Marina (2001). “Scuola, libri e cultura nelle confraternite milanesi fra tardo Medioevo e prima Età moderna”, *Bibliofilia* 103, pp. 215-261.

GEE, Stacey (2003). “Parochial Libraries in Pre-Reformation England”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 199-222.

GEHL, Paul (1993). *A Moral Art: Grammar, Society and Culture in Trecento Florence*, Ithaca: Cornell University Press.

GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy (1985). “Lectura y escritura en una ciudad del siglo XVI: Santiago de Compostela”, *En la España medieval*, 6, pp. 161-182.

GILLI, Patrick, VERGER, Jacques i LE BLÉVEC, Daniel (eds.) *Les universités et la ville au Moyen Âge: Cohabitation et tension*, Leiden: Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 30.

GIMENO BLAY, Francisco Miguel (1984). *La escritura en la diócesis de Segorbe: una aproximación al estudio del alfabetismo y la cultura escrita en el Alto Palancia (1383-1458)*, tesi doctoral inèdita, dirigida pel doctor José Trenchs Òdena, València: Universitat de València.

—(1990). “Materiales para el estudio de las escrituras de aparato bajomedievales. La colección epigráfica de Valencia”, dins de KOCH, Walter (Ed.) *Epigraphik 1988. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik* (Graz, 10-14 de maig del 1988), Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp. 195-216.

—(1993a). “Analfabetismo y alfabetización femeninos en la Valencia del Quinientos”, *Estudis*, 19, pp. 59-102.

—(1993b). “Analfabetismo e alfabetizzazione femminili della Valencia del Cinquecento”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, 23/2, pp. 563-609.

—(1995). “Aprender a escribir en la Península Ibérica: de la Edad Media al Renacimiento”, *Escribir y leer en Occidente*, Gimeno Blay, Francisco M. y Petrucci, Antonio (eds.), València: Universitat de València, pp. 125-144.

—(2007a). “Entre el autor y el lector: producir libros manuscritos en catalán (siglos XII-XV)”, *Anuario de Estudios Medievales*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institució Milà i Fontanals, 37, pp. 305-366.

—(2007b). “De la “luxurians litera” a la “castigata et clara”. Del orden gráfico medieval al humanista (siglos XV-XVI), *Litterae Caelestes*, 2/1, pp. 9-51.

—(2017). “Scribe ergo quæ vidisti et quæ sunt et quæ oportet fieri post hæc”, *Historia y Espacio*, Cali-Colombia: Universidad del Valle, volum 13, 49, pp. 133-183.

GIMENO BLAY, Francisco Miguel i GARCIA FEMENIA, Alfredo (2019). *El llibre de Sent Soví Manuscrit 216 de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València*, València: Taberna Libraria.

GIMENO BLAY, Francisco Miguel i PALASÍ FAS, María Teresa (1986). “Del negocio y del amor: el diario del mercader Pere Seriol (1371)”, *Saitabi*, 36, pp. 37-55.

GÓMEZ GARCÍA, Diego, LAIRÓN PLA, Aurelià i MARRODÁN GIRONÉS, Jesús A. (1994). *Escola i municipi. L'ensenyament a Alzira (1700-1812)*, Alzira: Germania, Ajuntament d'Alzira.

GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel (2022). *Trabajos y oficios en la villa de Albacete durante el tránsito de la Edad Media a la Moderna. Fuentes y argumentos para el periodo 1497-1548*, tesi doctoral, dirigida pel doctor David Igual Luis, professor titular d'Història Medieval, Universidad de Castilla-La Mancha.

GONZÁLEZ RUIZ, Ramón (2010). “La Escuela catedralicia”, a GONZÁLEZ RUIZ, Ramón (coord.), *La Catedral Primada de Toledo. Dieciocho siglos de historia*, Burgos: Promecal Publicaciones, pp. 518-525.

GOÑI GAZTAMBIDE, José (1946). “El Estudio de Gramática de Estella en la segunda mitad del siglo XVI”, *Príncipe de Viana*, número 25, pp. 767-774.

—(1975). “La formación intelectual de los navarros en la Edad Media (1122-1500)”, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, número 10, Zaragoza.

GOODY, Jack i WATT, Ian (1968). "The Consequences of Literacy", en Jack Goody (ed.), *Literacy in Traditional Societies*, pp. 27-68, Cambridge: Cambridge University Press.

GRAFF, Harvey, (1987). *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*, Bloomington: University of Indiana Press.

GRAU MONTSERRAT, Manuel (1970). "La pesta negra a Morella", *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, 46, pp. 148-160.

GRAUMANN, Olga i AFFELDT, Sören (2020). "The Hanseatic League and Education- A Neglected Chapter in European and German History", *International Dialogues on Education*, vol. 7, 1, pp. 10-30.

GREEN, Dennis Howard (1994). *Medieval Listening and Reading The Primary Reception of German Literature 800-1300*, Cambridge: Cambridge University Press.

—(2006). "A room of their own? Women readers in the Middle Ages", *H.M. Chadwick Memorial Lectures*, 17, Department of Anglo-Saxon, Norse, and Celtic, Cambridge: University of Cambridge.

—(2007). *Women readers in the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press.

GREGORI ROIG, Rosa Maria (2008). *Creant modernitat: la impressora Jerònima Galés i els Mey (València, segle XVI)*, tesi doctoral inèdita, València: Universitat de València- Facultat de Geografia i Història.

—(2020). "Jerònima Galés", dins de FURIÓ i DIEGO, Antoni, Editor (2020). *Quinze dones valencianes*, Catarroja: Editorial Afers.

GRENDLER, Paul F. (1991). *Schooling in Renaissance Italy: literacy and learning, 1300-1600*, Baltimore-Maryland: Johns Hopkins University Press.

GROTE, James (2011). *Medieval Literacy: A Compendium of Medieval Knowledge with the Guidance of C. S. Lewis*, Lousiville, KY: Fons Vitae.

GRUNDMANN, Herbert (1936). "Die Frauen und die Literatur im Mittelalter", *Archiv für Kulturgeschichte*, 26, pp. 129-161.

—(1958). "Litteratus-illiteratus: der Wandel einer Bildungsnorm von Altertum zum Mittelalter", *Archiv für Kulturgeschichte*, 40, pp. 1-66.

GUAL CAMARENA, Miguel, (1981). *El primer manual hispánico de mercadería (siglo XIV)*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

GUARDUCCI, Piero i OTTANELLI, Valeria (1982). *I servitori domestici della casa borghese toscana nel basso medioevo*, Florència: Libreria editrice Salimbeni.

GUIJARRO GONZÁLEZ, Susana (1992). *La Transmisión social de la cultura en la Edad Media castellana (siglos XI-XV): las escuelas y la formación del clero de las catedrales*. Tesis doctoral inédita, Santander: Universidad de Cantabria.

——(1994a). “Los centros de cultura urbana en el siglo XV: las escuelas de gramática castellano-leonesas”, 1490. *En el umbral de la modernidad*, Pt. 2, pp. 243-256.

——(1994b). “Masters and schools in the Castilian cathedrals during the Spanish Middle Ages, 1000-1300”, *Medieval history*, Oxford, vol. 4, pp. 218-247.

——(1998a). “Estudiantes, universidades y cabildos catedralicios en las diócesis castellanas durante la Baja Edad Media”, *Edades*, vol. 4, pp. 39-55.

——(1998b). “Las escuelas catedralicias castellanas y su aportación a la historia del pensamiento medieval, 1200-1500”, a Soto Rábanos, José María (ed.), *Homenaje a Horacio Santiago-Otero*, Madrid, pp. 703-735.

——(2001a). “Libraries and Books used by Cathedral Clergy in Castile during the Thirteenth Century”, Leeds: *Hispanic Research Journal*, volum 2, pp. 191-210.

——(2001b). “La gramática en las bibliotecas y en las escuelas de la Castilla Medieval”, a Torres Prieto, Juana María (ed.), Santander: *Historica et philologica in honorem José María Robles*, pp. 137-152.

——(2004a). “Las escuelas y la formación del clero de las catedrales en las diócesis castellano-leonesas: siglos XI al XV”, a Iglesia Duarte, José Ignacio de la (ed.), *La enseñanza en la Edad Media*, Logroño: X Semana de estudios medievales de Nájera.

—— (2004b). *Maestros, escuelas y libros: el universo cultural de las catedrales en la Castilla medieval*, Madrid: Ed. Dykinson, Biblioteca del Instituto Antonio de Nebrija de Estudios sobre la Universidad.

—— (2004c). “Cultura e intereses librísticos en la catedral de Palencia durante el siglo XV”, a Cátedra García, Pedro Manuel, Páiz Hernández, María Isabel i López-Vidriero Abelló, María Luisa (eds.), *La memoria de los libros: estudios sobre la historia del escrito y de la lectura en Europa y América*, Salamanca, Pt. 1, pp. 735-760.

— (2008a). “Antigüedad, costumbre y exenciones frente a innovación en una institución medieval: el conflicto entre el maestrescuela y el Cabildo de la Catedral de Burgos (1456-1472)”, a *Hispania sacra. Revista española de historia eclesiástica*, vol. 60, pp. 67-94.

— (2008b). “La convivencia entre maestros y estudiantes en las ciudades de la Castilla medieval (siglos XIII-XV)”, a Arizaga Bolumburu, Beatriz, Solórzano Telechea, Jesús Ángel (eds.) *La convivencia en las ciudades medievales*. Logroño: Encuentros Internacionales del Medioevo.

—(2018a). *Enseñanzas, saberes y universidades en la Europa medieval*, Síntesis: Madrid.

—(2018b). “Las escuelas de gramática en la Castilla bajomedieval (siglos XIII-XV)”, *Studia historica. Historia medieval*, vol. 36, 2, pp. 9-38.

— (2019). “Enseñar y disciplinar. La misión pastoral de los canónigos en la Castilla medieval (siglos XI al XIV)”, a De las Heras, Amelie, Gallon, Florian i Pluchot, Nicolás (eds.), *Ouvrier pour le salut. Moines, chanoines et frères dans la Péninsule Ibérique au Moyen Âge*, Madrid: Collection de la Casa de Velázquez, 176, pp. 187-203.

— (2023). “De las escuelas a las universidades en la España medieval: maestros, enseñanzas y libros”, a Vergara Ciordia, Javier, Comella Gutiérrez, Beatriz i Arquero Caballero, Guillermo Fernando (eds.) *Aulas, libros y bibliotecas en la Edad Media y Moderna*, Madrid: Dykinson.

GRAULLERA SANZ, Vicente (2009). “Derecho y juristas valencianos en el siglo XV, València: Biblioteca Valenciana.

GRUNDMANN, Herbert (1958). “Litteratus-illitteratus. Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter”, *Archiv für Kulturgeschichte* 40, pp. 1-65.

GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i FURIÓ i DIEGO, Antoni (1980). “Un exemple d’economia domèstica de principis del XVè. L’administració d’una tutela. Sueca 1412-1427”, *Quaderns de cultura de Sueca*, vol. 2 , pp. 11-46.

HAILWOOD, Mark (2023). “Rethinking Literacy in Rural England, 1550-1700”, *Past and Present*, 260(1), pp. 38-70.

HALICZER, Stephen (1990). *Inquisition and Society in the Kingdom of Valencia, 1478-1834*, Berkeley, California: University of California Press.

HANAWALT, Barbara A. (1993). *Growing up in Medieval London. The Experience of Childhood in History*. Nova York i Oxford: Oxford University Press.

HASKINS, Charles Homer (1927). *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

HAVELOCK, Eric A., (1963). *Preface to Plato*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap Press.

——(1981). *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

——(1986). *The Muse learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*, New Haven, Yale University Press.

HEERS, Jacques (1976). “L’enseignement a Gênes et la formation culturelle des homes d’affaires en Meéditerranée à la fin du Moyen Âge, *Revue des études islamiques*, Vol. 44, pp. 229-244.

HERMANN, Pernille, (ed.), (2005). *Literacy in Medieval and Early Modern Scandinavian Culture*, The Viking Collection 16, Odense: University Press of Southern Denmark.

HERNANDO i DELGADO, Josep (1992). “El procés contra el convers Nicolau Sanxo, ciutadà de Barcelona, acusat d’haver circumcidat el seu fill (1437-1438)”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, volum 13, pp. 75-100.

——(1993). “L’ensenyament a Barcelona, segle XIV: documents dels protocols notariais. 1: instruments notariais de l’Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, 1350-1400” , *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 12, pp. 141-271.

——(1994a). “Escrivans, il·luminadors, lligadors, argenters i el llibre a Barcelona. Segle XIV. Documents dels protocols notariais”, *Miscel·lània de textos medievals*, vol. 7, pp. 189-258.

——(1994b). “Lectores y libros en los protocolos barceloneses en el siglo XV: la formación básica posible de un lector barcelonés”, *Napoli nobilissima*, volum 33, pp. 147-156.

——(1995). *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV* (Vol. 1-2), Barcelona, Col·lecció Textos i Documents 30-31, Fundació Noguera.

——(1995-1996). “Una biblioteca privada pluridisciplinar del segle XIV: la biblioteca del jurista Ramon Vinader”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, volums 16/17, pp. 9-32.

- (1997). “L’ensenyament a Barcelona, segle XIV: documents dels protocols notarial. 2: instruments notarial de l’Arxiu de la Catedral de Barcelona i de l’Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 1294-1400”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 16, pp. 131-298.
- (1998). “El llibre de gramàtica a la Barcelona del segle XIV segons els documents dels protocols notarial”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 71, pp. 359-378.
- (1999). “Escoles i programes acadèmics a la Barcelona del segle XV. L’escola de mestre Ramon Llull i l’ensenyament de disciplines gramaticals i d’arts”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, volums 20/21, pp. 633-662.
- (2001). “Escoles, ensenyament de lletra i llibre de gramàtica a Barcelona (segles XIV-XV)”, Barcelona: *Quaderns del Seminari d’Història de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona.
- (2002). “Notícies sobre la Bíblia en català i la Inquisició en acabar el segle XV”, *Arxiu de textos catalans antics*, vol. 21, pp. 671-674.
- (2005). “«Instruere in litteris, servire et docere officium»: contractes de treball, contractes d’aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la Barcelona del S. XV”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 26, Homenatge a la Professora Dra. Carme Batlle i Gallart, pp. 945-984.
- (2006). “Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 25, pp. 267-345.
- (2009). “Heretgies «bohemites» als comtats de Rosselló i Cerdanya (any 1434)”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, número 28, pp. 641-660.
- (2011). “El llibre escolar i la presència dels autor clàssics i dels humanistes en l’ensenyament del segle XV”, *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, vol. 29, pp. 7-42.
- (2012). “La instrucció lletrada com a principal agent de socialització: Barcelona, segle XV”, *L’Edat Mitjana. Món real i espai imaginat*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, pp. 151-162.
- (2013-2014). “L’aprenentatge de lletra en el món rural segons els *Registra ordinatorum* del bisbat de Barcelona, anys 1400-1500. Escolars i tonsurats”, *Savoirs des campagnes, Catalogne, Languedoc, Provence*, pp. 105-114.

—(2013a). “Les «Artes Liberales», les escoles d'Arts i la Facultat d'Arts de la ciutat de Barcelona, segle XV. Tradició i renovació”, Barcelona: CSIC, *A l'entorn de la Barcelona medieval: estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*, pp. 293-312.

—(2013b). “Llibres i arts liberals en programes escolars i en biblioteques d'escolars i de mestres del segle XV”, CSIC, Barcelona: Institució Milà i Fontanals, Departament de Ciències Històriques-Estudis Medievals, *Estudis d'història medieval en homenatge de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, pp. 351-361.

—(2014). “Irregularitats per il·legitimitat i altres causes i l'accés a l'orde clerical. Diòcesi de Barcelona, segle XV”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, pp. 349-391.

—(2016). “La lectura i l'escriptura: d'una societat primitiva a una societat civilitzada. «Per lo interès e bon estament de la cosa pública» Diòcesi de Barcelona, segle XV”, *La formació de la personalitat a l'Edat Mitjana*, Lleida: Pagès Editors, *Sèries Aurembiaix d'Urgell, No.19*, Universitat de Lleida, pp. 127-137.

HILLGARTH, Jocelyn Nigel (1989). “Mallorca como centro intelectual, 1229-1550”, *Anuario de Estudios Medievales*, Barcelona, número 19, pp. 206-211.

—(1991). *Readers and Books in Majorca 1229-1550*, París: Centre National de la Recherche Scientifique, 2 volums.

HILLGARTH, Jocelyn Nigel i ROSSELLÓ LLITERAS, Joan (eds.), (1989). *The 'Liber communis curiae' of the Diocese of Majorca (1364-1374)*, Publications de l'Institut d'Études Médiévales, Vol. 24, Montréal:Brepols.

HINOJOSA MONTALVO, José (1990). *Textos para la historia de Alicante. Historia medieval*, Alacant: Instituto de Cultura Juan Gil Albert, Diputación de Alicante.

—(1993). *The Jews of the Kingdom of Valencia: from persecution to expulsion, 1391-1492*, Jerusalem: Magness Press.

—(2013). “Conversos, Inquisición y cultura en el Reino de Valencia”, en FINE, R. , GUILLEMONT, M. i VILA, J. (Ed.) *Lo converso: Orden imaginario y realidad en la cultura española (siglos XIV-XVII)*, pp. 55-92. Frankfurt am Main, Madrid: Vervuert Verlagsgesellschaft.

HOEPPNER MORAN, Jo Ann (1985). *The Growth of English Schooling, 1340-1548: Learning, Literacy, and Laicization in Pre-Reformation York Diocese*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

HØGEL, Christian and BARTOLI, Elisabetta, Editors (2015). *Medieval Letters, Between Fiction and Document*, Turnhout: Brepols, Utrecht Studies in Medieval Literacy, 33.

HOLTZ, Eberhard (2001). “Überlieferungs- und Verlustquoten spätmittelalterlicher Herrscherurkunden”, a Rader, O. B. i Lawo, M., *Turbata per aequora mundi: Dankesgabe an Eckard Müller-Mertens*, Hannover, pp. 67-80.

HOUSTON, Robert Allan (1988). *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500-1800*, Londres.

HUBBARD, Eleanor (2015). “Reading, Writing and Initialing: Female Literacy in Early Modern London”, *Journal of British Studies*, 54, pp. 553-577.

HUDSON, Anne (1988). *The Premature Reformation*, Oxford: Clarendon Press.

HUGHES, Diane Owen (1975). “Domestic Ideals and Social Behavior: Evidence from Medieval Genoa”, en *The Family in History*, Charles E. Rosenberg (ed.), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

HUMPHREYS, Kenneth William (1964). *The Book Provisions of the Mediaeval Friars, 1215-1400*, Amsterdam: Erasmus Booksellers.

IGLESIAS i FONSECA, Josep Antoni (1993). “El llibre a la Catalunya baixmedieval. Notes per a un estat de la qüestió”, *Faventia*, número 15, fascicle 2, pp. 39-73.

——(1996). *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, tesi doctoral inèdita, dirigida pel doctor Jesús Alturo i Perucho, Bellaterra, Àrea de Ciències i Tècniques Historiogràfiques, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona.

——(2001). “El bibliòfil Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la ciutat”, Barcelona: *Quaderns d'Història*, 5, pp. 57-78.

——(2024). “Una premsa guranida e quatre sorts de letreria [...] per lo ofici de stamper. Els primers temps de la impremta a Barcelona (1473-1520): impressors i llibres”, *Recerques: història, economia, cultura*, 85, pp. 115-146.

IGUAL LUIS, David (1992). “L’escriptura del comerç a la baixa Edat Mitjana. Una font material d’estudi”, en *Llansol de Romaní: Butlletí de l’Associació Arqueològica de Castelló*, número 12, pp. 67-76.

——(2016). “La formación de los mercaderes cristianos en el Mediterráneo occidental (siglos XIV-XV)” en *Expertise et valeur des choses au Moyen Âge. II: Savoirs, écritures, pratiques*, (en línia), Madrid: Casa de Velázquez, pp. 85-100.

INFANTES, Víctor (1998). *De las primeras letras. Cartillas españolas para enseñar a leer de los siglos XV y XVI: Preliminar y edición facsímil de 34 obras*, Salamanca: Ediciones de la Universidad de Salamanca.

IRADIEL MURUGARREN, Paulino (1986). “Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias”, en *La condición económica de la mujer en la Edad Media*, Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Complutense, pp. 223-259.

——(1989). “El segle XV. L’evolució econòmica”, a *Història del País Valencià*, volum II, Barcelona: Edicions 62, pp. 267-324.

——(2007). “Mercado inmobiliario, crédito y crecimiento urbano medieval en Valencia”, dins de *Mercado inmobiliario, y paisajes urbanos en el occidente europeo (siglos XI-XV)*, Estella, Gobierno de Navarra-Institución Príncipe de Viana, pp. 377-416.

IRVINE, Martin (1994). *The Making of Textual Culture. “Grammatica” and Literary Theory, 350-1100*, Cambridge, Cambridge University Press.

JAEGER, C. STEPHEN (1994). *The Envy of Angels. Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950-1200*, Middle Ages Series, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

JARNOUX, Philippe (2007). “Entre pouvoir et paraître. Pratiques de distinction et d’affirmation dans le monde rural”, a Menant, François i Jessenne, Jean-Pierre (eds.), *Les élites rurales dans l’Europe médiévale et moderne*, Toulouse, pp. 129-148.

JEAN, Georges (1989). *La escritura, archivo de la memoria*, Madrid: Aguilar Universal/Arqueología.

JOHANSSON, Egil (1977). *The History of Literacy in Sweden: In Comparison with Some Other Countries*, Umeå: Umeå University and Umeå School of Education.

JONES REES, Sarah (2003). *Learning and literacy in medieval England and abroad*, Turnhout: Brepols.

——(2014). “Civic Literacy in Later Medieval England”, *Writing and the administration of medieval towns. Medieval urban literacy*, 1, pp. 219-230.

JUIF, Dacil, BATEN, Jörg i PÉREZ ARTÉS, Mari Carmen (2020). “Numeracy of Religious Minorities in Spain and Portugal during the Inquisition Era”, *Revista de Historia Económica*, tomo 38, 1, pp. 147-184.

KAGAN, Richard Lauren (1974). *Students and Society in Early Modern Spain*, Baltimore.
——(1974-2019). *Students and Society in Early Modern Spain*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

KEEN, Maurice (1990). *English Society in the Later Middle Ages, 1348-1500*, London: Penguin Books.

KERBY-FULTON, Kathryn (2003). “The Women Readers in Langland’s Earliest Audience: Some Codicological Evidence”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 121-134.

KINTZINGER, Martin (1980). *Das Bildungswesen in der Stadt Braunschweig im hohen und späten Mittelalter: Verfassungs- und institutionengeschichtliche Studien zu Schulpolitik und Bildungsförderung*, Köln.

KINTZINGER, Martin, LORENZ, Sönke i WALTER, Michael (eds.), (1996). *Schule und Schüler im Mittelalter. Beiträge zur europäischen Bildungsgeschichte des 9. bis 15. Jahrhunderts*, Köln/Weimar/Wien: Böhlau Verlag.

KLAPISCH-ZUBER, Christiane (1984). “Le chiavi florentine di Barbablù. L’apprendimento della lettura a Firenze nel XV secolo”, a *Quaderni storici*, 19/3, 57, pp. 765- 792.

——(1992). “Le scuole municipali all’epoca delle università, a *Vocabulaire des écoles et des méthodes d’enseignement au Moyen Âge*, Turnhout, Brepols, pp. 189-190.

——(2001). “El «diario» del albañil bolonés Gaspari Nadi (1418-1544)”, *Anales de historia antigua, medieval y moderna*, número 34, pp. 65-74.

KORPIOLA, Mia (ed.), (2019). *Legal Literacy in Premodern European Societies*, Springer International Publishing; Palgrave Macmillan.

KRUG, Rebecca (2002). *Reading Families: Women's Literate Practice in Late Medieval England*, Ithaca, New York and London: Cornell University Press.

LADERO QUESADA, A. i QUINTANILLA RASO, M. C. (1987). “Los centros de estudios y de enseñanza en Sevilla durante el s. XV”, *La ciudad hispánica. Siglos XIII al XVI*, Madrid, pp. 357-392.

LALIENA CORBERA, Carlos (2023). “Negociar desde la pobreza. Aprendices e inserción laboral en Zaragoza al final de la Edad Media”, en *Économies de la Pauvreté au Moyen Âge*, BENITO, Pere, CAROCCI, Sandro i FELLER, Laurent (ed.), Madrid: Casa de Velázquez, École française de Rome, Col·lecció de la Casa de Velázquez, 194, pp. 165-179.

LAMBERT, Malcolm (1977-1992-2002). *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*, Oxford: Blackwell.

LASPALAS PÉREZ, Francisco Javier (1989). “Aspectos socio-económicos de la enseñanza de primeras letras en Pamplona (1551-1650)”, *Historia de la educación*, número 8, pp. 181-197.

LAWRANCE, Jeremy N. H. (1985). “The Spread of Lay Literacy in Late Medieval Castile”, Liverpool, *Bulletin of Hispanic studies*, Institute of Hispanic Studies, Vol. 62 (1), pp. 79-94.

LEACH, Arthur F. (1911). *Educational Charters and Documents 598 to 1909*, New York: Cambridge University Press.

—(1915). *Schools of Medieval England*, London: Meuthen & Co.; New York: Barnes & Noble, 1969.

LECLERCQ, Jean (1963). “Les études dans les monastères du Xe au XIIe siècle”, dins de *Los monjes y los estudios. IV Semana de Estudios Monásticos. Poblet 1961*, Abadia de Poblet, pp. 113-117.

LE GOFF, Jacques (1983). “Oficios lícitos y oficios ilícitos en el Occidente medieval, dins de *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente medieval*, Madrid: Taurus, pp. 86-102.

—(1986). *Los intelectuales en la Edad Media*, traducció castellana, Barcelona: Gedisa.

—(1994). “Pourquoi le xiiie siècle a-t-il été plus particulièrement un siècle d'encyclopédisme?”, *L'enciclopedia medievale*, M. Picone Ed., Ravenna: Longo, 23-40.

—(1999). *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona: Paidós.

LE ROY LADURIE, Emmanuel (1975). *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, París: Gallimard.

LETT, Didier (1999). *The Child in Christendom, Fifth-Thirteenth Centuries*, a Danièle ALEXANDRE-BIDON i Didier LETT, *Children in the Middle Ages. Fifth-Fifteenth Centuries*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

LEVA CUEVAS, José (2003). “La enseñanza de las primeras letras en Córdoba: siglos XV-XVI”, *Actas del III Congreso de historia de Andalucía*, Córdoba: Andalucía medieval I, vol. 5, pp. 397-410.

LIGHTFOOT, Dana Wessell (2013). *Women, Dowries and Agency: Marriage in Fifteenth-Century Valencia*, Manchester: Manchester University Press.

LOP OTÍN, María José (2002). *El Cabildo Catedralicio de Toledo en el siglo XV: aspectos institucionales y sociológicos*, tesi doctoral, dirigida pel Doctor D. Miguel Ángel Ladero Quesada, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia Medieval.

——(2003) “El Cabildo catedralicio de Toledo en el siglo XV: aspectos institucionales y sociológicos”, Madrid: Fundación Ramón Areces.

——(2018). “De catedrales, escuelas y niños: el ejemplo del Toledo bajomedieval”, *Studia Historica. Historia Medieval*, Vol. 36(2), pp. 39-60.

LÓPEZ BELTRÁN, María Teresa (1997). *Educación, instrucción y alfabetización en la sociedad urbana malagueña a finales de la Edad Media y principios de la Edad Moderna*, Málaga: Universidad de Málaga.

LÓPEZ JUAN, Guillermo (2021a). “Els conversos en la Diputació del General del regne de València (1404-1423)”, en FURIÓ, Antoni i GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (eds.), *La Generalitat Valenciana. Dels orígens a l'abolició*, València: Publicacions de la Universitat de València-PUV, pp. 143-168.

——(2021b). “The Conversos of Valencia: Prosopography of a Socio-Religious Community (1391-1420)”, *Jewish History*, 34, pp. 273-303.

——(2024a). “De la expulsión de los judíos a la integración de los conversos: un proyecto fallido de evangelización durante la disputa de Tortosa”, *Espacio, tiempo y forma. Serie III, Historia medieval*, número 37, pp. 723-746.

—(2024b). *Viure entre dues fes. Conversos i religió a València abans de la Inquisició (1391-1450)*, València: Institució Alfons el Magnànim, centre valencià d'estudis i d'investigació, estudis universitaris.

LÓPEZ MARTÍN, R. (1992). “Francesc Eiximenis”, a DELGADO, Buenaventura (dir.), *Historia de la educación en España y América*, vol. 1, Madrid, pp. 382-392.

LÓPEZ-VILLALBA, José Miguel (2014). “Urban Chanceries in the Kingdom of Castile in the Late Middle Ages”, en MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.) (2014) *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols, pp. 69-95.

LORCIN, Aimée (1945). “La vie scolaire dans les monastères d'Irlande aux Ve-VIe siècles”, *Revue du Moyen Âge Latin*, 1, pp. 221-236.

LORENZEN-SCHMIDT, Klaus-Joachim i POULSEN, Bjørn (eds.), (2002). *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, Gylling: Landbohistorisk Selskab.

LORENZEN-SCHMIDT, Klaus-Joachim (2005). “Early Literacy in Rural Communication in the Late Middle Ages and Early Modern Period-The Example of Schleswig-Holstein”, a Hermann, Pernille (ed.), *Literacy in Medieval and Early Modern Scandinavian Culture*, The Viking Collection, número 16, Odense: University Press of Southern Denmark, pp. 305-322.

LORENZO PINAR, Francisco Javier (1988). “La educación en Toro en el siglo XVI: las primeras letras y el estudio de gramática”, *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, 7, pp. 107-122.

LUCCHI, Piero (1978). “La Santacroce, il Salterio e il Babuino. Libri per imparare a leggere nel primo secolo della stampa”, *Quaderni Storici*, 38, pp. 593-630.

LUZ COMPANY, J.L. (1993). *Evolución y estrategias de integración de las familias judeo-conversas valencianas en el tránsito al siglo XV*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València.

LUZZATTI LAGANÀ, Francesca (1990). “Un maestro di scuola toscano del Duecento: Mino da Colle di Valdelsa”, a CRISTIANI, Emilio i SALVATORI, Enrica (eds.), *Città e servizi sociali nell'Italia dei secoli XII-XV: dodicesimo Convegno di studi (Pistoia, 9-12 ottobre 1987)*, Pistoia, Centro italiano di studi di storia e d'arte, Pistoia, pp. 83-113.

LLIBRER ESCRIG, Josep Antoni (2011). “L’origen d’una nissaga de notaris valencians. Els Dassió al segle XV: de l’escrivania rural al notariat urbà”, Barcelona: *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXIX, pp. 43-61.

—(2013a). “El notari Guillem Peris i la seua especialització artesanal: el reflex d’una societat en transformació al segle XV”, Barcelona: *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXXI, pp. 117-145.

—(2013b). “Artesanos ante la justicia. La organización de la industria textil medieval a través de la documentación judicial: el ejemplo contestano (1470-1492)”, Sevilla: *Historia. Instituciones. Documentos*, 40, pp. 127-155.

—(2019). “Tejidos de color en el campo. Saber técnico, costes y gestión del tintado en el ámbito rural”, *Meridies: estudiós de historia y patrimonio de la Edad Media*, número 11, pp. 91-115.

LLOBET PORTELLA, Josep Maria (1999). “Les escoles de Cervera segons els capítols per al seu regiment (1445-1693)”, *Palestra Universitària*, vol. 11, pp. 49-136.

—(2002). “Notícies de llibres als documents de Cervera (segles XIV i XV)”, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, Barcelona, número 21, pp. 681-725.

LLOMPART MORAGUES, Gabriel, (1975). “El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 48, pp. 193-240.

—(1978). “Francesc Prats. Devotio moderna, humanismo y lulismo en Miramar”, *Studia Luliana*, Vol. 22, número 64-66, pp. 279-306.

—(1981). “Libreros y maestros en la Mallorca medieval: nombres y hombres de una mediación cultural”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul-liana: revista d'estudis històrics*, 38, pp. 261-278.

—(1982). “Libreros mallorquines del siglo XVI”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, número 55-56, pp. 261-284.

—(1984). “Notas sueltas sobre viajes y viajeros mallorquines a Canarias (siglo XIV)”, *Anuario de Estudios Atlánticos*, ISSN 0570-4065, número 30, pp. 383-391.

—(1996). “Botiguers i quincallaires a la pagesia de la Mallorca medieval”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul-liana: revista d'estudis històrics*, número 52, pp. 179-208.

—(2006). “Cartes esparses de la Mallorca medieval”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, , número 16, pp. 31-50.

—(2011). “Retazos de vida medieval judía: documentos mallorquines (s. XIII-XV)”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, ISSN 1885-8600, número 21, pp. 21-44.

MACIÁN FERRANDIS, Julio (2021). “Las prácticas de escritura de los pintores valencianos: los casos de Paolo de San Leocadio, Nicolau Falcó y Joan de Joanes”, *Erasmus: revista de historia bajomedieval y moderna*, Valladolid: Ediciones de la Universidad de Valladolid.

—(2022). *Studiose Litteras in picturis attendere. Estudi i edició de les inscripcions de la pintura valenciana (1238-1579)*, tesi doctoral dirigida per Francisco M. Gimeno Blay dins del Programa de Doctorat en Geografia i Història del Mediterrani des de la Prehistòria a l'Edat Moderna, València: Universitat de València.

MADURELL i MARIMON, José María (1948). “Las escuelas de la Seo de Barcelona (notas para su historia)”, *Hispania Sacra*, Tom I, 2, pp. 389-401.

—(1956-1957). “La contratación laboral judaica y conversa en Barcelona (1349-1416), *Sefarad*, Instituto Arias Montero, CSIC, XVI, pp. 33-71 i 369-398; XVII, pp. 73-102.

—(1974). “Los contratos de aprendizaje”, Barcelona: *divulgación histórica*, número 14, pp. 71-73.

MALANIMA (1990). *Il lusso dei contadini. Consumi e industrie nelle campagne toscane del Sei e Settecento*, Bolonya: Il Mulino.

MALLORQUÍ i GARCIA, Elvis (2011). *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV*, Barcelona: Fundació Noguera, tesi doctoral dirigida per Lluís To Figueras, Universitat de Girona, 2007.

—(2011). “Els rectors, els primers mestres”, Cassà de la Selva: Ed. Revista Gavarres, número 19, Dossier Mestres i escoles.

MAIERÙ, Alfonso (1978). “Tecniche di insegnamento”, a *Le scuole delle Ordini Mendicanti (secoli XIII-XIV)*, Todi.

MAIZ CHACÓN, Jordi (2017). “Les travaux féminins de la minorité juive dans le royaume de Majorque au bas Moyen Âge”, *e-Spania* [en línia], 28.

MANACORDA, Giuseppe (1913). *Storia della scuola in Italia. Il Medio Evo*, volum I, Milà-Palermo-Nàpols.

MANDINGORRA LLAVATA, María Luz (1986a). “Aproximación a la cultura gráfica de los boticarios a finales de la Edad Media”, *Saitabi*, 36, pp. 57-70.

—(1986b). *La escritura humanística en Valencia. Su introducción y difusión en el siglo XV*, València: Universitat de València.

—(1990). *Leer en la Valencia del trescientos: El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, tesi doctoral, dirigida per Josep Trenchs i Òdena.

—(1991). “El libro y la lectura en Valencia, 1300-1410: notas para su estudio”, *Anuario de estudios medievales*, vol. 21, pp. 549-569.

—(1994-1995). “Alfabetismo y educación gráfica en la Valencia del Quinientos. El libro de albaranes del convento del Carmen (1517-1538)”, *Estudis Castellonencs*, 6, pp. 785-798.

—(2015). “«Comensí a escriure en lo present libre per mamoriegar» Escrituras del recuerdo entre la Edad Media y el Renacimiento”, en Antonio Castillo Gómez (ed.), *Culturas del escrito en el mundo occidental Del Renacimiento a la Contemporaneidad*, Madrid: Col·lecció de la Casa de Velázquez, Volum 147, pp. 149-160.

—(2022). “*De poca valor*. Consideraciones sobre la reutilización de libros en la Corona de Aragón en la Baja Edad Media”, *Anuario de Estudios Medievales*, Vol. 52/1, pp. 41-66.

MARCONI, Andrea (2014). *L'insegnamento grammaticale e retorico in Emilia (secoli XIII-XIV). Scuole, maestri e libri*, tesi doctoral, Parma: Universitat de Parma.

MAREBON, John (1994). “Carolingian learning”, a McKitterick, Rosamond (ed.), *Carolingian Culture: emulation and innovation*, Cambridge: Cambridge University Press.

MARINO, Salvatore (2019). “*El memorial dels infants: edició crítica d’una font per a l’estudi de la infància a la Barcelona del segle XV*”, Barcelona: Fundació Noguera, Col·lecció Estudis, 77.

—(2024). “Infanzia, adolescenza e apprendistato a Barcellona. Le fonti notarili della Santa Creu (sec. XV)”, *Studi di Storia Medioevale e di Diplomatica*, n.s. VIII, pp. 189-209.

MARROU, Henri-Irenee (1985). *Historia de la educación en la Antigüedad*, Madrid: Akal.

MARQUÈS i PLANAGUMÀ, Josep Maria (1979). “Escoles gironines del segle XVIII”, dins de *Revista de Girona*, número 87, pp. 77-81.

——(1993). “Ensenyament al bisbat de Girona fins a la Il·lustració”, *Arxiu de textos catalans antics*, vol. 12, pp. 273-301.

MARTÍN PRIETO, Pablo (2013). *La cultura en el Occidente medieval. Una síntesis histórica*, Madrid: La Ergástula.

MARTÍNEZ ARAQUE, Ivan (2010). “Transmissió del patrimoni i mercat immobiliari urbà. L’habitatge de les famílies artesanes en la vila d’Alzira durant els segles XIV i XV”, *Anuario de Estudios Medievales*, 40/1, pp. 201-221.

MARTÍNEZ CUESTA, Ángel, OAR (1995). *Historia de la orden de los agustinos recoletos, Volum I: desde los orígenes hasta el siglo XIX*, Madrid: *Institutum Historicum Augustinianorum Recollectorum*, Editorial Augustinus.

MAS CRAVIOTTO, Adrià (2023). “El nivell de vida de la pagesia medieval a la Catalunya central. L’inventari del mas Coromina de Viladordis (1397)”, *Estudis d’Història Agrària*, 35, pp. 111-154.

MATEOS ROYO, José Antonio (2002). “Municipio y enseñanza pública en Aragón: la escuela de Gramática de Daroca (ss. XVI-XVII)”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia moderna*, vol. 20, pp. 117-148.

MAZZI, Maria Serena i RAVEGGI, Sergio (1983). *Gli uomini e le cose nelle campagne fiorentine del Quattrocento*, Florència: Leo O. Olschki.

McKITTERICK, Rosamond (1983). *The Frankish Kingdoms under the Carolingians*, New York-London: Longman.

——(1989). *The Carolingians and the Written Word*. Cambridge: Cambridge University Press.

McKITTERICK, Rosamond (ed.), (1990). *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

MENANT, François (2006). “Les transformations de l’écrit documentaire entre le XIIe et le XIIIe siècles”, a Coquery, Natacha, Menant, François i Weber, Florence (dir.), *Écrire, compter, mesurer: Vers une histoire des rationalités pratiques*, Paris: Presses de l’École Normale Supérieure, pp. 33-50.

MÉTAYER, Christine (2000). *Au tombeau des secrets. Les écrivains publics du Paris populaire. Cimetière des Saints-Innocents XVIe-XVIIIe*, Paris: Albin Michel.

——(2001). “Normes graphiques et pratiques de l’écriture: maîtres écrivains et écrivains publics à Paris aux XVIIe-XVIIIe siècles”, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 56/4-5, pp. 881-901.

MEYER, Christel, HONEMANN, Volker, KELLER, Hagen i SUNTRUP, Rudolf (eds.), (2002). *Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur (Akten des Internationallem Kolloquiums 26.-29. Mai 1999)*, München: Wilhelm Fink Verlag.

MIALARET, Gaston i VIAL, Jean (1986). *Storia mondiale dell’educazione. Vol. I: Dalle origini al 1515*, Roma: Città Nuova.

MIGLIO, Luisa (2008). *Governare l’alfabeto. Donne, scrittura e libri nel Medioevo*, Col·lecció Scritture e libri del medioevo, número 6, Roma: Viella.

MINER, John Nelson (1990). *The Grammar Schools in Medieval England: Arthur Francis Leach in Historiographical Perspective*, Montreal i Kingston: McGill-Queen’s University Press.

MIRAMBELL i BELLOC, Enric (1989). “Biblioteques particulars gironines del segle XV”, *Medievalia*, 8, pp. 265-285.

MIRÓ BALDRICH, Ramon (1999) “Els mestres a Cervera (segles XIV-mitjan XVIII)”, *Palestra Universitària*, 11, pp. 139-194.

MITTERAUER, Michael (1991). *I giovani in Europa dal Medioevo a oggi*, Roma-Bari: Laterza.

MITJÀ, Marina (1959). “La enseñanza en Barcelona durante la Edad Media”, *Divulgación Histórica*, número 10, Barcelona, pp. 179-184.

MOELLER, Bernd (ed.) (1983). *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Göttingen.

MONAGLE, Clare, JAMES, Carolyn, GARRIOCH, David i CAINE, Barbara (2023). *European Women’s Letter-writing from the Eleventh to the Twentieth Centuries*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

MORGAN, Hollie Louise Spencer (2014). *Between the Sheets: Reading Beds and Chambers in Late-Medieval England*, tesi doctoral inèdita, University of York, Centre for Medieval Studies.

MORTIMER, Ian (2008). *The Time Traveller's Guide to Medieval England. A Handbook for Visitors to the Fourteenth Century*, Londres: The Bodley Head.

—(2023). *Medieval Horizons: Why the Middle Ages Matter*, Londres: Vintage, Penguin Random House.

MOSTERT, Marco (1995). "What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality", en *Tijdschrift Voor Geschiedenis*, 108, pp. 323-335.

—(1999). "New approaches to medieval communication?", *New approaches*, Turnhout: Brepols, *Utrecht Studies in Medieval Literacy*, pp. 15-37.

—(2005a). "Communication, literacy and the development of early medieval society", en *Comunicare e significare nell'alto medioevo*, pp. 29-56.

—(2005b). "Reading, Writing and Literacy: Communication and the History of Medieval Societies", en *Literacy in Medieval and Early Modern Scandinavian Culture*, pp. 261-285.

—(2005c). "Reading Images and Texts: Some Preliminary Observations Instead of an Introduction", en *Reading Images and Texts. Medieval Images and Texts as Forms of Communication*, pp. 1-8.

—(2006a). "Mensch und Schrift im Mittelalter", en *Mensch und Schrift im frühen Mittelalter. Begleitband zur Ausstellung*, pp. 25-27.

—(2006b). "Nuovi approcci allà comunicazione nel Medioevo? Comunicazione, alfabetismo e lo sviluppo della società medievale", en *Geschichte und Region*, 15, pp. 17-37.

—(2008). "Studying Urban Literacy: Questions and Issues", en *New Approaches to Medieval Urban Literacy*, pp. 9-14.

—(2012a). "The Memory of Writing. Thoughts about How the Introduction of Written Culture Restructured Memory in the Middle Ages", en *Erfahren, erzählen, erinnern. Narrative Konstruktionen*, pp. 15-58.

—(2012b). "Latin Learning and Learning Latin: Knowledge Transfer and Literacy in the European Middle Ages", en *Theory and Practice of Knowledge Transfer*, pp. 25-38.

—(2012c). “Medieval Monastic Scribes: Artisans or Intellectuals”, en *Mélanges Xavier Barral Altet*, pp. 865-870.

—(2014a). “Some Thoughts on Urban Schools, Urban Literacy, and the Development of Western Civilisation”, *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols, pp. 337-348.

—(2014b). “Studying Medieval urban Literacy: A Provisional State of Affairs”.

—(2024). “Thinking about Urbanity, Urban Settlements, Literacy, and Exclusion: The Case of Medieval Scandinavia”, en ROSE, E., FLIERMAN, R., DE BRUIN-VAN DE BEEK, M. (eds.) *City, Citizen, Citizenship, 400-1500. The New Middle Ages*, Palgrave Macmillan, Cham.

MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.), (2014). *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols.

—(2014). *Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 28, Turnhout: Brepols.

MULDER-BAKKER, Antje B. (ed.), (2004). *Seeing and Knowing: women and learning in Medieval Europe, 1250-1550*, Turnhout: Brepols.

MÜLLER, Isabel i SAVELSBERG, Frank (2021). *Sabers per als laics: Vernacularització, formació, transmissió (Corona d’Aragó, 1250–1600)*. Berlin, Boston: De Gruyter.

MUNSURI ROSADO, María Nieves (2006). *Perspectiva socio-económica del clero secular en la Valencia del siglo XV*, tesi doctoral dirigida pel doctor Paulino Iradiel Murugarren, València: Servei de Publicacions de la Universitat de València (tesisenred.net).

MURALL DEBASA, Oriol (2011-2013). “Els escolars tonsurats de la Catedral de Barcelona (s.XV)”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 31, pp. 197-211.

MURANO, Giovanna (2017). “«Ò scritte di mia mano in su l’Isola della Rocca». Alfabetizzazione e Cultura di Caterina da Siena”, *Reti Medievali Rivista*, volum 18, (1), pp. 139-76. <https://doi.org/10.6092/1593-2214/5081>.

NADA PATRONE, Anna Maria (1990). “«Super providendo bonum et sufficientem magistrum scholarum»: l’organizzazione scolastica delle città nel tardo medioevo”, a CRISTIANI, Emilio i SALVATORI, Enrica (eds.), *Città e servizi sociali nell’Italia dei secoli XII-XV: dodicesimo Convegno di studi (Pistoia, 9-12 ottobre 1987)*, Pistoia, Centro italiano di studi di storia e d’arte, Pistoia: Viella, pp. 21-48.

—(1996). *Vivere nella scuola. Insegnare e apprendere nel Piemonte del tardo Medioevo*, Torino-Cavallermaggiore: Gribaudo.

NALLE, Sara T. (1989). “Literacy and Culture in Early Modern Castile”, *Past and Present*, número 125, pp. 65-96.

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (ed.), (1995). *L'univers dels prohoms. Perfils socials a la València baixmedieval*, València: Tres i Quatre.

—(2009). “Los conversos de Valencia (1391-1482)”, a SABATÉ, Flocel i DENJEAN, Claude (eds.) *Cristianos y judíos en contacto en la Edad Media: polémica, conversión dinero y convivencia*, Lleida: Milenio, pp.101-146.

—(2017). *La ciudad y la fiesta: cultura de la representación en la sociedad medieval (siglos XIII-XV)*, Madrid: Síntesis.

—(2019). “Oficios y conversos ante la Germanía de Valencia (1458-1519)”, *En la España Medieval*, 42, pp. 35-57.

NAVARRO ESPINACH, Germán (1992a). “El corder Joan Borrell (1467). Estudi de cultura material”, en *Llansol de Romani: Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, número 12, pp.77-96.

—(1992b). “Aprendices textiles en Valencia medieval. Los contratos del padre de huérfanos Tomás Oller (1461-1468)”, en *Actas II Congreso de jóvenes historiadores y geógrafos*, València, pp.141-147.

—(1998). “Joan Santalínea i altres paraires de Castelló a la fi del segle XV”, a *Actes del V Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules: Ajuntament de Nules, pp.155-178.

—(2004). “Las etapas de la vida en las familias artesanas de Aragón y Valencia durante el siglo XV”, *Aragón en la Edad Media*, número 18, Zaragoza, pp.203-244.

—(2005a). “Los artesanos aragoneses y valencianos del siglo XV. Prácticas sociales comparadas buscando un guión de vida”, en *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, volum 1, València, pp. 1077-1088.

—(2005b). “La cultura material de los artesanos castellanenses en el s. XV”, en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, volum 81, pp. 405-422.

—(2011). “La tecnología sedera en Valencia a la luz de unas ordenanzas inéditas del siglo XV”, *Anuario de Estudios Medievales*, número 41-2, pp. 577-591.

NAVARRO ESPINACH, Germán i APARICI MARTÍ, Joaquín (2019). “La herencia de un tejedor valenciano en el siglo XV. Nueva edición del manuscrito de Segorbe”, *Aragón en la Edad Media*, 30, pp. 243-293.

NEAL, Kathleen B. i MONAGLE, Clare (2019). “From Latin to the Vernacular: Medieval Women’s Letters, 1000–1400”. <https://doi.org/10.34055/osf.io/v7edp>

NEDKVITNE, Arnved (2004). *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 11, Turnhout: Brepols.

NICHOLAS, David (1995). “Child and Adolescent Labour in the Late Medieval City: a Flemish Model in Regional Perspective”, *The English Historical Review*, volum 110, número 439, pp. 1103-1131.

NIETO SORIA, José Manuel (1992). “Les clerics du Roi et les origines de l’Etat moderne en Castille: propagande et legitimation (XIIIéme-XVéme siècles)”, *Journal of Medieval History*, 18, pp. 297-318.

OKASHA, Elisabeth (1976). “The Waltham Alphabet: An Anglo-Saxon Inscription”, *Medieval Archaeology*, 15, pp. 129-131.

OLSON, Linda (2003). “Did Medieval English Women Read Augustine’s *Confessiones*? Constructing Feminine Interiority and Literacy in the Eleventh and Twelfth Centuries”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 69-96.

ONG, Walter Jackson, SJ. (2002). *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London and New York: Routledge.

ORME, Nicholas (1996). “Lay Literacy in England, 1100-1300”, en *England and Germany in the High Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press.

——(2001). *Medieval Children*. New Haven-Londres: Yale University Press.

ORTALLI, Francesca (2001). “*Per salute delle anime e delli corpi*” *Scuole piccole a Venezia nel tardo Medioevo*, Sèrie Presente Storico, Fondazione Giorgio Cini, Venècia: Saggi Marsilio.

ORTALLI, Gherardo (1993). *Scuole, maestri e istruzione di base tra Medioevo e Rinascimento*, Vincenza: Neri Pozza.

——(1996) *Scuole e maestri tra Medioevo e Rinascimento. Il caso veneziano*, Bologna.

PAGAROLAS i SABATÉ, Laureà (2004). “Tipología documental y posibilidades de aprovechamiento histórico de los libros notariales catalanes”, *Aragón en la Edad Media, Perspectivas actuales sobre las fuentes notariales de la Edad Media*, Zaragoza: Universidad de Zaragoza, Facultad de Filosofía y Letras, Departamento de Historia Medieval, Ciencias y Técnicas Historiográficas y Estudios Árabes e Islámicos, pp. 47-82.

PALASÍ FAS, María Teresa (1986). *Llibre de comptes del banquer Martí Bosa (S.XV): la racionalització dels negocis a través de l'escriptura*, tesi de llicenciatura, dirigida pel doctor Josep Trench Òdena.

PARDO RODRÍGUEZ, María Luisa (2002). *Señores y escribanos: el notariado andaluz entre los siglos XIV y XVI*, Colección Historia, número 62, Sevilla: Universidad de Sevilla.

——(2003-2004). “Más documentos notariales de Sevilla de la primera mitad del siglo XIV”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, número 25, exemplar dedicat a l'homenatge a la professora Dra. Maria Josepa Arnall i Juan, pp. 709-725.

——(2009). “Escribir y prosperar en Sevilla: el notario Juan Álvarez de Alcalá (1500-1518)”, *Historia. Instituciones. Documentos*, número 36, pp. 333-368.

PARDO RODRÍGUEZ, María Luisa (coord.), (2019). *Iglesia y Escritura en Castilla. Siglos XII-XVII*, Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla, Colección Historia, n.º 362.

PARKES, Malcolm (1973). “The Literacy of the Laity”, en DAICHES, David i THORLBY, Anthony K. (eds.) *Literature and Civilisation: The Medieval World*, London.

——(1991). “The literacy of the laity”, in *Scribes, Scripts and Readers. Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, Londres.

——(2001). “La Alta Edad Media”, a Cavallo, Guglielmo i Chartier, Roger (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, pp. 135-156, Barcelona: Taurus.

PAUL, Jacques (2003). *Historia intelectual del Occidente medieval*, Madrid: Cátedra.

PEIRATS NAVARRO, Anna Isabel (ed.) (2024). *Cultura y transmisión textual en el Occidente europeo (Siglos XIV-XV)*, València: Colección Plural-Tirant Humanidades.

PEÑA, Manuel (1996). “Cultura escrita y prácticas urbanas”, a *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, Lleida: Editorial Milenio, pp. 121-152.

PERARNAU, Josep (1977). “L’«*Ordinacio studii Barchinone et rectoris eiusdem*» del bisbe Ponç de Gualba (8 novembre 1309)”, dins *Revista Catalana de Teologia*, número 2, pp. 151-188.

PÉREZ ARTÉS, Mari Carmen (2023). “Trabajo infantil y escolarización en las familias castellanas del siglo XVIII”, Seminari organitzat per *Valencia Economic History, Departament d’Anàlisi Econòmica*, Universitat de València.

PÉREZ GONZÁLEZ, Silvia María i ARBOLEDA GOLDARACENA, Juan Carlos (2018). “El acceso a la cultura y la formación intelectual en Andalucía durante la Baja Edad Media”, *Studia Historica. Historia Medieval*, Vol. 36(2), pp. 61-81.

PÉREZ RODRÍGUEZ, Estrella (1990). *El verbiginale. Una gramática castellana del siglo XIII. Estudio y edición crítica*, Valladolid: Ediciones de la Universidad de Valladolid.

PETTI BALBI, Giovanna (1975). “Salvo de Pontremoli, maestro di scuola a Genova tra secolo XIII e XIV”, *Studi Medievali*, pp. 787-794.

——(1979). *L’insegnamento nella Liguria medievale. Scuole, maestri, libri*, Gènova: Tilgher.

——(1990). “Istituzioni cittadine e servizi scolastici nell’Italia centro-settentrionale tra XIII e XV secolo”, a CRISTIANI, Emilio i SALVATORI, Enrica (eds.), *Città e servizi sociali nell’Italia dei secoli XII-XV: dodicesimo Convegno di studi (Pistoia, 9-12 ottobre 1987)*, Pistoia, Centro italiano di studi di storia e d’arte, Pistoia: Viella, pp. 21-48.

PETRUCCI, Armando (1972). “Libro, scrittura e scuola”, en *La scuola nell’Occidente latino dell’alto medioevo*, 15-21 abril 1971, Spoleto, I, pp. 313-337.

——(1978). “Scrittura, alfabetismo ed educazione grafica nella Roma del primo Cinquecento. Da un libretto di conti di Maddalena “pizzicarola” in Trastevere”, *Scrittura e Civiltà*, 2, pp. 163-207.

——(1984). “Lire au Moyen Âge”, *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes*, tom 96, número 2, pp. 603-616.

——(1986). *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Torí: Giulio Einaudi.

——(1988). “Pouvoir de l’écriture, pouvoir sur l’écriture dans la renaissance italienne”, *Annales ESC*, 43/4, pp. 823-847.

——(1989). “Scrivere per gli altri”, *Scrittura e Civiltà*, 13, pp. 475-487.

—(1991). “Storia della scrittura e storia della società, *Anuario de Estudios Medievales*, 21, pp. 309-322 (edició original 1989).

—(1992). *Medioevo da leggere. Guida allo studio delle testimonianze scritte del Medioevo italiano*, Torí: Giulio Einaudi.

—(1993). *Public Lettering: Script, Power, and Culture*, traduït per LAPPIN, Linda, Chicago: The University of Chicago Press.

—(1995). “Book, Handwriting, and School”, a Petrucci, Armando *Writers and Readers in Medieval Italy. Studies in the History of written Culture*, pp. 59-76, Yale: Yale University Press.

—(1998). *Historia de la escritura e historia de la sociedad*, València: Universitat de València.

—(2011). *Libros, escrituras y bibliotecas*, primera edició, a cura de Francisco Miguel Gimeno Blay, Salamanca: Universidad de Salamanca.

PETRUCCI, Armando i ROMEO, Carlo (1983). “Scrittura e alfabetismo nella Salerno del IX secolo”, *Scrittura e civiltà*, VII, pp. 51-112.

PICCINNI, Gabriella (1987). “L’ospedale di S. Maria della Scala di Siena. Note sull’origine dell’assistenza sanitaria in Toscana (XIV-XV secolo)”, pp. 297-324.

PILTZ, Anders (1981). *The World of Medieval Learning*, traduït del suec a l’anglès per David Jones, Oxford: Basil Blackwell.

PIÑOL ALABART, Daniel (2000). *El notariat públic al Camp de Tarragona: història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)*, tesi doctoral dirigida per la Dra. Montserrat Sanmartí Roset, Tarragona: Facultat de Lletres, Departament d’Història i Geografia, Universitat Rovira i Virgili.

PIRENNE, Henri (1929). “L’instruction des marchands au Moyen Âge”, *Annales d’Histoire Economique et Sociale*, I, pp. 13-28.

PLEBANI, Tiziana (2022). *Alle donne che niente sanno Mestieri femminili, alfabetizzazione e stampa*, Marsilio: Venècia.

POHL, Benjamin (2022). “Robert of Torigni’s «Pragmatic Literacy»: Some Theoretical Considerations”, *Tabularia*, pp. 1-29.

POHL, Walter i HEROLD, Paul (eds.) (2002). *Vom Nutzen des Schreibens. Soziales Gedächtnis, Herrschaft und Besitz im Mittelalter*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters), 5.

PONS ALÓS, Vicente (1987). *Testamentos valencianos en los siglos XIII-XVI: testamentos, familia y mentalidades en Valencia a finales de la Edad Media*, València: Universitat de València, (tesi doctoral).

——(1994-1995). “Documento y Sociedad: el testamento en la Valencia medieval”, *Estudis castellanencs*, 6, pp. 1.101-1.118.

——(2012). “Los notarios valencianos en época de Pedro IV y Juan I (1351-1396). Aproximación a su prosopografía”, Barcelona: *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXX, pp. 31-86.

——(2020). “De l’oralitat al document. Del testament oral al «breu de comiat», en Garcia-Oliver, Ferran (ed.) *Una comunitat humana al llarg de la història: la Safor. Estudis dedicats a Vicent Olasso Cendra*, Catarroja/Barcelona: Afers, pp. 431-454.

——(2022). *Los notarios y su documentación. Diplomática notarial valenciana*, València, Publicacions de la Universitat de València (PUV).

POWER, Edward J. (1991). *A Legacy of Learning: A History of Western Education*, Albany: State University of New York Press.

POZO, José Antonio del (1995). *Prohoms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1388)*, Vila-real: Ajuntament de Vila-real.

PUCHE-GIL, Javier i MARTINEZ CARRIÓN, José Miguel (2009). “Alfabetización, bienestar biológico y desigualdad: la Comunidad Valenciana, 1850-1970”, *Historia Agraria, revista de agricultura e historia rural*, número 47, pp. 167-186.

PUERTAS MOYA, Francisco Ernesto (2000). “La enseñanza de la retórica en las escuelas medievales”, dins de DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera, pp. 383-402.

PUIG OLIVER, Jaume de (2014). “L’ensenyament i la cultura a Girona durant l’Edat Mitjana”, *Girona medieval*, pp. 137-162.

PUIG i PUIG, Joan (1953). “El mercader de Catí Joan Spígol”, *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, XXIX, pp. 354-371.

POUTRIN, Isabelle (2012). *Convertir les musulmans. Espagne, 1491-1609*, París: Presses Universitaires de France.

RABASSA i VAQUER, Carles Alfred (1996). *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella (segles XIV-XV)*. Tesi doctoral en dos volums, dirigida pel professor Paulino Iradiel Murugarren, València: Universitat de València.

REDON, Odile (1995). “Le notaire au village: Enquête en pays siennois dans la deuxième moitié du XIIIe siècle et au début du XIVe siècle”, en MORNET, E. (ed.), *Campagnes médiévales: L’homme et son espace: Études offertes à Robert Fossier*, París.

RENEDO i PUIG, Xavier (1991). “Llegir i escriure a la tardor de l’Edat Mitjana”, dins de les *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, volum II, pp. 209-222.

RESTAINO, Angelo (2013). *Per uno studio paleografico delle denunce della Lira senese: scritture e scriventi nella compagnia di San Vigilio (1453-1498)*, tesi doctoral, Roma: Università degli Studi di Roma I “La Sapienza”.

REVEST CORZO, Luis (1930). *La enseñanza en Castellón de 1374 a 1400*, Castelló: Est. Tip. Hijo de J. Armengot.

——(1946-1947). “El cuidado de huérfanos”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVIII, pp. 365-388; i XIII, pp. 40-59 i 77-87.

REYERSON, Kathryn L. (1992). “The Adolescent Apprentice/Worker in Medieval Montpellier”, *Journal of Family History*, volum 17, número 4, pp. 353-370.

RICHARDSON, Malcolm (2010). *Middle-Class Writing in Late Medieval London*, London: Taylor & Francis Group.

RICHÉ, Pierre (1962). *Education et culture dans l’occident barbare. VIe-VIIIe siècle*, París; vegeu també la traducció a l’anglès feta per John Joseph CONTRENI, (1976). *Education and Culture in the Barbarian West: Sixth Through Eighth Centuries*, Columbia: University of South Carolina Press.

——(1978-1979). “Apprendre à lire et à écrire dans le Haut Moyen Âge”, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, pp. 193-203.

——(1983). *La educación en la Cristiandad Antigua*, Barcelona: Herder.

——(2006). *Des Nains sur des épaules des Géants: Maîtres et élèves au Moyen Âge*, París: Tallandier.

—(2014). *Manuale scholarium*, Turnhout: Brepols, Témoins de Notre Histoire, número 16.

RICHTER, Reinhilt (1976). *Die Troubadourzitate im Breviari d'Amor: kritische Ausgabe der provenzalischen Überlieferung*, Modena: Società Tipografica Editrice Modenese-Mucchi.

RICKETTS, Peter T. (1966). "Fragments de manuscrits du *Breviari d'amor*", *Romania*, 87, pp. 387-393.

—(1972) "The Hispanic Tradition of the *Breviari d'Amor* by Matfre Ermengaud de Béziers", a D.M. Atkinson-A.H. Clarke (ed.), *Hispanic Studies in Honour of Joseph Manson*, Oxford: The Dolphin Books, pp. 227-253.

RICKETTS, Peter T. (ed.), (1976). *Le Breviari d'amor de Matfre Ermengaud*, Leiden: Brill [Vol. V, v. 27252-34597]; (1989). London: Association Internationale d'Études Occitanes, Westfield College, [Vol. II, v. 1-8880]; (1998) [amb la col·laboració de C.P.Hershon, Vol III, v.8880-16783]; (2004) Turnhout: Brepols [amb la col·laboració de C.P. Hershon, Vol. IV, v. 16783-27252].

RIERA i SANS, Jaume (1987). "Un procès inquisitorial contra jueus de Montblanc per un llibre de Maimònides", *Aplec de treballs*, número 8, pp. 59-74.

—(1988). "Un Siddur en català dels conversos jueus (Segle XV)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Vol. 2, pp. 59-152.

—(1989). "Un Siddur en català dels conversos jueus (Segle XV)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Vol. 3, pp. 109-164.

—(1990-1991). "Un Siddur en català dels conversos jueus (Segle XV)", *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Vol. 4-5, pp. 161-276.

—(2008). "Cent trenta-nou volums de llibres d'un jueu mercader i talmudista: Mossé Almaterí (1362)", *Sefarad: Revista de Estudios Hebraicos y Sefardíes*, ISSN 0037-0894, Vol. 68, 1, pp.15-35.

—(2013). "Bíblies en català no cremades per la Inquisició espanyola", *Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya*, número 115, pp. 41-70.

—(2018). "La vida jueva a Cervera a l'edat mitjana", *Miscel·lània ceriverina*, número 23, pp. 115-196.

RIVOIRA, Sara (2010). *Pratiche di scrittura nella Pisa del primo Quattrocento: le portate al catasto del 1427 come fonti per la storia dell'alfabetismo*, tesi doctoral, Pisa: Università di Pisa.

ROBINSON, F.C. (1973). "Syntactical Glosses in Latin Manuscript of Anglo-Saxon Provenance", *Speculum*, 48, pp. 443-475.

ROCA TRAVER, Francisco A. (1983). *El tono de vida en la Valencia medieval*, Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.

——(1976). "La inmigración a la Valencia medieval", Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.

RODRIGO LIZONDO, Mateu (2012). "Personalitat i cultura de Maria de Castella, reina d'Aragó" en *Dones i Literatura entre l'Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. II, València: Institució Alfons el Magnànim, pp. 471-526.

RODRÍGUEZ GALLARDO, Adolfo (2020). *Alfabetización, lectura y Sociedad: una mirada desde la historia*, México: UNAM, Instituto de Investigaciones Bibliotecológicas, Colección Información y sociedad.

ROJAS, Fernando de (1927). *El Padre de Huérfanos de Valencia*, València: Imprenta de hijo de F. Vives Mora.

ROSENTHAL, Joel Thomas (2019). *Social Memory, Literacy, and Piety in Fifteenth-Century Proofs of Age*, a Chase, Martin i Kowaleski, Marianne (eds.), *Reading and writing in medieval England: Essays in honor of Mary C. Erler*, Woodbridge: Boydell & Brewer, pp. 81-99.

ROSSELLÓ LLITERAS, Joan (1985/87) "Escuelas de gramática medievales. Notas para su historia", *Mayurca*, 21, pp. 133-146.

RUBIO VELA, Agustín (1979). *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV. La ciudad de Valencia (1348-1401)*, Granada: Universidad de Granada.

——(1982). *La asistencia hospitalaria infantil en la Valencia del siglo XIV: pobres, huérfanos y expósitos*, Granada: Universidad de Granada.

——(1988). *El Procés de Sueca: la mala vida en una comunitat rural del trescents*, Alzira: Bromera.

——(1990). "Infancia y marginación: en torno a las instituciones trecentistas valencianas para el socorro de los huérfanos", *Revista d'Història Medieval*, número 1, pp. 111-153.

—(1993). “L’escrivania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents”, *Caplletra*, número 15, pp. 127-162.

RUBIO VELA, Agustín i RODRIGO LIZONDO, Mateu (1992). “Els beguins de València en el segle XIV. La seua casa-hospital i els seus llibres”, *Miscel·lània Sanchis Guarner*, a cura d’Antoni Ferrando Francés, vol. 3, pp. 185-227.

RUIZ DOMINGO, Lledó (2019). *Reginalitat baixmedieval. La significació política, econòmica i cerimonial de la reina consort a la Corona d’Aragó durant els segles XIV i XV*, tesi doctoral amb menció internacional, dirigida pel doctor Antoni Furió i Diego, Universitat de València- Facultat de Geografia i Història.

—(2020). “Maria de Castella”, dins de FURIÓ i DIEGO, Antoni, Editor *Quinze dones valencianes*, Catarroja: Editorial Afers.

RUCQUOI, Adeline (1966). “Éducation et société dans la Peninsule Ibérique médiévale”, dins de *Histoire de l’éducation*, número 69, Service d’Histoire de l’éducation du Institut National de Recherche Pédagogique (INRP), pp.1-36.

SABATÉ i CURULL, Flocel (1990). “Els objectes de la vida quotidiana a les llars barcelonines al començament del segle XIV”, *Anuario de Estudios Medievales*, 20.

—(2016). *La formació de la personalitat a l’edat mitjana*, pròleg, Lleida: Pagès Editors, *Sèries Aurembiaix d’Urgell*, No.19, Universitat de Lleida, pp. 9-22.

SABATÉ i CURULL, Flocel (ed.) (2021). *Memory in the Middle Ages: Approaches from Southwestern Europe*, Leeds: Arc Humanities Press.

SABATÉ i MARÍN, Glòria (2016). «*Aquells qui ho voldran saber, lligen...*»: *llibres i lectors a la Barcelona del segle XV*, tesi doctoral, dirigida pels doctors Dr. Anton M. Espadaler Poch i la Doctora Meritxell Simó Torres i sota la tutoria de la Doctora Elena Losada Soler, Barcelona: Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona.

SAENGER, Pau (1982). “Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society”, *Viator*, Vol.13.

—(1989). “Books of Hours and Reading Habits of the Middle Ages”, en Roger Chartier (ed.). *The Culture of Print: power and the uses of print in Early Modern Europe*, Princeton: Princeton University Press.

—(1997). “*Space Between Words: The Origins of Silent Reading*”, Stanford, California: Stanford University Press.

SAHAR, Shulamith (1990). *Childhood in the Middle Ages*. Londres: Routledge.

SALMERÓN JUAN, Joaquín i GONZÁLEZ BLANCO, Antonino (1993). “Un alfabeto latino en la cueva del Barranco de los Grajos (Cieza)”, *Antigüedad y Cristianismo*, 10, pp. 643-654.

SALOMONI, David (2017). *Scuole, maestri e scolari nelle comunità degli stati gonzagheschi ed estensi tra il tardo medioevo e la prima età moderna*, Roma: Anicia.

SÁNCHEZ BOIRA, Inmaculada (2015). *Aproximació als espais i objectes a les cases urbanes de Lleida des del final del segle XIV fins al segle XVI: del món real a la representació de les imatges. Una mirada interdisciplinària des de les fonts documentals per a l'aprenentatge de la història*, tesi doctoral inédita, Lleida: Universitat de Lleida.

SÁNCHEZ HERRERO, José (1983). “El estudio de San Miguel de Sevilla durante el siglo XV”, *Historia, Instituciones, Documentos*, número 10, pp. 297-324.

—(1984). “Centros de enseñanza y estudiantes de Sevilla durante los siglos XIII al XV”, *En la España medieval*, 4, Estudios dedicados al Profesor Don Ángel Ferrari Núñez, 2, pp. 875-898.

—(1993). “La imagen del monje entre el clero secular durante la Edad Media: «Codex Aquilarensis»”, *Cuadernos de Investigación del Monasterio de Santa María la Real*, 8, pp. 114-115.

—(1995). “La actividad educadora, directa e institucional: las escuelas de gramática monásticas y catedralicias”, *Historia de la acción educadora de la Iglesia en España. I. Edades Antigua, Media y Moderna*, pp. 290-314.

—(2015). *Las tres etapas de la enseñanza en Sevilla a finales del siglo XV y principios del XVI*, Colección Textos Institucionales, número 30, Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla.

SÁNCHEZ HERRERO, José i PÉREZ GONZÁLEZ, Silvia María (1998). “Aprender a leer y escribir, libros y librerías en la Sevilla del último cuarto del siglo XV”, a *Edad Media-Revista de Historia*, 1, Universidad de Valladolid, pp. 47-90.

SÁNCHEZ-PRIETO, Ana Belén (2000). “Alfabetismo y urbanismo en Segovia a principios del siglo XVII”, *Estudios Segovianos*, Volum 43, número 100, pp. 267-290.

—(2010a) “Aprender a leer y escribir antes del año mil”, *ESE: estudios sobre educación*, 18, pp. 59-81.

—(2010b). “Dónde aprender a leer y escribir en el año mil”, *Anuario de Estudios Medievales*, 40, 1, pp. 3-34.

—(2019). “The transmission and reception of the De Institutionem Clericorum”, *Millars: espai i història*, exemplar dedicat a Ensenyar i aprendre a l’edat mitjana, volum 46, número 1, pp. 17-40.

SANCHIS SIVERA, José (1936). “La enseñanza en Valencia en la época foral” *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tomos: tomo 108, pp. 147-179; pp. 661-696/ tomo 109, pp. 7-80.

SANTONJA CARDONA, José Luis (1998). *Iglesia y sociedad en una villa valenciana: Alcoi, 1300-1845*, tesi doctoral inèdita, dirigida pel doctor Juan Manuel del Estal Gutiérrez, Alacant: Universitat d’Alacant.

SANTIAGO-OTERO, Horacio (1990). “Instituciones y espiritualidad medievales en la península ibérica: escuelas y bibliotecas capitulares”, *Primeras Jornadas Académicas de história da Espanha e de Portugal*, Lisboa, pp. 27-42.

—(1999). “La Escuela Catedralicia de Santiago de Compostela, siglos XI-XII”, dins de MENDES de ALMEIDA, J. i PINTO REMA, H. (eds.), *Fraternidade e abnegação. A Joaquim Veríssimo Serrão*, Lisboa, tom I.

SANZ FUENTES, María Jesús (1992). “Tiempo de leer y escribir: el scriptorium”, *Codex aquilarensis*, 6. *Quinto seminario sobre el monacato*, Aguilar de Campoo, pp. 37-56.

SAN VICENTE PINO, Ángel (1965). “El oficio del Padre de Huérfanos en Zaragoza”, Zaragoza: Universidad de Zaragoza, Caesaraugustana-Theses.

SAURA-NADAL, Jordi (2020). “El llibre de testaments del notari de Ciutadella Jaume Comes (1451-1462)”, *Revista de Menorca*, 99, pp. 67-91.

—(2021). “Guillem Ponç, un notari rural al segle XIV”, *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, Vol. LXII, pp. 159-180.

—(2022a). “Estudi i edició de quatre testaments menorquins del segle XV”, *Mayurca*, 4, pp. 75-86.

—(2022b). “Morando in arte. Aprender en una notaría rural catalana en el siglo XIV”, *Sapere pedagogico e Pratiche educative*, número 8, pp. 235-247.

—(2024a). “El notariado en la Cataluña rural: la notaría de Rupià en el siglo XIV”, León: Servicio de Publicaciones de la Universidad de León.

——(2024b). “El nombramiento de notarios reales en Cataluña durante el reinado de Juan I el Cazador (1387-1396)”, en *Between Lines and Notarial Marks*, ed. Ana Pereira Ferreira, Evora: Publicações do Cidehus.

——(2024c). “Fronteras jurisdiccionales y notariado público en Cataluña: el caso de la Bisbalia de Girona en el siglo XIV”, *Reti Medievali Rivista*, 25, 2, pp. 274-306.

SCHOFIELD, Roger Snowden (1968). “The Measurement of Literacy in Pre-industrial England”, en *Literacy in Traditional Societies*, GOODY, Jack (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 311-325.

——(1973). “Dimensions of Illiteracy, 1750-1850”, *Explorations in Economic History*, 10 (4), pp. 437-454.

SEGURA, Joan (1907-1908). *Història d'Igualada*, dos volums, Barcelona: Estampa d'Eugeni Subirana, capítols X i XI relatius a les Escoles de Gramàtica i Lògica.

ŞENOCAK, Neslihan (2012). *The Poor and the Perfect. The Rise of Learning in the Franciscan Order, 1209-1310*, Ithaca and London: Cornell University Press.

SHEFFLER, David L. (2008) *Schools and schooling in Late Medieval Germany, Regensburg, 1250-1500*, Leiden/Boston: Brill, Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 33.

SCHIAVOLIN, Carla (1988-1989). *L'insegnamento nella scuola di base durante il medioevo: strutture scolastiche e metodi didattici in Piemonte dei secoli 14. e 15*, tesi doctoral.

SESMA MUÑOZ, José Ángel (2000). “El mercado de trabajo en Huesca y su área de influencia económica”, en *Aragón en la Edad Media*, número 16, Zaragoza, pp. 739-759.

SIGNORINI, Maddalena (1994). “Alfabetizzazione nella Roma municipale: L'archivio Frangipane (1468-1500)”, *Scrittura e Civiltà* 18, pp. 281-307.

——(1998). “Alfabetizzazione della società romana alla fine del Quattrocento”, en DELOGU, P. (ed.) *Roma medievale: Aggiornamenti*, Firenze, pp. 281-288.

SIXTO IGLESIAS, Ricardo (1993). *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*, tesi de llicenciatura inèdita, dirigida per Paulino Iradiel Murugarren.

SMITH, Thomas W. (2024). *Rewriting the First Crusade: Epistolary Culture in the Middle Ages*, Boydell Press.

SOBERANAS i LLEÓ, Amadeu-Jesús (1977-1978). “Una companyia per regir les escoles de gramàtica i lògica de Cervera el curs 1440-1441”, Barcelona: *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 37, pp. 169-175.

SOTO RÁBANOS, José María (2000). “Las escuelas urbanas y el renacimiento del siglo XII”, dins de DE LA IGLESIA DUARTE, José Ignacio (coordinador), *La enseñanza en la Edad Media: X Semana de Estudios Medievales*, 1999, Nájera.

SPUFFORD, Margaret (1979). “First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers”, *Social History*, 4.

SPUFFORD, Peter (2003). *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe*, Londres: Thames and Hudson.

STOCK, Brian (1989). *The Implications of Literacy, Written Languages and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton-New Jersey: Princeton University Press.

STOERTZ, Fiona Harris (1999). *Adolescence in Medieval Culture: The High Medieval Transformation*, tesi doctoral, Santa Barbara: University of California.

STONE, Lawrence (1964). “The Educational Revolution in England, 1560-1640”, *Past and Present*, número 28, pp. 41-80.

———(1969). “Literacy and Education in England 1640-1900”, *Past and Present*, 42, pp. 69-139.

STREET, Brian Vincent (1984). *Literacy in Theory and Practice*, Cambridge Studies in Oral and Literate Culture, Cambridge: Cambridge University Press.

SULLIVAN, Richard E. (1995). “The gentle voices of teachers” *Aspects of Learning in the Carolingian Age*, Columbus: Ohio State University Press.

SWANSON, Heather (1989). *Medieval Artisans: An Urban Class in Late Medieval England*, Oxford: Basil Blackwell Limited.

SWANSON, Robert N. (1997). “*Universis Christi Fidelibus: The Church and its Records*”, en *Pragmatic Literacy, East and West, 1200-1330*, BRITNELL, Richard H. (ed.), Woodbridge, The Boydell Press, pp. 3-24.

—(1999). *The Twelfth-Century Renaissance*, Manchester: Manchester University Press.

TAMBURRI BARIÁIN, Pascual (2000). “Navarra en el sistema europeo universitario medieval”, a de la IGLESIA, José Ángel (coord.) *La enseñanza en la Edad Media: X semana de estudios medievales*, Nájera, 1999, pp. 413-444.

TAYLOR, Andrew (1996). “Into his secret chamber: reading and privacy in late medieval England”, a *The Practice and Representation of Reading in England*, RAVEN, James, SMALL, Helen i TADMOR, Naomi (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 41-61.

TÉBAR GÓMEZ, José (2023). “«Escrivim per nostra letra suplican la excel·lència de vós». Diplomacia municipal y relaciones epistolares en el invierno del Trescientos: la ciudad de Valencia y sus relaciones con Martín I (1398-1400)”, *Medievalia*, Vol. 55, número 1, pp. 121-146.

—(2024). *Lletres missives de la ciutat de València .I., Lletres al rei, (1315-1400)*, fonts històriques valencianes, 91, Sèrie Documents Històrics Valencians, 16, en coedició amb l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Universitat de València.

TEIXIDOR i TRILLES, José (1976). *Estudios de Valencia (Historia de la Universidad hasta 1616)*, València: edició de Laureano Robles.

TELLO HERNÁNDEZ, Esther (2020). “Auditing of Accounts as an Instrument of Royal Power in Catalonia (1318-1419)”, a Epurescu-Pascovici, Ionut (ed.) (2020). *Accounts and Accountability in Late Medieval Europe: Records, Procedures, and Socio-Political Impact*, Utrecht Studies in Medieval Literacy, 50, Turnhout: Brepols.

TERVOORT, Ad (2004). “«Pro inchoacione librarie». A Close Look at Two Late-Medieval Schoolmasters and Their Books”, dins de *Education and Learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens*, editat per Koen Goudriaan, Jaap Van Moolenbroek, Ad Tervoort, Leiden-Boston: Brill.

THOMAS, Keith (1986). “The Meaning of Literacy in Early Modern England”, en BAUMANN, Gerd (ed.), *The Written Word: Literacy in Transition*, Oxford.

THORNDIKE, Lynn (1940). “Elementary and secondary education in the Middle Ages”, *Speculum*, volum 15, 4, pp. 400-408.

TOLDRÀ, Albert (2003). “«Per peccat se scriu en les calderes de infern»: llibre i escriptura al Més Enllà medieval”, *Signo: revista de historia de la cultura escrita*, número 11, pp.7-36.

TOMÁS BOTELLA, Bernardo (2016). “Administración económica del distrito inquisitorial de Valencia: la receptoría de bienes confiscados (1482-1493)”, tesi doctoral inèdita, Universitat de València.

TORRE y del CERRO, Antonio de la (1926). *Precedentes de la Universidad de València*, València: Anales de la Universidad de Valencia.

——(1971). *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona*, Barcelona: Editat per Jordi Rubió i Balaguer, Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres.

TORTOSA QUIRÓS, Jaime (2022a). “ El tamaño y el modelo familiar bajomedieval a partir de los testamentos de Valencia”, *Studia Historica. Historia Medieval*, 40 (2), pp. 213-240.

——(2022b). “ Hogar, distribución espacial, camas y familia en el siglo XV a partir de los inventarios de Valencia”, *Espacio, tiempo y forma, Serie III, Historia medieval*, 35, pp. 621-650.

——(2023). “ La movilidad geográfica hacia la ciudad de Valencia a finales de la Edad Media (1416-1470)”, *Edad Media. Revista de Historia*, número 24, pp. 619-661.

TRAMOYERES BLASCO, Luis (1889). *Instituciones gremiales, su origen y organización en Valencia*, València: Imprenta Domenech. Cfr. Especialment el capítol VI El aprendizaje, pp. 163-192.

USHER CHRISMAN, Miriam (1982). *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg, 1480-1599*, New Haven/London: Yale University Press.

VAN DIXHOORN, Arjan (2004). “Writing Poetry as Intellectual Training. Chambers of Rhetoric and the Development of Vernacular Intellectual Life in the Low Countries between 1480 and 1600”, a *Education and Learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens*, editat per Koen Goudriaan, Jaap Van Moolenbroek, Ad Tervoort, Leiden/Boston: Brill.

VAN SYNGHEL, Geertrui (2014). “The Use of Records in Medieval Towns: The Case of ’s-Hertogenbosch (Brabant)”, en MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.), (2014). *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols.

VAQUER BENNÀSSAR, Onofre (1989). “El contrato de trabajo en la Mallorca medieval: aprendices, criados y obreros en el siglo XV”, *Mayurca: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, número 22, (2), pp. 645-654.

——(2006). “Llibres i retaules en cases mallorquines (segle XVI, segona meitat)”, *Mayurca: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, número 31, pp. 295-324.

VARELA-RODRÍGUEZ, María Elisa (2003). “Escriure i mercadejar a la baixa edat mitjana” *Navigare necesse [est]...*”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, número 25, pp. 727-743.

VEGA y de LUQUE, Carlos Luis de la (1974). “Un centro medieval de enseñanza: el estudio de Artes de Teruel”, *Teruel*, 51, pp. 95-114.

VELÁZQUEZ SORIANO, Isabel (1989). *Las pizarras visigodas. Edición crítica y estudio*. Murcia: Universidad de Murcia.

VENTURA i SUBIRATS, Jordi (1978). *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València: Tres i Quatre.

——(1993a). *La Bíblia valenciana: recuperació de la història d’un incunable en català*, Biblioteca Torres Amat, 12, Barcelona: Curial-Edicions Catalanes.

——(1993b). “El coneixement de l’hebreu entre els conversos valencians de la fi del segle XV”, *Revista de llengua i dret*, número 20, pp. 7-48.

VERGARA CIORDIA, Javier (2003). “La didáctica bajomedieval: una apuesta por la pedagogía activa”, *Revista Española de Pedagogía*, número 226, pp. 511-525.

——(2012). “La memoria en las obras pedagógicas de la Baja Edad Media”, *Bordón, Revista de pedagogía*, Vol. 64, número 4, pp. 111-122.

VERGER, Jacques (1980). “Tendances actuelles de la recherche sur l'histoire de l'éducation en France au Moyen Âge (XIIe -XVe siècles)”, a *Histoire de l'éducation*, VI, 1.

—(1991). “Les historiens français et l'histoire de l'éducation au Moyen Age: onze ans après”, *Educations médiévales. L'enfance, l'école, l'église en Occident (ve-xve siècles)*, numéro 50, especial, de la revista *Histoire de l'éducation*, París, pp. 5-16.

—(1995). “Les écoles cathédrales du Midi. État de la question”, dins de *La cathédrale (XIIe-XIVe siècle)*, (*Cahiers de Fanjeaux* 30), Toulouse: Privat, pp. 245-268.

—(1999a). *Gentes del saber en la Europa de finales de la Edad Media*, Madrid: Editorial Complutense.

—(1999b). *Culture, enseignement et société en Occident aux XIIe et XIIIe siècles*, Rennes: PUR.

—(2015). “Schools and universities”, capítol 11, en *The New Cambridge Medieval History*, Volum 7, c. 1415- c.1500, Christopher Allmand (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.

VIAL, Jean (2009). *Histoire de l'éducation*, Collection Que sais-je?, París: Presses Universitaires de France.

VICIANO NAVARRO, Pau (1994). *Poder municipal i grup dirigent local al País Valencià. La vila de Castelló de la Plana (1375-1500)*, tesi doctoral, València: Universitat de València.

—(2007). *Senyors, camperols i mercaders: el món rural valencià al segle XV*, Catarroja-Barcelona: Editorial Afers.

—(2008). *Regir la cosa pública. Prohoms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV-XV)*, València: Publicacions de la Universitat de València (PUV).

—(2017). *Més enllà de la senyoria. Mercat i impostos a la Plana de Castelló (segles XIV-XV)*, Barcelona-Catarroja: Editorial Afers.

—(2021). “Com yo no sàpia scriure: la delega gràfica en l'administració municipal (Vila-real als segles XIV-XV)”, *Anuario de Estudios Medievales*, 51, pp. 939-969.

—(2022). “Escriptura exposada, registres escrits i oralitat en la pràctica administrativa medieval. L'organització dels treballs comunals a Vila-real i Castelló (segles XIV-XV)”, *SCRIPTA, Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, 19, pp. 1-18.

VILANOU TORRANO, Conrad (2012). “El humanismo de Eiximenis: saber, ciudad y cortesía”, *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, número 31, Monografía: Humanismo y renovación educativa: una mayéutica para el hombre occidental, pp. 135-163.

VILASECA i ANGUERA, Salvador (1935). “La tradició escolar a Reus. Pere Concabella, metge i mestre d’escola a Reus l’any 1499”, *Aules*, Reus: publicació dels alumnes de l’Institut de Reus, curs I, números 15-16.

VILLA PRIETO, Josué (2011-2012). “La educación de los niños pequeños en el ámbito familiar durante la Edad Media tardía: aspectos teóricos”, *Tiempo y Sociedad*, 6, pp. 79-122.

——(2016). “La educación familiar en la mentalidad medieval: análisis de los tratados teóricos españoles e italianos (siglos XIII-XV)”, *Anthologica Annua*, 63, pp. 563-716.

——(2017). “La enseñanza en la universidad medieval. Centros, métodos, lecturas”, *Tiempo y Sociedad*, 26, pp. 59-131.

VINYOLES i VIDAL, Teresa María (2001). “Educació i socialització a Barcelona als darrers segles medievals”, Barcelona: *Quaderns d’història*, vol. 4, pp. 224-236.

——(2016). “Nenes i nens, marginacions i integracions a la Barcelona dels segles XV i XVI”, en *La formació de la personalitat a l’edat mitjana*, Lleida: Pagès Editors, *Sèries Aurembiaix d’Urgell*, No.19, Universitat de Lleida, pp. 49-67.

VIÑAO FRAGO, Antonio (1992). “Alfabetización y alfabetizaciones”, en ESCOLANO, A. (ed.), *Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización*, Madrid: Fundación Sánchez Ruipérez, pp. 45-68.

——(1994). “The History of Literacy in Spain: Evolution, Traits and Questions”, *History of Education*, vol. 30, 4, pp. 573-599.

——(1999). “Alfabetización y primeras letras (S.XVI-XVII)”, en *Escribir y leer en el siglo de Cervantes*, del Castillo, Antonio y Petrucci, Armando (eds.), Barcelona: Gedisa.

——(2004). *Escuela para todos. Educación y modernidad en la España del siglo XX*, Madrid: Marcial Pons.

VON MOOS, Peter (2004). “*Öffentlich*” und “*privat*” im Mittelalter: Zu einem Problem historisches Begriffsbildung, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

WADDINTON, George (1835). *A History of the Church from the Earliest Ages to the Reformation*, London: Baldwin and Cradock.

WALL, Wendy (2016). *Recipes for Thought: Knowledge and Taste in the Early Modern English Kitchen*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

WARD, Jennifer (2006). *Women in England in the Middle Ages*, Londres: Hambledon Continuum.

—(2016). *Women in medieval Europe, 1200-1500*, London-New York: Routledge.

WEBER, Christoph Friedrich (2014). “Trust, Secrecy, and Control in the Medieval Italian Communes”, en MOSTERT, Marco i ADAMSKA, Anna (eds.), (2014). *Writing and the administration of medieval towns: medieval urban literacy I*, Utrecht Studies in Medieval Literacy 27, Turnhout: Brepols.

WEISS Roberto (1967). *Cultura e scuola, in Storia del mondo moderno-Il Rinascimento (1493-1520)*, a cura di Elena Ganapini, Cambridge-Milano: Cambridge University Press-Garzanti.

WHYMAN, Susan E. (2009). *The Pen and the People: English Letter Writers, 1660-1800*, Oxford: Oxford University Press.

WICKHAM, Chris (1998). “Gossip and resistance among the medieval peasantry”, *Past and Present*, 160, pp. 3-24.

WILLEMSSEN, Annemarieke (2008). *Back to the schoolyard: the daily practice of medieval and Renaissance education*, Turnhout: Brepols.

WILLIAMS, John R. (1954). “The Cathedral Schools of Rheims in the Eleventh Century”, *Speculum*, 29, (4), pp. 661-677.

WRAY, Shona Kelly (2010). “Women, Testaments, and Notarial Culture in Bolgna’s Contado (1348)”, en SPERLING, Jutta Gisela i WRAY, Shona Kelly (eds.), *Across the Religious Divide: Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, Nova York i Londres: Routledge.

ZAMORANO GENOVÉS, Remedios (1993). “Primeras instituciones docentes valentinas medievales (1240-1500)”, a *Estudios sobre Educación. Perspectivas históricas, políticas y comparadas*, València: Universitat de València, pp. 21-29.

ZIEMAN, Katherine, (2003). “Reading, Singing and Understanding: Constructions of the Literacy of Women Religious in Late Medieval England”, a Sarah Rees Jones (ed.), *Learning and Literacy in Medieval England and Abroad*, Turnhout: Brepols, pp. 97-120.

——(2008). *Singing the New Song Literacy and Liturgy in Late Medieval England*, The Middle Ages Series, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

ZIJLSTRA, Samme (2004). “Studying Abroad. The Student Years of Two Frisian Brothers at Cologne and Douai (1582–1593)”, a *Education and Learning in the Netherlands 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens*, editat per Koen Goudriaan, Jaap Van Moolenbroek, Ad Tervoort, Leiden-Boston: Brill.

ZIMMERMANN, Michel (2003). *Écrire et Lire en Catalogne (IXe-XIIIe siècle)*, 2 volums, Madrid: Casa de Velázquez.

ZUMTHOR, Paul (1989). *La letra y la voz de la literatura medieval*, Madrid: Cátedra.

LA PRESENT TESI FOU DIPOSITADA
EN LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
EL 16 DE GENER DEL 2025